

LUND UNIVERSITY

Dystopiernas seger : totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt

Stenfeldt, Johan

2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Stenfeldt, J. (2013). *Dystopiernas seger : totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Höör: Agerings bokförlag.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

DYSTOPIERNAS SEGER

Johan Stenfeldt

DYSTOPIERNAS SEGER

*Totalitarism som orienteringspunkt
i efterkrigstidens svenska idédebatt*

AGERINGS BOKFÖRLAG

Tryckt med bidrag från
Nationella forskarskolan i historia, Lunds universitet och
Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål

agerings.se
facebook.com/agerings

Copyright © 2013, Författaren och Agerings Bokförlag
Omslag: Jens Andersson, Bok & Form
Copyright för bilderna på s. 20 resp. 136:
s. 20: "Wonder How Long the Honeymoon Will Last?" © Granger Collection/Scanpix
s. 20: "Millionen stehen hinter mir" © akg-images/Scanpix
s. 136: "USA MÖRDARE" © Carl Johan De Geer 1967
Tryck: CPI Books GmbH, Tyskland 2013
ISBN: 978-91-86119-18-8

INNEHÅLL

Inledning 7

Det dystopiska trilemmat: idélandskapets struktur • Historien och erfarenheten: idéutvecklingens process • Totalitarism: begrepp och historiografi • Erfarenheten och den dubbla tidsramen: material och metodologiska överväganden

Krigets slut och ideologiernas död 77

Antifascism och antitotalitarism – brytpunkten Kravtjenko • Tredje ståndpunkten – Sovjetsympatiens sista utlöpare • Stoppa USA-imperialismen! Vietnam-debatten och den gryende radikaliseringsen

Ideologisk återuppståndelse och vänster-höger-om 137

1945-affären. Den socialfascistiska polisstaten • Dystopigörandet av Sovjetstaten – och revolutionen? Den svenska Solzjenitsynreceptionen • Vänstern som löfte och hot i 68-vågens kölvatten • *Förverkligad utopi och hoppingivande kontrast: Maos Kina* • *Terror som hotet från vänster: Röda arméfraktionen* • Sverige, vändningen och historien. Stråk ur åttiotalets debatt.

Världspolitisk nyordning, historiens slut och historiens återkomst 227

Totalitarismen i det egna – trädgårdsmästarna i folkhemmet • Välfärdsstatens motoffensiv – Forum för levande historia • Svartböckerna och det totalitära meningssammanhanget • 11 september 2001 – attacken på ”det öppna samhället”

Avslutning: Dystopiernas seger 315

Utopisk förväntan, dystopisk erfarenhet • Den historiemoraliska matri-
sen och den liberaldemokratiska paradoxen • Det dystopiska trilemmat,
erfarenheten och totalitarismen • Dystopiernas seger, ideologiernas död
och historiens slut

Efterord 351

Summary 355

Noter 363

Referenser 405

Namnregister 421

INLEDNING

NITTONHUNDRATALET VAR INGET bra århundrade – åtminstone inte om man jämför utfallet av seklet med de förhoppningar som knöts till detsamma vid dess ingång. Det tog sin början i den period som i den europeiska historien ofta kallats *la belle époque*, den vackra perioden, präglad av fred, tillväxt, och en enorm framtidstro knuten inte minst till en uppsjö av tekniska landvinningar såsom cykeln, filmen, automobilen och flygplanet. Framtiden tedde sig oändligt ljus – den skulle bjuda på under i stålblank prakt, som Carl Snoilsky hade skaldat vid invigningen av Stockholmsutställningen 1897.¹ Men nittonhundratalet var också ett sekel som förde ord som ”världskrig” och ”folk-mord” till vokabulären.² Den ”stålblanka prakten” visade sig ha en baksida. Mycket riktigt är också själva förståelsen av sekelskiftesperioden som en ”vacker” epok tillkommen i den retrospektiva jämförelsens ljus, då det första världskriget – seklets urkatastrof – ställde många av de positiva förutskickelserna i betydligt mörkare dager.

Att tolka denna utveckling från framstegsoptimism till ensidig hantering av de mörka erfarenheter som kom att avsättas under seklet är en vägande vetenskaplig uppgift. Den kan också sägas vara det sammanhållande kittet mellan flera av de magistrala verk som vid tiden kring det senaste sekelskiftet, tjugohundratalets ingång, försökte uppsummera nittonhundratalet. För den brittiske historikern Mark Mazower står rötterna till den pessimistiska vändningen att finna i den radikalt

förändrade geografiska och mentala karta som ställde Efterkrigseuropa inför jungfrulig politisk mark vid krigsslutet 1918. För att bruka denna mark stod en uppsjö av oprövade och framåtblickande idéer till buds – de som med tiden utkristalliserade sig som mest bemärkta var kommunism, nazism, samt ett antal varianter av parlamentarisk demokrati. Mazower citerar i sammanhanget den tjeckiske politikern Tomas Masaryk, som efter krigsslutet karakteriserade Europa som ”ett laboratorium ovanpå en väldig kyrkogård”. Det ideologiska fältet var således vidöppet, och vilken av de tre idéerna som på randen till tjugohundratalet skulle visa sig mest livskraftig var i mellankrigstidens politiska verklighet inte på något sätt uppenbart.³ Även Mazowers franske historikerkollega, François Furet, gör en liknande bedömning av det första världskrigets roll som nazismens och kommunismens historiska grundförutsättning, och sätter också dessa idéers initiala framgångar i nära samband med den gamla liberalismens misslyckande och den parlamentariska demokratin etableringssvårigheter. I denna bemärkelse framstår såväl nazism som kommunism som rimliga alternativ ställda bredvid ett liberalt och demokratiskt system som inte förmådde leverera lösningar på samtidens problem. Nazister och kommunister kunde ses som legitima pretender på den politiska makten.⁴

Historiens vidare gång ändrade som bekant på detta. Andra världskrigets slut ställde nazismen moraliskt bankrutt – tvärtom blev antinazismen den tidiga efterkrigstidens viktigaste ideologiska underström. Den brännande frågan, åtminstone i väst, huruvida också den sovjetiska kommunismen skulle omfattas av detta anatema och ses som nazismens ”totalitära tvilling”, fick i Furets perspektiv ett slutgiltigt jakande svar först efter Chrusjtjovs avslöjande och fördömande av Stalintidens terror på den tjugonde partikongressen 1956. Efter detta fördömande återstod kommunismen, enligt Furet, endast som en ”illusion”; en hägring för dem som beredvilligt lät sig luras, men inget realistiskt alternativ för den som ville se det som fanns att se. Furet lämnade själv det franska kommunistpartiet detta år.⁵

Här kunde historien tagit slut, och den idépolitiska utvecklingen

gjort halt vid en liberaldemokratisk konsensus. Under femtiotalet hävdade också flera debattörer, inte minst den svenske statsvetaren och publicisten Herbert Tingsten men även meningsfränder i utlandet, att just detta inträffat. Ideologierna hade dött, och efterträtts av ett tillstånd där politiken utformades på rationella vetenskapliga grunder och utan de ideologiska lidelser som, enligt Tingsten, bar ansvaret för de nazistiska och sovjetkommunistiska haverierna. Kvar stod det mänskliga förnuftet och den demokratiska överideologin.⁶ Av de ideologier som Tingsten *et consortes* dödförklarat visade sig dock åtminstone en – kommunismen – ha en betydande livskraft bara några år senare, då den i olika skepnader återkom i den övergripande radikaliseringsvåg som kännetecknade det sena sextiotalet. Stora delar av vänsterengagemanget katalyserades av den breda opinionen mot USA:s krig i Vietnam, som ställde den demokratiska överideologin under tvivel: Om inte det demokratiska styrelseskicket hindrade ett av världens mäktigaste länder från att överösa ett av de fattigare med napalm, vad var demokratin då värd? Fanns det kanske istället en djupare form av demokrati, i motsats till den amerikanska liberal-kapitalistiska varianten?

Sextiotalets vänstervind avlöstes med tiden av åttiotalets högervåg, och med Berlinmurens fall och Sovjetblockets implosion förkunnades återigen det Tingstenska budskapet, nu under parollen om historiens slut. Det var den amerikanske samhällstänkaren Francis Fukuyama som menade att erfarenheten av realkommunismen i öst en gång för alla omöjliggjort det kommunistiska samhällsprojektet på samma sätt som erfarenheten av nazismen en gång avfört denna idé som samhällsformande alternativ. Liberalismen stod ensam kvar.⁷ Att kommunismen skulle avföras med samma lätthet som nazismen efter andra världskriget var dock en chimär. Kunde man exempelvis inte, som den brittiske historikern Eric Hobsbawm hävdade, se kommunismen i sin sovjetryska skepnad som det revolutionära hot som tvingat den västerländska bourgeoisien till en rad demokratiska och socialpolitiska eftergifter som den annars aldrig gått med på?⁸ I så fall fanns det ju en

form av emancipatoriska konsekvenser av Lenins och Stalins politiska handlande som balanserade, rent av vägde upp, regimen repressiva drag – även om det i detta perspektiv också blev Europas arbetande befolkning som skördade vad Sovjetunionens medborgare många gånger fått betala med sina liv.

* * *

På detta sätt skulle nittonhundratalshistorien i all hast kunna tecknas. Mellankrigstidens öppna idélandskap i vilket varken kommunism, nazism eller liberalism med självklarhet kunde definieras bort transformerades med tidens gång till ett mer slutet dito, där man istället fokuserade på att bearbeta historiska erfarenheter från de stater och samhällen som de tre ideologierna under seklet manifesterade sig i. Med viss förenkling kan hävdas att mänskligheten fick lägga andra halvan av seklet på att dra lärdomar av vad den ställt till med under den första. Det är denna utveckling som här står i blickfånget.

Syftet med den undersökning som här skall företas är att analysera den ideologiska orienteringsprocessen under efterkrigstiden och dynamiken i densamma, särskilt med avseende på hur det historiska händelseförloppet och erfarenheterna av detta förlopp påverkat processen. Särskild vikt kommer att läggas vid den totalitarismteoretiska tolkningsramen, som Tingsten och Furet i det ovanstående gör sig till tolkar för, och dess skiftande orienteringspotential.

Processen kommer i det följande att problematiseras utifrån begreppsparet *utopisk förväntan* och *dystopisk erfarenhet*. Begreppet erfarenhet kommer med andra ord att vara centralt. Erfarenheter är dock aldrig entydiga i den bemärkelsen att de delas av alla, utan förhandlas under debatt mellan parter med olika inflytande men inte minst olika syn på vad som skall anses meningsbärande. Hur skall erfarenheterna från nazismens Tyskland, kommunismens Sovjet och liberalkapitalismens västsfär tolkas, ges mening och påverka vår vidare ideologiska orientering? Vilka erfarenheter skall sättas i samma

meningssammanhang? Frågor som dessa är starkt normativt laddade. De är inte vägledande frågeställningar för det vetenskapliga arbete som här skall utföras – däremot är de debattpositioner som intas i frågor som dessa själva studieobjektet. Frågor som när ideologiska positioner varit starka respektive svaga, vilka argument dessa positioner grundats på, samt hur och varför dessa förändrats kommer alltså att ligga i studiens linje. Ambitionen är med andra ord inte att göra moraliska värderingar, men väl att studera de moraliska värderingar som görs. Mot bakgrund av den laddning som frågan om ideologiers och historiska erfarenheters jämförbarhet har är det viktigt att peka på denna distinktion, som också tydliggör studiens relevans: Fältet lider inte brist på normativ lidelse – särskilt inte då tematiken totalitarism ställs i centrum – men väl på vetenskapliga utredningar av idédebattens återkommande mönster och interna logik. Då det således handlar om att klarlägga en sammanhängande debattsituation där yttranden och genmälen hakar i varandra måste framställningen begränsas till ett nationellt rum, i detta fall det svenska.

Begreppsparet utopisk förväntan/dystopisk erfarenhet indikerar att forskningsproblemet har två sidor: en idéanalytisk och en verkningshistorisk. Det analytiska anslaget ligger till stor del i sammanförandet av dessa båda dimensioner. De behandlas mer utförligt i kommande kapitel. Övergripande fokuserar den idéanalytiska dimensionen av forskningsproblemet på två principiellt skilda möjligheter att definiera en ideologisk position; antingen utifrån den utopi man vill uppnå, eller utifrån den dystopi man vill undvika. Definitionen kan alltså vara positiv eller negativ. Denna dimension ställer argumentationens struktur i blickfånget, även om det i spannet mellan utopi och dystopi också ges utrymme för förändring. Den verkningshistoriska dimensionen placerar istället tidsflödet i fokus, genom att förväntan gäller i förhållande till det ännu icke skedda, framtiden, medan erfarenhet erhållits i det förflutna. En förväntan kan således komma på skam då något som inte ligger i linje med denna förväntan inträffar – något som sedan införlivas i erfarenhetsbanken och bildar grundvalen för ny

förväntan. Den verkningshistoriska dimensionen ger alltså idéstrukturen ett markerat drag av process, som bidrar till att förklara dess förändring.

Svensk idédebatt: några viktiga verk

Av det omfattande syftet, att studera den ideologiska orienteringsprocessen under efterkrigstiden, förstås lätt att forskningslitteraturen på området knappast låter sig behandlas i sin fulla vidd. Men då syftet preciseras till svensk efterkrigstid, och samtidigt tillåts fokusera på totalitarismanalysens orienterande potential över tid, ekar det istället av tomhet. Forskningslitteraturen är med andra ord både obegränsad och näst intill obefintlig. Detta förhållande gör det svårt att göra en översiktlig exposé inledningsvis, varför relevanta studier istället får tona fram längs den empiriska undersökningens gång. Ett par verk skall dock lyftas fram.

De ovan behandlade aspekterna av en ideologisk orienteringsprocess har i en svensk kontext tidigare studerats inte minst av historikerna Alf W. Johansson och Johan Östling, den förra med ideologianalytisk blick, den senare med verkningshistorisk. I Johanssons fall är Herbert Tingsten exemplet. Tingstens liberala ställningstagande blir i Johanssons resonemang den logiska konsekvensen av dennes förskjutande av såväl kommunism som nazism. Den liberala ståndpunkten konstituerades rentav av dessa båda ideologiska antipatier, närmare bestämt av de, som Johansson kallar dem, dystopiska ideologierna anti-kommunism och anti-fascism.⁹ I Östlings fall riktas sökluften mot den tidiga svenska erfarenhetsbearbetningen av nazismen. Från att ha varit en knappast uppburen men likafullt möjlig position på det ideologiska fältet, transformerades nazismen efter kriget till fullständigt anatema. Krigserfarenheten var naturligtvis det som i vid bemärkelse orsakade omprövningen; en omprövning som inte gjorde halt vid fördömandet av själva ideologin, utan kom att gälla hela den värdeskala och kultur-

sfär som förknippades med denna ideologi. Detta drabbade inte minst de kulturella banden till Tyskland. Nazismen sågs som den värsta formen av tyskeri, och Sverige vände resolut på klacken och gick i riktning mot det som ansågs vara nazismens antites: det anglosachsiska kulturområdet med det moderna USA i främsta ledet.¹⁰

Det perspektiv som i det följande kommer att anslås är alltså en sammanlänkning av Johanssons och Östlings analytiska infallsvinklar. Man kan betrakta detta som en analytisk syntes, som tar fasta på att båda författarna visar på hur ett moraliskt fördömande av dåtiden leder till en ideologisk slutsats för framtiden, hur ett *retrospektivt moraliserande* leder till ett *prospektivt ideologiserande*. I denna sammanlänkning ligger något kvalitativt nytt, då det ger möjlighet att studera ideologiska positioners struktur och inbördes förhållanden men även deras utveckling och förändring.

Jämte Östlings och Johanssons verk är också idéhistorikern Anders Frenanders undersökning av ideologiska tendenser i svensk kulturdebatt från andra världskrigets slut till Berlinmurens fall central.¹¹ Skälet till detta är dels det övergripande intresset för politiska idéer, men framför allt utsträckningen i tid. I den amorfa massan av kulturartiklar håller Frenander upp ett raster, som gör det enklare att se var idédebatten finns men också dess övergripande skiftningar. Gällande perspektiven är Frenanders undersökning avsevärt svagare – att han inledningsvis definierar sig som marxist är ingenting som tycks betyda särdeles mycket för hans studie. Möjligen leder det honom till att ibland i högre grad fokusera maktrelationer mellan kulturdebattens parter. I det perspektiv som här kommer att anslås är maktfrågan förvisso på intet sätt ointressant. Däremot är också det meningsinnehåll som idédebatten är en kamp om centralt, och kan vidare anses korrespondera med makten: Den som artikulerar den världsbild som för flest personer har det största meningsinnehållet ges också störst inflytande i debatten. Att illustrera meningsdimensionens betydelse är en av poängerna med den verkningshistoriska ramen.

Det bör i förhållande till Frenander också poängteras att han till

synes är ensam om att studera svensk ideologisk efterkrigsdebatt i en kronologisk vidd på över fyrtio år. Historikern Martin Wiklunds tids-
spann på trettio förvisso viktiga år mellan 1960 och 1990 inkluderar
såväl vänstervind som högergång, här till i ett perspektiv riktat mot just
historisk och ideologisk orientering.¹² Samtidigt utgör denna trettio-
årsperiod bara mittpartiet i min egen undersökning. De avhandlingar
av historikerna Ulf Zander och Åsa Linderborg som studerar historie-
skrivningens politisk-ideologiska bruksvärde i Sverige respektive den
socialdemokratiska rörelsen under hela det tjugonde århundradet är
också bara delvis användbara i min studie då ambitionen här huvud-
sakligen är idéanalytisk.¹³ Frenanders position, parad med de väl svaga
drivaxlarna i hans studie, pekar alltså återigen på vikten av den analy-
tiska systematik som extraherats ur Östlings och Johanssons ansatser,
men också på behovet av att studera ideologisk debatt i ett vidare
kronologiskt utsnitt.

Inom fältet modern svensk politisk idéhistoria bör också statsvetaren
Leif Lewins avhandling om planhushållningsdebatten nämnas. Det är
ett monumentalt verk som spänner över ett fyrtiotal år från tjugot-
al till sextiotal, och här till över såväl dagspress som politisk pamflett-
litteratur och riksdagsdebatter, allt med fokus på åsiktsbrytningar i
frågan om hur det ekonomiska livet bör organiseras. Verket minner
så till vida om en ekonomisk-politisk doktrinhistoria, inte minst avse-
ende socialdemokratins förhållningssätt till sina tidiga socialiserings-
ambitioner. Stora delar av Lewins verk graviterar mot synen på be-
greppet frihet, och den i sammanhanget viktiga distinktionen mellan
frihet från statlig inblandning och frihet till statlig hjälp, bland annat
på arbetsmarknaden. Distinktionen de båda frihetsbegreppen emel-
lan är inte betydelselös i detta sammanhang, tvärtom kommer jag
att återkomma till den. Däremot bör det noteras att Lewins idéana-
lys vetter tämligen ensidigt mot filosofiska och ekonomisk-teoretiska
principer, utan att ta någon mer omfattande notis om den omgivande
storpolitiska händelseutvecklingen och på vilket sätt denna tolkas och
påverkar den ideologiska orienteringen. Det nationella rummet är

tämligen stängt. Den nazistiska erfarenheten, som i denna undersökning är högst vital, är exempelvis inte särdeles framträdande i Lewins analys, utan reduceras till resonemang om nazisternas svaga förståelse för Keynesianska multiplikatorresonemang. Här visar Lewins ansats på något som särskiljer denna undersökning från hans: en ambition att se hur historisk erfarenhet förändras och hur ideologiska principargument extraheras ur denna erfarenhet, istället för att studera den ideologiska debatten som något som i hög grad både börjar och slutar i principerna.¹⁴

Totalitarism: spänningar i rummet och i tiden

Det är den svenska idé- och kulturdebatten såsom den kommit till uttryck i svensk press som står i centrum. Materialet för studien är med andra ord svenskt. Ämnet är däremot påtagligt internationellt: det som diskuteras är huvudsakligen samtida och förfluten internationell politik och samma problematik är lika brännande i många andra länder. Inte minst är det de nazityska och sovjetkommunistiska erfarenheterna som står i debattfokus, men även en mera vagt definierad västerländsk kultursfär, kännetecknad av parlamentarisk demokrati och kapitalism samt anförd av USA, spelar en högst vital roll i sammanhanget. På samma sätt som undersökningen i denna mening är såväl nationell som internationell, är också dess tidsmässiga ram dubbel. Startpunkten har satts vid andra världskrigets slut. Mer än något år är just 1945 ett år då Europa konfronteras med de dystopiska erfarenheter som då låg smärtsamt synliga i samtiden. Mazower betecknar fyrtiotalet som nittonhundralets ”vattendelare”, och hans landsman Tony Judt pekar i sin monumentala efterkrigshistorik just på hur européerna tvingas att göra bruk av den krigserfarenhet de egentligen helst ville glömma för att orientera sig framåt i efterkrigstidens politiska landskap. Förskjutandet och lärdomen gick i denna process hand i hand.¹⁵ Det finns således goda skäl att börja vid den

tyiska nazismens fall vid fyrtiotalets mitt. Men även om den dystopiska erfarenheten av nazismen skapades 1945 så byggde den på händelser i det förflutna. Den tyske historieteoretikern Reinhart Koselleck uttrycker denna erfarenhetens tidsmässiga dubbelhet pregnant, då han med implicit referens till det nazistiska maktövertagandet påpekar att händelserna 1933 har inträffat en gång för alla, men att erfarenheten av dem förändras med tiden och återverkar på olika sätt i sin eftervärld.¹⁶ Nazismen kunde, av naturliga skäl, vid maktövertagandet inte bedömas i ljuset av händelserna under kriget, något som tvärtom var omöjligt att bortse från 1945. Erfarenheter förändras och lagras på varandra. Detta tidens grundläggande predikament gäller också för de socialistiska och liberala samhällsprojekten och erfarenheterna av dem – argument för eller mot dessa hämtas i samtiden påfallande ofta ur ett mer eller mindre nära förflutet. På detta sätt flyter samtidens idépolitiska förkunnelse samman med värderingen av det förflutna.

Till utgångspunkterna för analysen hör också, som nämnts, den förståelseram för nittonhundralets ideologiska projekt som brukar benämnas *totalitarismteori*, och i vad mån denna verkat orienterade i den ideologiska debatten. Begreppet totalitarism är även det ett barn av Versaillesfredens Europa och den öppna politiska situation som följde på krigsslutet 1918. Sin stora popularitet nådde emellertid begreppet först efter det andra världskriget – då som en i väst förekommande enhetsbeteckning på den besegrade nazismen och den alltjämt existerande sovjetiska kommunismen. De sågs som totalitära tvillingar, för att använda Furets begrepp. Det säger sig självt att en sådan jämförelse, bortom sin inomvetenskapliga förekomst, hade ett tydligt provästligt ideologiskt bruksvärde. Totalitarismtanken kom därför att utsättas för omfattande kritik. Också kritiken hade emellertid starka ideologiska konnotationer, och speglade synnerligen väl det kalla krigets bipolära situation. Totalitarismanalysen och ordväxlingarna kring denna utgör därför en god utgångspunkt i en studie av efterkrigssamhällets hantering av sina dystopiska erfarenheter.

Sammanfattningsvis kan utgångspunkterna för denna studie alltså sägas vara tre till antalet: en idéanalytisk, en verkningshistorisk och en som fokuserar på teoribildningen kring begreppet totalitarism. Särskilt de båda första är intimt sammanhängande, men också den tredje är tydligt anknuten. Följdriktigt är undersökningen disponerad så att dessa tre utgångspunkter kommer att behandlas i tur och ordning. Närmast kommer idéanalysens grundstruktur att elaboreras under beteckningen *dystopiskt trilemma*. I den följande delen, om erfarenhet som verkningshistoriskt fenomen, får denna grundstruktur en processuell dimension. Härigenom ges en möjlighet att studera strukturens förändring över tid. På detta följer totalitarismanalysens historia, med avsikten att identifiera återkommande temata och centrala distinktioner för att kunna studera totalitarism som ett objekt i debatten också där själva begreppet förekommer mera sällan. Efter dessa inledande delar följer en rad empiriska fallstudier bestående av centrala debatter i idépolitiska och totalitarismrelevanta frågor från 1945 till idag. Denna kronologiska undersökning delas in i tre övergripande delar med 1968 och 1989 som tidsmässiga gränssnitt. Varje fallstudie avslutas med en analytisk uppsummering. Sammantagna bildar dessa uppsummeringar slutligen grunden för en övergripande analys och konklusion.

Det kan avslutningsvis också vara på sin plats att inskrärpa studiens relevans, som i detta fall vilar på inomvetenskapliga såväl som utomvetenskapliga grunder. Inomvetenskapligt anslående är framför allt undersökningsperiodens längd. Inom fältet modern svensk politisk idéhistoria är Anders Frenanders och Leif Lewins avhandlingar synbarligen originella genom sina ovanligt långa tidsperspektiv, i Frenanders fall från 1945 till 1989, i Lewins fall från 1920 till 1967. Dessa studier spänner över en tidsperiod på ett fyrtiotal år var. Redan detta är alltså ovanligt, men i denna undersökning hanteras ytterligare tjugo. Poängerna med detta längre perspektiv är två. För det första kan man tydliggöra den idépolitiska debattens övergripande mönster, exempelvis hur

det kalla krigets orienterande erfarenhetslager lever vidare också efter Sovjetunionens fall. Denna typ av längre kontinuiteter är omöjliga att se om tidsperspektivet är för snävt. För det andra kan man utifrån det övergripande perspektivet på idédebattens rörelsemönster också säga något tentativt om dess drivkrafter. Det analytiska reglage som på de följande sidorna kommer att utvecklas under beteckningen *dystopiskt trilemma* kommer att användas på detta sätt, som en analysmodell med principiella svar på vari drivkrafterna består och vad som styr idédebattens logik. En viktig poäng med undersökningen är att empiriskt pröva hållfastheten i detta analytiska reglage. Detta innebär i sin tur också något kvalitativt nytt i förhållande till Frenander och Lewin: ett tydligt deklarerat analytiskt perspektiv, som spelar stor roll för hur undersökningen är genomförd och som här till säger något om idédebattens drivkrafter. Det finns ett starkt inomvetenskapligt behov av en undersökning med tydligt deklarerade analytiska drivaxlar och en lång undersökningsperiod.

Detta inomvetenskapliga behov blir dessutom alltmer både pockande och egenartat i ljuset av den upprördhet som de skilda tolkningarna av det idépolitiska nittonhundratalet ofta ger upphov till. Vilka idéer och politiska system är mer eller mindre lika? Vilka är mer eller mindre "onda"? Vilka slutsatser bör vi dra av våra svar på dessa båda frågor? Frågor som dessa är synnerligen brännande, och sammanförandet av nazism och kommunism i ett och samma totalitära meningssammanhang är en tydlig utlöpare av denna idépolitiska tolkningskonflikt. Vilken roll spelar de båda ideologiernas skilda intentioner i sammanhanget? Vilken är den ideologiska sensmoralen av den totalitära sammanlänkningen? Är det uppslutning kring ett system med allmän och lika rösträtt i fria val, eller är det att betrakta alla statliga, offentliga politiska åtaganden som i princip av ondo? Mot bakgrund av dessa frågors existentiella laddning är avsaknaden av större och mera principiellt inriktade analyser av vad som styr dynamiken i den idépolitiska utvecklingen under nittonhundratalet särskilt slående. Ideologiska tolkningskonflikter är varbölder som många

är varse, men som betydligt färre är villiga att dissekera. Här ligger studiens stora utomvetenskapliga relevans: den ideologiska debattens starka normativa ställningstaganden visar att fältet som sådant upplevs som ytterst angeläget. Därför behövs, återigen, en mera principiell analys av de reglage som styr idédebatten, eller som syftet för undersökningen formulerades: en analys av den ideologiska orienteringsprocessen under efterkrigstiden och dynamiken i densamma.

DET DYSTOPISKA TRILEMMAT: IDÉLANDSKAPETS STRUKTUR

Hur skall då det ideologiska nittonhundratalet bäst analyseras?¹⁷ Detta är en fråga med bärighet på en uppsjö av human- och samhällsvetenskapliga forskningsintressen, tillika en mycket laddad sådan. Ett sätt är att förutsättningslöst betrakta spelet mellan fascism, kommunism och liberalism som ett ”ideologiskt triangeldrama”.¹⁸ Ett mer precist sätt att se på detta triangeldrama gjorde sig däremot den inledningsvis nämnde amerikanske samhällstänkaren Francis Fukuyama till tolk för i en uppmärksammas uppsats i tidsskriften *National Interest* sommaren 1989. Den bärande tanken – sedermera omarbetad och utvidgad till en bok på samma tema – var att världen efter sovjetsystemets kollaps nått en form av civilisationsevolutionär slutpunkt, då såväl fascism som kommunism i tur och ordning utmönstrats som samhällsformande idéer. Detta hade slutgiltigt lämnat liberalismen kvar som det ideologiska nittonhundratalets segrare. Då det i Fukuyamas hegelianskt inspirerade tankegång därmed saknades förutsättningar för den polära spänning som genererar förändring, innebar det också att världen i ideologiskt hänseende avstannat och att historien var slut.¹⁹

Tanken om historiens slut var inte bara kontraintuitiv utan också provocerade. Resonemanget sågs inte som enbart analytiskt, snarare som starkt normativt proliberalt. Fukuyama tycktes, då han i sin artikel föregrep östblockets implosion, ha räknat med att detta fall skulle transformeras till en ensidigt negativ erfarenhet i det europeiska medvetandet på samma sätt som skett med den tyska nazismen efter krigsslutet. Så blev nu emellertid inte fallet. Ett slående exempel på hur debattklimatet fortfarande under åren kring tjugohundratalets början kunde laddas ideologiskt enligt beprövat kalla krigs-mönster är

de reaktioner som följde på det franska såväl som svenska utgivandet av *Le livre noir du communisme*, på svenska kallad *Kommunismens svarta bok*. Redaktören för detta voluminösa verk, historikern Stép-hane Courtois, menade i sitt inledningskapitel att

när ett kulakbarn i Ukraina dör av hunger efter att medvetet ha drivits till svält av den stalinska regimen så är detta "likvärdigt" med när ett judiskt barn i Warszawagettot dör av hunger efter att ha drivits till svält av den nazistiska regimen.²⁰

Hade Fukuyamas profetia om de ideologiska frontlinjernas försvinnande varit korrekt skulle denna tanke ha varit okontroversiell. Men inför Courtois uttalade vilja att mäta de sovjetryska och nazityska gärningarna med samma moraliska måttstock kunde inte ens bokens författare hålla enad front. Från politiska såväl som intellektuella grupperingar kom tvärtom snabbt en uppsjö av svarsskrifter, där de mest framträdande även de var "svartböcker": *Kolonialismens svarta bok* och *Kapitalismens svarta bok*.²¹ En svarsskrift blev dock veterligen aldrig skriven: "Kommunismens vita bok". Detta är notabelt – svaret på Courtois dystopiska krönika över världskommunismen blev istället en serie motsvarande brännmärken över företeelser som kunde knytas till det liberala västerlandet som repressiv aktör. För att travestera Mao Zedongs berömda uttalande om att man inte kan laga omelett utan att krossa ägg, kan man säga att det i debatten tycktes viktigare att peka på de ägg som andra krossat än att visa upp den egna omeletten.

Dystopiska ideologier

För att dissekera det debattlandskap som skisserats ovan är begreppet dystopiska ideologier väl lämpat. Som nämndes inledningsvis använder Alf W. Johansson i sin bok om publicisten Herbert Tingsten och kalla kriget denna term för att studera hur Tingsten som en centralt

placerad aktör i sin samtid sökte skapa liberal konsensus genom att ta spjärn mot de två dystopierna fascism och kommunism, vilka – kanske i brist på liberala utopier – fick tjänstgöra som den liberala civilisationens kontrapunkter. Med dessa dystopier i blickfånget blev de dystopiska ideologierna antifascism och antikommunism, kännetecknade av sina negativa prefix, starkt framträdande. Antifascismen och antikommunismen påverkade också andra delar av det ideologiska fältet genom att partiellt bortdefiniera även konservatism och socialdemokrati, då dessa enligt Tingsten hade beröringspunkter med fascism respektive kommunism.²² Under det femtiotal då Tingsten verkade som chefredaktör vid *Dagens Nyheter* sekunderades denna liberala position på det akademiska fältet av totalitarismteorin, med Hannah Arendt, Carl J. Friedrich och Zbigniew Brzezinski som sina namnkunnigaste företrädare.²³ Den totalitarismteoretiska skolbildningen ger som sagt uttryck för uppfattningen att stalinism och nazism – åtminstone dessa två – företer så likartade uppkomstbetingelser och strukturella särdrag att de kan och bör subsumeras under den gemensamma beteckningen totalitarism.²⁴ Inte minst den frekventa förekomsten av terror – riktad mot interna politiska motståndare såväl som mot de befolkningskategorier som av olika skäl inte anses kunna delta i byggandet av det klasslösa samhället eller det renrasiga tusenårsriket – är jämte ledarkult, elitpartier och en konsistent utopisk vision centrala likheter systemen emellan enligt den totalitarismteoretiska tankegången. Denna tanke delades av Tingsten, på samma sätt som den delas av Courtois i citatet ovan.

Men Courtois stod som sagt inte oemotsagd, och på samma sätt som Johansson ringar in en negativt definierad liberalism noterar François Furet i sin publicerade brevväxling med den tyske fascismforskaren Ernst Nolte hur den europeiska vänstern efter murens fall använder den socialistiska idén alltmer exklusivt negativt, som kapitalismkritik.²⁵ Innebär det att fler dystopiska ideologier går att avgränsa? Kan rentav alla de tre identifierade ideologiska projekten analyseras som varandras ömsesidiga dystopier? Dessa båda frågor besvaras här jakande,

och frammanar i sin tur den grundläggande idéstruktur som kan betraktas som en arbetshypotes för undersökningen i sin helhet: att det ideologiska triangelndramat ofta tar gestalt i vad som hädanefter kommer att benämnas ett *dystopiskt trilemma*.

Det dystopiska trilemmat

Ett grundläggande postulat i det perspektiv som här skall formuleras är alltså att en ideologisk position kan intas på två principiellt skilda sätt: antingen grundas den på en idé om vad man vill uppnå, eller på en idé om vad man vill undvika. Den bärande idén i just detta fall är att de tre ideologiskt kodifierade samhällsprojekt som präglar nittonhundratalshistorien i hög grad definierat sig genom sina motbilder, det vill säga utifrån vad man önskat undvika. Dessa tre projekt kan benämnas som parkonstruktioner: fascism/nazism, socialism/kommunism samt liberaldemokrati/liberalkapitalism. Då det i en sådan ekvation finns *tre* variabler innebär det *dels* att varje enskilt samhällsprojekt definierar sig mot båda de kvarvarande projekten och inte sällan väljer att se de båda som essentiellt likvärdiga eller sammanhängande, *dels* att ett sådant perceptionsmönster ses som förkastligt av de två kvarvarande projekten som dessutom sinsemellan definierar sig som varandras dystopier. Trilemmat har således tre relativt distinkta blickpunkter, vilka skänker idéstrukturen dess speciella dynamik.

Det dystopiska trilemmat skall här förstås som en analytisk precisering av det ideologiska triangelndramat. I själva begreppet "trilemma" ligger också en tes om ett slutet idépolitiskt landskap: om ett dilemma är en svår valsituation mellan två i grunden dåliga val, kan ett trilemma ses som en svår valsituation mellan tre i grunden dåliga val. Att samtliga tre val i trilemmat kan ses som ofördelaktiga är inte av omedelbar relevans just här, däremot är det viktigt att notera att ett fjärde val inte tycks finnas. I denna mening fungerar det dystopiska trilemmat som en sluten struktur, där ratandet av två idésystem verkar

mobiliserande för det tredje – även om detta inte är ett logiskt nödvång. Den slutna strukturen kan alltså brytas upp. Jag återkommer till detta.

Det dystopiska trilemmats liberala blickpunkt sammanfaller med den klassiska totalitarismteorins jämförelse av nazism/fascism och socialism/kommunism. Dessa båda idékomplex utgör det liberala samhällets motbilder, och följaktligen vilar det redan i det dystopiska trilemmat en stipulation av begreppet totalitarism: ett samlingsbegrepp för i huvudsak nazism och kommunism, som placerar dessa ideologier liksom de realhistoriska erfarenheterna från de samhällen som åberopat sig på ideologierna i ett och samma menings-sammanhang, och som, genom att dessa förskjuts, också verkar mobiliserande kring den liberala blickpunkten. Vissa av de likheter som utifrån denna blickpunkt brukar tillmätas de fascistisk-nazistiska och socialistisk-kommunistiska dystopierna har redan nämnts. Friedrich och Brzezinski identifierar ett särskilt sexpunktssyndrom, som utöver redan nämnda karakteristika inkluderar total statlig kontroll över vapenmakt och medielandskap samt en centralt dirigerad ekonomi.²⁶ En övergripande definition av det totalitära samhället, som emanerar ut dessa punkter, är att det karakteriseras av extrem kollektivism och utopism. En pikant detalj är alltså tendensen att betrakta utopism som dystopisk i sig själv. Detta förhållande kan i förstone tyckas paradoxalt, men är inte bara fullt logiskt möjligt utan också en central aspekt av den vidare analysen.

Utifrån trilemmats socialistiska blickpunkt är denna totalitarismteoretiska doktrin helt felaktig. Möjligen skulle man acceptera att totalitarismbegreppet använts på det sätt som de marxistiskt influerade filosoferna Max Horkheimer och Theodor Adorno gör i sitt verk *Upplysningens dialektik*, då de konkluderar att själva upplysningen är totalitär – åtminstone om man med upplysning här avser det borgerliga samhällets genombrott.²⁷ En sådan tanke pekar fram mot en socialistisk analys av fascismen som ett symptom på det kapitalistiska samhällets sönderfall, och såtillvida kan man här spåra en alternativ

totalitarismanalys. Just sökandet efter en alternativ repressiv dynamik är nämligen centralt. Utifrån trilemmats socialistiska blickpunkt definieras dystopierna fascism/nazism och liberalism, ofta med tillägget ”kapitalism”, som likvärdiga inte bara i det att de båda utövar strukturellt eller aktivt våld mot människor inom eller utom sina respektive samhällen, utan också i termer av ömsesidig följdverkan. Man kan här kort återvända till de tidigare nämnda skrifterna *Kolonialismens svarta bok* respektive *Kapitalismens svarta bok*. Dessa båda verk frammanar imperialismen som central förbindelselänk mellan ett liberal-kapitalistiskt och ett fascistiskt samhälle, en tanke som utvecklats inte minst av Vladimir Lenin själv i boken *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*. Lenins bärande tanke är att det i kapitalets egendynamik ligger ett intresse endast av att förmera sig själv, och att denna lika enkla som nödvändiga penningens logik tvingar kapitalet över land och hav för att söka nya avsättningsytor, allt i profitmaximeringens tjänst. Kapitalismens egendynamik blir således drivkraften bakom kolonialismen som rörelse – en grundtanke som för övrigt uttryckts redan av Marx och Engels i *Kommunistiska manifestet* 1848.²⁸ Denna kolonialism motiveras också politiskt med mer eller mindre explicit rasistiska argument, där den darwinistiska *survival of the fittest*-princip som kapitalet tycks fångat i förs över på hela folkgrupper. Med rasism och kolonial expansionism, allt vilande på en kapitalistisk grundstruktur, tycks därför fundamenten för ett nazistiskt samhällsprojekt vara lagda. Interdependenstanken går dock åt båda hållen, då det utifrån en socialistisk blickpunkt ofta betonas hur kapitalet gav sitt stöd åt den antimarxistiska nationalsocialismen, liksom hur den nazistiska regimen lämnade favörer åt den tyska storindustrin. Det välkända fotomontaget i *Arbeiter Illustrierte Zeitung* från 1932, där Adolf Hitler i sin hand får buntar med tyska Reichsmark under texten ”Millionen stehen hinter mir”, miljoner står bakom mig, är en god illustration till denna tanke. Ytterligare en illustration till sammanlänkningen är den så kallade Komintern-tesen, antagen vid den sjunde Kominternkongressen i augusti 1935, enligt vilken de frambrytande

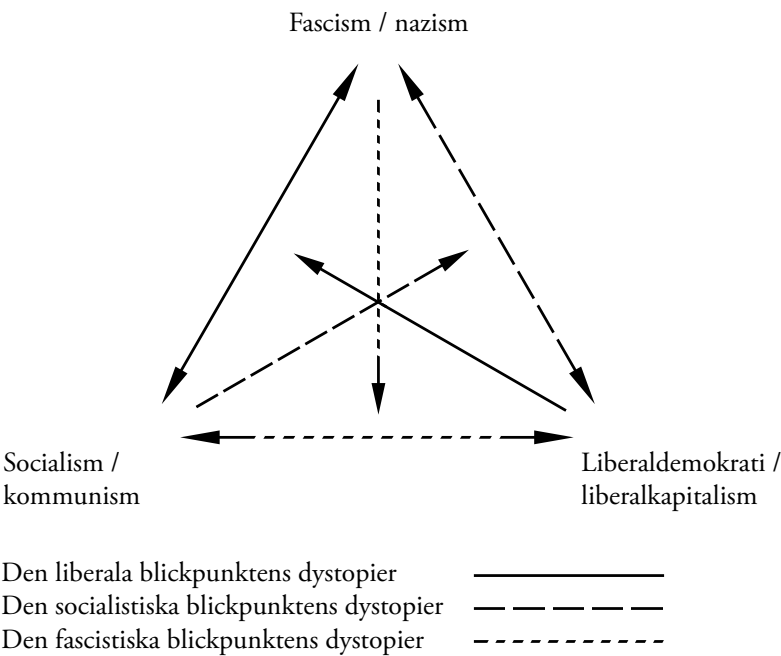
fascistiska samhällena ansågs vara sammansatta av finanskapitalets mest reaktionära, chauvinistiska och imperialistiska element.²⁹

Även utifrån den fascistisk-nazistiska blickpunkten är det möjligt att identifiera dystopier. Denna blickpunkt är i allt väsentligt bortdefinierad efter 1945, men tycks se likartade dystopiska beröringspunkter mellan socialism och liberalism i det att de båda är rationalistiska, internationalistiska, materialistiskt förflackade och – ur en nazistisk synpunkt – judiska. Bilden av juden blir här ömsom bilden av juden Karl Marx, och ömsom av en ockrande judekapitalist av Shylock-typ. I Adolf Hitlers *Mein Kampf* förekommer till och med tanken att marxismens själva avsikt är att bereda vägen för det internationella börs- och finanskapitalet.³⁰ Den internationalistiska dystopin samspelar alltså med antisemitismen genom att peka ut judarna som kosmopolitiska figurer sammanslutna i en världsjudisk konspiration. Om detta antisemitiska drag tycks mera specifikt för den tyska nazismen, är dock de internationalistiska, rationalistiska och materialistiska dragen i dystopierna betecknande för såväl nazismens som fascismens synsätt. Kritiken av materialism och rationalism tycks dessutom förena sig i ett gemensamt vurmande för mysticism, idealism och känslans primat över förnuftet.³¹

Fascismens och nazismens dystopier är svårare att bli varse. Främsta orsaken till detta är givetvis att detta åsiktsläger efter krigsslutet är bortdefinierat, och snarare framstår som det ideologiska landskapets svartepetter – ett kort som ingen vill ha på hand eller liknas vid, och som därför skickas mellan företrädare för de båda kvarvarande, icke bortdefinierade, blickpunkterna. Icke desto mindre är det möjligt att identifiera ett antal karaktärsdrag även gällande nazismens och fascismens dystopier.

För tankegången i sin helhet kan alltså sammanfattningsvis sägas att det från liberalt håll är socialism och fascism som betraktas som likvärdiga dystopier, förenade av kollektivism, utopism och terror. Från socialistiskt håll fyller liberalkapitalism och fascism denna funktion, förenade av imperialism och rasism. Ur en fascistisk synvinkel,

slutligen, finns dystopiska karaktärsdrag i såväl det liberala som det socialistiska samhällsprojektet, vilka förenas i sin internationalism, rationalism och judiskhet. Visuellt skulle det kunna beskrivas enligt nedan, där pilarna inuti modellen indikerar respektive blickpunkts blickriktning:

Figur 1. Det dystopiska trilemmat

Utöver dessa tre, relativt distinkta blickpunkter, kan tillföras en fjärde som ligger utanför trilemmat som sådant. Denna fjärde punkt skulle kunna benämnas modernitetskritik, och grundar sig bland annat i Zygmunt Baumans diskussion av modernitetens problem såsom de skildras i hans bok *Auschwitz och det moderna samhället*. Bauman hävdar här att endast ett modernt samhälle, sprunget ur upplysningssträvanden och rationalitet, och i vilket ”’människosläktet’ [framstår] som så allsmäktigt och dess individuella medlemmar som så ’ofullkom-

liga” är kapabelt att genomföra handlingar av förintelsens omfång och karaktär – allt för att förändra och förbättra det otillräckliga befolkningsmaterialet.³² Även Horkheimer och Adorno kan genom sin kritik av upplysningsförnuftet räknas till denna blickpunkt, liksom delvis Hannah Arendt, som i sin bok om Adolf Eichmann hävdar att dennes ”banala ondska” i sitt fundament var en byråkratisk och rationell effektivitetsnit.³³ En sådan modernitetskritisk blickpunkt är särskilt intressant då den potentiellt kan riktas mot samtliga delar i det dystopiska trilemmat: mot det borgerliga, liberala samhället som de rationella upplysningsvärdenas banérförare, mot det socialistiska samhället som upplysningsvärdenas arvtagare, samt mot det nazistiska samhället som med effektivitet och byråkratisk nit genomförde det folkmord som enligt Bauman är den perverterade modernitetens yttersta konsekvens. Den modernitetskritiska blickpunkten bryter således potentiellt upp det slutna system som trilemmat utgör. Modernitetskritiken medger helt enkelt en fjärde valmöjlighet, och därmed en möjlighet att förskjuta hela strukturen. Detta ger ytterligare dynamik åt analysen.

Blickpunkternas immanenta spänningar

Trilemmat såsom det tecknats här måste givetvis betraktas som en heuristisk bild, som den ter sig från ett övergripande perspektiv. Samhällen, människor och idéer låter sig vid närmare påseende sällan mätas upp i så perfekta distinktioner. Det finns därför goda skäl att närmare studera de spänningsförhållanden som ligger i tankegången. Det blir exempelvis tydligt redan i det ovanstående att de parkonstruktioner som utgör trilemmats huvudsakliga blickpunkter har en i samtliga fall betydande spännvidd. Detta gäller givetvis även de idéer som sorterar under den brokiga beteckningen modernitetskritik, som snarast kan ses som ett gemensamt karaktärsdrag för så skilda ideologiska positioner som klassisk konservatism och miljörörelsens ekologism, jämte Baumans mer grundläggande civilisationskritik.

Den liberala blickpunkten, till att börja med, har i trilemmat getts två primära kännetecken: demokrati och kapitalism. Debattörer som uppskattar det liberala tankegodset benämner gärna detta "liberaldemokrati" medan de som inte har samma höga aktning för den liberala idétraditionen istället talar om "liberalkapitalism". Underliggande är här olika uppfattningar om begreppet "demokrati": Skall det fördelande av makt som ligger i demokratins begrepp omfatta den politiska sfären endast, eller är detta dömt att bli en tom gest om inte också makten över den ekonomiska sfären delas enligt motsvarande jämlikhetsprincip? I andra ändan av denna maktfördelningsproblematik ligger en motsvarande idé om fördelningen av frihet – liberalismens *liber*. Ger varje inskränkning av individens handlingsmöjligheter minskad frihet som följd, eller är i själva verket en sådan inskränkning en förutsättning för att friheten skall kunna fördelas i samhället på ett sådant sätt att den ens frihet inte omintetgör den andres? I förhållande till det mångfasetterade och kameleontlika frihetsbegreppet kan här spåras en klassisk distinktion mellan ett negativt och ett positivt frihetsbegrepp: en frihet *från*, exempelvis från statlig inblandning, eller en frihet *till*, exempelvis till ekonomiska och socialpolitiska fördelar. Denna distinktion har utvecklats inte minst av den brittiske filosofen Isaiah Berlin.³⁴ Den skiljelinje som här målas upp är uppenbar då den går mellan företrädare för trilemmats socialistiska och liberala blickpunkter, men skär också rakt genom det liberala lägret och dess inre spänning mellan å ena sidan liberaldemokratisk reglering av den politiska sfären och å andra sidan en oreglerad liberalkapitalistisk ekonomisk sfär. En ytterligare inkarnation av denna motsättning står i nittonhundratalets politiska filosofi att finna i debatten mellan filosoferna John Rawls och Robert Nozick, som trots inbördes motsättningar båda brukar betecknas som just "liberala" på grund av sitt ömsesidiga intresse för just friheten som politikens objekt – i Rawls fall som ett medel att uppnå ett rättvist samhälle genom att fördelas och distribueras, och i Nozicks fall som ett argument för att ge individen tillgång till frukten av sin egen ansträngning och begåvning.³⁵

Den socialistiska blickpunkten, som ett samlingsnamn på parkonstruktionen socialism/kommunism, vilar i trilemmat på gemensamma marxistiska idéfundament. Man skulle också kunna peka på att den statsbildning som för många är själva sinnebilden för ett kommunistiskt samhälle – Socialistiska rådsrepublikernas union eller i dagligt tal Sovjetunionen – i sin egen historieskrivning var just en *socialistisk* statsbildning, då den ännu inte nått fram till det hägrande historiska stadiet kommunism. Detta är två i grunden starka argument för att enhetsbeteckningen socialism är adekvat, vilka dock helt försummar de historiskt starka motsättningarna mellan revolutionär och reformistisk socialism. Denna splittring, som härleds från Eduards Bernsteins revision av Marx tankegångar under den andra arbetarinternationalen, har under nittonhundratalet yttrat sig i en serie partisplittringar – för svenskt vidkommande mellan Socialdemokratiska Arbetarepartiet och Sveriges socialdemokratiska vänsterparti 1917, där det sistnämnda kan sägas ha bildat stommen till Sveriges kommunistiska parti. De spänningar som låg bakom denna och andra splittringar tycks dock inte ha lösts av partiernas styckning. Tvärtom har relationen mellan de båda lägren, i den mån nu de kan betraktas som konsistenta, tidvis präglats av stark ömsesidig misstro. Från kommunistiskt håll har den reformistiska socialdemokratin i den tyske kommunistledaren Ernst Thälmanns efterföljd benämnts och framställts som socialfascism, inte olik den egentliga fascismen. Från socialdemokratiskt håll har faktiska eller förmodade relationer mellan de nationella kommunistpartierna och Komintern varit drivaxeln – ett förhållande som för svenskt vidkommande lagrats på en historiskt nedärvd rysskräck. Förhållandet socialism/kommunism betraktat som en parkonstruktion är följaktligen långt från harmoniskt.³⁶

Det är, slutligen, inte heller självklart att fascism och nazism kan betraktas som i allt väsentligt lika. Som redan antytts är det antisemitiska inslaget – på vilket en del av denna blickpunkts dystopiska anslag vilar – egentligen bara tillämpligt på nazismen. Rasismen tycks i den fascistiska idétraditionen från Gentile och Mussolini över huvud taget

sakna den absolut grundläggande roll den har bland nazismens idéer. Här anses oftast finnas grund för en distinktion.³⁷ Om man återvänder till begreppet totalitarism och dess uttolkare Hannah Arendt, är det ur hennes synvinkel dessutom ytterst tveksamt om fascism och nazism går att betrakta som likvärdiga. Enligt Arendt är det betecknande för den totalitära nazistiska staten att den strävar efter att upphäva sig själv som den föreligger och istället övergå i ett stortyskt imperium. I Arendts resonemang innebär detta att nazismen bör betraktas som sprungen ur en imperialistisk ideologi som strävar efter att staten skall upphävas, medan den italienska fascismen tvärtom upphöjer och glorifierar staten. Konklusionen av Arendts resonemang blir att endast den tyska nazismen av de två kan betecknas som totalitär.³⁸

Trilemmat har dock inte som sitt enda problem blickpunkternas interna spänningsförhållanden. De tycks inte heller vara varandra ömsesidigt uteslutande. Som illustration kan lämpligen Arendts analys av totalitarismens uppkomst användas. Hennes resonemang kan betraktas enligt följande: artonhundratalets historiska utveckling har karakteriserats av nationalstaternas och de invanda sociala strukturerernas successiva borttynande. Denna utveckling, framdriven av kapitalismens egendynamik, har avkastat en alienerad grupp människor som i brist på invanda sociala mönster utvecklat en böjelse för föreställda gemenskaper, inte minst ras. Jämte rasismen, huvudsakligen i sina pangermanska och panslavistiska skepnader, blir kapitalismen drivaxlarna i den imperialistiska expansionismen. Denna imperialism bildar vidare ett av fundamenten för de totalitära samhällena Nazityskland och Sovjetunionen, vilka båda kan betecknas som just totalitära då de karakteriseras av en likartad samhällsstruktur präglad av terror.³⁹

Utifrån denna analys är det inte självklart att Arendts totalitarismtanke sorterar under en liberal blickpunkt. Stora delar av det ovan sagda klingar i själva verket väl så likt den leninistiska tanken om en kapitalistiskt driven imperialism. Om man, som antytts tidigare, till denna dubbelhet lägger Arendts vidare författarskap om Adolf Eichmann och dennes byråkratiserade och banala ondska, är det uppen-

bart att Arendts samlade analys passar in också i den modernitetskritiska blickpunkt som tidigare associerats med i huvudsak Zygmunt Bauman.⁴⁰ Den enda blickpunkt som således inte tycks passa Hannah Arendt är alltså den fascistisk/nazistiska – en parkonstruktion som hon alltså själv förmodligen skulle ha underkänt.

De spänningar i trilemmats blickpunkter som indikerats ovan är inte de enda. Självklart innehåller också parkonstruktionernas delar en betydande spännvidd. Uppenbart gäller detta begreppet ”kommunism” som etikett på en tidvis ideologiskt brokig rörelse, men principiellt är det fullt möjligt att se sprickor också i den nazistiska ideologin. Listan kan göras längre. Trilemmats bärkraft får således prövas empiriskt. Värdet av den negativa tripolariteten är framför allt den tredelade ömsesidigheten. Den illustrerar exempelvis väl det faktum att mellankrigstidens kommunism göddes av en stark antifascism, på samma sätt som fascismen göddes av antikommunistiska stämningar – inte minst Furet och Nolte återkommer till detta i sin tidigare nämnda brevväxling.⁴¹ Trilemmat skänker således nittonhundralets ideologiska triangeldrama en högre grad av precision. Det bör härutöver noteras att trilemmat inom sina ramar inbegriper flera av de ideologiska distinktioner som varit centrala under nittonhundralet, som förhållandet mellan demokrati och diktatur, men även skilda sätt att se på demokratin och den maktfördelning som ligger i detta begrepp. Om man till trilemmat också lägger den fjärde, modernitetskritiska, blickpunkten framträder konturerna av ytterligare en dimension: de tre ideologiska polerna som företrädare för olika aspekter av moderniteten, av ett modernt samhälle i tre skilda inkarnationer. Att det dystopiska trilemmat analytiskt greppar över också dessa distinktioner är, spännvidden i blickpunkterna till trots, ett gott argument för att analysera idédebatten som fångad i just ett trilemma. Den övergripande idéstrukturen ger också en praktisk möjlighet att knyta ihop områden och enskilda debattväxlingar som tidigare huvudsakligen studerats separat.

Utopierna och erfarenheten

Det får antas att trilemmats struktur gestaltar sig på delvis skilda sätt i olika nationella kontexter, på samma sätt som dess dynamik påverkas av i vilka nationella rum den inplanteras. Men hur förhåller det sig då med utopierna, med de positiva politiska visionerna? Har utopin, förstådd som en prospektiv politisk vision, skapad med politiska medel, spelat en så perifer roll under nittonhundratalet som det dystopiska trilemmat tycks indikera? Är det rentav så att betonandet av dystopier är till det liberala perspektivets fördel – den liberalism som efter den allmänna rösträttens och parlamentarismens genombrott tycks vara renons på utopier, i sin totalitarismteoretiska och Tingstenska inkarnation rentav programmatiskt utopilös? Statsvetaren Reidar Larsson citerar i frågan den tyske liberala ideologen Karl-Hermann Flach, då denne menar att den liberala dialektiken liksom ”den urspårade dialektiska materialismen” utgår från växelspelet mellan tes och antites, men att skillnaden består i att processen i det liberala fallet aldrig når ett slutmål av social harmoni.⁴² För en liberal gäller istället att finna ett politiskt regelverk som förmår hantera denna fortgående spänning. Att den liberala partiledaren Karl Staaff, då han vid seklets början skrev det svenska statsskickets historia, tecknade denna utvecklingsgång i rent historicistiska termer som en progression från kungligt envælde via konstitutionalism till parlamentarism som slutmål är därför en tanke fullt konsistent med Flachs analys, och skulle ytterligare kunna understödja idén om den utopilösa liberalismens större behov av sina dystopier.⁴³

För att hantera frågan om utopiernas roll i nittonhundratalets samhälle finns det skäl att vända tillbaks till vad som sades initialt om de två principiellt skilda möjligheterna att definiera en ideologisk position. I sin ofta refererade ideologianalys gör idéhistorikern Sven-Eric Liedman en uppsummerande konklusion i tre punkter om vad som karakteriserar en politisk ideologi. För det första definierar de politiska idéerna sig i betydande grad mot varandra. Denna karakteristik är

fullt kompatibel med det dystopiska trilemmat. För det andra menar Liedman att ideologierna ständigt är utsatta för ”verklighetens prövning”. Slutligen menar Liedman att alla ideologier tar sin utgångspunkt i samhälleliga realiteter, inte minst förhållandet mellan samhällets klasser.⁴⁴

Det tredje karaktärsdraget kan i detta sammanhang lämnas därhän. Däremot är den så kallade ”verklighetens prövning” nödvändig att beakta. Ovan har trilemmat beskrivits i termer av struktur och funktion: på samma sätt som trilemmat är en tämligen statisk struktur är det också uppenbart att de dystopiska ideologierna fyller funktionen att vara mobiliserande kring den egna ståndpunkten. Till dessa båda dimensioner läggs nu också ett drag av process. Den ideologiska positionen prövas och omprövas kontinuerligt. Detta innebär att den ensidigt negativa ideologiska strukturen potentiellt kan ses som formad i en idéhistorisk process av vad Hans-Georg Gadamer i Karl Poppers efterföljd kallat *trial and error*.⁴⁵ Att den europeiska kontinenten i samtiden i hög grad samlas kring minnet av förintelsens krematorieugnar behöver inte betyda att så alltid varit fallet. Som antyddes inledningsvis kan en hypotetisk tanke istället ta sin utgångspunkt i den tidiga mellankrigstidens konfrontativa men också på många sätt förutsättningslösa ideologiska klimat, där parlamentarisk demokrati fortfarande kunde betraktas som en relativ nymodighet, där de nazistiska och fascistiska rörelserna av naturliga skäl inte kunde tolkas i ljuset av andra världskriget, och där inte heller den socialistiska sovjetstaten kunde ses mot bakgrund av den stalinistiska terrorns kulmen. Det ideologiska landskapets aktörer kunde helt enkelt framstå som hotfulla såväl som löftesbringande, och i ett sådant historiskt läge kan de hoppingivande utopierna likaväl som de skrämmande dystopierna ha spelat en central roll. Framtidsvisionerna var dock tänkta och prognostiserade, inte faktiska, och efterhand tycks nittonhundratalet ha renderat mänskligheten ett antal historiska erfarenheter vilka i det allmänna medvetandet transformerat de löftesrika utopierna till avskräckande erfarenheter av faktiska dystopier.⁴⁶

Denna arbetshypotes för med sig ett kluster av frågor. För oss trilemmat tillbaka till Fukuyamas inledningsvis skisserade världsläge där de historiska erfarenheterna en gång för alla översatts till de dystopiska ideologierna antikommunism och antifascism? Eller är framväxten av trilemmat dikterat av att den liberalism, som ovan beskrivits som programmatiskt utopilös, har ett större behov av sina dystopier? Eller är det helt enkelt bara en bild av att en idé, om än aldrig så lockande, då den ställs vid maktens köttgrytor också konfronteras med politikens villkor och därmed med svårigheten att infria de löftesrika element som fört den till makten? Det kommer inte att vara möjligt att här svara på alla dessa frågor – särskilt inte den sistnämnda, som pekar mot en ytterligt komplex problematik. Däremot finns skäl att närmre studera denna process av verklighetsprövning, eller, med blygsammare ontologisk ton, hur mer eller mindre nyligen timade händelser tolkas, värderas, och ger upphov till erfarenheter som påverkar det ideologiska landskapet. Dessa förflutna händelser utgör sammantaget vad som brukar kallas historia, och det är förhållandet mellan historia, moral och ideologi som följaktligen nu skall behandlas.

HISTORIEN OCH ERFARENHETEN: IDÉUTVECKLINGENS PROCESS

”How do I define history? Well, it’s just one fucking thing after another...” påstås den brittiske dramatikern Alan Bennett ha svarat på frågan om vad historia är. Den historieteoretiska utgångspunkten i denna undersökning är i sitt fundament tämligen enkel. Den utgår helt enkelt från att Bennett har fel, åtminstone delvis. Givetvis är historien i en bemärkelse ett pärlband av händelser på en tidsaxel som löper åt ett håll endast, just så som Bennett beskriver den, men samtidigt är detta pärlband tillgängligt för oss som individer och kollektiv endast genom vår perception av detsamma. Denna perception utgår

från ett ständigt undflyende nu och nuets sökande efter mening, och därför är vår förståelse av det historiska pärlbandet lika föränderlig som nuet är undflyende. Det förflutna har alltså två tidsskikt, och dessa befinner sig i ständig kommunikation. I den forskningstradition som intresserar sig för denna dimension av historieskrivande är därför en annan litteratör betydligt mer frekvent citerad, nämligen William Faulkner, som är upphovsman till frasen ”The past is never dead. It’s not even past”.

Den verkningshistoriska principen

Den dialogiska princip som kännetecknar spelet mellan det förflutna och dess uttolkning kan sägas vara grundläggande i en hermeneutisk historieförståelse. Hermeneutik definieras i ordboken ofta som tolkningslära, och tar Bennets och Faulkners dubbla tidsförståelse som sin utgångspunkt genom att fokusera på just historisk tolkning och det faktum att denna tolkning av nöden sker i dialog; dels mellan dåtid och nutid, dels mellan de nutida parter som utifrån egna subjektiva utgångspunkter tolkar denna dåtid. Jämte hermeneutiken och den dialogiska historieförståelsen, är också begreppet verkningshistoria en central historieteoretisk utgångspunkt i denna undersökning. Verkningshistoria förknippas vanligen med den moderna hermeneutikens främste förgrundsgestalt Hans-Georg Gadamer, som i sitt verk *Wahrheit und Methode* definierat ”verkningshistoriens princip”. I utformandet av denna princip tar Gadamer den dialogiska historieförståelsen som sin utgångspunkt, då han menar att det historiska intresset å ena sidan riktar sig mot ”historiens fenomen” och ”traditionens verk”, men å andra sidan också mot efterverkningarna av dessa fenomen. När vi i nuet blickar tillbaka i jakten på det förflutna är vi redan underkastade den verkningshistoriska principen, och det är denna princip som bestämmer hur vårt intresse för det historiska fenomenet ser ut, vilka de frågor vi söker svar på är, och som således styr vår varseblivning.⁴⁷

Gadamers princip kan sägas sönderfalla i två delar. För det första innebär den att historien är att betrakta som en serie påverkansprocesser, ett kronologiskt flöde av händelser där det ena ger upphov till det andra. Även om sambanden i detta flöde inte är kausala, följer alltså händelser på varandra som konsekvenser av varandra. Det andra världskriget är konsekvensen av det första världskriget. Denna del av Gadammers princip är här mindre intressant, och kan snarast betraktas som en grundförutsättning för den viktigare delen av den verkningshistoriska principen. Denna mer centrala aspekt fokuserar istället på det förflutnas återverkan i samtiden. Som Gadamer påpekade ovan är vårt intresse för det förflutna inte slumpmässigt, tvärtom. Nuet berättar för oss vilka delar av förflutenheten som är värda att återkalla, och det är med nuet som förståelseram vi tolkar dåtiden. Historien förstås retrospektivt. Det första världskriget blir till det första först då vi känner till det andra. Till detta läggs en framtidsdimension. Med hågkomsten av två världskrig närvarande i nuet skapas möjligheten att oro sig för ett tredje. Dessutom kan denna oro få oss att agera på ett sådant sätt att det inte kommer att inträffa. Det faktum att vår förståelse av det förflutna så intimt samverkar med hur vi i nuet väljer att handla, gör att historiens återverkan i samtiden också vänds till en faktisk påverkan inför framtiden. Dåtiden verkar i nutiden motiverande för framtiden.

Erfarenhet och förväntan: förändringens dynamik

I Gadammers fall utformas tolkningen av dåtiden som erfarenheter. Erfarenhet skall här förstås som ett hermeneutiskt begrepp, som formats och omformats av den verkningshistoriska princip den är underkastad. Erfarenheten är alltså till sin natur dynamisk. Den syn på erfarenhetsbegreppet som Gadamer lägger i dagen behöver inte i alla fasetter belysas här, men vissa aspekter bör särskilt noteras.

För det första är erfarenheten i Gadammers förståelse just ett herme-

neutiskt begrepp. Detta innebär att begreppet separeras från den empirism som det sedan Aristoteles dagar förknippats med. Erfarenhet, i hermeneutisk bemärkelse, erhålls inte genom experimentell iscensättning och observation. För historikern är detta särskilt påfallande. Vi är inneslutna i det samhälle som utgör vårt forskningsobjekt och kan därför aldrig observera oss själva utifrån, lika litet som vi kan skilja vår perceptionsapparat från våra fysiska kroppar – ”att vara i historien betyder att aldrig kunna bli helt självmedveten” som Gadamer skriver. Sådant är det humanistiska forskningspredikamentet, och det är inte nödvändigtvis av ondo.⁴⁸ En ytterligare dimension av den hermeneutiska förståelsen av erfarenhetsbegreppet, som hänger samman med det faktum att vi tillhör ett samhälle och ett antal sociala sammanhang däri, är att erfarenheter inte i snäv bemärkelse behöver ha gjorts av oss själva. De kan också vara traderade inom de kollektiv vi anser oss tillhöra, och vars livslängd potentiellt överstiger vår egen. Erfarenhetstilläggen följer alltså till dels upparbetade spår. Förförståelsen och traditionen tillhör oss redan då vi mer eller mindre medvetet börjar söka genom förflutenheten i jakt på meningsbärande och orienteringsgivande hållpunkter, på vilka vi sedan kan grunda vårt agerande och verka i historiens vidare gång. Erfarenheten präglas av en ”inre historicitet” och skapas i dialog med traditionen.⁴⁹

För det andra har erfarenheten en dubbel, rentav tredelad modalitet. Erfarenheten tillhör dåtiden i den bemärkelsen att det erfarna rent faktiskt hör hemma i det förflutna. Samtidigt är erfarenheten skapad i nuet, med nuets behov av orientering för ögonen. Så till vida är historieskapandets dubbla tidshorisonter direkt sammanslutna i erfarenheten. Det undflyende nuets behov av orientering sätter dessutom den tredje tidsdimensionen, framtiden, i fokus, då det är i förhållande till denna tidsdimension som erfarenheterna skall verka orienterade. Det skedda har skett. Även om skilda tolkningar av det skedda medges, är det i den ännu öppna framtiden som erfarenhetskunskapen skall verka. Det innebär att de lärdomar vi anser oss kunna extrahera ur förflutenheten verkar mot en fond av förväntan inför framtiden. Just

i detta nära samspel mellan dåtid och framtid, mellan erfarenhet och förväntan, ligger den dynamik som är central för den processuella förståelsen av det dystopiska trilemmat. "Erfarenheten", skriver Gadamer, "är till sitt väsen hänvisad till ständig bekräftelse och blir därför, om bekräftelsen uteblir, med nödvändighet en annan".⁵⁰ Detta innebär att erfarenheten ger upphov till en förväntan som måste svikas för att ny erfarenhet skall kunna förvärfas – "varje erfarenhet värd namnet korsar en förväntan" menar Gadamer, och i en mening kostar också vunnen erfarenhet en förväntan.⁵¹ Erfarenhetstillägnelsen beskriven på detta sätt får alltså ett markerat drag av läroprocess. Det är i detta sammanhang som Gadamer talar om begreppsparet *trial and error*: Då erfarenheten svikits anser vi oss veta bättre, och den förväntan som de nyvunna erfarenheterna transformerats till har gjort oss disponerade att agera på visst sätt.⁵² I denna bemärkelse är de erfarenheter vi återkallar från dåtiden och sammanställer i nuet utifrån nutidens behov av orientering för framtiden just den livets lärarinna som historien alltsedan antiken sagts vara.

Det nära sammanhanget mellan erfarenhet och förväntan är temat också för en av Gadamers studenter, Reinhart Koselleck. Kosellecks bidrag till förståelsen av erfarenhetstillägnelsens process ligger främst i avgränsandet av kategorierna "erfarenhetsrum" och "förväntningshorisont".⁵³ I nära anslutning till etablerandet av dessa kategorier definierar Koselleck också själva begreppet erfarenhet på följande vis:

Erfarenhet är närvarande förflutet, vars händelser har införlivats och kan hämtas fram ur minnet. Såväl rationell bearbetning som omedvetna förhållningssätt, vilka inte eller inte längre behöver vara något vi direkt har kännedom om, sluter sig samman i erfarenheten. I den egna erfarenheten, förmedlad av generationer eller institutioner, finns vidare alltid andras erfarenhet bevarad. I denna andemening har historia ju sedan urminnes tider uppfattats som läran om andras erfarenhet.⁵⁴

Lärofadern Gadamers röst hörs tydligt i detta, inte bara i tanken om erfarenheten som ett närvarande förflutet som satts samman av flera

tidsskikt, utan också genom att Koselleck påpekar att erfarenheten inte av nöden är en frukt av egen perception i empirisk mening. Den skapas tvärtom i dialog mellan företrädare för olika erfarenheter och erfarenhetsskikt. En ytterligare central aspekt av erfarenhetstillägnet som inskräps i citatet, är att denna process inte bara inbegriper medveten rationalisering utan till stor del är omedveten.

Kosellecks bidrag till förståelsen av erfarenheten är dock framför allt hans beskrivning av denna som rumsligt organiserad. Där Gadamer talar om erfarenheten som en singularitet, poängterar Koselleck istället att erfarenheter samlas någonstans, och sammanfogas till en helhet.⁵⁵ Två aspekter av denna rumsliga förståelse av erfarenheten är värda att fästa uppmärksamhet på. För det första innebär det att den rumsliga helheten, åtminstone nödortfikt, måste hänga samman. I annat fall är det ingen helhet. Det finns med andra ord ett outtalat men ändå betydande krav på koherens mellan de erfarenheter som sluts samman i erfarenhetsrummet. Om sprickorna i det menings-sammanhang som de samlade erfarenheterna tillsammans utgör blir alltför påfallande hotar själv motsägelser. Därmed mister också erfarenheterna sin orienteringsgivande funktion, och erfarenhetsrummet måste möbleras om.

Den andra aspekten av Kosellecks erfarenhetsrum är att de singulara erfarenheter som sluts samman i detta rum lagras på varandra. Koselleck talar om olika "skikt" av erfarenheter. I citatet ovan gör Koselleck en distinktion mellan egen och andras erfarenhet, och påpekar vidare att andras erfarenheter förmedlas till oss och inkorporeras i vår egen erfarenhet. Erfarenhetsskiktens överlappningar blir därför av intresse, inte minst betraktat ur en generationsaspekt. Det är exempelvis inte ovanligt att generationsspecifika erfarenheter, vunna i olika historiska skeden, ges helt eller delvis motsatta konklusioner då de verkar orienterande mot framtiden. I fall som dessa skiljer sig alltså erfarenhet såväl som konklusion åt. På motsvarande sätt kan emellertid en och samma konklusion bygga på olika erfarenheter, upphämtade ur olika erfarenhetsskikt. De erfarenheter som Koselleck talar om – egna och

andras – är alltså lagda på varandra, delvis överlappande genom att de slutsatser de framkallar kan vara desamma, men gjorda vid skilda tillfällen och därför inte heller identiska. I förståelsen av erfarenheten som skiktad finns med andra ord utrymme för såväl det förenande som det särskiljande.

Erfarenheterna bär alltså hos Koselleck, liksom hos Gadamer, på en prospektiv konklusion. Det återkallande har en återverkan – häri ligger erfarenhetens verkningshistoriska struktur – som är riktad mot framtiden. Erfarenheten är fången inte bara i sin inre historicitet, utan också i sin normativitet. Dåtiden underkastas en moralisk bedömning, vilket leder fram till en principförklaring för framtiden – inledningsvis uttrycktes detta som att ett retrospektivt moraliserande leder till ett prospektivt ideologiserande. Vårt förhållande till den nazistiska erfarenheten kan tas som exempel. En moralisk bedömning av de tyska nazisternas handlingar under kriget formas för flertalet människor till en meningsbärande och orienteringsgivande erfarenhet: man bör misstro nazistiska partier och nazistisk ideologi. Ett moraliskt-historiskt ställningstagande leder med andra ord till ett ideologiskt betingat handlande, till den ideologiska positionen antinazism. Ställningstaganden som dessa är dock inte huggna i sten, utan utsätts för kontinuerlig omprövning i linje med den verkningshistoriska principen. Även om konklusionen antinazism kan vara konstant, kan de erfarenheter som understödjer denna konklusion se olika ut över tid. Som Koselleck skriver, och som poängterats inledningsvis, ligger händelserna 1933 fast en gång för alla, men de erfarenheter som dessa händelser ger upphov till förändras kontinuerligt.⁵⁶ Av det faktum att historisk erfarenhet är en levande substans, förstås också att den omförhandlas i dialog mellan parter med olika inflytande och syn på vad som skall anses meningsbärande och härigenom orienterande för framtiden. Detta innebär alltså att erfarenhetstillägnelsens process förmår att famna såväl det maktförhållande som råder mellan dialogens parter, som det meningsinnehåll dialogen har som mål.

Mening och orientering: alternativa utgångspunkter och förändringens problem

Den verkningshistoriska principen och den roll begreppen erfarenhet och förväntan spelar i densamma har nu ringats in. De historieteoretiska dimensioner som väglett redogörelsen – historiens båda nivåer och dialogen dem emellan, spelet mellan modaliteterna dåtid, nutid och framtid, och slutligen nuets sökande efter mening i dåtiden ledande till orientering för framtiden – hade förvisso kunnat skildras med andra historieteoretiker än Gadamer och Koselleck som inspirationskällor. Det faktum att dåtiden i nutiden verkar motiverande för framtiden, sammanfaller med hur den tyske historiedidaktikern Karl-Ernst Jeismann definierar begreppet historiemedvetande: som en sammanslutning av de tre dimensionerna dåtidstolkning, nutidsförståelse och framtidsförväntan.⁵⁷ Den verkningshistoriska princip, som rymmer såväl historiska processer av påverkan i dåtiden som historiens återverkan i samtiden, har i en historiedidaktisk diskussion på motsvarande sätt begreppsliggjorts som att människor *är* såväl som *gör* historia, är *historieskapade* såväl som *historieskapande*.⁵⁸ Den konklusiva dimensionen av erfarenhetsbegreppet ligger här till nära vad den danske historiedidaktikern Bernhard Eric Jensen ansett som betecknande för en orienteringsgivande historisk process: att den genererar en värde- och principförklaring.⁵⁹ Dessutom pekar själva begreppet didaktik på förflutenhetstolkningen som en läroprocess.

Det är inte bara den historiedidaktiska begreppsapparaten som hade kunnat forma ett alternativ till erfarenhet och förväntan. Motsvarande reglage återfinns i teoribildningen kring begreppet kollektivt minne. Då den franske historikern Pierre Nora i inledningen till sin voluminösa uttolkning av det platsbundna kollektiva minnet, *Les lieux de mémoire*, hävdar att detta är ”öppet för hågkomstens och glömskans dialektik”, ligger det nära till hands att se detta minne som fångat i det spel mellan den aktiva, meningsbärande och orienteringsgivande

historien å ena sidan och å andra sidan den passiva, vilande historien, som ligger redo att ges mening av en ny samtid.⁶⁰ Den dialektik som Nora talar om kan i sammanhanget ses som en rörelse mellan de båda historiska nivåer som är centrala också i skapandet av erfarenhet, en erfarenhet som snarast skulle kunna förstås som ett aktivt minne.

Att begreppsparet erfarenhet och förväntan valts som den historieteoretiska utgångspunkten har två skäl. För det första sluter sig alla de dimensioner som identifierats som centrala samman i dessa båda begrepp. De båda historiska nivåerna, de tre tidsdimensionerna samt de meningsbärande och orienteringsgivande aspekterna rymms samtliga inom dem. Det andra skälet är den höga grad av symmetri som råder mellan å ena sidan begreppen erfarenhet och förväntan och å andra sidan det idéanalytiska begreppsparet dystopi och utopi. Naturligtvis är det vanskligt att tala om symmetri, då detta leder tankarna till ett förhållande som kan fastslås med matematisk precision. Som i fallet med det dystopiska trilemmat och dess till synes skarpa distinktioner, bör därför begreppsparet utopisk förväntan och dystopisk erfarenhet betraktas heuristiskt: som en övergripande idé om hur tolkningen av förflutenheten påverkar det ideologiska fältet och förändringen av det samma. Här i ligger den processuella förståelsen av trilemmat.

Med detta sagt om de alternativa tolkningsramarna och valet av erfarenhetsbegreppet skall avslutningsvis två korta kommentarer göras, dels kring de båda begreppen mening och orientering och dels kring de spänningar och svårigheter som ligger i förändringsprocessen. Såväl mening som orientering är avgörande reglage i erfarenhetstillägnelsens process. Den tyske historieteoretikern Jörn Rüsen har beskrivit den historiska meningsskapande processen i fyra led. Först varseblir vi, enligt Rüsen, kontingens och tidsskillnad. Därpå tolkar vi denna varseblivning. På grundval av denna tolkning orienterar vi vår nuvarande livspraxis, och söker i sista och fjärde hand efter motivation för de handlingar som följer av denna orientering.⁶¹ I en mer kärnfull formulering sammanfattar Rüsen mening som "the quintessence of the points of view that determine the choice of goals".⁶² Rüsen kan på

goda grunder skrivs in i den hermeneutiska linjen från Gadamer – på samma sätt som Koselleck studerade för Gadamer i Heidelberg, så efterträdde Rüsen Koselleck på dennes professur i Bielefeld. I Rüsens förståelse av begreppet mening ligger, liksom i erfarenhetsbegreppet hos Gadamer och Koselleck, att det skapas i nuet på grundval av vad som finns tillgängligt i dåtiden. Samtidigt skall den förflutenhet som sällas fram som meningsbärande vara orienterande mot framtiden. Mening förstås därför bäst just genom sin funktion – orientering.

Bortom de meningsbärande och orienterande dimensionerna av historieskapandet har Rüsen också ett stort intresse för historieskapandets förnuftspotential.⁶³ Förnuftsfrågan behöver inte skjutas i förgrunden här, men är viktig ur en aspekt: det meningssammanhang som är historieskapandets mål måste innehålla ett element av förnuft i form av begriplighet och koherens. Det vi uppfattar som obegripligt eller osammanhängande kan inte bära mening för oss, och således kan vi heller inte orientera efter det. En annan historiefilosof, Agnes Heller, är inne på en liknande tanke då hon pekar på att vi karakteriserar de fenomen och de erfarenheter som vi inte klarar av att få in i våra befintliga förståelseramar som oförklarliga och meningslösa.⁶⁴

Erfarenheten kan alltså sägas rymma ett meningsinnehåll som är underkastat ett krav på koherens. Man kan i sammanhanget erinra om Sven-Eric Liedmans tal om hur ideologierna är utsatta för en ständigt pågående verklighetsprövning. Samtidigt som Liedman talar om denna verklighetsprövning menar han emellertid också att det finns en betydande ovilja till omprövning – i historikern Göran B. Nilssons efterföljd menar Liedman istället att det finns ”immunitetsstrategier” för att rationalisera avvikande perceptioner. Här vilar med andra ord ett historieteoretiskt problem: När anser vi oss ha gjort en iakttagelse av sådan art att det vi varseblivit i nuet ogiltigförklarar tidigare tolkningar av förflutenheten, tidigare erfarenheter? Vad får oss att söka efter nya meningsbärande och orienteringsgivande historiska tolkningar?

Jörn Rüsen använder beteckningen *borderline events* för att be-

teckna en gränserfarenhet som i särskilt stor utsträckning får oss att ompröva vår syn på det förflutna. Omsigggripande politiska förändringar ledande till osäkerhet kan vara en sådan gränserfarenhet, liksom traumatiska händelser av skilda slag.⁶⁵ Spänningsförhållandet i tankegången finns dock kvar. När väljer vi att sortera in skavande erfarenheter i en befintlig perceptionsram, och när omvärderar vi denna helt? Var går den gräns då varseblivningen får styra perceptionsramen och inte tvärtom? Underliggande är här frågan om vilken grad av kognitiv dissonans som kan tillåtas innan den perceptuella sprickan blir för stor. Begreppet kognitiv dissonans utvecklades på femtiotalet av psykologen Leon Festinger, och har i en svensk kontext använts av bland annat historikerna Valter Lundell och Kristian Gerner för att studera den realsocialistiska erfarenhetens bristande orienteringspotential bland svenska vänstersympatisörer.⁶⁶ Spännvidden mellan erfarenhetens krav på koherens och den kognitiva dissonans som kan hota denna koherens pekar således rakt mot frågan om vilka alternativa vägar som kan stå till buds för att rationalisera ett avvikande erfarenhetsinnehåll. Rent praktiskt innebär detta en rad retoriska strategier med vars hjälp man kan ifrågasätta den tanke om intentionalitet i handlandet på vilken det dystopiska trilemmat vilar. Var exempelvis det sovjetiska terrormaskineriet en frukt av ideologiska intentioner, som således skall få oss att anamma den dystopiska ideologin antikommunism? Finns det inga strukturella, historiskt kontextuella faktorer som bättre kan förklara terrorn? Eller några uppnådda välfärdskonsekvenser att vikta den mot?

Underliggande är också frågan om en erfarenhet omskapas i en kumulativ eller i en revolutionär process. Svaret tycks – praktiskt nog – vara både och. Det ligger nära till hands att associera till vetenskapsteoretikern Thomas Kuhns idéer om vetenskapliga revolutioners struktur, då det rådande vetenskapliga paradigmet sprängs under trycket av ett allt större antal ackumulerade anomalier.⁶⁷ Det revolutionära skiftet är med andra ord kumulativt uppbyggt. För denna undersökning innebär detta att de erfarenhetsmässiga gränssnitt som

dispositionen för densamma ställer i dagen – 1945, 1968 och 1989 – mycket väl kan visa sig vara mindre distinkta än de i förstone ter sig. Icke desto mindre bildar dessa tidsmärken viktiga gränssnitt i *denna* författares förförståelse – förutan vilken han saknat utgångspunkt för sitt eget historieskapande.

TOTALITARISM: BEGREPP OCH HISTORIOGRAFI

Till idéanalysens struktur och process skall nu också läggas en kort historik över totalitarismbegreppet. Ett inte helt ovanligt sätt att bedriva hermeneutiska men även idéanalytiska studier är att följa hur centrala begrepp, som totalitarism, över tid fyllts med skiftande meningsinnehåll. Begreppet blir då till ett prisma som illustrerar en vidare samhällsutveckling. En sådan begreppshistorisk metod förknippas inte minst med den tidigare nämnde Reinhart Koselleck och dennes begreppshistoriska magnum opus *Geschichtliche Grundbegriffe*.⁶⁸ Ett liknande tillvägagångssätt använder den politiske filosofen Michael Freeden i sin *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach* där han studerar inbördes förhållanden mellan centrala ideologiska begrepp i olika ideologier.⁶⁹ Med viss förenkling kan sägas att Kosellecks och Freedens angreppssätt svarar mot det dystopiska trilemmats båda dimensioner, där Koselleck ligger nära den processuella aspekten medan Freeden fokuserar inbördes förhållanden i en semantisk struktur.

Att betrakta denna studie som primärt begreppstillvänd är förvisso att gå väl långt, men det är likafullt av värde att ge en analytisk och kronologisk översikt över det begrepp som här bildar en av studiens utgångspunkter. Ett viktigt syfte med en sådan historiografisk översikt är att extrahera ett antal temata och distinktioner som framstår som särskilt centrala i förhållande till totalitarismbegreppet, för att på så

sätt kunna se frågan om totalitarismen som befintlig också på ställen där själva begreppet förekommer mera sparsmakat. Då syftet inte är att kartlägga och presentera den samlade totalitarismteoretiska litteraturen utan huvudsakligen att följa en historiografisk linje, kommer framställningen att vila ganska tungt på den amerikanske historikern Abbot Gleason och dennes *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*.⁷⁰ Detta är den ledande översikten om teoribildningens historia.⁷¹ Härutöver kommer ett antal för teoribildningen centrala verk att presenteras mera ingående. Som framgår av titeln betraktar Gleason begreppet, teoribildningen kring begreppet och kritiken av detsamma som ett slags destillat av kalla krigs-historien i sin helhet. Till Gleasons perspektiv om den inre historien skulle man i detta fall dessutom kunna lägga en ambition att klarlägga en inre logik, eller åtminstone ett reaktionsmönster, i de debatter som handlar om hur det kalla kriget, med sina för- och efterhistorier, skall tolkas och ges mening.

Ett begrepp kommer till

Enligt Abbot Gleason såg begreppet totalitarism dagens ljus den 12 maj 1923. Platsen var Italien, närmare bestämt en artikel i tidningen *Il Mondo*, och anledningen att fascistledaren Benito Mussolini, som efter den framgångsrika marschen mot Rom året innan var Italiens *Il Duce*, ville förändra landets vallagar på ett sådant sätt att koalitionsregeringar omöjliggjordes och det största partiet skulle tillerkännas ett politiskt inflytande som vida övergick vad ett proportionellt valsystem skulle ha gett. Mot detta vände sig den oppositionelle journalisten Giovanni Amendola, som anklagade Mussolini för att vilja etablera ett *sistema totalitaria*, ett totalitärt system, i vilket fascisterna njöt odelad makt. Amendolas kritiska användande av begreppet fick dock snart sin replik av Mussolini själv, som tog upp begreppet i sin politiska retorik och gav det en positiv kodning då han hänvisade till fascismens våldsamma totalitära vilja, *feroce volonta totalitaria*, och dess ambition att med

tiden få kategorierna fascist och italienare att sammansmälta till en och samma enhet. Tanken tydliggjordes också av Giovanni Gentile, filosof och medförfattare till *Fascismens doktrin*, då han klargjorde att individen, folket, partiet, nationen och staten skulle betraktas som utbytbara segment av en och samma totalitära helhet.⁷²

Detta är alltså, enligt Gleason, totalitarismbegreppets uppkomst-historia. Även Leonard Schapiros *Totalitarianism* från 1972 företer i sak samma historieskrivning då han tidfäster begreppets uppkomst till tjugotalets Italien.⁷³ Idéhistorikern Svante Nordin gör i en senare uppsats en annorlunda värdering – totalitarismbegreppet användes först om Lenin och dennes regim, och detta skedde redan 1919.⁷⁴ Oberoende av vilket som är det korrekta, är det viktigt att notera att begreppet i sin första förekomstfas inte var entydigt negativt kodat. Tvärtom, Amendolas kritik till trots, är såväl Mussolinis som Gentiles användande av termen positiv. Mot bakgrund av efterkrigstidens entydigt pejorativa bruk av begreppet är detta slående. Totalitarism var i tjugotalets politiska kontext varken som fenomen eller begrepp klart att definiera som något negativt, utan kunde betraktas som ett fullt gångbart experiment i Efterkrigseuropa.⁷⁵ De gamla regimerna hade, med blommor i gevären, tågat rakt ned i skyttegravarna i Flandern under första världskriget. Nu behövdes något nytt. Varför inte totalitarism?

Såväl Gleason som Schapiro noterar att de tyska nazisternas intresse för begreppet var mera sparsmakat. Understundom talades om total mobilisering, bland andra av Ernst Jünger, men Gleason pekar också på att en vidare acceptans och ett användande av totalitarismbegreppet skulle ha fört samman nazisterna med andra politiska rörelser i tiden, vilket av ledande nazister ansågs som icke önskvärt.⁷⁶ Det kan dock också noteras att då fascister och nazister likafullt använde begreppet sågs det som det liberala samhällets antites, men också som en följdverkan av det liberala systemets sönderfall. Även detta är intressant, då det överensstämmer med den kommunistiska tolkningen av fenomenet – dock med en annan normativ bedömning.⁷⁷

Trettioåret tycks inte ha inneburit något kraftigt uppsving för begreppet. En artikel i *The Times* från 1929, på randen till trettioåret, kan identifieras som den möjligen första vari man använder termen i sin numera klassiska definition som ett samlingsbegrepp för kommunism, fascism och nazism och kontrasterar dessa enhetssystem mot en pluralistisk parlamentarism.⁷⁸ År 1939 anordnades det första vetenskapliga symposiet om den totalitära staten.⁷⁹ Däremot inträffade åtskilligt i sakhistoriskt hänseende under trettioåret som under efterkrigstiden kom att spela stor roll för utvecklandet av totalitarism som analysram. Det nazistiska Tyskland och det stalinistiska Sovjet tycktes agera på delvis likartat sätt. Således kunde man spåra grundläggande likheter i behandlingen av den interna oppositionen genom Stalins mord på partichefen i Leningrad Sergej Kirov å ena sidan, och Hitlers utrensningar under de långa knivarnas natt å den andra.⁸⁰ De så kallade Moskvarättegångarna, Stalins skådeprocesser mot interna motståndare, hör också hemma i detta sammanhang. Likaså kunde den i de båda länderna förda politiken mot de befolkningskategorier som inte passade in i den kommunistiska utopin eller det tusenåriga riket betraktas som likvärdig genom å ena sidan de antisemitiska Nürnberglagarna och Kristallnattens trakasserier av den judiska befolkningen i Tyskland, samt å andra sidan genom undertryckandet av de självägande kulakerna och andra delar av vad som bedömdes vara borgerliga befolkningsskikt i Sovjet. Denna repressiva politik exekverades bland annat av de politiska polisstyrkor, Gestapo respektive NKVD, som också kunde ses som varandras spegelbilder. Den nonaggressionspakt, Molotov-Ribbentroppakten, som slöts mellan staterna strax före utbrottet av det andra världskriget kunde mot bakgrund av ovanstående hållpunkter betraktas som det slutgiltiga belägget för den grundläggande affiniteten samhällssystemen emellan.⁸¹ Även om folkfronternas breda antifascistiska koalitioner under trettioåret och spanska inbördeskriget tycktes tala för motsatsen – här stod också Hitler såväl som Mussolini på Francosidan – så stärkte den totalitarismteoretiska tolkningsramen sin ställning. Då man från amerikansk

sida från 1941 befann sig i allians med Sovjetunionen och följaktligen knappast kunde likna sin vapenbroder vid den gemensamma fienden Nazityskland fick den amerikanska totalitarismanalysen tillfälligt vänta, men vid tiden för krigsslutet och under åren närmast därefter kom såväl begreppet som analysramen åter till heders. Winston Churchill använde i sitt berömda Fultontal termen för att kontrastera den totalitära sovjetsfären på andra sidan järnridån mot de fria demokratierna i väst.⁸² Också Trumandoktrinen, den amerikanska utrikespolitiska doktrin som föreskrev amerikanskt ingripande varhelst kommunismen hotade att ta makten, lånade sin grundpremiss om en expansionistisk och utopiskt strävande kommunism från den teori- bildning som vid denna tid började formas runt begreppet. George F. Kennans syn på Sovjetstatens karaktär verkade tydligt i denna riktning.⁸³ Den nyvunna storpolitiska betydelsen sekunderades på det kulturella fältet, bland annat av George Orwells dystopiska framtids- skildring *1984* där Storebror ser dig varhelst du är – en god metafor för ett totalitärt samhälle också i Mussolinis och Gentiles bemärkelse, då det totalitära allseende ögat inte drar någon skiljelinje mellan privat och offentlig sfär. Ingen bok har varit av större vikt för etablerandet av idén om totalitarismen, konkluderar Gleason, även om Orwell själv kunde vara skeptisk till hur hans verk användes.⁸⁴

Tre kanoniska verk

Ett av de verk som i den tidiga efterkrigstiden bidrog till att forma en teori kring begreppet totalitarism var filosofen Karl Poppers *The Open Society and Its Enemies*, publicerad 1945, som härleder totalitarismens filosofi från Platon via Hegel till Marx. Tvåbandsverket bygger till dels på den tidigare och betydligt mindre voluminösa boken *The Poverty of Historicism*, som går till storms mot uppfattningen att historien har en inneboende logik och mening. Historisk determinism underkänns då Popper menar att det finns strikt logiska skäl till varför

det är omöjligt att säga något om historiens framtida förlopp. Bland annat kritiserar Popper vad han menar vara historicismens grundpremiss, tanken om den mänskliga kunskapens tillväxt, genom att fastslå att vi utifrån denna saknar logisk möjlighet att idag veta vad vi kommer att veta imorgon. Detta falsifierade historicistiska synsätt knyter Popper också till fascism och kommunism explicit, genom att redan i dedikationen tillägna boken de män och kvinnor ”som fallit offer för den fascistiska och kommunistiska tron på obevekliga historiska lagar”.⁸⁵ Vad Popper menar med ett öppet samhälle då han knyter det till avsaknad av historicism torde alltså snarast vara en öppenhet i förhållande till framtida utvecklingsvägar, en öppenhet i tiden. I Poppers tankegång ligger det dock för det slutna, historicistiskt präglade samhället nära till hands att också utveckla en stark kollektivism. Popper talar om detta i termer av utvaldhet – liksom det i primitiva, religiöst präglade samhällen finns föreställningar om utvalda folk, finns det hos det öppna samhällets fiender föreställningar om en utvald ras eller klass till vilka det i framtidshorisonten knys en särskild roll.⁸⁶ Till slutenheten i tiden, genom historicism, determinism och teleologi, kan man alltså lägga en slutenhet i rummet, då ingen enskild aktör i det kollektivistiska samhället ges möjlighet att ställa sig vid sidan av det framtida samhällsbygge som historicismens framtidsvision föreskriver. Det tycks alltså finnas såväl en spatial som en temporal dimension av öppenhet i det popperska idealet. Av detta följer också ett politikerideal som begränsar sig till skadekontroll, och inte eftersträvar högre utopiska värden.⁸⁷

Poppers flertusenåriga perspektiv på de totalitära, slutna idéstrukturernas framväxt slutar som sagt med en vidräkning av Karl Marx filosofi och den teleologiska historiesynen. Det finns dock en grad av modifikation i fördömandet. Man skulle möjligen kunna säga att det är marxisterna det är fel på snarare än Marx, om vilken Popper har flera försonande kommentarer. Huvudproblemet tycks inte ligga i Marx analys av kapitalismens institutioner, utan snarast i det logiska språnget från den ekonomiska sfären till en prospektiv och teleologisk

förutskickelse om vart historien är på väg. Popper använder sig här av termen ekonomisk historicism för att teckna konturerna av en historiesyn där kapitalismens egendynamik anses vara den tillräckliga och betingande faktorn bakom framtidsutvecklingen.⁸⁸ Möjligen är det falsifierandet av just denna ekonomiska historicism som gör att en av Poppers lärjungar, finansmannen George Soros, i sin bok *Den globala kapitalismens kris* hävdar att det öppna samhällets huvudfiende efter östblockets implosion inte längre är marxismen, utan istället *laissez faire*-liberalernas anammande av samma grundpremiss som byggt den marxistiska historiesynen – att det finns ekonomiska grundfaktorer som obevekligt driver världen i en specifik riktning, och som erbjuder det enda möjliga framtidsscenario. ”There is no alternative”, som Margret Thatcher skulle uttryckt saken.⁸⁹

Det förstås av det ovanstående att Poppers kritik av totalitarismen, definierad som ett temporalt och spatialt slutet samhälle, i grund och botten vilar på ett vetenskapsteoretiskt argument: att historicismen är logiskt omöjlig. Det humanvetenskapliga forskningspredikamentet, där forskaren själv är en del av det samhälle som skall analyseras och historien dessutom aldrig kan iscensättas experimentellt för att studeras på nytt, gör det omöjligt att på den samhällliga nivån tala om något som liknar naturlagarnas kausaliteter. Vi kan aldrig formulera premisserna för kausala slutsatser på en samhälllig nivå tillräckligt väl.⁹⁰ Under perioden från krigsslutet och fram över det långa femtiotal som med rätta kan kallas totalitarismbegreppets guldålder, uppträdde dock flera perspektiv på totalitarismen än det popperska.⁹¹ Ett sådant artikulerades av den tidigare flera gånger nämnda filosofen och politologen Hannah Arendt, och kom till uttryck i hennes klassiska *The Origins of Totalitarianism* från 1951. Arendts perspektiv är historiskt, syftande till att spåra de historiska rötterna till de totalitära system hon med exklusivitet identifierade i Hitlers Tyskland och Stalins Sovjet. Denna exklusivitet innebär bland annat att den italienska fascismen inte uppfyller Arendts fordringar på totalitarismen – istället för att på totalitärt manér sträva efter statens upphävande glorifierar

fascismen staten enligt Arendt.⁹² Exklusiviteten innebär också att inte ens Nazityskland betraktas som fullt totalitärt vid trettioalets mitt, och inte heller Lenins sovjetstat uppfyller fordringarna.⁹³ Totalitarismen blir i denna bemärkelse inte primärt knuten till en idé, en stat, eller ett antal politiska handlingar, utan i väl så hög grad till ett slags historiskt momentum.

Vad har då enligt Arendt skapat detta momentum? De rottrådar som hon identifierar är två: antisemitism och imperialism. Argumentationen är stundtals komplex, men två drag tonar fram som centrala i förhållande till dessa båda rötter: å ena sidan den nära och ekonomiskt betingade relationen mellan judiska bankirer och den politiska makten i de gamla europeiska staterna, å andra sidan samma staters kapitalistiskt framdrivna imperialistiska expansionism som med tiden i allt högre grad ställt detta judiska kapital utan inflytande. Då den ekonomiska länken till den politiska makten upphävs blir också den judiska befolkningens ställning i det civila samhället allt mera utsatt. Särskilt är detta fallet då kapitalism och imperialism utvecklar den europiska kontinenten så att även andra invanda sociala mönster försvinnar, och det skapas befolkningsskikt utan naturlig tillhörighet och riktning som med lätthet kan enas kring en föreställd gemenskap. Särskild vikt tillmäter Arendt här de pangermanska och panslavistiska rörelserna, som också karakteriseras som ett slags central -och inom-europeiska varianter av inte minst brittisk imperialism. Med en socialt och politiskt marginaliserad judisk grupp, de pangermanska och panslavistiska varianterna av nationalism, en alienerad folkmassa och en ny europeisk karta efter första världskrigets slut, var så fundamenten lagda för de båda totalitära rörelserna i sina nazityska och sovjetryska skepnader – även om den fullt utblommade totalitarismen som sagt skulle låta vänta på sig.⁹⁴

Då Arendt, efter sin gedigna historiska genomgång, slutligen kommer till vad hon anser karakterisera ett totalitärt samhälle stannar hon för ideologin, som klargörare av historiens eller naturens bakomliggande principer och mening, samt terrorn, vilken jämte propagandan

fungerar som närmast didaktiska instrument för att lära folket de ideologiska trossatserna.⁹⁵ Detta företer ingen större substantiell skillnad i förhållande till Poppers resonemang – tvärtom poängterar Arendt i Poppers efterföljd bland annat att panslavismen var lika influerad av Hegel som bolsjevikerna var av Marx.⁹⁶ Om någon mera principiell dissonans de båda författarna emellan likafullt skall noteras torde det vara i synen på rationaliteten – medan Popper ser sökandet efter rationella kausaliteter som historicismens grundläggande problem, tycks Arendt se den tilltagande mysticismen och den avtagande rationaliteten som ett centralt led då totalitarismen slår ut i full blom.⁹⁷

Det finns i Arendts anslag stora delar som snarast minner om vad Gleason kallar totalitarismanalysens *countermyth*, motmyt, det som i denna studie tillskrivits trilemmats socialistiska blickpunkt.⁹⁸ Den kapitalistiskt drivna imperialismen får en aktivt skapande roll, och den nazi-stalinistiska komparationen till trots är Arendts intresse för den tyska nazismen större. Då Arendt liknar de nazistiska och sovjetiska lägren vid olika inkarnationer av det västerländska helvetet jämförs nazisternas läger med just helvetet, medan de sovjetiska istället liknas vid *Purgatorio*, Dantes offerberg.⁹⁹ Man anar här konturen av en moralisk dissonans till det sovjetiska systemets fördel. Något helt annat kan sägas om en annan av totalitarismbegreppets kanoniserade klassiker, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, av statsvetarna Carl J. Friedrich och Zbigniew Brzezinski, utgiven i sin första version 1956. Ställd bredvid Poppers filosofisk-analytiska och Arendts historisk-genealogiska ansatser framstår Friedrich och Brzezinskis verk som det mest genuint strukturellt och komparativt orienterade. Här till kan läggas att det sannolikt också är det mest normativt riktade, och kritiker till totalitarismbegreppet tar gärna chansen att peka på Brzezinskis nära band till Vita huset och det amerikanska presidentämbetet.¹⁰⁰

Friedrich och Brzezinski identifierar i sin komparation ett sexpunktssyndrom som karakteriserar totalitära stater, ett i deras fall mera inklusivt begrepp som rymmer även det fascistiska Italien, men vad viktigare är – såväl Sovjetunionen som det kommunistiska Kina. De

sex punkter som identifieras är en heltäckande, utopisk och kiliastisk ideologi som förskjuter det existerande samhället på samma gång som den fokuserar på byggandet av mänsklighetens perfekta slutmål; ett massparti, under ledning av en stark ledare, som organiserar den samhälleliga elit som skall implementera ideologins trossatser och som ofta är intimt knuten till den statliga byråkratin; ett vittförgrenat terrorsystem, med uppgift att eliminera den politiska oppositionen, men också de befolkningskategorier som i enighet med vad ideologin föreskriver inte kan existera i den kommande utopin; total kontroll av massmedia och informationsspridning; total kontroll av vapenmakt samt, i en senare upplaga av verket, en centralt planerad och starkt byråkratiserad ekonomi.¹⁰¹ Just i sistnämnda punkt finns en särskild provokation i förhållande till den vänsterinriktade analysen av främst nazismen som lierad med den tyska storfinansens och fundamentalt kapitalismvänlig. Dessutom kan en annan aspekt av det ovanstående noteras – totalitarismen som den nya tidens autokrati. Förvisso har det totalitära syndromet en ideologisk-genetisk grundkod, men ideologin kräver också moderna teknologiska fundament i termer av övervakning, kontroll, masskommunicerad propaganda och byråkrati för att kunna genomtränga samhället i sin helhet. Friedrich och Brzezinski rör sig här i en mening nära Zygmunt Baumans modernitetskritiska perspektiv, med den väsentliga skillnaden att det för Bauman är förintelsen som är utgångspunkten. Skillnaderna är dock stora. I det framtidstroende femtiotalet hade modernitetskritiken ingen egentlig klangbotten.¹⁰² Härtill kan läggas förintelseperspektivets frånvaro. Som historikern Klas-Göran Karlsson poängterat hade förintelsen ingen framskjuten position bland femtiotalets totalitarismteoretiker, Hannah Arendts antisemitiska perspektiv möjligen oräknat. En tonvikt på det antisemitiska anslaget hade kunnat ställa förintelsens historiska och moraliska unicitet i blickfånget på ett sätt som stört totalitarismteoretikernas sökande efter en grundläggande symmetri nazism och kommunism emellan. Huvudsakligt fokus låg istället på förståelse av – samt inte sällan fördömande av – den sovjetryska sidan av jämförelsen.¹⁰³

Totalitarism och revisionism i den sovjetologiska forskningen

Intresset för den totalitarismteoretiska tolkningsramen var under femtioalet mycket stort bland östeuropaforskare, vilket Friedrich och Brzezinski är goda exempel på. Det för väl långt att här ge en fullödlig bild av trenderna inom detta vidlyftiga forskningsfält, men vissa aspekter bör ändå lyftas fram.¹⁰⁴ Främst rör detta frågan om ideologisk intention versus strukturella predikament, eller närmare bestämt en av humanvetenskapernas klassiska frågor – i vilken mån är människan fri att agera utifrån sin egen vilja och i vilken mån är hon begränsad och betingad? Skall aktören eller strukturen ställas i centrum? Då undertexten hela tiden utgörs av ett förtryck som på något sätt skall förklaras, får denna inomvetenskapligt högst relevanta dimension också ett tydligt moralisk innehåll genom det faktum att en aktör kan hållas moraliskt ansvarig för sitt viljestyrda handlande, medan en struktur knappast kan ställas till svars på detta sätt.

För att illustrera hur totalitarismteorins tonvikt på ideologi och de maktthavande aktörernas roll småningom kom att övergå i en mer struktur- och socialhistoriskt riktad analys brukar Merle Fainsods bok *How Russia is Ruled* ofta användas. Fainsod var nära kollega till Friedrich och Brzezinski och delaktig i utarbetandet också av deras verk. Hans egen bok, som med rätta måste beskrivas som en sovjetologisk klassiker, kom ut i sin första upplaga 1953. Fainsod tar här redan inledningsvis ställning för ett totalitarismteoretiskt synsätt, där den sovjetiska politiska ledningens intentioner emanerar ner genom en strikt hierarkisk byråkratisk struktur, ner i den totalitära statens kapillärssystem på ett tämligen oproblematiskt sätt. Stalins död till trots, ansågs denna sovjetiska totalitarism huvudsakligen intakt.¹⁰⁵ Detta synsätt tillämpar Fainsod väsentligen också i ett senare verk, *Smolensk under Soviet Rule* från 1958, där partistyrseledningen implementeras av styrda och lojala lokala funktionärer, även om Fainsod också tillstår

att det "totalitära maskineriet" inte fungerade perfekt.¹⁰⁶ Då Fainsods verk mot sjuttioalets slut skulle revideras gjordes detta av Jerry Hough, som nu försett boken med den nya och signifikanta titeln *How the Soviet Union is Governed*.¹⁰⁷ De inomvetenskapliga preferenserna såväl som det ideologiska klimatet hade nu genomgått en uppenbar transformation. Fainsods sovjetryska allhärskardöme som kontrast till Houghs i allt väsentligt normala, nästan pluralistiska, statsbildning är en god indikation på denna perspektivförskjutning.

Faktorerna bakom denna förändring var flera. Totalitarismteorin hade utsatts för alltmer omfattande kritik. Bland annat ansågs idén om två snäva kategorier av förtryckare och förtryckta – där ledare och parti har den totala makten medan befolkningen å sin sida inte har någon alls – borge för ett statiskt totalitärt tillstånd, vilket skilde sig kraftigt från den sovjetiska förändring man tyckt sig se efter Stalins död. Verkligheten ansågs helt enkelt skava mot teorin. Till en sådan principiellt inomvetenskaplig invändning lades mer tydligt ideologiskt anknuten kritik. Var inte idén om totalitarismen bara ett tillhygge i den pågående ideologiska konflikten mellan öst och väst? Utgjorde inte tanken om en expansionistisk kommunism, som enligt Truman-doktrinen behövde stoppas, i själva verket bara ett *carte blanche* för västlig aggression? Vietnamkriget verkade tydligt katalyserande för denna åsikt. Till dessa invändningar kunde i skärningspunkten mellan inomvetenskapligt och utomvetenskapligt knuten kritik läggas ytterligare en om det ensidiga fokuserandet på nazismens och kommunismens likheter. Fanns det exempelvis inte en principiell skillnad mellan kategorierna ras och klass? Vad som var orsak och verkan i denna vändning är svårt att säga, men klart är att tiden synbarligen gått ifrån totalitarismtanken.¹⁰⁸

Åttiotalet kan sägas ha inneburit två skilda utvecklingstrender. Å ena sidan befästes kritiken av totalitarismteorin i en egen skolbildning inom sovjetologin, de så kallade revisionisterna, med namn som John Arch Getty och Sheila Fitzpatrick. Gettys bok *Origins of the Great Purges* från 1985 har beskrivits som ett grundläggande verk i denna

skolbildning, och utgör en skarp kontrast till Fainsods hierarkiska sovjetbild.¹⁰⁹ Å andra sidan befann sig det världspolitiska stämningsläget i en ny fas, där initiativet återigen hamnat hos den amerikanska politiska ledningen – inte minst hos presidenten Ronald Reagan, som i sitt tal om Sovjetunionen som *the Evil Empire* kontrasterade det ”totalitära mörkret” i öst mot en fri, västlig värld.¹¹⁰ Jeane Kirkpatrick, tillhörig Reagans politiska sfär bland annat som dennes FN-ambasadör, aktualiserade ytterligare en dimension av fenomenet totalitära stater då hon blåste liv i distinktionen mellan totalitära och auktoritära diktaturer. Denna distinktion har inte varit helt ovanlig i historiska översiktsverk som velat kontrastera mellankrigstidens konservativa och nationella diktaturer mot de diktaturer som strävade efter en fullständig omdaning av samhället, och därför i princip inte erkände existensen av en privat sfär. På senare år har distinktionen använts och vidareutvecklats inte minst av den spansk-tyske statsvetaren Juan Linz.¹¹¹ Den bärande tanken bakom Kirkpatricks distinktion var att dra en linje mellan traditionella auktoritära diktaturer vilka syntes ha viss förändringspotential, och totalitära diktaturer som ansågs fångade i sin totalitarism – och följaktligen måste utsättas för yttre tryck för att störtas. Kritiker såg emellertid detta som intet mer än en möjlighet för den neokonservativa regeringen att ignorera auktoritära diktaturers övergrepp och samtidigt driva på polemiken mot den totalitära – och socialistiska – diktaturen i Sovjet. Detta kunde i sin tur ses som att huvudfrågan egentligen inte handlade om demokrati eller diktatur, utan snarare om kapitalism och socialism. Gleasons citat från en samtida skämtteckning är betecknande: ”In totalitarian governments there is much murder, but in authoritarian governments they leave that to the private sector”.¹¹²

Den postsovjetiska totalitarismen

Efter det kalla krigets slut har främst fyra aspekter av tanken om en existerande totalitarism stått i fokus, i vissa fall med förelöpare under åttiotalet. För det första fick sovjetologin ytterligare ett, denna gång mera diffust avgränsat, tillskott genom den skolbildning som benämns postrevisionism. Ofta ses Stephen Kotkin och dennes *Magnetic Mountain*, om byggandet av stålverken och staden Magnitogorsk, som en representant för denna inriktning. Ställd bredvid totalitarismteorins ideologiskt styrda top-down-perspektiv och revisionismens betoning av strukturella faktorer, gör sig Kotkin till tolk för en kompromiss, eller snarare syntes. Byggandet av stalinismen som civilisation utgick förvisso från ideologiska intentioner. Men samtidigt skapade denna intention diskursiva mönster som på den samhälleliga nivån blev självförstärkande. Det är således inte, menar Kotkin, rätt att tala om en ensidigt förtryckande totalitarism – snarare om en deltagande totalitarism. Intention och struktur möttes i en samhällelig diskurs som helt enkelt var omöjlig att slippa undan.¹¹³

För det andra kan Zygmunt Baumanns modernitetskritiska perspektiv återigen nämnas, enligt vilket totalitarismens grundläggande premiss inte är specifika ideologiska intentioner utan det moderna samhället som sådant. Moderniteten kopplas här delvis till en långt driven rationalitet, som i sin iver att ordna världen förnuftigt stöter bort det som anses oförnuftigt, men också till den omfattande byråkratisering som blir frukten av den rationella överideologin, och som frikopplar det mänskliga handlandet från sina konsekvenser. I denna mening är Baumanns udd riktad mot moderniteten förstådd både som ideologi och som grundläggande struktur.¹¹⁴ Att moderniteten i sig själv kunde vara boven i dramat var självklart ett smolk i bägaren för de liberala modernitetsapologeter som av Fukuyama tilldömts segern i nittonhundratalets ideologiska batalj. Detta trots att Baumanns modernitetskritiska föregångare Max Horkheimer och Theodor Adorno som

sagt redan på fyrtioalet förkunnat att ”upplysningen är totalitär”.¹¹⁵

För det tredje pekas ofta på totalitarismbegreppets renässans öster om den forna järnridån, en till synes dialektisk pendelrörelse i riktning mot vad som tidigare varit ett fullständigt anatema. Denna renässans är inte omedelbart intressant i just detta sammanhang. Det kan likafullt noteras att totalitarismanalysen här återigen fick en kraftigt moralisk potential, denna gång med den väsentliga skillnaden att den kunde användas för att urskulda snarare än att tadla. I en skolenlig totalitarismanalys, enligt vilken befolkningen endast är en projektionsyta för statens maktutövning, kan enskilda medborgare följdriktigt inte hållas ansvariga för sina egna handlingar då dessa endast är responser på den statliga repressionen. Baksidan av totalitarismteorins betonande av ideologins roll är alltså att de som befolkar systemet är utsatta för strukturellt förtryck. Detta perspektiv spelade stor roll då systemets medspelare på olika nivåer skulle förstå sin egen roll i detsamma. Att ha en farfar som varit den totalitära diktatorn behjälplig under utrensningarna blir mindre existentiellt utmanande och stigmatiserande om denne kan betraktas som ett offer för systemet snarare än som en föröware.¹¹⁶

För det fjärde har totalitarismperspektivet kommit att knytas allt närmre begreppet politisk religion. Redan Popper talade om de slutna samhällenas utvalda folk i religiöst knutna termer, liksom Friedrich och Brzezinski tillskrev de totalitära ideologierna en form av ”pseudoreligiös kvalitet”.¹¹⁷ Sedan dess har intresset för dimensionen fördjupats, och år 2000 grundades även en vetenskaplig tidsskrift med namnet *Totalitarian Movements and Political Religions*. I en uppsats i denna tidsskrift definierar den italienske historikern Emilio Gentile begreppet totalitarism väsentligen i enighet med Friedrichs och Brzezinskis sexpunktssyndrom med det vidare tillägget att den utopiska ideologin institutionaliseras i form av en politisk religion med det ultimata målet att skapa den nya människan. Politisk religion i sin tur definieras som en ideologi eller politisk rörelse som sakraliseras av att den mytologiserar den ”sekulära enhet” som anses vara den primära i skapandet

av mänsklighetens slutmål.¹¹⁸ Det var Gentile som tillsammans med den brittiske historikern och fascismforskaren Roger Griffin grundade tidsskriften. Utöver Gentile och Griffin framträder också den tyske statsvetaren och religionshistorikern Hans Maier som en central gestalt för totalitarismens uttolkning som en form av religion, inte minst i egenskap av redaktör för ett antal antologier på temat.¹¹⁹ Aspekter på de totalitära ideologiernas mytologier liksom rörelsernas yttre manifestationer i termer av liturgi och ritual går också väl i hand med de senare decenniernas så kallade kulturella vändning. Följaktligen har den sovjetiska personkultens yttre manifestationer setts som sprungna ur rysk-ortodox ikondyrkan, och även George Mosses analyser av nazismens ritualiserade kultursfär kan sägas vara en del av denna vändning.¹²⁰

På samma sätt som ideologier kan betraktas som religion, kan även religion betraktas som ideologi. Utifrån denna utgångspunkt har totalitarismperspektivets vinkling mot politisk religiositet också pekat fram mot en eventuell tredje totalitarism i militant islamism, med en islamistisk gudsstat som sin utopiska motsvarighet till kommunismens klasslösa samhälle och nazismens tusenåriga rike.¹²¹ På samma sätt som totalitarismbegreppet under kalla kriget kritiserades för att vara intet mer än ett ideologiskt vapen, har denna vändning under tjugohundratalet kritiserats för att vara dikterad av västvärldens behov av en ny ideologisk fiende och kulturell motbild i det postsovjetiska tidevarvet.¹²² I detta sammanhang ser det naturligtvis också ut som en tanke att George Bush under det så kallade kriget mot terrorismen travesterade sin tidigare ämbetskollega Ronald Reagans tal om *the Evil Empire* då han till *the Axes of Evil*, onskans axelmakter, vid sidan av det allttjämt kommunistiska Nordkorea även räknade de muslimska staterna Iran och Irak.

* * *

Utifrån denna korta genomgång av totalitarismteorins historiografi framstår vissa aspekter som centrala för den vidare analysen. Innan dessa uppsummeras skall ett par saker konstateras.

I det ovanstående har begreppsanvändanden som avviker från det dystopiska trilemmats grundläggande definition av totalitarism inte behandlats. Totalitarism har såtillvida behandlats som en förståelseram för nazism och kommunism som placerar dessa båda ideologier och samhällssystem i ett gemensamt meningssammanhang. Totalitarism betraktat som ett slags pejorativ i tiden har alltså inte behandlats. Ett exempel: i en artikel med rubriken "Total kärlek" i *Dagens Nyheter* den 19 juni 2010 hävdade skribenten Lena Andersson, med det stundande kronprinsessbröllopet som exempel, att våren 2010 var stunden då Sverige blivit totalitär. Det totalitära i Anderssons förståelse av begreppet var det kollektiva knäfallet för en odemokratisk institution, en institution som alla i kärlekens namn plötsligt tycktes upptagna av. Konformismen hade slagit tillbaks mot normkritiken. Samhället hade blivit entonigt. Kärleken tycktes därför inte bara total, som i artikelrubriken, utan också totalitär.¹²³ Det är inte omöjligt att koppla Anderssons begreppsförståelse till den historiografiska genomgången. Entonigheten och det kollektiva uppgåendet i ett gemensamt projekt bär stora likheter med vad som behandlats ovan. Men denna avhandling handlar inte om kärlek, och inte heller om monarkin. Av den nämnda distinktionen mellan totalitära och auktoritära stater förstås att den inte heller handlar om synen på diktaturer mera allmänt. Den handlar om det dystopiska trilemmat och det som faller inom ramarna för dess dynamik. Återigen bör det alltså påpekas att denna undersökning inte är en studie av begreppet totalitarism och vad som med högre eller lägre grad av kreativitet kan anses falla inom dess ramar. Att begreppet likväl förekommer tämligen frekvent i det följande ändrar inte detta faktum.

Inte heller användanden av begreppet som ställer trilemmats definition på huvudet har hitintills tagits upp. De finns emellertid. I en uppsats om antikommunismens förvandlingar under nittonhundratalet menar historikern Werner Schmidt att det i själva verket är *anti*-kommunismen som är totalitär, inte kommunismen, och åberopar för detta ställningstagande auktoriteter som Mary Kaldor och Hannah

Arendt.¹²⁴ En annan tanke på tvärs mot gängse användande av begreppet uttrycker den slovenske filosofen Slavoj Žižek i sin bok *Did somebody say totalitarianism?* Žižek noterar att totalitarismbegreppet använts flitigt av liberaler för att stärka den egna positionen och stigmatisera de gentemot liberalismen oppositionella krafterna. Detta har man lyckats med till den grad att liberalismen uppnått hegemoni i samhällsdebatten. Men, menar Žižek, i själva verket är det just denna liberala hegemoni som är totalitär. I denna mening har alltså liberalismens antitotalitarism transformerat samma liberalism till en totalitär kraft.¹²⁵

Žižek vänder här på perspektivet på ett intressant sätt. Man anar med hjälp av hans resonemang konturerna av vad som tycks vara en paradox i Karl Poppers förkunnelse: det av liberala politiska krafter så omhuldade öppna samhället, i vilket framtiden ligger fri från förutskickelser och utstakade vägar, har av samma liberaler berövats en del av sin öppenhet genom att avvikande politiska meningar inte erkänns som framtida alternativ. I denna tanke skulle således det öppna samhället ha transformerats till ett slutet dito med benäget bistånd av sina främsta tillskyndare. Det är dock möjligt att vända på perspektivet ytterligare en gång och ställa Žižeks grundpremiss om den liberala hegemonin under tvivel. På samma sätt som det är logiskt orimligt att hävda att det man uttalar inte går att uttala, tycks återkommande kritiska anmärkningar om den liberala hegemonin vara en typ av ut-sagor som upphäver sin giltighet då de uttrycks. Oppositionsytringar av denna art stärker inte budskapet ju fler gånger de uttrycks, utan försvagar tvärtom den hegemoni man polemiserar mot. De verkar i motsatt riktning.

Dessa i grunden avvikande förståelser av begreppet totalitarism till trots, har den historiografiska exposén pekat på en rad distinktioner och återkommande temata som är centrala för den vidare analysen. Dessa skall nu summeras. Det kan således för det första fastslås att totalitarismbegreppet haft en tydligt empirisk och analytisk sida, men också en kraftigt normativ och moralisk. Det kan också noteras att

det till begreppet totalitarism finns en tydligt knuten begreppssfär med Orwells "Storebror" och Poppers "öppna samhälle" som ett slags metaforiska ytterligheter. Till denna begreppssfär kan också knytas en serie författare, forskare och kanoniska verk som åtminstone potentiellt kan bilda utgångspunkt i debatter om totalitarism.

För det andra kan det konstateras att aktör/strukturdimensionen på olika sätt är central och återkommande. Denna fråga får utöver sina inomvetenskapliga kvaliteter också tydligt moraliska dimensioner genom det faktum att en aktör som handlar ideologiskt och intentionellt på sådant sätt att exempelvis ett folkmord blir konsekvensen av handlingen kan betraktas som ytterst tadelvärd. Om samme aktör däremot ses som strukturellt betingad till sina aktioner ligger fördömandet mindre nära till hands. I detta fall kan aktören tvärtom ses som ett offer för olika kulturella och historiskt kontextuella omständigheter snarare än som en förövare. Om man till dessa dimensioner även för ett resonemang om "utrensningarnas förmånstagare", för att på så sätt placera förtrycket i en kontext där även positiva konsekvenser av handlingarna fokuseras, skapas härigenom också en möjlighet att vikta ett "mindre ont" mot ett "större gott".¹²⁶ Här anas alltså konturerna av två principiellt skilda möjligheter att ifrågasätta den raka linjen mellan ideologisk intention och de offer som det politiska systemet avkastat: dels att peka på de strukturella förutsättningar som omger den historiske aktören, dels att peka på de emanciperande godvärden som systemet avkastat och som får de repressiva dragen att tona fram mindre klart.

För det tredje bör något sägas om totalitarismens antites. Poppers temporalt och spatialt slutna samhälle, präglad av historicism och kollektivism, har som idealtyp rimligen också en antites i ett pluralistiskt och individualistiskt samhälle där politiken är programmatiskt utopilos, och istället enligt Poppers önskemål ägnar sig åt att släcka bränder snarare än att bygga mänsklighetens idealtillstånd. En elakare uttolkning av denna idealtypens antites skulle kunna vara ett samhälle bestående av en samling solitära individer utan social samverkan,

som dessutom är fullständigt apatiska och viljelösa i förhållande till framtida utvecklingsalternativ. Detta låter för flertalet mindre lockande, och aktualiserar frågan huruvida någon form av ”slutenhet” trots allt är önskvärd. Nära knutet till denna fråga är begreppet frihet, betraktad som det som skall skydda människorna mot totalitarism. Det är här värt att notera att Gleason lyfter in ekonomen Friedrich von Hayeks *The Road to Serfdom* som ett verk hemmahörande i totalitarismbegreppets historiografi. Hayek är inte heller oviktig i den specifikt svenska kontexten – samtidigt som hans bok i hög grad betingade Herbert Tingstens avfall från socialdemokratin till liberalismen satt en ung student vid namn Olof Palme på ett college i Ohio och skrev en djupt kritisk examensuppgift om samma bok. För Palme blev Hayek istället en väg in i socialdemokratin.¹²⁷ Hayeks tes är glasklar, liksom adressaten för hans budskap. Varje försök till reglering och planering i den ekonomiska samhällssfären kommer att leda samhället in på trälödens väg, och boken är därför tillägnad ”socialister i alla partier”.¹²⁸ Offentliga, statliga ingripanden är alltså av ondo då detta av nöden inbegriper tvång. En mer modererande synpunkt i frågan framfördes av den tidigare nämnde filosofen Isaiah Berlin i dennes installationsföreläsning vid Oxfords universitet 1958. Berlin framförde här tanken att det vid sidan av det negativa frihetsbegrepp, frihet från tvång, som Hayek företräder ovan, också finns ett positivt frihetsbegrepp, en frihet *till*. I det sistnämnda frihetsbegreppet ligger en reglerande ambition, då ensidigt negativa friheter för den enskilde individen i ett samhälle löper stor risk att kollidera med andra individers motsvarande friheter. Den negativa frihetens tillämpning kräver således också ett mått av positiva friheter, förstådda som ett statligt och offentligt åtagande. Även om den positiva friheten enligt Berlin tycks ha störst potential att utveckla något som närmast likar Poppers historicism och därmed också totalitarism, innehåller hans föreläsning också ett starkt pläderande för en viktning av olika värden, och han poängterar att ”de starkas frihet måste inskränkas, vare sig deras styrka är fysisk eller ekonomisk”.¹²⁹ Friheten, förstådd som totalita-

rismens antites parad med dess begreppsmässiga kluvenhet, är således också ett centralt objekt i debatter om totalitarism.

Avslutningsvis skall, för det fjärde, frågan om totalitarismens negativa definitioner lyftas. Liksom totalitarismteorin som sådan kan ses som artikulerad utifrån en liberal blickpunkt och byggd på de dystopiska ideologierna antifascism och antikommunism, har det inom ramen för totalitarismteorin pekats på negativa stereotypers betydelse i de nazistiska, fascistiska och kommunistiska rörelserna. Friedrich och Brzezinski skriver:

An additional important symbol for all the totalitarian regimes is negative: the stereotyped image of the enemy. For the Nazis it was the fat rich Jew or the Jewish Bolshevik; for the Fascists it was at first the radical agitator, later the corrupt and weak, degenerate bourgeois; for the Soviets, it is the war-mongering, atom-bomb-wielding American Wallstreeter; for the Chinese Communists, it is the Yankee imperialist and the Western colonial exploiters. In these negative symbols, the ideological basis of all such symbolism is even more evident. It is also found to some extent in the competitive politics of constitutional regimes.¹³⁰

I det perspektiv som tidigare elaborerats under beteckningen *dystopiskt trilemma* är detta givetvis intressant, och utgör här avstampet för den vidare analysen.

ERFARENHETEN OCH DEN DUBBLA TIDSRAMEN: MATERIAL OCH METODO- LOGISKA ÖVERVÄGANDEN

De tre utgångspunkterna för undersökningen har nu översiktligt behandlats. Det ömsesidiga och ensidigt negativa mönster som det dystopiska trilemmat i sin strukturella förståelse ger vid handen har med det verkningshistoriska erfarenhetsbegreppet fått en processuell och mer dynamisk karaktär. Den analytiska systematik i studiet av efterkrigstidens ideologiska orienterings- och omorienteringsprocess som inledningsvis eftersträvades har med dessa båda dimensioner blivit påtaglig. I det dystopiska trilemmat vilar också en stipulation av begreppet totalitarism: en förståelseram för i huvudsak nazism och kommunism, som placerar dessa ideologier liksom den realhistoriska erfarenheten från de samhällen som åberopat sig på de båda ideologierna i ett och samma meningssammanhang, vilket i sin tur, med trilemmats slutna logik, verkar mobiliserade kring en liberal ståndpunkt. Den tredje utgångspunkten, begreppet och tolkningsramen totalitarism, har således redan i trilemmat fått en definition, som genom en historiografisk översikt preciserats ytterligare, särskilt med hänseende på i sammanhanget centrala distinktioner som aktör/struktur, intention/konsekvens, och divergerande uppfattningar om ideologiskt centrala begrepp såsom frihet och demokrati.

Avslutningsvis skall nu tre metodologiska aspekter kort vidröras. Den första gäller tillvägagångssättet, den vetenskapliga metoden. Syftet med studien är att studera en ideologisk orienteringsprocess och detta kommer att ske utifrån det tredelade ramverket ovan. Metoden kan med andra ord beskrivas som idéanalytisk i bemärkelsen att ideologiska positioner, deras inbördes styrkeförhållanden och de argument på vilka positionerna grundas kommer att studeras. Idéanalys kan bedrivas på delvis olika sätt. I en kort introducerande skrift på temat skiljer statsvetaren Ludvig Beckman ut tre möjligheter: analys av be-

grepp, analys av argumentation samt en mer kvantitativt riktad innehållsanalys.¹³¹ En begreppsanalys hade i detta sammanhang kunnat utföras i linje med Michael Freedens ”conceptual approach”, fokuserande på inbördes relationer mellan ideologiskt centrala begrepp, såväl som med Reinhart Kosellecks härledningar av begreppens skiftande meningsinnehåll över tid.¹³² Dessa båda närliggande möjligheter visar återigen hur det dystopiska trilemmat i sin strukturella och processuella förståelse knyter samman ideologianalytiska och verkningshistoriska dimensioner på ett fruktbart sätt. En innehållsanalys, med kvantitativt fokus riktat mot frekvens, tycks även den ligga nära ett primärt intresse för begreppen och deras förekomst. Även om vissa begrepp och begreppslika distinktioner kommer att vara återkommande i det följande, har ett sådant begreppsfokus valts bort. Då intresset här riktas mot hur ideologiska positioner tas, försvaras, förändras, och förhandlas under debatt ligger en argumentationsanalys närmre till hands – en argumentationsanalys på idékritisk grund.

En idékritisk metod brukar oftast förklaras med utgångspunkt i Herbert Tingstens klassiska verk *Idékritik* från 1941. Tingsten redogör här för sin uppfattning att de ideologiska urkunderna, tvärtemot vad man kunnat tro, inte primärt består av normativa utsagor utan istället lägger en rad verklighetsomdömen i dagen. Tingstens ambition blir följdriktigt att utsätta dessa verklighetsomdömen för regelrätt vetenskaplig kritik för att på så sätt avtäcka de förvridna verklighetsutsagor i vilka normativiteten draperas.¹³³ Detta kan tolkas så att Tingsten ställer upp ett krav på logiskt sammanhang, på inre koherens. Idéhistorikern och Tingstentolkaren Bernt Skovdahl talar i sammanhanget om ett ”systemkrav”.¹³⁴ Teologen Johan Lundborg spaltar i sin avhandling om Tingstens ideologi- och religionskritik upp den idékritiska uppmaningen i de tre subkategorierna empirisk kritik, logisk kritik och metafysikkritik.¹³⁵

Utifrån denna förståelse av begreppet kan man lätt föreställa sig att den idékritiskt arbetande forskaren, hur paradoxalt det än kan låta, i sin tur upprättar en normativ rangskala för ideologiska utsagor utifrån

hur väl de anses klara en idékritisk prövning. Som redan inledningsvis slogs fast är en sådan värdering av ideologierna som ”bättre” eller ”sämre” inte aktuell i detta fall. Däremot kan idékritiken mera allmänt anses artikulera en tanke om att ideologiska ställningstaganden kan vara underbyggda med mer eller mindre goda argument. Utifrån den verkningshistoriska ramen, enligt vilken erfarenheter skapas, omskapas och lagras på varandra, är det vidare fullt rimligt att anta att vad som anses vara mer eller mindre goda argument för en ideologisk position förändras med tiden och med ett växande – men också växlande – erfarenhetsinnehåll. Det verkningshistoriska växelspelet och dess erfarenhetsmässiga överlagringar påverkar inte bara vilken av det dystopiska trilemmats blickpunkter som för tillfället ges primatet, utan också vilka argument som är gångbara till dess försvar. Här kan man således identifiera dels styrkemässiga glidningar i trilemmat, dels glidningar i hur företrädare för de olika blickpunkterna motiverar sin position, men också återkommande drag och retoriska figurer i argumentationen. Det är i denna sistnämnda bemärkelse studien kan betraktas som en argumentationsanalys på idékritisk grund.

För det andra är också den ideologiskt nischade kulturdebatten som arena av metodologiskt intresse. Det behöver knappast påpekas att denna arena genomgått stora förändringar under den undersökningsperiod som sträcker sig över mer än sextio år. Frenander gör en del översiktliga noteringar i frågan. Från att ha saknat fast plats i respektive tidning kom kulturartiklarna småningom att samlas i nära anslutning till ledarsidan. Kulturartiklarna delade också i allmänhet ledarsidans åsikter. Under femtiotalet fick så kulturmaterialet en alltmer framskjuten plats, och under sextiotalet bröts allmänt också den åsiktsmässiga valfrändskapen med ledarsidorna upp.¹³⁶ Detta om artiklarnas plats och förhållande till ledarsidornas politiska tendens. Utöver kulturartiklarnas mer eller mindre framskjutna plats i respektive tidning kan också noteras dagspressens skiftande betydelse i det politisk-ideologiska samtalet. Radio och TV lämnas utanför den analys som här skall göras, trots att även dessa kommunikationskanaler

används för debatt. Den mediala revolution som informationsteknologin på senare år fört med sig kan också på goda grunder antas ha minskat tidningsartiklarnas relativa vikt i den ideologiska debatten.

Detta innebär naturligtvis analytiska begränsningar. Inte desto mindre är det från tidningsartiklar denna studie utgår – här formuleras idéburna inlagor, och denna typ av material finns dessutom tillgängligt för undersökningsperioden i sin helhet. Ett naturligt fokus hamnar i sammanhanget på de fyra rikstäckande dagstidningar som utkommit sedan 1945: *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*, *Expressen* och *Aftonbladet*. Urvalet är dock avsevärt bredare än så – totalt refereras över trettio regelbundet utkommande publikationer – och understundom spelar andra tidningar huvudrollen. Stora delar av debatten om tredje ståndpunkten utgår exempelvis från *Morgon-Tidningen*. Dagspressens artiklar bildar också startpunkten för en vidare materialsökning i form av omdebatterade böcker och tidsskriftsartiklar. Att exempelvis studera sjuttioalets ymniga dagspressdebatt om IB utan att inkludera de inledande artiklarna i tidsskriften *Folket i Bild/Kulturfront* vore märkligt. Detsamma gäller omdebatterade böcker – att bokrecensioner ingår i materialet skall alltså inte leda tanken i riktning mot en receptionsanalys. Såväl böcker som bokrecensioner skall här ses som debattinlägg, vars argumentation kan analyseras. Då undersökningen rör sig inom fältet politisk idéhistoria kan också noteras att såväl ledar- som kulturartiklar är centrala. Totalitarismens existens och manifestationsformer diskuteras av ledarskribenter såväl som kulturskribenter, och i detta sammanhang är det rimligt att beteckna de studerade ordväxlingarna som politisk idédebatt oberoende av på vilken sida artiklarna publicerats.

Till kultur- och idédebatten, förstådd som en arena, hör också frågan hur arenans aktörer, debattörerna, skall betraktas. Dessa är i flertalet fall uppburna författare och akademiker, eller vad som ofta kallas intellektuella. I sin bok om 68-rörelsen och dess betydelse för omdanandet av de intellektuellas självuppfattning menar historikern Jens Ljunggren att radikaliseringsvågen innebar ett nytt ideal för de

intellektuella, bort från det rationella ”teknikerideal” som dominerat femtioalet i riktning mot ett mer moralistiskt ideal som inte väjde för ideologiska ställningstaganden utan tvärtom uppfattade dem som naturliga. Denna notering är intressant eftersom den ger ytterligare kontur åt den ideologiska död Tingsten proklamerat, och hur denna död småningom kom att avlösas av ett nyväckt vänsterpolitiskt engagemang. Ljunggren ställer också de svenska idealen i komparativ belysning, genom att fokusera på de intellektuellas roller i Tyskland och Frankrike. I sådana jämförelser blir också de svenska särdragen tydliggjorda på ett förtjänstfullt sätt som det finns skäl att återkomma till.¹³⁷

Även om vissa aktörer är tongivande i det följande, är de dock inte denna undersöknings primära studieobjekt. Analysens återkommande centralgestalter tillåts tona fram tydligt av två skäl. Det första skälet grundar sig i ett vetenskapsteoretiskt ställningstagande: de utsagor som studeras har ingen existens bortom sina upphovsmän. Det andra skälet är motiverande. Då debattörerna i många fall är återkommande, ges här ett argument för att de debatter, som i förstone kan verka tämligen disparata, hänger samman. Inte bara det analytiska ramverket utan också aktörerna knyter alltså samman studien. Dessa ställningstaganden behöver emellertid inte betyda att aktörerna i just detta sammanhang ses som de mest centrala. Återigen bör det poängteras att fokus ligger på analys av idéer och argument, snarare än på de intellektuella aktörer som artikulerar dem.

Den tredje och slutgiltiga metodologiska aspekt som skall behandlas rör den intrikata frågan om urval. Som sagt utgörs materialet av ett brett utsnitt av svensk press, huvudsakligen dagspress. Att fokus, givet utgångspunkterna, främst hamnar på kultur- och ledarsidor gör det grundläggande problemet bara obetydligt mindre: materialet är gigantiskt. Frågan hur detta skall väljas ställs därför på sin spets, särskilt som det material som berör tematiken totalitarism inte finns att ta på hyllan. I vetenskapliga sammanhang efterfrågas ofta kriterier för det urval som måste göras. Det bakomliggande skälet är att ett väl beaktat urval anses säkerställa resultatens räckvidd och tillförlitlighet,

att det tillförsäkrar representativitet. Det finns en bedräglighet i denna tro. Varje undersökning med ambitionen att undersöka kultur- och samhällsdebatt konfronteras med problemet: Representativitet måste fastslås i relation till den helhet som skall representeras, och då kultur- och samhällsdebatt är vaga storheter vars yttre gränser är omöjliga att med exakthet fastställa kan full representativitet inte heller uppnås. Problemet är alltså generellt. Detta innebär i sin tur att urval måste göras utifrån delvis pragmatiska principer.

Detta enkla konstaterande skall emellertid inte ses som en plädering för godtycke. Urvalet har gjorts med systematik. För det första bygger det på breda genomgångar av ett stort tidningsmaterial om politiska åskådningar och anknutna ämnen från perioden 1945 och framåt.¹³⁸ Utöver genomgångna klippsamlingar har Anders Frenanders appendix, i vilket han listar centrala debattväxlingar under perioden 1945 till 1989, varit till hjälp för en övergripande orientering. Den andra, och i sammanhanget mer centrala urvalsprincipen är mindre konventionell. Den historieteoretiska utgångspunkten för denna undersökning är som sagt att historieskapandet alltid utgår från samtiden, från historieskaparens nu. Historieskrivningens musa Clio är, som Hugo Valentin målande beskrivit förhållandet, fjättrad vid sin samtid.¹³⁹ I denna studie har synsättet medvetet påverkat urvalsprocessen på följande sätt: i de fall referenser till historiska skeenden eller tidigare debattväxlingar varit synliga i senare tiders material, har dessa också varit vägledande för de kapitel som är kronologiskt föregående. Att IB-affären eller debatten om tredje ståndpunkten förekommit som referenspunkter i nittiotalets ordväxlingar, har således inneburit att dessa tagits upp till närmare belysning i de kapitel som avhandlar sjuttioalet respektive femtiolet. Urvalsförfarandet har alltså i hög grad varit medvetet retrospektivt – ett tillvägagångssätt som avsevärt minskat godtyckligheten, då de sentida debatterna tydligt visar vilka erfarenhetsskikt som läggs på varandra i ett gemensamt meningssammanhang som blir alltmer mättat med mening. Enkelt uttryckt kan alltså erfarenheten, förutom att vara den historieteoretiska utgångs-

punkten, också ses som undersökningens huvudsakliga urvalsprincip. Erfarenhetens arkeologi grävs ut, och lager efter lager friläggs. Detta skapar också goda förutsättningar att studera den intertextualitet som förekommer debatterna emellan.

Ett urvalsförfarande som detta kan elakt beskrivas som en form av kronologisk imperialism, där samtidsintresset får lägga alla historiska spår utan synlig påverkan i nuet under sitt ok.¹⁴⁰ En rimligare uppfattning är dock att det handlar om en problematiserad förförståelse, som tar historikerns tidsbundna predikament på allvar. Att förförståelsen på detta sätt tillåts spela en central roll är dessutom ytterligare ett argument för att studera just den svenska debattsituationen – författaren till denna text har i hög grad fått sin förförståelse formad i ett svenskt sammanhang. Nuet och den egna kontexten löper inget forskande subjekt ifrån, oberoende av urvalsprincip. Men återigen – urvalsförfarandet är dubbelt. En del av de aspekter som tas upp tillhör inte den samtida erfarenhetstilläggnelsen i nämnvärd omfattning. Detta ger bättre kronologisk och empirisk täckning, men bäddar också för intressanta resultat med metodologisk relevans. Vad försvinner ur debattfokus, och vad finns kvar? Med frågor som dessa ges också en möjlighet att diskutera, eller åtminstone indikera, metodologiska problem utifrån empiriska exempel.

VIKTOR KRAVTJENKO

JAG VALDE FRIHETEN

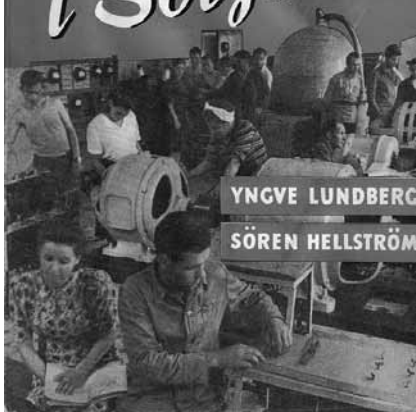

4²⁵

FOLKUPPLAGA

NATUR OCH KULTUR

Så står det till i Sovjet

YNGVE LUNDBERG

SÖREN HELLSTRÖM

1945–1968

KRIGETS SLUT OCH IDEOLOGIERNAS DÖD

I ETT SVERIGE SOM VAGT började ana nazitysk kollaps och ett slut på världskriget anordnades i september 1944 en mäs sa i Kungliga Tennishallen i Stockholm. Ställda inför ett efterkrigssamhälle där konsumtionsmönstren kunde dras upp utan hänsyn till vare sig ransoneringskort eller gengas lanserade Volvoindustr ierna här sin modell PV 444, komplett med laminerad vindruta och motor på hela fyrtio hästkrafter. Inspirationskällorna var amerikanska, inte minst *Pontiac*, och ambitionen var att PV: n skulle bli efterkrigstidens svenska folkbil. Intresset var enormt, och beteckningen ”folkbil” skulle med tiden bli mycket träffande. Fram till 1965 tillverkades hela 440 000 exemplar. Den tyska folkbilen – *Volkswagen* – blev visserligen vanligt förekommande på de svenska vägarna den också. Men då den svenska bilindustrin hösten 1944 vände sitt ansikte mot framtiden dög inte ”Hitlerkälken” som förlaga. Det var mot USA som blickarna gick. Två år senare fyllde Volvo på med en PV60, kallad ”the yankee car”.¹⁴¹

Att på detta sätt ta en enstaka skärva ur kulturhistoriens kalejdoskop som intäkt för en svensk kulturell omorientering bort från det germanska i riktning mot det anglosachsiska kan te sig som en lätt anekdotisk bevisföring. Dessbättre kan exemplen göras fler. Johan Östlings avhandling kan återigen tas som utgångspunkt. Med exempel från

skolans och juridikens sfärer beskriver Östling hur en rationalistisk och kulturradikal värdeskala, av Östling själv benämnd 1945 års idéer, fick ett starkt genomslag strax efter krigsslutet. Denna värdeskala kunde uppfattas som intimt knuten till Amerika och den amerikanska moderniteten, men stod också i bjärt kontrast till den tyska kultursfärens himlastormande idealism vars yttersta konsekvens man tyckte sig ha sett i nazismen. De värden som ansågs ha burit upp och konstituerat nazismen – nationalismen, idealismen, tyskheten – hade efter kriget avsatt en meningsbärande och orienterade erfarenhet, en sensmoral, som i sin framtåtriktade appell istället strävade efter negationerna av dessa värden. Nationalismen föll således ur modet, idealism förbyttes i rationalism, och svenskarna tog slutligen farväl av sitt södra grannland och vände blickarna mot den västliga segrarmakten USA.¹⁴² Skolan bytte andraspråk från tyska till engelska, och själve överbefälhavaren Helge Jung fick ta extralektioner i engelska.¹⁴³ Skoltyskan räckte inte längre till – för Jungs del var det möjligen illa nog att vara militär, då även preussisk militarism ansågs vara ett av de fenomen som burit upp nazismen.¹⁴⁴

I Östlings fall studeras denna process inte minst på det individuella planet, där många av de tidigare protyska prominenserna i den svenska offentligheten efter världskrigets slut en efter en transformerades till *persona non grata* i debatten. Det för för långt att här ge fullödiga referat av dessa personöden. Som illustration till den nazistiska blickpunktens bortdefinition ur debatten – vad man med trilemmat som analysram skulle kunna kalla det erfarenhetsbaserade dystopigörandet av nazismen – är det dock fruktbart att helt kort dröja kvar vid ett par av dessa personer.

Det första fallet är den lundensiske litteraturprofessorn och akademiledamoten Fredrik Böök. Som inbjuden högtidstalare vid Tegnérfesten i Lund den 4 oktober 1940, hälsningsgillet för de nya studenterna, hade Böök i allegoriska men likafullt tydliga ordalag lagt ut texten kring världsläget. I förhållande till detta var Böök märkbart optimistisk. Han såg i "stormens herre" – en omskrivning för Adolf Hitler – en försynens skickelse, en materialiserad världsande

som skapade den nya värld han rådde studenterna att bejaka. Böök utvecklade också senare samma höst tankegången i skriften *Tyskt väsen och svensk lösen*. Den "stormens herre" som Böök prisade hade emellertid vid denna tid ockuperat såväl Danmark som Norge och talet, som återgavs i *Svenska Dagbladet*, fick omfattande kritik. Inte minst Herbert Tingsten, professor i statskunskap, gick till hård motattack i ett motsvarande tal till Stockholms studenter en tid senare, då han vände sig mot vad han ansåg vara Bööks sensmoral: att makt är rätt. I motsättning till Böök och dennes flitiga användande av Tegnér ställde Tingsten en annan bild av skalden – av en man som aldrig tillbett makten och sammanblandat denna med rätten, och inte heller borde tillskrivas en sådan servilitet i det dagspolitiska läget.

Då de tyska trupperna småningom slog till reträtt såg sig Böök nödsakad att göra detsamma, i Bööks fall från politikens hetluft tillbaka till den litterära professionen. Han skrev under åren närmast efter krigsslutet flera stora biografiska verk, bland annat om den nyssnämnde Tegnér och om Verner von Heidenstam, och fick för dessa ett gott bemötande. Det mer självbiografiska verket *Rannsakan* från 1953 slog recensenterna dock ned på direkt för dess självförhåvelser och politiska villfarelser. Mönstret var alltså dubbelt. Inom ramen för sitt professionella gebit hade Böök alltjämt lagrar att skära, men som politisk opinionsbildare var han stendöd. Man kunde i linje med *Expressens* chefredaktör Ivar Harrie förundras över hur en man som i politiskt hänseende hade så fel ändå kunde skriva prosa så rätt.¹⁴⁵

Det andra exemplet är diplomaten och publicisten Rütger Essén. Esséns ställningstagande för nazismen var långt mer uttalat än Bööks, och han var också en av bakgrundsmännen då den öppet nazistiska tidningen *Dagsposten* grundades 1941. Under mellankrigstiden hade Essén varit verksam som publicist i *Stockholms Dagblad* och *Nya Dagligt Allehanda*, vilka i sin samtid var högst centrala organ. Efter kriget fick han nöja sig med den egna *Dagsposten*, och då denna lades ner, *Fria ord*, även den nazistisk. I sina memoarer skriver Herbert Tingsten att han under trettioalet vid flera tillfällen förde offentliga

politiska debatter med Essén, och även i andra sammanhang hade Essén tillträde till offentligheten. Han anlätades bland annat som redaktionsmedlem för Bonniers samtidshistoria i sju band. Även Tingsten var medlem av denna redaktion, och författade flerbandsverkets första volym om samtidens författningsutveckling. Detta band bär titeln *Demokratiens seger och kris*, och framhålls av Tingstenuttolkaren Bernt Skovdahl som ett tidigt totalitarismteoretiskt verk av Tingstens hand, där han under beteckningen "Diktaturens ideologier" sammanför kommunism med fascism såväl som nationalsocialism. Verket utkom redan 1933, året för det nationalsocialistiska maktövertagandet.¹⁴⁶ Det fjärde bandet i samma serie, *Illusionernas årtionde*, författades av Essén. Om den världspolitiska utvecklingen på randen till trettioalet skrev han, med bakgrund i vad som sågs som det liberala och rationalistiska systemets skenbarliga triumf under tjugotalet:

Men allt detta har som sagt visat sig vara ett sken. Tidens starkaste strömningar peka i annan riktning. Det är knappast riktigt att beteckna detta som en 'antiintellektualismens' triumf; snarare är det fråga om ett faktiskt, rent intellektuellt och vetenskapligt motiverat konstaterande av att intellektet och de 'rationalistiskt' gripbara bevekelsegrunderna icke i verkligheten spela den roll som handlingsbestämmande moment, som man dittills ansett. Det är sålunda i denna mening snarare frågan om ett tillnyktrande av tänkandet i samhälleliga ting än om 'antiintellektualism'.¹⁴⁷

Det finns visserligen drag av moderation i Esséns vidare framställning. Men att beskriva antiintellektualism i positiva termer, som tillnyktring och normalisering, var en åsikt som tydligt skavde mot 1945 års programmatiska förnuftstro. Sådana tankar var nu, för att använda Östlings terminologi, kraftigt stigmatiserade.¹⁴⁸ Sammanfattningsvis kan sägas att erfarenheten av nazismen hade transformerat denna från en åskådning som var fullt möjlig att artikulera från talartribun och i tidningsspalter, till en manande och ensidigt negativ dystopi. Den nazistiska ideologin hade dystopigjorts av erfarenheten av densamma. Så skulle prologen till denna studie kunna formuleras.

Nazismen var således besegrad och avförd som ideologiskt alternativ. Frågan var vilka vidare ideologiska slutsatser som skulle dras av denna transformation. I Östlings framställning är det som framgått den kulturradikala rationalismen, med portalgestalter som Herbert Tingsten och filosofen Ingemar Hedenius, som står i blickfånget. Antinazismens konsekvens får här en tydlig slagsida mot ett proliberalt ställningstagande. Men antinazismen var en dystopisk ideologi som liberalerna delade med företrädare för den socialistiska blickpunkten. Idéhistorikern Sven-Eric Liedman, som återkommer på flera ställen och i delvis skilda egenskaper i denna studie, påpekar i sin recension av Östlings verk att 1945 års idéer bars upp inte enbart av liberaler och en handfull reformistiska socialister. Landskapet var mer komplicerat än så. Härtill fanns en betydande spänning mellan exempelvis Tingsten och författaren Karl Vennberg, vilka av Östling båda ges status som den nya tidens män.¹⁴⁹ Denna spänning kommer att bli väl synlig på de kommande sidorna, och det är svårt att inte se Liedmans poäng. En av världskrigets segrarmakter återopade sig mycket riktigt på varken nazistiska eller liberala, eller för den delen reformistiska idéer – Sovjetunionen. Hur skulle denna stat betraktas? Som nazismens betvingare, eller tvärtom som fundamentalt lik den nazistiska stat den besegrat? Eller var det, utifrån den socialistiska utgångspunkten, tvärtom så att de nazistiska övergreppen hade sin motsvarighet endast i västerländska dito? Och vem utgjorde i samtiden hotet mot den tillkämpade världsfreden, vilken var den aggressiva parten?

Samme Tingsten som under trettioalet debatterat nationalsocialism och demokrati med Rütger Essén hade vid denna tid gjort en resa uppåt i offentligheten, och fått en ny tribun genom chefredaktörskapet på *Dagens Nyheter*. Tingstens svar på frågorna ovan var glasklart. Skiljelinjen gick först som sist mellan demokrati och diktatur, och följaktligen var den socialistiska Sovjetstaten i alla vitala aspekter lik den nazistiska Tyskland den varit med om att besegra.¹⁵⁰ Alf W. Johansson har i sin bok om Tingsten och dystopierna hävdade att antifascismen kom att bli den tidiga efterkrigstidens överideologi, men att en ström-

kantring mot den dystopiska ideologin antikommunism snart skedde. Detta skall rimligen ses mot bakgrund av det kalla krigets uppkomst och eskalering där bland annat Pragkuppen och sedermera Koreakriget tycktes bekräfta den Tingstenska världsbilden.¹⁵¹ Samtidigt som det utrikespolitiska skeendet karakteriserades av enorma ideologiska spänningar mellan stormaktsblocken – mellan företrädarna för den västliga och den östliga moderniteten om man så vill¹⁵² – fann dock samme Tingsten i förhållande till den inrikespolitiska kontexten fog för att tala om en ”ideologiernas död”, vilket kan te sig något motsäggelsefullt. Med detta avsågs dels att den politiska demokratin transformerats till en överideologi som samtliga politiska rörelser bekände sig till, dels att politiken alltmer kom att inrikta sig på att i stillsam anda och med vetenskapliga belägg snarare än ideologisk-normativa argument för ögonen föra samhällsbygget framåt.¹⁵³ Liknande tankar fördes fram av andra samtida intellektuella, som Raymond Aron, Daniel Bell och Seymour M. Lipset.¹⁵⁴ I Anders Frenanders avhandling om den svenska kulturdebattens ideologiska skiftningar har kapitlet om det sena femtiotalet och tidiga sextiotalet fått just denna rubrik, ”ideologiernas död”. Inga större ideologiska konfrontationer finns att analysera under denna period, och Tingstens maktposition lade locket på, menar Frenander.¹⁵⁵ Härtill kan läggas yttre faktorer, såsom att den nazistiska utmaningen var avförd sedan länge, och att kommunismens lockelse, efter Chrusjtjovs blottläggande av Stalintidens grymheter vid den tjugonde partikongressen 1956 och inmarschen i Ungern samma år, inte heller var särskilt stor. Kvar i debatten fanns ett liberaldemokratiskt lågspänningsklimat som det inte slog många gnistor om.

Samtidigt beskriver Frenander denna ideologiernas död som en parentes. De ideologier som Tingsten dödförklarat, erkännerligen socialismen, reste sig vid sextiotalets mitt från katafalken och visade en betydande livskraft. Socialismen erbjöd på nytt, och i delvis nya skepnader, ett svar och en orienteringsmöjlighet i den nya världspolitiska situation där Vietnam snarare än Prag och Korea bildade de erfaren-

heter som skulle förklaras och inrangeras i en koherent världsbild att orientera efter. I den tilltagande radikaliseringen, som blickade förbi inte bara västvärldens liberalkapitalistiska modernitet utan även öststaternas socialistiska motsvarighet, kunde understundom också moderniteten som sådan slutligen ifrågasättas. Kritik mot materialism och förflackning, uttryckt i programfrasen om den endimensionella människan, var ett centralt tema inte minst hos en av vänstervågens förgrundsfigurer, Herbert Marcuse.¹⁵⁶ På randen till efterkrigssamhället var dock varken antiamerikanism eller antimodernism särskilt gångbara dystopiska positioner. Inte heller bland de krigströtta stockholmarna som blickade in i den bilburna framtiden den sista krigshösten 1944.

ANTIFASCISM OCH ANTITOTALITARISM — BRYTPUNKTEN KRAVTJENKO

I november 1947 högtidlighölls minnet av bolsjevikernas maktövertagande i Ryssland, och sovjetstaten kunde blicka tillbaka på sina första trettio år. Som sig bör skulle födelsedagsbarnet gratuleras. Det kommunistiska partiorganet *Ny Dag* högtidlighöll föga överraskande jubilarerna i panegyriska ordalag.¹⁵⁷ Gratulanterna kom dock även från andra, mindre partitrogna håll. I en hälsningsadress överlämnad till den sovjetiske ambassadören Tjernysjev uttryckte 31 svenska författare sin sympati för det sovjetiska statsbygget. Det var då inte primärt krigsinsatsen mot nazismen man uttryckte sin tacksamhet inför. Det var det humanistiska framåtskridandet man ville högtidlighålla. Det hade enligt författarna ägt rum ett enormt kulturellt uppbyggnadsarbete i Sovjetunionen: kulturskatterna hade gjorts tillgängliga för allmänheten, skolorna hade byggts ut och analfabetismen hade utrotats. Texten andas både respekt för vunna segrar och hopp inför framtiden. En av undertecknarna, Moa Martinsson, hävdade att revolutionen

gett ”ny horisont åt kampen för människovärdet” och litteraturhistorikern Victor Svanberg menade att revolutionens arv var ”ett arv för sekler”.¹⁵⁸ Bland hälsningsadressens 31 undertecknare, med tiden 34, fanns namn som Werner Aspenström, Stig Carlsson, Artur Lundkvist och Karl Vennberg, vilka samtliga spelar tongivande roller i det följande, men också personer som Jan Fridegård, Ivar Lo-Johansson och Moa Martinsson, småningom även Nils Ferlin. Ett brett utsnitt av den svenska parnassen fanns således bland namnen.¹⁵⁹

Det påpekas ofta att tiden runt krigsslutet medförde en mer välvillig inställning till sovjetkommunismen. Det svenska kommunistpartiets 11,2 procent i kommunvalet 1946 tas ofta som intäkt för detta – det var länge det högsta röstetal som riksdagspartiet till vänster om socialdemokratin fått.¹⁶⁰ Denna siffra kan ses som en uppskattning av den sovjetiska krigsinsatsen, som en logisk konsekvens av nazismens nederlag. Men som historikern Yvonne Hirdman poängterat underlättade också partiets egen inriktning ett kommunistiskt ställningstagande under dessa år, då man profilerade sig som ett marxistiskt enhetsparti som inte längre utgjorde en del av den 1943 upplösta kommunistinternationalen. En mer inklusiv folkfrontsretorik kunde övertrumfa Moskvas röst. Härtill kunde kommunistpartiet ses som den enda egentliga oppositionen, då man var det enda riksdagsparti som inte tillhört samlingsregeringen.¹⁶¹

Det fanns alltså flera till synes goda skäl att ställa sig försiktigt positiv till de kommunistiska idéerna. Halvparten av den antifascistiska segern över den tyska nazismen, ett kulturellt och humanitärt framåtskridande i Sovjetstaten samt en till synes mindre monolitisk organisation, där Moskvastyglar inte längre hölls fullt så strama, kunde sammantaget få det kommunistiska alternativet att framstå som gångbart. Denna tendens kunde spåras också utanför den reguljära kretsen, in i socialdemokratin. Då Sören Hellström och Yngve Lundberg 1947 i boken *Så står det till i Sovjet* redogjorde för förhållandena i den östliga stormakten, låg sympatierna på sovjetssystemets sida. Dess insatser, såväl under kampen mot fascismen som under fredstid, ansågs imponerande. Ytt-

randefriheten var inte undertryckt, ungdomen var glad och frimodig, och i den mån levnadsstandarden var lägre än den västliga skulle detta ses mot bakgrund av det bankrutta tsardömet. Beskrivningen präglas av en ton som är snarlik författarnas hälsningsadress. Det märkbara i sammanhanget är att boken gavs ut på det socialdemokratiska förlaget *Tiden*.¹⁶² I delvis motsvarande tongångar tecknade socialdemokratiska *Morgon-Tidningens* chefredaktör Gösta Elfving sin bild av det sovjetiska samhället, sedan han på ort och ställe sett hur det tedde sig. För den svenska socialdemokratin var den sovjetiska socialismen visserligen inget föredöme, menade Elfving. Den fick istället ses som sprungen ur specifika historiska förutsättningar, närmre bestämt det tsaristiska konkursbot, som tvingat den kommunistiska regimen att understundom negligera individens rättigheter. I samtiden däremot tycktes det som att ”den kloke gamle georgiern i Kreml” med framgång styrde sin nation mot en ”gradvis uppfostran”, och även om den sovjetiska samhällsorganisationen inte var ett föredöme för just Sverige, fanns det heller ingen anledning att förneka att det i det ryska exemplet fanns mycket positivt att lära av.¹⁶³ Som enskilda exempel har Hellströms, Lundbergs och Elfvingss beskrivningar begränsad räckvidd, men i sammanhanget är de ytterligare illustrationer till det faktum att sovjetkommunismen i den tidiga efterkrigstiden bemöttes med respekt och utövade en betydande lockelse också utanför en trängre krets.

Samtidigt är det sena fyrtioalet, kalla krigets konstituerande fas, också totalitarismanalysens gryende guldålder. Flera av de ”kanoniska verk” som nämnts tidigare har sina uppkomstprocesser förlagda till denna tid. Något svensk mottagande av dessa är dock inte att tala om – med ett undantag. Under rubriken ”Totalitära idéer genom tiderna” recenserade Herbert Tingsten i augusti 1947 Karl Poppers *The Open Society and Its Enemies*. Detta var enligt anmälaren ett av idéhistoriens mest lysande verk, som tydligt förmådde visa hur nazistiska, fascistiska och kommunistiska regimer försett honnörsbegrepp som frihet och rättvisa med innehåll diametralt motsatt det brukliga, och han uttryckte sin förhoppning att verket snarast skulle översättas till

svenska. Han blev bönhörd först 1981.¹⁶⁴ Något liknande kan sägas om Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism*. Så när som på en anmälan från 1952, tycks hennes bidrag till totalitarismbegreppets historiografi gått de samtida svenska recensenterna förbi.¹⁶⁵ Det ligger därför nära till hands att, på samma sätt som Bernt Skovdahl, se den inflytelserika Tingstenska totalitarismanalysen som mer djupliggande än blott en reflexmässig avspegling av det kalla krigets politiska ytskikt – i själva verket var jämförelsen av totalitära idéer en viktig aspekt av Tingstens idépolitiska förkunnelse långt tidigare.¹⁶⁶ Med avsaknaden av recensionsmaterial i tanke, skulle något liknande kunna sägas om andra svenska recensenter. I det fall de betraktade Sovjetkommunismen som nazismens totalitära tvilling berodde det till synes inte på samtida läsfrukter.

Fokus kommer i det följande istället att läggas på ett annat verk som frammanade en tydlig negativ bild av Sovjetunionen och placerade denna i det nazityska meningssammanhanget: *Jag valde friheten* av den sovjetiske avhopparen Viktor Kravtjenko, publicerat i svensk upplaga 1947. Kravtjenko, som tillhörde den sovjetiska handelskommissionen i Washington, hoppade 1944 av sina sovjetiska uppdrag och ställde sig under ”den amerikanska opinionens skydd”.¹⁶⁷ I det tidiga kalla kriget var Kravtjenko således en skalp för den amerikanska administrationen, och på motsvarande sätt en propagandaförlust för den sovjetiska och kommunistiska sidan. Konflikten kom till det egenartade uttrycket att den franska kommunistiska tidsskriften *Les Lettres Françaises*, som ansett Kravtjenkos anklagelseskrift vara en samling lögnar, i sin tur stämde för förtal av Kravtjenko. Det blev rättegång, en ärekränkingsprocess, med betydande nyhets- och skandalvärde, där tidsskriften hävdade att boken i själva verket var kompilerad av amerikaner, medan Kravtjenkosidan i sin tur mobiliserade en rad personer som kunde gå i god för hans bild av den sovjetiska verkligheten. En av de mer prominenta personerna i sammanhanget var den i Sverige boende Margarete Buber-Neumann, som året före Kravtjenkoprocessens start utkommit med boken *Fånge hos Hitler*

*och Stalin.*¹⁶⁸ Buber-Neumann var änka efter den tyske kommunisten Heinz Neumann, som flytt till Sovjetunionen undan Hitler, för att istället möta döden under Jezjovs utrensningar. Även Buber-Neumann hade suttit fängslad i Nazityskland såväl som i Sovjetunionen, och var därför från Kravtjenkosidans utgångspunkt ett vittne som kunde gå i god för de båda systemens likheter. Det finns dock skäl att först dröja vid Kravtjenkos bok och mottagandet av den.

Kravtjenkos erfarenheter

Kravtjenkos bana, enligt den uppmärksammade boken, var påtagligt framgångsrik och initialt hängiven det bolsjevikiska maktövertagandet. Han blev medlem i kommunistpartiet under tjugotalets slut. Av ungdomens lidelser blev dock snart tvivel och avståndstagande i det tysta. De dystopiska erfarenheter som kom att krossa den unge mannens revolutionära entusiasm var flera. Inte minst kollektiviseringen av det ukrainska jordbruket, då Kravtjenko enligt egen uppgift konfiskerade spannmål på landsbygden trots tilltagande svält och armod, liksom trettioalets deportationer och internering av oppositionella, ”statsfientliga” element, ställde de socialistiska förutsägelserna i allt mörkare ljus. När partiets officiella funktionärer talade om nazisternas Tyskland, om avsaknaden av yttrandefrihet och det skräckfyllda politiska klimatet, kunde detta i själva verket lika gärna vara en bild av tillståndet i det egna landet. Till detta kom non-aggressionspakten, som för Kravtjenko fick regimen i Kreml att framstå som alltmer förtryckt. Hammaren och skäran vajade sida vid sida med svastikan, och formade ett totalitärt meningssammanhang som tycktes författaren allt rimligare ju längre tiden gick.

Detta innebar också att den fascism som tidigare betraktats som intet mer än den kapitalistiska och imperialistiska världens förlängda arm och järnhand, tillfälligtvis ställdes utanför den officiella anti-imperialistiska retoriken. Sovjetsystemets officiella antiimperialism

kom så att hos Kravtjenko ställas mot en allt mer tilltagande antitotalitarism då han som kommissionär i Washington på ort och ställe fick uppleva ”världens största demokrati” som kontrast, och då han på nytt läste igenom den förklaring till avhoppet som publicerades i *New York Times* gjorde han följande reflektion:

Ingenting har inträffat sedan jag skrev detta, som på något sätt skulle kunna förändra bilden. Stalins diktatur har bibehållit sin obevekliga centralisering, dess terroristiska metoder är alltjämt desamma. Jag kan inte begära, att den vanlige medborgaren i ett demokratiskt land skall kunna förstå den totalitära despotismens verkliga natur. Men de som fällde domen över de nazistiska krigsförbrytarna rörde en djupare förståelse för saken, då de skildrade den nazistiska regimen. När jag läste detta aktstycke kunde jag inte låta bli att utbrista: *Här har vi till sist en riktig framställning av sovjetregimen! Man behöver blott utbyta några namn och sätta Sovjet i nazismens ställe och man får en trogen bild av regimen.*¹⁶⁹

Nazismen ställdes bredvid kommunismen istället för, som i det sovjetiska systemets självförståelse, de kapitalistimperialistiska utsugarstaterna. Formad av sina erfarenheter hade Kravtjenko således bytt fot, från det dystopiska trilemmats antiimperialistiska position till den antitotalitära.

En sådan ljungande förbannelse över sovjetkommunismen slog an, och recenserades i *Dagens Nyheter* av chefredaktören Tingsten själv. Om skildringen var sanningsenlig, var sovjetsystemet lika bryskt och omänskligt som någonsin det nazistiska. Den enda skillnaden rörde rasismens officiella ställning. Ändå är det märkbart att Tingsten uttrycker visst tvivel om bokens sanningshalt – inte minst tycktes porträttet av Kravtjenko själv vara målat i alltför ljusa färger, och förmodligen, menade Tingsten, var författaren långt mer av opportunist än vad framställningen gav sken av. Samtidigt betraktades dessa invändningar som mindre tungt vägande. Att uppgifterna inte kunde verifieras i samtiden låg i sakens natur – inte heller nazismens grymheter hade varit möjliga att lägga i dagen förrän regimen fallit samman. I

denna mening uttryckte Tingsten ett slags principiell tilltro till ett totalitarismteoretiskt tolkningsmönster, även om detta inte fullt ut kunde beläggas. Det fanns också, menade Tingsten, tidigare verifierat av denna bild. Förförståelsen var i denna bemärkelse formad av realiteter. Kravtjenkos insats bestod i att beskriva skeendet på nära håll, och även om vissa dubier fanns föreföll den sannolik. Härutöver hade boken rent folkpedagogiska kvaliteter, då den bättre än analytiska och abstrakta resonemang i klartext förmådde ge en bild av den moderna diktaturens väsen – oberoende av om den draperade sig i nazistisk, fascistisk eller kommunistisk retorik. Avslutningsvis avfärdade Tingsten tanken att det ryska folk som kämpat så väl under kriget inte kunde vara styrt av en så despotisk regim. Tron att ett folk stred bättre då de uppfattade regimen som legitim var en dumhet i stjärnklass, konkluderade Tingsten.¹⁷⁰

Sydsvenska Dagbladets Sven Berger var i allt väsentligt överens med Tingsten. Kravtjenkos skrift var en mäktig anklagelseakt mot en regim som offrade sin befolkning för att nå det hägrande målet, och klyftan mellan slagord och verklighet var bråddjup. Den polemiska udd som på detta sätt riktades dels mot den kommunistiska utopismen och dess beredvillighet att förvandla människorna till intet mer än ett töjbart medel, dels mot den förklugenhet som diskrepansen mellan ideal och verklighet gav upphov till, följdes också av kritiska kommentarer riktade mot det planekonomiska systemet. Här hade Kravtjenko gjort tydligt vilken ineffektivitet detta system förde med sig. Liksom Tingsten såg Berger pedagogiska poänger i boken, som bättre än teoretiska spetsfundigheter kunde visa vad som kännetecknade det socialistiska samhället i öst. Men liksom hos Tingsten fanns tvivel rörande den egentliga sanningshalten. Berger tyckte att Kravtjenko sade emot sig själv, att han visade en grund politisk medvetenhet, men inte minst var problemet att framställningen präglades av ”en hatets frenesi” som inte var förenlig med objektivitet.¹⁷¹

Att den verklighetsbild som Kravtjenko gav inte med full säkerhet kunde ses som sanningsenlig var ett återkommande tema även i andra

delar av den borgerliga pressen. Å ena sidan hyllades dissidenten för sitt mod och sitt furiösa angrepp på sovjetkommunismen, å andra sidan sågs denna indignation inte som förenlig med någon djupare sanningslidelse. *Svenska Dagbladets* Knud G. Bolander ansåg exempelvis att de anklagelser som riktats mot nazikoryféerna i Nürnberg i sin helhet varit tillämpliga också på den ryska regim som skildrats. Inte desto mindre var samme Bolander något reserverad inför Kravtjenko – en man som kunnat tillbringa så många år i Sovjetunionen med så avvikande tankar, borde inte han ha uppmärksamats av den hemliga polisen? Man fick minnas att författaren var expert på propaganda, menade Bolander, som alltså inte höll för otroligt att valda delar av verket snarast borde betraktas som just propaganda.¹⁷² I liknande ordalag frågade sig Alarik Roos i *Stockholms-Tidningen* om en icke-kommunist skulle bedöma Kravtjenko som sanningsvittne eller snarare som en förbittrad kverulant, uppfylld av sitt hat mot systemet. Även om Roos i slutändan stannar för samma omdöme som Tingsten, att skildringen är ”sannolik”, såg han sig alltså manad att ställa frågan.¹⁷³

Svenska Morgonbladets Gunnar Westin påminde i sin recension om att svenska journalister helt nyligen varit i Sovjet, och att allt av rapporteringen att döma tycktes vara i god ordning. Sannolikt syftade Westin här bland annat på den tidigare nämnda artikeln av *Morgon-Tidningens* Gösta Elfving, där Stalin beskrevs som en klok gammal georgier.¹⁷⁴ Men när man nu fick Kravtjenkos bok i handen undrade man om man någonsin skulle få veta sanningen. I rent källkritisk ton frågade sig Westin om man verkligen skulle sätta tilltro till detaljerade sakupplysningar med många år på nacken, nedtecknande ur minnet. Till detta lades, som i flera fall ovan, en misstänksamhet präglad av det faktum att Kravtjenko under alla dessa år själv tillhört det system han nu kritiserade. Här fanns en likhet med många nazistiska avhoppare, som i efterhand gärna ville framstå som moraliskt otadliga. Denna skepsis till trots, tvekar inte Westin att kalla boken för en ”utomordentligt initierad skildring” – även om han avslutningsvis återigen ställer sig frågan när man skall få läsa en skildring av Ryssland som

inte kan misstänkliggöras för biavsikter.¹⁷⁵ Också *Morgon-Tidningens* Nils Lindh gjorde i två recenserande artiklar en liknande bedömning, och lade i sammanhanget – liksom sin chefredaktör – den historiska kontexten till framställningen. Visst var skildringen våldsam, men de sovjetkommunistiska övergrepp som Kravtjenko skildrat var snarare en sen men fullt logisk utlöpare av tsarsamhällets likgiltighet för individen. Lindh såg också skildringen av Stalin som alltför oförsonlig. Icke desto mindre sågs beskrivningen inte som osannolik, även om sakligheten var bristfällig och i många fall byggde på okontrollerbara vittnesmål.¹⁷⁶

Det är alltså ett tämligen uniformt mönster som framträder i recensionsmaterialet. Starka tvivel kring Kravtjenkos avsikter såväl som framställningens sanningshalt ställs sida vid sida med vad som kan beskrivas som en slags principiell tilltro. Skildringen betraktas som ”sannolik”. Det mer intressanta i sammanhanget, särskilt då den tidiga efterkrigstidens prososovjetiska tendens tas i beaktande, är givetvis att misstrogheten mot Kravtjenko också omfattar liberal och borgerlig press. Själve Tingsten, antikommunismens banérförare, betraktar sanningshalten som tveksam. I förhållande till den verkningshistoriska ramen kan detta beskrivas som att det erfarenhetsinnehåll på vilket det antikommunistiska och antitotalitära ställningstagandet kom att vila, ännu inte hade uppnått den orienterande potential det snart skulle komma att få. Tingstens tvekan är i detta sammanhang därför betydligt mer intressant än att kommunistiska *Ny Dag* ansåg att boken borde betraktas ytterst kritiskt. Av de tvivel den borgerliga pressen visat upp märks inget i *Ny Dag* – tvärtom betraktas de alla som oförsonliga sovjetfiender, principiellt att betrakta som nazister då de tillhörde de krafter som i antisovjetismens namn tidigare slagit vakt om nazismen. Förlaget som gett ut boken anses inte ha begripit att man i utgivandet av ”den amerikanska antisovjetpamfletten är ett redskap i den amerikanska kapitalismens internationella antiryska propagandamaskineri”.¹⁷⁷ Sådana tirader, där antisovjetism får utgöra ett karaktärsdrag för såväl nazism som kapitalism och amerikanism,

till synes utan principiell åtskillnad, illustrerar väl hur meningssammanhanget kunde te sig från den socialistiska blickpunkt som i de tidiga efterkrigsåren vilade stark på en erfarenhetsgrundad antifascism och på segern över Hitler. På samma sätt är det illustrativt för den liberala blickpunktens förhållningssätt då Tingsten såväl som *Svenska Dagbladets* Bolander ser Kravtjenkos anklagelseakt mot sovjetkommunismen som lika de anklagelser som riktats mot den tyska nazismen – även om de båda herrarna ställde sig tveksamma till sanningshalten i framställningen.

Man kan slutligen också fråga sig hur markerad Kravtjenkos anti-socialism egentligen var. En tid efter recensionstillfället publicerades en lång artikel med ensamrätt i *Stockholms-Tidningen*, signerad Kravtjenko. Samme man som i furiösa ordalag fördömt Sovjetregimen hävdade här att sådana fördömanden i själva verket inte var nog. Det gällde också att undanröja de ekonomiska och sociala faktorer som fick människor att falla till föga för den kommunistiska idén och sovjetregimens verktyg. Denna appell för social rättvisa formulerades också som en vidare maning till det engelska arbetarpartiet att tillsammans med det franska socialistpartiet snarast bilda en ”verklig” socialistinternational för att återuppbygga Europa och utgöra ett effektivt motvärn mot kommunisterna. Det var sovjetstatens expansion och aggression som var förödande, inte socialismen som sådan.¹⁷⁸

Processen, vittnena och efterspelet

Strax efter nyåret 1949 inleddes så den spektakulära rättsprocessen mellan å ena sidan Kravtjenko och å andra sidan tidsskriften *Les Lettres Françaises*, som i en artikel på hösten 1947 hävdade att Kravtjenko hade ”tillverkats” av amerikanerna med syftet att misskreditera Sovjetunionen. Den storpolitiska fonden var naturligtvis en aspekt som drog till sig intresse, ytterligare en var Kravtjenkos agerande i rätts-salen som tidvis tycks ha präglats av lika mycket lidelse som hans bok.

Rättegångsreferaten talar om hur han stundtals får tryckas ned i stolen av sina advokater.¹⁷⁹

Flera svenska dagstidningar hade sina Pariskorrespondenter på plats, och rapporteringen kring rättegångens utveckling var rikhaltig.¹⁸⁰ Även om rättegångsspelet beskrivs som inte allt igenom värdigt tycks sympatierna för Kravtjenko vara tilltagande. En av de mera tongivande rapportörerna, *Dagens Nyheters* Victor Vinde, karakteriserade tidskriftssidans agerande som ”kommunistisk brännvinsadvokatur”, och för den kommunistiska intelligentsia som Kravtjenkos motståndare kallat till vittnesbåset hade Vinde inte mycket till övers. Inget bärande argument mot Kravtjenko eller hans bok hade framkommit, och när en fransk professor i historia inför skranket betygade att ingen någonsin fallit offer för politisk förföljelse eller terror i Sovjetunionen tyckte Vinde att enfalden gått väl långt.¹⁸¹

Samme Vinde spådde också att rättsprocessens kulmen skulle nås då Kravtjenkosidan kallade andra avhoppare som vittnen.¹⁸² För svenskt vidkommande fick denna vittnesparad särskild uppmärksamhet av det faktum att den i Stockholm boende Buber-Neumann kallades att delge sina erfarenheter. Buber-Neumann kunde tala till Kravtjenkos fördel. Hon hade efter flykten till Sovjetunionen suttit fångslad i sibiriskt läger, för att därefter, under den tysk-sovjetiska nonaggressionspaktens dagar, utlämnas till Tyskland och till lägret i Ravensbrück. Den bok som baserades på upplevelserna av dessa lägervistelser rönt vis uppmärksamhet då den kom ut, och regelmässigt betraktades Buber-Neumann som ett sanningsvittne, lågmäld i framställningen men mycket minnesgod. Flera recensenter beskrev därför hennes verk som ett välkommet komplement till ”genren Kravtjenko”, och redan före den franska rättsprocessen sattes den underliggande anklagelsen om sovjetkommunismens totalitära likhet med nazismen i samband med Kravtjenkos namn och motsvarande anklagelse.¹⁸³ Också efter Buber-Neumanns vittnesmål återkom Vinde i rapporteringen till att sakens sanning i detta gjorde starkare intryck än Kravtjenkos eget, men också starkare än Arthur Koestlers.¹⁸⁴ Koestlers bok *Natt klockan tolv*

på dagen utkom i svensk översättning 1941, och behandlar de stalinistiska skådeprocesserna i Moskva under trettioalets senare hälft.

Processen gav småningom Kravtjenkosidan rätt. Innehållet i boken tycktes styrkt av andra källor och Kravtjenko ansågs också ha uppvisat ett stort mod under processen.¹⁸⁵ Tidsskriftssidan hade inte förmått bevisa att Kravtjenko inte skulle ha varit författare till boken, ej heller att han tagits ur tjänst av moraliska skäl, och inte heller att han skulle vara alkoholist. Kravtjenko fick alltså ”upprättelse” i den bemärkelsen att rätten gick på hans linje, och ansåg att ärekränkning förelåg.¹⁸⁶ I en lång uppsummerande artikel om fallet skrev Sven Aurén att varken rättegångsspelet som det tett sig eller Kravtjenko själv visserligen gett uttryck för någon större värdighet. Inte desto mindre var rättsprocessen i sig ett starkt argument för den västerländska frihetens primat över ”det totalitära barbariet”. För inte kunde väl någon tänka sig att en amerikansk version av Kravtjenko skulle göra ett motsvarande avhopp, fly till Sovjetunionen, skriva en smädeskrift om USA och stämma en bulgarisk tidsskrift som till vittnen mot den hypotetiske antiamerikanske Kravtjenko radade upp ryska och bulgariska antikommunister som hävdade att mannen i fråga var intet mer än en förbittrad amerikansk fosterlandsförrädare? Det orimliga i ett sådant scenario gjorde att processen ändå hade resulterat i något gott – påvisandet av skillnaden mellan öst och väst.¹⁸⁷

Intrycket att Kravtjenko och dennes bild av Sovjetsystemet stärkts av processen illustreras också av mottagandet av *Jag valde rättvisan*, Kravtjenkos följande bok från 1950.¹⁸⁸ Sven Öste i *Dagens Nyheter* skrev att den stridbare författaren nu gav sina vittnen ett större utrymme i framställningen, och att det var en både skakande och övertygande berättelse om den sovjetiska polisstaten som dessa vittnen åstadkom.¹⁸⁹ *Sydsvenska Dagbladets* recensent betraktade Kravtjenko som en man med förutsättningar att nå världsupinionen och såg det som mycket angeläget att så skedde. Några tvivel rörande sanningshalten fanns till synes inte – tvärtom var samstämmigheten mellan olika ögonvittnesskildringar ett gott belägg för trovärdigheten i Krav-

tjenkos rapport.¹⁹⁰ *Svenska Morgonbladets* N.P. Ollén ville rekommendera boken till alla de svenskar som tvivlade på att det förkom tortyr i Sovjet. I den mån någon skillnad mellan de sovjetiska kommunisterna och de tyska nazisterna gick att se, var det i så fall att de ryska "blodsugarna" var *än* mer bestialiska.¹⁹¹ I *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* rådde recensenten Sovjetstaten att öppna dörrarna. Inte förrän detta var gjort hade regimen en möjlighet att avstyra kritiken, menade skribenten med tydligt spefull underton. Att Kravtjenko i allt väsentligt hade rätt gick inte att ta miste på – man började rent av bli förhårdad av alla de vittnesmål om övergrepp man hade hört. Att Kravtjenko var en uppenbart lidelsefull man var inte något problem. Tvärtom ansågs denna lidelse nu vara ett tecken på äkthet.¹⁹² Tonen var nu en annan. Vittnesmålen sekunderades av den världspolitiska utvecklingen, och formade en alltmer koherent bild som lade nya lager i erfarenhetstillägnelsen och verkade orienterande i provästlig riktning.

* * *

Det mest iögonfallande i det ovanstående är den förändring i synen på Kravtjenkos trovärdighet som tycks ha skett. En enig press, även en liberal eller allmänborgerlig sådan, tvivlade initialt på den ryske avhopparen, även om man som principiella sovjetkritiker också hyste tilltro till beskrivningen av systemet. Denna något dubiösa blandning av tvivel och tilltro tycks inte finnas ett par år senare – tvärtom kunde lidelsen då ses som en indikation på äkthet. Något hade således hänt.

Denna förändring kan möjligtvis tillskrivas den franska rättsprocessens utfall. Kravtjenko tilldömdes segern, och stärkte sitt anseende som sanningssägare. En annan möjlighet är att peka på summan av de vittnesmål om sovjetsystemets övergrepp, till vilken bland annat Buber-Neumanns bok också kan räknas, där Kravtjenkos idoga angrepp lade ytterligare en aspekt till den bild av ett repressivt totalitärt system som byggdes upp kumulativt. En tredje möjlighet är att till-

skriva den storpolitiska fond mot vilken dramat Kravtjenko kom att utspelas en avgörande betydelse för värderingen av verkens sanningshalt. Den period mellan 1947 och 1950 som här famnats är på många sätt det kalla krigets konstituerande skede. Inte minst den sovjetiska expansionismen i Östeuropa under denna period, bland annat Pragkuppen 1948, bildar en naturlig förståelseram för Kravtjenkos bok, liksom för den avklingande sovjetsympati som karakteriserat den tidiga efterkrigstiden. Det krävdes betydligt mer mod och genuin kommunistisk övertygelse för att skriva en hälsningsadress till Sovjetunionen 1950 än vad som krävts 1947. En erfarenhet av kommunismen präglad av betydligt mörkare inslag än blott segerrik antifascism höll på att skapas, och orienterade debattklimatet i proliberal och totalitarismteoretisk riktning. I sin avhandling om Koreakriget i svensk debatt visar statsvetaren Barry Holmström hur denna konflikt tycktes reaktivera den borgerliga pressen, som tidvis var mycket kritisk mot den socialdemokratiska regeringens utrikespolitiska agerande och inte uteslöt att bristerna i agerandet kunde hänföras till dess socialistiska och marxistiska ideologi.¹⁹³ Men inte heller socialdemokratiska fora undgick att påverkas av händelserna på världsscenen. I sin bok om den socialdemokratiska tidskriften *Tiden* skriver historikern Anders Berge att tidskriften från den senare delen av 1947 till 1951 alltmer kom att se den sovjetiska expansionismen som hotet mot världsfreden. *Tiden* tog ställning för västmakternas uppdämningspolitik, och var således kraftigt distanserad från den så kallade tredje ståndpunkten och dess företrädare, som skall behandlas i det följande.¹⁹⁴

Ytterligare kontur till omsvängningen ges då mottagandet av George Orwells *1984* studeras. Orwells verk tillhör de mest centrala delarna i den totalitarismteoretiska begreppssfär som tidigare sades ha Karl Poppers ”öppna samhälle” och Orwells ”Storebror” som metaforiska ytterligheter. *1984* recenserades också mycket riktigt i ett antal tidningar under 1949 och 1950. Vad som sticker ut som anmärkningsvärt, särskilt då dessa recensioner ställs bredvid mottagandet av Kravtjenko, är däremot en påfallande enighet som kan beskrivas som

näst intill statisk. Man var överens om att boken handlade om den nazistiska och den kommunistiska erfarenheten och om ”de totalitära ideologiernas farliga gift”.¹⁹⁵ Det var således tydligt, den skönlitterära formen till trots, att boken handlade om samtida realiteter. Skillnaden i jämförelse med Kravtjenko är slående: medan dennes verklighetsbeskrivning kunde ses som dikt 1947, betraktas Orwells dikt tvärtom som verklighetsbeskrivning 1950. Att tolkningarna på detta sätt kunde göra helt om är illustrativt för den omsvängning som ägt rum i synen på sovjetstatens karaktär under dessa år.¹⁹⁶

Att debatten alltmer tycktes spegla en dikotom världsbild där den totalitära sovjetkommunismen kontrasterades mot en fri, liberaldemokratisk västvärld var dock inte väl sett i alla läger. I en artikel med den tydligt Kravtjenkoinspirerade titeln ”Jag valde ljumheten” skrev Folke Isaksson att han hade innerligt svårt för den förenkling av öst mot väst som ”den självgodas världsfrälsardubbeln Hedenius-Tingsten” proklamerade. När Hedenius polemiserade mot personer som uppfattades vara kommunistiskt anfäktade var risken tvärtom överhängande att han själv distanserade sig från de demokratiska ideal han sade sig företräda – vid bekämpandet av halvkommunister utvecklades man lätt till halvdemokrat. Valet mellan öst och väst var ett skenval i en mångtydig och motsägelsefull värld där alla syntes ha blod på sina händer, oberoende av om det gällde Francos regim, den orwellska mardrömsvision som tog gestalt i den svikna socialismens Sovjet, eller de amerikanska kommunistdomstolarna. Vad spelade det för roll om atombomben var röd eller stjärnströdd? Den hotade i båda fallen att lägga världen i dödsskugga. Istället sade sig Isaksson välja en tredje väg, Karl Vennbergs ”tredje linje”.¹⁹⁷ Denna linje benämndes snart ståndpunkt, och kom att samla flera av de debattörer som fann den totalitarismteoretiska världsbild som proklamerades under Tingstens egid som felaktig, eller åtminstone alltför enkelspårig.

TREDJE STÅNDPUNKTEN – SOVJETSYMPATINS SISTA UTLÖPARE

Det är inte helt lätt att sätta en entydig startpunkt för debatten om den tredje ståndpunkten. Författaren Eyvind Johnsons vårtal till Uppsalas studenter 1951 ses ofta som den utlösande faktorn, men åsiktslägren formerades – vilket Isakssons artikel också tydliggör – tidigare än så.¹⁹⁸ Bredvid författarnas tidigare nämnda hälsning till den trettioåriga sovjetstaten 1947 kan lämpligen ett tal av den allestädes närvarande Herbert Tingsten ställas. Mot hälsningsadressens ljusa bild av sovjetstatens humanitära framåtskridande ställs istället Tingstens bild av ett totalitärt hot.

Tingsten, ”tidsandans herre”, höll sitt tal till den akademiska ungdomen 1948 – ett år som med Pragkuppen och Atlantpaktens tillkomst med stor rätt kan kallas det kalla krigets uppkomstår.¹⁹⁹ Den uppmanande parollen, närmast ett imperativ, var att nå en ståndpunkt. För Tingsten var detta viktigt inte minst mot bakgrund av det utrikespolitiska taktiserande som enligt Tingsten drivits alltför långt under krigsårens neutralitetspolitik. Sprickan mellan ideal och praktik hade växt för stor. Det fanns ingen anledning att göra drängtjänster i nuet mot vaga löften om en framtida lycka. Med denna hållning som grund polemiserade Tingsten mot ”de totalitära åskådningarna” som enligt honom karakteriserades av en tro på att folkens frihet skulle bryta fram ur förtryck. I själva verket kunde frihet inte skapas ur förtryck, utan växte tvärtom fram under skydd av lag och tolerans. Det allmänintresse av framtida frihet som sades ligga till grund för förtrycket underkändes således av Tingsten. Det var en stark polemik mot en politik där det enskilda offret i nuet underordnades mänsklighetens kollektiva frigörelse i en osäker och fjärran framtid. Sådana ideologiska mål hade möjligen en attraktionskraft, men de totalitära ideologiernas eventuella likhet var ändå inte det primära för Tingsten – det han säger ovan liknar annars i mycket en kritik av totalitär utopism – utan

det var den obundna maktutövningen och terrorn som stod i centrum. Det exempel som Tingsten här lyfte fram var lägret Buchenwald, som efter kriget tagits i bruk av Sovjetunionen med förtecken liknande de nazistiska. Kring detta förekom också viss rapportering i svensk media.²⁰⁰ Återigen tvivlade nu folk på Buchenwald, menade Tingsten. Detta hade man gjort även 1940 då nazisterna stod för driften. I detta uttalande ryms förutom ett tydligt totalitarismteoretiskt ställningstagande också en manande appell att skaffa sig kunskap. Enbart den ignorante kunde ställa sig på den kommunistiska sidan.²⁰¹

Att det inte räckte med att ta en ståndpunkt, utan också gällde att ta rätt ståndpunkt tydliggjordes även av den senare vårtalaren, Eyvind Johnson 1951. Johnson hade, i likhet med flera av de författare som återfanns bland den sovjetiska hälsningsadressens undertecknare, ett förflutet på den politiska vänsterkanten som syndikalist och anarkist. Johnson gjorde emellertid vid trettioårsjubileet i november 1947 en diametralt annorlunda värdering av Sovjetstaten. Det land som skulle genomföra friheten hade transformerats till en polisstat utan motstycke, och dess likheter med nazismen övervågde skillnaderna. Erfarenheten hade drivit Johnson i riktning mot en totalitarismanalys. ”Den ryska revolutionens väg leder inte till frihet och rättvisa för människorna” var Johnsons konklusion.²⁰²

Johnsons vårtal från 1951 skildrar ett Europa klämt mellan stormakternas sköldar. I denna situation har medborgarna enligt Johnson intagit tre skilda positioner: den västerländska ståndpunkten, som med alla sina brister rymde goda fundament att göra världen bättre; den sovjetiska ståndpunkten, med sin tro att världen efter en kort blodsutgjutelse kan föras till något bättre; samt en vag tredje ståndpunkt, som inte tog klar ställning. Johnsons plats i den första ståndpunkten var klar, och om den andra ståndpunkten skriver han att ”rörelsen i deras själar liknar ofta den som fanns i nazisternas, i de hitlertrognas”. Totalitarismanalysen ligger fast. Ändå var det inte den andra ståndpunkten som var det huvudsakliga problemet. Det var den tredje kategorin, de undflyende. Dessa framställde sig ofta

som neutrala fredsvänner enligt Johnson. Inte minst den så kallade Stockholmsappellen, frukten av en sovjetiskt anstiftad fredskongress i Stockholm 1950, spelade en viktig roll. Freds- och neutralitetsretoriken ansågs bara vara en tunn fernissa lagd ovanpå en djupt liggande antiamerikanism och en motsvarande prosovjetism. Man talade hellre om ”den fascistiska angloamerikanska rustningskapitalistiska reaktionen” än vad Johnson kallade Sovjetunionens ”imperialistiska syften”. Ordvalet ”imperialism” är intressant, då det potentiellt skulle kunna röja en tanke om en degenererad sovjetkommunism som svikit sina ideal, förfallit till revisionism och blivit fundamentalt lik de kapitalistiska staterna. Den kommunistiska ideologin skulle i en sådan analys kunna frikopplas från det politiska utfallet. Det är dock inte denna poäng Johnson vill göra. Det för honom avgörande var att sovjetstaten i samtiden lämnat uppenbara bevis på sin expansionism och aggression, och att det istället för att välja en chimärt neutral linje gällde att stå upp mot detta hot. Den realhistoriska, dystopiska erfarenheten av sovjetkommunismen stärkte sin orienterande potential. ”I den stund, då ett trasigt och olyckligt Europa i striden för det västerländska behöver samla alla sina andliga resurser inför vad som kanske förestår, begär de ett nytt klerkernas förräderi”, slöt Johnson sitt resonemang med tydlig adress till ett antal neutralitetsivrande författarkollegor.²⁰³ Svaren kom omgående.

Tredjeståndpunktarnas svar

Försvaret för en tredje ståndpunkt hade i en mening föregått Johnsons vårtal, som nu dock provocerade fram nya reaktioner. Den skrift med titeln *Tredje ståndpunkten* som senare samma år sammanfattade dagspressens viktigaste debattinlägg innehåller bidrag som tryckts före såväl som efter talet.²⁰⁴

Ett av svaren i direkt anslutning till talet kom från författaren Karl Vennberg. Att man talat till studenterna med Johnsons budskap och

ordval förvånade inte Vennberg. De svenska universitetsstudenterna hade ju alltid "beflitat sig om reaktionär nitälskan", och det var för övrigt inte så länge sedan svenska studenter applåderat Fredrik Bööks utgjutelser om en annan världsande som också gärna luftlandsatte trupper för att överta småstaters försvar. Vennbergs spefulla liknelse med nazisternas krigsföring riktade udden direkt mot USA:s krigsföring i Korea. Sammantaget var det inte att undra på att Tingsten inbjudits som vårtalare 1948, och inte heller att Eyvind Johnson fått samma inbjudan "beredskapsåret 1951". Senare placeras även den nazistiske officeren Alf Meyerhöffer i samma meningssammanhang som Johnson och Tingsten, och Johnsons tal liknas också vid en "spark med SA-stövel". På samma sätt som Johnson räknat tredje ståndpunktens företrädare till det sovjetkommunistiska lägret, vilket han såg som snarlikt det nazistiska, ser Vennberg här Johnson och Tingsten som nazianstuckna reaktionärer i sitt ställningstagande för den första, amerikanska, ståndpunkten. Det fanns alltså diametralt skilda uppfattningar om i vilket meningssammanhang den nazityska erfarenheten skulle placeras, just som föreskrivits i det dystopiska trilemmat.

Vennberg menade vidare att det visst förekom kritik mot öst såväl som väst i den ståndpunkt han själv företrädde, och tog som exempel på denna östkritik ett anförande som han själv hållit vid det, enligt egen uppgift, enda fredsmöte han deltagit i. Vennberg sade sig här ha sympatier för världsfreds rörelsen utan att för den sakens skull hysa sympati för den "utpräglad antiliberala form av socialism" som i ett egenartat begreppsspar sades känneteckna folkdemokratierna. I en betraktelse över folkdemokratiernas rättsväsenden menade Vennberg vidare att dessa förvisso låg långt från vad en socialistisk humanist kunnat önska, men att det å andra sidan inte heller fanns skäl att tro att anklagade statsfientliga element var oskyldiga. Om sådana moderationer – i den mån det nu var frågan om moderationer – sades dock ingenting av dem som talade i linje med vad generalplanen för bekämpandet av kommunismen förskrev, menade Vennberg med adress till inte bara Eyvind Johnson utan också det USA som svartlistade

personer med misshagliga politiska sympatier. Joseph McCarthys ande svävar över Vennbergs amerikakarakteristik, även om namnet inte nämns.²⁰⁵

Vennberg anknöt i sin artikel också till två av de tidigare inläggen och företrädarna för den tredje ståndpunkten, Werner Aspenström och Sivar Arnér. Aspenström beslöt i valet mellan Ryssland och Amerika att välja – Europa. Skälet var att den sanna demokratin stod att finna i Europa och synbarligen endast där. Aspenström grundade sitt ställningstagande på att den stat som kriminaliserade alla partier utom det kommunistiska inte kunde kallas demokratisk, och att motsvarande även gällde den stat som kriminaliserade det kommunistiska partiet, också om man ansåg sig ha säkerhetspolitiska skäl för detta. Återigen svävar McCarthys ande över texten då Aspenström ser sig ha fog att förskjuta den första såväl som den andra ståndpunkten. En sann demokrati, menade Aspenström, måste tro på sin inre styrka och inte kringskära de demokratiska rättigheterna och därmed omindetgöra sig själv. Detsamma gäller friheten – undantaget från denna upphäver regeln om den. Till kärnvärdena demokrati och frihet lade Aspenström här också freden. Vad hjälper det oss, undrade Aspenström, om vi besegrar en diktatur på premissen att vi gör våld på de demokratiska grundvalarna och tron på en fredlig argumentation, med andra ord blir en diktatur själv?²⁰⁶ Det grundläggande synsättet, att freden inte får hasarderas, var vanligt bland tredje ståndpunktens sympatisörer, men kommer i Aspenströms artikel ut i en idé om den demokratiska statens predikament: ett demokratiskt samhälle måste, för att rättmätigen kunna kallas demokratiskt, klara av att inom sina ramar hysa opposition mot sina egna fundament. I annat fall upphäver demokratin, som Aspenström hävdar, sig själv. Här vilar en liberaldemokratisk paradox. Som fredsargument kan det istället ses som att ett krig som kostar själva demokratin inte är värt sitt krig.

Sivar Arnér, som med gillande refererades av Vennberg ovan, tycks annars vara den som gav neutralitetsargumentet sin idealtypiska formulering. Ett nytt krig, kanske med atomvapen, skulle medföra att

världen lades i ruiner. I ett sådant läge spelar frågan om demokrati och diktatur en underordnad roll. Freden är primatet, och neutralitet kan tillförsäkra denna. Det kan noteras att ett sådant argument om neutralitet syftande till fred bygger på antagandet om det världspolitiska jämviktsläget, att ett sådant läge är möjligt, och att ingen av företrädarna för de båda första ståndpunkterna strävar efter expansion. Arnér menade här, i kontrast till såväl Tingsten som Johnson, att det i samtiden inte finns några skäl att tro på rysk aggression i Europa, och gick således emot den totalitarismteoretiska analysramen. Ett Europa som rustat upp vore däremot mer begärligt – inte minst av det skälet att en upprustning skulle ta resurser från övrig samhällsuppbyggnad och locka alltför europeer ”under allt grällare fattigdom” att se lösningen på sin situation i ett sovjetkommunistiskt system. Ställda bredvid en sovjetkommunism som primärt ansågs söka inre konsolidering, var det däremot tveksamt om USA var villigt att låta sig trängas tillbaka från sina positioner i Asien. Att ta del i en politik med målet att hindra koloniala förluster och samtidigt riskera ett nytt storkrig med allmän ödeläggelse som följd var enligt Arnér inget alternativ. Neutralitet således – samtidigt som det av resonemanget är uppenbart att hotet mot världsfreden snarare kommer från det väst som inte accepterar avkoloniseringen än österifrån.²⁰⁷

Så här långt kan alltså ett par dimensioner slås fast som centrala. För det första de olika uppfattningarna om möjligheten till neutralitet syftande till fred, vilka i sin tur länkas till olika grundsyner på Sovjetkommunismen som totalitär expansionistisk eller inte. För det andra de divergerande uppfattningarna om vad Europa *är*. Ett lättköpt offer eller tvärtom den enda sanna demokratiska kraften? Till detta kan läggas att man med en långt gången antikommunism som exempel ifrågasätter om distinktionen mellan demokrati och diktatur är så skarp som Tingsten velat göra. Mer explicita ställningstaganden för socialismen fanns dock också inom ramen för den tredje ståndpunkten, uttryckt av Stig Carlsson och inte minst Artur Lundkvist. Under parollen ”socialism och fred” menade Stig Carlsson att det var fel att

ta Koreakriget som intäkt för att tro att världen hotades blott av den ena stormakten. Borde man inte tala om aggressionen på Malacka och i Indonesien? Inlägget speglar också en irritation över att kommunisternas roll i befrielsekampen mot tyskarna under kriget helt plötsligt förtegs – ett faktum som erkänts fram till 1946, även av USA, men som det i nuläget var omöjligt att erinra om. Carlsson när också en frustration över att en reaktionär borgerlighet med tredje ståndpunkten som exempel försöker tillvita socialdemokratin en prokommunistisk hållning.²⁰⁸

Om Carlssons inlägg utgör en provkarta på argument där västmakternas imperialism och respekten för den sovjetiska krigsinsatsen framstår som centrala, företer Lundkvists artikel däremot ett mera sammanhållet resonemang, med den bärande tanken att demokrati förutsätter socialism. Lundkvists tanke var att den politiska demokratin, som den tedde sig i det privatkapitalistiska västerlandet, inte kunde beskrivas som demokratisk. Lundkvist gjorde en skarp distinktion mellan politisk och social demokrati, där den senare byggde på gemensamt ägande och planhushållning – en klasslös utopi, om än en avlägsen sådan. Denna form utgör i Lundkvists tanke den enda egentliga demokratin, och är snarast att betrakta som en idealtyp. Inte heller det programmatiskt socialistiska östblocket var alltså demokratiskt. Det rådde lika litet demokrati i väst som det rådde socialism i öst – det östliga systemet benämns istället statskapitalism. Att inte heller öst uppfyllde Lundkvists fordringar spelade naturligtvis en avgörande roll för inplaceringen i en tredje ståndpunkt. Det är dock värt att notera att detta inte berodde på avsaknaden av politisk demokrati, som ensam är ett otillräckligt kriterium i Lundkvists demokratidefinition. Lundkvist gör med andra ord en rockad med demokratibegreppet i socialistisk favör på ett sätt som omintetgör den Tingstenska distinktionen mellan – politisk – demokrati och diktatur. Till detta lades också dimensionen av ett Amerika, som under antikommunismens banér stöttade reaktion och imperialism på skilda håll i Asien. I dessa fall var det inte kommunistisk fanatism som drev människor till mot-

stånd, utan ren nöd. Det handlar alltså inte heller hos Lundkvist om en strid mot en expansiv totalitär kommunism, utan om en positionering mellan två stormaktsblock – ett privat- eller monopolkapitalistiskt och ett statskapitalistiskt – där ingen sida företer det egentligt demokratiska styrelseskick som stavas socialism.²⁰⁹ Delar av ovanstående argumentation återkom i en artikel två dagar senare, där Lundkvist i mer explicita ordalag än ovan menade att den kapitalistiska profithungern omöjliggjort ett demokratiskt socialistiskt framåtskridande i Afrika, Asien och Sydamerika och i själva verket berett marken för den kommunism som beskrivs som ett ställningstagande baserat på erfarenhet av kapitalismen, vars ”brottslighet utanför västerlandet sträcker sig över en lång tidsrymd och överträffar allt vad man kan tillvita kommunistdiktaturerna”. Kapprustningen frigjorde knappast heller medel att förbättra de prövade massornas situation.²¹⁰ Kolonialkapitalismen, totalitarismens alternativa repressiva meningssammanhang som det föreskrivs i det dystopiska trilemmat, övertrumfar alltså hos Lundkvist de kommunistiska våldshandlingarna. Utifrån den verkningshistoriska plattform som spelar en central roll i denna avhandling, är det också viktigt att notera hur massornas kommunistiska ställningstagande av Lundkvist ses som direkt grundat i erfarenheter av kapitalism. Antikapitalismen som den socialistiska blickpunktens mest centrala dystopiska ideologi blir lika viktig som den liberala totalitarismanalysens antikomunism, och kampen de båda blickpunkterna emellan står väsentligen om ett erfarenhetsinnehåll som ständigt revideras med avseende på dess orienteringspotential. Det kan också noteras hur Lundkvist, på bekostnad av distinktionen öst/väst, för in en global distinktion mellan nord och syd. Härigenom hamnar fokus med naturlighet på den västerländska kolonialismen, vilket i sin tur får betydelse för hur förövarrollerna i den pågående öst/västkonflikten fördelas. Nord/syd-konflikten blir således en direkt resurs för en mer prosovjetisk position, genom att den tydligt placerar kolonialismen i fokus för den historiemoraliska bedömningen. Förövarrollen trianguleras helt enkelt med nord/sydperspektivets hjälp.

Om den "orimliga" tredje ståndpunkten

Tingsten, som redan i sitt vårtal 1948 vädrat åsikter i ämnet, uppträdde vid femtiotalets början i allt högre grad som den offentliga debattens ideologiske tillsyningsman. Han hade inget till övers för något av de ovan refererade argumenten och skrev i rask takt fyra ledare i ämnet. Dels uppfattade han tankegångarna som disparata och osammanhängande, dels såg han dem som förtäckt kommunistpropaganda.²¹¹ Artur Lundkvists demokratdefinition var enligt Tingsten orimlig. Eftersom ingen kvalade in under beteckningen demokrat fanns heller ingen principiell skillnad mellan stormaktsblocken – alla katter var lika grå, vilket i argumentationens förlängning användes för att påvisa endast västkattornas gråhet. Inget sades om den fria och kritiska debatten i USA, eller att sådan var förbjuden i Sovjet. Inget sades heller om den amerikanska Marshallhjälpen samt att Ryssland vägrat medarbeta i denna, och så vidare.²¹² Tingsten kom också till det argument han själv möjligen tyckte var starkast: Tredje ståndpunkten, och den här till länkade neutralismen, var en åsikt som fick framföras i västvärlden men var kriminaliserad på andra sidan järnridån. Detta om något borde tydliggöra USA-systemets övertag, och således var tredje ståndpunkten en orimlighet.²¹³ Förutom detta grundläggande förbiseende menade Tingsten att ståndpunktarnas argumentation brast i två led. För det första menade han att argumentationen inte var grundad i världspolitiska realiteter utan i tänkta teoretiska konstruktioner. Nära knutet till denna uppfattning var att det krigssargade Europa knappast kunde utgöra en självständig kraft på det sätt som exempelvis Werner Aspenström önskat. För det andra byggde Tingstens analys på en diametralt motsatt uppfattning om sovjetkommunismens expansionistiska ambitioner. Det var Sovjetunionen som hade skaffat satellitstater, och det var dessa ledare som talade om världsrevolution. Att i ett sådant läge tala om neutralitet syftande till fred var att efterlikna Münchenpolitiken – den eftergiftspolitik som gett Hitler fritt spelrum

i Tjeckoslovakien. Sovjetstaten var alltså av samma skrot och korn som Hitlers tredje rike, och en sådan totalitär aggressor kunde inte mötas med neutralitet. Ett orustat Europa och ett svagt USA skulle därför prisge den europeiska kontinenten åt ryssarna. Att tala om rustningskostnader som ett hinder för sociala reformer var förvisso behjärtansvärt, menade Tingsten, men till vilken nytta skulle dessa reformer tjäna då Västeuropa lagts under sovjetstatens ok?²¹⁴

Andra slöt upp bakom den Tingstenska argumentationen. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* menade att det rädde en betydande och uppenbar diskrepans mellan yttrandefriheten i väst och rikriktningen i öst.²¹⁵ Också borgerliga *Svenska Dagbladets* ledarsida polemiserade vid upprepade tillfällen mot ståndpunktarna. Lundkvists demokratibegrepp stod i skottlinjen, liksom den neutralitet som av skribenten tolkades som passivitet vid ett eventuellt angrepp. Den som under kriget, då Nazityskland hotade, uttalat sig så blev åtalad, hävdade skribenten.²¹⁶ Till detta likställande av den tyska nazismen och den sovjetryska kommunismen lades också, liksom hos Tingsten ovan, en tanke om den tredje ståndpunktens anhängare som besjälade av en Münchenanda. Eftergiftspolitiken från 1938 gick igen som en manande erfarenhet för dem som bedömde kommunismen som likställig med nazismen.²¹⁷

Avslutningsvis finns det skäl att i den tidsmässigt ganska korta debatten om tredje ståndpunkten dröja vid ett inlägg av filosofen Alf Ahlberg. Det tillför ingen ny substans, utan är tvärtom snarlikt Tingstens linje, men knyter resonemanget till totalitarismbegreppet på ett explicit sätt. Ahlberg refererar den tredje ståndpunkten så att den företar en tanke att öst och väst är lika goda kålsupare. I förhållande till dessa båda onda ting önskar man förbli i ”olympiskt lugn” och söka sin frid mellan demarkationslinjerna, förstått som Europa. Detta byggde dock på premissen att det fanns ett europeiskt västerland medvetet om sina värden, men också kapabelt att försvara dessa. Denna premiss tycktes i nuet inte uppfylld. Klämda mellan sköldarna önskade företrädarna för den tredje ståndpunkten således någon form av kompro-

miss, men kompromiss förutsätter grundläggande värdegemenskap. Det var mot bakgrund av att denna värdegemenskap inte förelåg som kompromisserna med Hitlerstaten i längden var omöjliga. Och, skriver Ahlberg, ”vad som gäller om Hitlers regim kan med samma rätt tillämpas på *varje annan totalitär regim*”. Kursiveringen är Ahlbergs. Således gäller underkastelse eller motstånd – ingen tredje möjlighet ges. En sådan prövades av Neville Chamberlain med förödande resultat, även om det i just detta fall fanns förmildrande omständigheter. År 1938 hade nazismen inte blottlagt sig i sin fulla vidd. Nu fanns det däremot en faktisk erfarenhet av nazismen – totalitarismen – och det var utifrån denna erfarenhet man hade att handla. Mindes man inte nonaggressionspakten och Stalins skåltal för den tyske Führern? Det gällde nu att välja det västerland som sina fel och brister till trots ändå i sina grundvalar rymde demokratiska förutsättningar att förbättra och mildra avigsidorna, något som ”totalt saknas i en totalitär regim”. Ahlberg avslutar sitt resonemang med en sentens av Pär Lagerkvist, i vilken det sägs att framtiden ligger i det förflutna.²¹⁸ På detta sätt förenar Ahlberg en retrospektiv erfarenhet av nazistisk totalitarism med en prospektiv appell att ta strid mot den sovjetkommunism som i resonemanget är nazismens arvtagare i världspolitiken.

* * *

Med ett världskrig i färskt minne och en pågående konflikt i Korea utspelade sig debatten om tredje ståndpunkten. Det är inte alltid alldeles lätt att bli varse dess kärna. Den har här inte analyserats som ett uttryck för ett kväljande debattklimat och inte heller som ett klerkernas förräderi. I linje med det verkningshistoriska perspektivet är det istället lätt att se debatten i termer av mening och divergerande synsätt på den historiska erfarenheten och på hur denna skall verka orienterande för framtiden. Idéhistorikern Andrus Ers, som också studerat debatten om tredje ståndpunkten med inspiration från Koselleck, betecknar träffande denna som en kamp mellan konkurrerande förväntnings-

horisonter.²¹⁹ Denna konkurrens har här knutits till olika uppfattningar om sovjetstaten som totalitärt aggressiv eller ej, samt mera generellt till de antitotalitära respektive antiimperialistiska meningssammanhang som det dystopiska trilemmat ställer i dagen. Debatten om tredje ståndpunkten tonar i denna undersökning också fram som en startpunkt för frågan om totalitarismanalysens orienterande potential. De läger som formades i debatten om tredje ståndpunkten skulle långt fram i tiden visa sig vara ständaktiga klusterbildningar.²²⁰

Det är vanskligt att med säkerhet placera ståndpunktarna ideologiskt. Journalisten Staffan Skott, som här bäst kan beskrivas som antikommunist och principiellt på samma linje som Tingsten, Johnson och Ahlberg, placerar den inledande hälsningsadressen vid sovjetstatens trettioårsjubileum som en central kontext för debatten. Att i det sammanhanget, likt Tingsten, se den tredje ståndpunkten som förtäckt kommunistpropaganda är fullt rimligt.²²¹ Skotts bok *Aldrig mer!* kom ut vid slutet av nittioalet i kölvattnet på den mer kända *Kommunismens svarta bok*, och visar här just på de erfarenhetsmässiga överlagringar som inledningsvis berördes, i detta fall som erfarenhetslager inom ramen för ett antikommunistiskt ställningstagande. Johnsons och Skotts erfarenheter må således vara delvis olika, men den ideologiska slutsatsen är densamma.

En annan synvinkel har litteraturvetarna Tomas Forser och Per Arne Tjäder i boken *Tredje ståndpunkten*, utgiven under tidigt sjuttioal. Forser och Tjäder är betydligt mer kritiska till Johnson och Tingsten, särskilt mot vad de ser som den senares maktspråk, och ambitionen är här istället att illustrera hur tryckande det antikommunistiska klimatet kunde vara under det tidiga femtioal då det kalla kriget var som kallast. Tredje ståndpunkten ses istället, åtminstone till dels, som en ideologilös förelöpare till sextioalets trolöshetsdebatt.²²² Man anar här en motsatt syn på vilket åsiktsläger som egentligen var det extrema – på samma sätt som det, som alltid, är tydligt hur det förflutna skeendet värderas som extremt eller normalt utifrån författarsamtidens dominerande ideologiska och erfarenhetsmässiga tendens.

Sjuttiotal och nittiotall skiljer sig härvid åt markant. Forsers och Tjäders värdering kan därför liksom Skotts ses som korrekt, men blir samtidigt en god illustration till vad historikern Martin Wiklund har kallat för det kalla kriget som den nya vänsterns ”motbild”.²²³ Det är i sammanhanget illustrativt att se hur Tingsten själv, som i en kritisk recension av Forsers och Tjäders bok från 1972 menar att den tredje ståndpunkten går igen, får svar av de båda författarnas förläggare Bo Cavefors, som istället menar att det är det kalla kriget som går igen.²²⁴

Huruvida Vennberg, Lundkvist med flera var att betrakta som kommunister eller reformister vid tillfället är således beroende av ståndpunkt. De är inte så explicita som redaktören Gustav Johansson i kommunistiska *Ny Dag*, då han menar att Sovjetunionen inte har någon högre önskan än freden samtidigt som han i kontrast till Tingstens totalitarismanalys ställer den amerikanska imperialismen som världens aggressor.²²⁵ Samtidigt är substansen snarlik: flera av ståndpunktarna lyfter liksom Johansson imperialismen som totalitarismens alternativa meningssammanhang, och grundpremisen för att tredje ståndpunkten skall vara möjlig är också i detta fall att Sovjetunionen inte hotar Europas fred. Kanske är Alf W. Johanssons karakteristik den säkraste, då han skriver att

[k]rigsskräck, Amerikaressentiment, kvardröjande Sovjetsympati och politisk radikalism blandades på ett oklart sätt i den tredje ståndpunktens argumentation. Rent ideologiskt kan tredje ståndpunkten ses som de sista krusningarna av vänstervågen under perioden 1943–1946, en protest mot världens polarisering i det kalla krigets tecken.²²⁶

Klart är emellertid att den i tiden närliggande krigserfarenheten spelade en avgörande roll, om än på skilda sätt. För tredjeståndpunktarna var det ett överordnat mål att inte störta världen i ett nytt storkrig. Hur sådana tedde sig hade man i nära minne, och med kärnvapnets tillkomst hotade utplåning. För Tingsten och Ahlberg fanns dock en annan lärdom att dra – kriget kom om man inte rustade sig för att möta det totalitära hotet. Detta var sensmoralen av München 1938.

I denna mening blir freden totalitarismens primära kontrabegrepp, det som skall tillförsäkras genom att stå upp mot totalitarismen. På samma sätt blir freden den socialistiskt fotade imperialismanalysens kontrabegrepp. Med krigsminnet inpå knutarna är fred det mest centrala värdet.

Den begreppsliga sprickan mellan en liberalt artikulerad totalitarismanalys och en socialistisk imperialismanalys är dock inte alltid entydig. Som syns karakteriserar Johnson Sovjetunionen som imperialistisk. Likaså karakteriserar Stig Carlsson den första ståndpunktens hetsjakt på kommunister som totalitarism. ”Angiveri är det totalitära systemets viktigaste princip. Därefter kommer misstänklighöret av andras avsikter och målsättningar”, skrev Carlsson, och tog därmed den liberaldemokratiska paradoxen som intäkt för att förskjuta den första såväl som den andra ståndpunkten.²²⁷ I denna mening röjs en tanke att totalitarism är ett fenomen utan fasta gränser, och som således i olika koncentrationer kan anses existera överallt. Utifrån Lundkvists argument, att demokrati förutsätter socialism, torde dock ett något bättre fundament för ett gott samhällsbygge vara lagt i den, åtminstone programmatiskt, socialistiska staten i öst.

Allmänt är det naturligtvis också viktigt att notera hur tyst det tycks ha blivit efter den ideologiska urladdning som debatten om tredje ståndpunkten innebar. I Frenanders övergripande inventering finns i princip intet att ta fasta på – den roll han tillmäter den så kallade trolöshetsdebatten som förelöpare till det sena sextiotalets radikalisering är inte relevant i en studie med konceptionen totalitarism och dess dystopiska ideologier som analytiskt raster. Trolöshet mot stora idésystem har här till en övergripande likhet med just avideologiseringen.²²⁸ Likafullt kan man fråga sig vad anledningen till tystnaden var. Frenander listar ett par tänkbara skäl.

För det första menar Frenander att Tingstens centrala position i ofentligheten parad med hans, i Frenanders tycke, bryska behandling av sina meningsmotståndare lade locket på.²²⁹ Alf W. Johansson för ett delvis likande resonemang då han med inspiration från Elisabeth

Noelle-Neumann och hennes användande av Alexis de Tocqueville talar om en tystnadsspiral. Enligt dess logik drabbas den som upplever sig hysa åsikter ur takt med tiden av ett slags självpålagd förhandscensur, medan det motsatta gäller för den som istället upplever sig gå med i tidens dominerande tendens. Tingsten drev, enligt detta sätt att se på saken, sina antagonister till tystnad.²³⁰ I detta synsätt finns en för Tingsten besvärande omständighet, genom att han då skulle gjort våld på sitt huvudargument från tredje-ståndpunktsdebatten: att det i väst fick förekomma fri debatt.

En annan tanke hos Frenander är att det tillstånd av ideologisk död som bredde ut sig var en respons på internationella tendenser. Flera prominenta samhällsdebattörer världen över tycktes spåra liknande fenomen. Tingsten själv utmärker sig i detta sammanhang genom att ha varit tidigt ute. Redan under sommaren 1952 publicerade han i *Dagens Nyheter* en rad artiklar på temat. Tingstens slutsats var i dessa artiklar att de principiella stridsfrågorna blivit undanskymda medan byråkratiska och tekniska detaljer alltmer hamnade i fokus. De ideologiska parollerna konservatism, liberalism och socialism hade eroderats på större delen av sitt innehåll, och politiken tycktes i samtiden snarast vara en form av tillämpad statistik. En stor del av denna avideologisering kunde tillskrivas erfarenheten och det sunda förnuft som förmått avföra de nazistiska och kommunistiska exemplen som alternativ. Tingsten är mycket explicit på denna punkt: dessa ideologier och de samhällsformationer de gett upphov till var till nytta endast som avskräckande exempel. Den dystopiska erfarenheten av den realiserade totalitarismen är alltså en tungt vägande del i förkunelsen om ideologiernas död, och även om Tingsten inte är blind för problemet – att den demokratiska stabiliteten går ut över idédebattens vitalitet – är han också klar över prioriteringsordningen mellan dessa värden. Stabiliteten är här det primära.²³¹ Tingsten kom senare att sammanfatta och utveckla dessa tankar i boken *Från idéer till idyll*, som kom ut 1966.²³² Då var han emellertid inte längre tidigt ute – snarare alltför sen, vilket kommer att bli tydligt i kommande kapitel.

Flera forskare har intresserat sig för Tingstens tanke. Johan Lundborg menar att avideologiseringstenen i själva verket inte stod pall för den idékritiska granskning som Tingsten själv allmänt pläderade för. Idékritikern Herbert Tingsten skall således ha fallit på eget grepp.²³³ Intressantare i sammanhanget är emellertid Bernt Skovdahls avhandlingen om Tingsten, totalitarismen och ideologierna, i vilken tesen om ideologiernas död spelar en central roll. Som påpekats tidigare menar Skovdahl att det finns tidiga vittnesbörd om ett totalitarismteoretiskt ställningstagande i Tingstens skrifter. I tanken om ideologiernas död var Tingsten som sagt också tidig – Skovdahl spårar emellertid en Tingstensk avideologiseringstes ända tillbaks till 1914. Mellankrigstidens antidemokratiska och nyideologiserade skeenden kan därför beskrivas i termer av regression, och även om Tingsten ibland tvekar att bedöma fascism och kommunism som ideologier – i talet 1948 ville han inte använda ideologibegreppet om de maktfullkomliga terrorregimerna – så tedde sig de fascistiska och kommunistiska rörelserna väsentligen som ett önskat ideologiskt återuppvaknande. Då ideologiernas död åter förkunnades vid femtiotalets början var detta alltså ur Tingstens perspektiv en återgång till det normala, vilket var bra. Ideologierna behövde dö för att demokratin skulle kunna leva. Här ligger den liberala avideologiseringstenen nära totalitarismperspektivet, vilket den gör också i denna avhandling.²³⁴

Det har redan inledningsvis påpekats att tesen om ”ideologiernas död” bär starka spår av endism, en uppfattning om ett slutgiltigt tillstånd, inte olik Francis Fukuyamas tes om historiens slut. Tingsten uppfattas ofta som motståndare till mysticistisk historiefilosofi, och recenserade som sagt som ende svensk antihistoricismens främste bannérförare Karl Popper då denne kom ut med sitt verk om det öppna samhället. Därför är det av intresse att idéhistorikern Andrus Ers i sin avhandling försöker spåra ett historiefilosofiskt drag i Tingstens tanke. Också Skovdahl antyder i sin analys att ideologiernas död och demokratins seger är det tillstånd som nittonhundratalshistorien, i Tingstens tanke, självmant graviterar mot. Detta blir tydligt också då Ers

diskuterar den lyckade demokratin som en utopi under förverkligande i Tingstens samtid. Tingsten tonar här således fram som just historiefilosof – historiekritiken och antihistoricismen rymmer, menar Ers, sin egen positiva historieförståelse. Till hjälp för resonemanget har Ers Reinhart Koselleck och dennes erfarenhets- och förväntanskategorier. Detta blir nyckeln: eftersom modaliteterna då, nu och sedan möts i dessa båda kategorier blir Tingsten av nöden historiefilosof, då han i likhet med andra människor är en tidsvarelse i behov av orientering.²³⁵ Det är lätt att knyta denna tanke till det dystopiska trilemmat och dess blickpunkter: de dystopiska ideologierna är erfarenhetsgrundade och verkar på det ideologiska fältet genom att definiera bort delar av det samma, *men* denna verkan är *prospektiv*, riktad mot framtiden. Sätillvida famnar också den på dystopiska erfarenheter grundade liberalismen över samtliga de temporala kategorierna dåtid, nutid och framtid. Begreppsparet utopisk förväntan och dystopisk erfarenhet är alltså relevant, men den dystopiska erfarenheten skall också orientera framåt.

Om vi återgår till Frenander skulle den ideologiska döden i svensk tappning alltså kunna ses som en del av ett större internationellt mönster. Varur denna död skulle uppkommit är däremot mindre tydligt. I det perspektiv som anslås i denna studie, där den verkningshistoriska principen tydligt påverkar det idépolitiska landskapet, ligger det dock nära till hands att ta Tingsten på orden då han som skäl pekar på hur ”extremer” och ”tokier” med ”erfarenhetens och det sunda förnufts hjälp diskrediterats”.²³⁶ Att nazism såväl som kommunism på bred front kommit att avfärdas är i detta perspektiv en konsekvens av varseblivning och tolkning av samtida politiska och historiska skeenden. Nazismen hade med högstämd idealism störtat värden i brand, och erfarenheten av sovjetkommunismen tycktes i samtiden alltmer snarlik. Frenander har förvisso rätt då han menar att Tingsten talade utifrån en maktposition, men makten emanerade ur en totalitarismteoretiskt infärgad världsbild som i samtiden tycktes ha ett betydande meningsinnehåll, och det var i kraft av detta meningsbärande perspektiv som Tingsten kunde artikulera sin makt. Processen blir i denna bemärkelse

självförstärkande så länge erfarenheten inte vederläggs, utan tvärtom bekräftas. Den dystopiska erfarenheten av realkommunismen kom exempelvis att bekräftas då sovjetiska trupper slog ned den nationella revolten i Ungern 1956, som beskrevs som en ”ljungande protest mot det totalitära styrelseskicket” i landet.²³⁷ Händelserna i Ungern be-
seglade också bilden av att den nye sovjetiske ledaren Chrusjtjov, som tidigare inlett avstaliniseringen, var av samma skrot och korn som sin företrädare. De som hade störtat Stalinstatyn i Budapest hade också slitit masken av Chrusjtjov, som Tingstens ledarsida beskrev händelseförloppets sensmoral vid årsminnet av revolten.²³⁸ Med tiden kom dock andra världsbilder att framstå som mer meningsbärande och gammal erfarenhet vederlades av ny.

STOPPA USA-IMPERIALISMEN! VIETNAMDEBATTEN OCH DEN GRYENDE RADIKALISERINGEN

I augusti 1964 inträffade det så kallade Tonkinbuktsintermezzot utanför Nordvietnams kust. Nordvietnamesiska torpedbåtar hade gått till anfall mot en amerikansk jagare – det var i alla fall den amerikanska versionen av händelsen – och med denna incident som bakgrund fick den nyblivne presidenten Lyndon B. Johnson ett argument för att kraftigt öka den amerikanska truppnärvaron i landet. Så skedde också. Samtidigt som denna upptrappning ägde rum, började dock allt fler ifrågasätta på vilka grunder USA hade jagare utanför den vietnamesiska kusten. Var det rätt att en av stormakterna, den kapitalistiska, i skydd av dominoteorins antagande om en aggressiv, monolitisk och totalitär kommunism kunde sända krigsfartyg till länder i tredje världen under sken av att ett kommunistiskt maktövertagande annars hotade? Var inte detta i själva verket ett väl så imperialistiskt agerande som någonsin de gamla västeuropeiska kolonialmakternas?

Skulle amerikanernas motståndare på platsen begripliggöras som en kommunistisk gerilla eller en nationell befrielseströrelse?

Den händelse som ofta ses som den svenska Vietnamrörelsens konceptionsögonblick är den 14 juni 1965, då två svenska Vietnamaktivister arresterades vid en demonstration på Hötorget i Stockholm. De anklagades för att ha stört trafiken och gjort motstånd mot polisen. Bara några år senare fick en namninsamling med krav på ett stopp för de amerikanska bombningarna i Vietnam hela 2,7 miljoner underskrifter. I en kärnfull lakonism i sin bok om den svenska FNL-rörelsen noterar historikern Kim Salomon att det som 1965 sågs som en trafikförseelse 1973 hade transformerats till en nationell angelägenhet.²³⁹ Kraftutvecklingen i opinionen mot USA:s krigföring i Vietnam var alltså enorm, och det kan på goda grunder sägas att den tilltagande radikaliseringen under sextiotalets slut konstituerades av just denna opinion som gjorde antiimperialism snarare än anti-totalitarism till tidens ideologiska underström *par excellence*.²⁴⁰ Det skedde med andra ord en tydlig pendelrörelse inom det dystopiska trilemmat – till den socialistiska blickpunktens fördel – när minnet av eventuella sovjetkommunistiska övergrepp bleknade och överskuggades av samtidens amerikanska napalmskurar. En ny meningsbärande erfarenhet avsattes för en ung generation som inte nödvändigtvis såg USA som nazismens betvingare i dåtiden utan snarare som dess like i samtiden. Förutom det antiimperialistiska ställningstagandet kom, för delar av Vietnamrörelsen, ett socialistiskt ställningstagande som inte bara grundade sig i den dystopiska ideologin antiimperialism utan också i en starkt positiv och framåtblickande tilltro till byggandet av socialismen – särskilt i Maos Kina. Det maoistiskt präglade *KFML*, Kommunistiska Förbundet Marxist-leninisterna, kom småningom att utöva ett betydande inflytande över *DFFG*, De Förenade FNL-grupperna.

Att en så livaktig och omfattande opinion inte kan famnas i sin helhet är uppenbart. Det är också uppenbart att Vietnamrörelsen rymde många fasetter – från en allmän kritik av det amerikanska agerandet

till en mer långtgående radikalitet som i FNL-grupperna. I såväl Eva Queckfeldts avhandling om Vietnamfrågan i svensk press som Åke Kilanders mer nostalgiskt hållna berättelse om FNL-rörelsen, liksom i ovan nämnde Salomons undersökning, framstår dock just 1965 som en viktig brytpunkt.²⁴¹ Det är därför naturligt att ta fasta på detta år – inte minst på den debatt som utgick från författaren Lars Forsells kritik av den svenska bristen på ställningstagande i Vietnamfrågan.²⁴² Denna debatt och dess efterdyning kan i sammanhanget ses som en ouvertyrd till allt det som skulle slå ut i full blom 1968, och förebådar i detta perspektiv en ideologiernas återkomst från det döda.

Den svenska pressdebatten 1965

Författaren Lars Forsells inlägg, som bildar startpunkten i den sammanställning av de viktigaste debattinläggen som samma år publicerades i bokform, tog sin utgångspunkt i åsikten att de amerikanska handlingarna i Vietnam inte på något sätt kunde ses som mer försvarbara än den sovjetiska inmarschen i Ungern nio år tidigare. Ändå drog sig den svenska pressen, menade Forsell, för att tala klarspråk i frågan, eftersom man var rädd att en sådan antiamerikanism också skulle tolkas som prokommunism. Att kalla den amerikanska politiken i Vietnam för imperialistisk var dock fullt adekvat, oberoende av att en sådan beteckning kunde låta som ett citat av Kosygin, och Forsell menade vidare att ”med Lyndon Johnson återvänder spöken från trettitalet”. Associationen till nazismen var tydlig, om än inte lika uttalad som den skulle komma att bli i flera andra artiklar.²⁴³ Forsells inlägg publicerades i *Dagens Nyheter*, samma tidning som utgjorde den främsta måltavlan för hans angrepp, och ledarredaktionen kände sig snart manad att svara. Ledarskribenten, som visserligen knappast uttryckte någon entusiasm inför det amerikanska agerandet, sökte dock efter en modererande position och försökte ”förklara, förstå och kanske hoppas” på ett annat amerikanskt agerande. En sådan hopp-

fullhet var knappast aktuell under Ungernkrisen 1956. Grunden för detta ställningstagande var att Sovjetunionen, till skillnad från USA, var ett "slutet samhälle" – i motsats till det "öppna" amerikanska får antas – och att den amerikanska opinionen därför kunde påverkas och utöva ett faktiskt inflytande på den förda politiken. Detta ansågs omöjligt i den monolitiska sovjetstaten, och häri låg en vägande skillnad då Vietnamkonflikten skulle bedömas.²⁴⁴ Så långt tycktes *Dagens Nyheter* i sitt ställningstagande stödja sig på en totalitarismanalys, och ekot av Tingstens argument i tredjeståndpunkts-debatten kunde fortfarande höras – på ekons sätt allt svagare, dock.

Den tanke om det "öppna samhällets" betydelse som ledarskribenten uttryckt kunde emellertid tolkas på två i grunden skilda sätt. Antingen antogs att det härigenom fanns en faktisk påverkansmöjlighet inom det amerikanska demokratiska systemets ramar, vilken i förlängningen borgade för en politisk förändring i önskvärd riktning genom opinionsbildning. En spetsigare tolkning kunde emellertid vara att det demokratiska Amerikas intentioner, att skydda och befästa demokratin, omöjliggjorde en jämförelse med exempelvis Ungernkrisen, trots att konsekvenserna mätta i ond bråd död kunde betraktas som likvärdiga, eller åtminstone lika tadelvärda. Den goda demokratiska intentionen omöjliggjorde helt enkelt enligt detta synsätt en jämförelse med totalitarismens konsekvenser, oberoende av om det rörde Ungerns lidanden eller de nazistiska skuggor från trettioalet som Forsell talat om. Författaren Sven Lindqvist, som blev en flitig skribent i Vietnamfrågan framöver, tog i sitt svar avstamp i den senare tolkningen. Om den sovjetiska ledning som genomförde invasionen i Ungern varit demokratiskt tillsatt – hade denna handling då varit mindre tadelvärd? Självklart inte, menade Lindqvist. Ur offrens perspektiv kvittade detta lika. Att det amerikanska systemet, i motsats till det sovjettryska, tillät sin opposition var förvisso ett klart skäl att föredra det amerikanska, menade Lindqvist, och använde sig därmed i likhet med ledarskribenten ovan av en variant av Tingstens proamerikanska argument från debatten om tredje ståndpunkten. Men

detta gällde inrikes förhållanden. På det utrikespolitiska planet var Lindqvist däremot mindre hoppfull om det amerikanska agerandet, då Amerika tvärtom osvikligt allierat sig med personer och strömningar som negligerade behovet av social förändring. Om inte den amerikanska regimen kunde genomföra den sociala revolution som behövdes, så kom kommunisterna att göra det. Även detta argument kunde noteras i tredjeståndpunkts-debatten, dock snarare uttryckt av Tingstens opposition, ståndpunktarna själva. Lindqvists klangbotten var dock inte i grunden amerikaressentiment, utan snarare åsikten att den rätt att uttrycka kritik som fanns i väst också förpliktigade att bruka denna.²⁴⁵

Det förstås av det ovanstående att de argument och positioner som använts under det tidiga femtioalets kulturdebatt fortfarande hade god livskraft, även om samtidens händelser också kunde tas som intäkt för att Tingstens proamerikanska och demokratibaserade ställningstagande hade nått sitt bäst före-datum – vilket snart gavs en form av erkännande också av *Dagens Nyheters* ledarredaktion. Ekot av Tingsten höll på att dö ut. Blott några dagar efter Lindqvists artikel skrev man istället:

Det finns många tecken som tyder på att USA känner sig som arvtagare till mellankrigstidens England-Frankrike. Dessa två dåtida stormakter gav genom sin svaghet nazismen en chans. USA skall genom sin styrka förhindra att kommunismen någonsin får en chans, som om kommunismen var ett entydigt begrepp och alltid lätt att identifiera. Korstågen går åter – men nu till Dominikanska republiken och Vietnam. Vi nödgas underkänna detta historiska parallelltänkande – mera cyniskt genom att hänvisa till den nya situation som kärnvapnen skapat, men också från politiska och moraliska utgångspunkter – därför att det tycks kunna leda till orimligt farliga framtidsperspektiv.

Denna omvärldsanalys kom alltså från Tingstens gamla redaktion. Det är värt att notera hur dennes totalitarismanalys av den egna ledarredaktionen i det ovanstående citatet avlövats på två av sina grundpremissor: att erfarenheten från München 1938 var applicerbar även på

kommunismen, samt antagandet om en i grunden monolitisk kommunism. Härtill kommer att själva totalitarismanalysen i samtiden anses utgöra en stor framtidsfara, en krigsfara.²⁴⁶ Några dagar senare fyllde ledarredaktionen på med tanken att det inte fanns några skäl att, som många amerikaner, betrakta ryssar eller kineser som krigshetsare som tänkte ta första steget till en konflikt.²⁴⁷ Det fanns alltså inte längre kvar särdeles mycket av tanken om en expansionistisk och aggressiv kommunism – totalitarismanalysens utgångspunkt. Tvärtom var det nu ett totalitarismbaserat amerikanskt dominotänkande som utgjorde framtidshotet. I kontrast till Tingsten fanns en direkt glidning mot tankar som artikulerats av tredje ståndpunktens företrädare i början av femtiotalet. Med trilemmat som analysram skulle man kunna säga att det snarare än kommunismen var *antikommunismen*, förstådd som liberalernas och amerikavännernas mobiliserande dystopiska ideologi, som utgjorde samtidshotet. I den mening begreppet totalitarism stod för övergrepp och förtryck av skilda slag övertog nu liberalkapitalismens och antikommunismens USA begreppets meningsinnehåll.²⁴⁸ Denna pendelrörelse bar förvisso spår av den allmänt tilltagande radikaliseringen, men framför allt av samtidens realpolitiska utveckling – vilken i sin tur naturligtvis också betingade själva radikaliseringen och blev dess katalysator. Erfarenhetstilläggnelsen blev sammantaget en annan, och gjorde tidigare starka argument till svaga. USA framstod nu som världsscenen huvudsaklige aggressor, även om *Dagens Nyheter* alltså också hoppades att den amerikanska demokratin skulle kunna självsanera och ompröva sitt handlande, och sörjde den prestigeförlust som den amerikanska upptrappningen innebar.²⁴⁹

Den alltmer omfattande kritiken av det amerikanska agerandet fick inte lika stort stöd av alla, och tanken om en odemokratisk och härsklysten kommunism kunde alltså på sina håll utgöra en viktig kontext för de amerikanska aktionerna, inte minst i borgerlig press.²⁵⁰ De kunde också ses som förebyggande. *Svenska Dagbladet* menade att man vid bedömningen av Vietnam inte fick glömma den kubanska situationen, där en smal elit snart satt sig i spetsen för den folkliga re-

volten och transformerat denna till ett säkerhetspolitiskt problem.²⁵¹ *Expressen* ställde sig kallsinnig till krav på ett amerikanskt tillbakadragande, då detta skulle prisge såväl Vietnam som många andra länder åt ett kommunistiskt maktövertagande, och återknöt återigen till det Tingstenska argumentet att den samhällskritik som Vietnamopinionen var ett uttryck för fick finnas i väst men inte i öst.²⁵² En annan modererande synpunkt, som tog sin utgångspunkt i att samtliga debattörer ändå tycktes anse att våld under vissa premisser kunde vara legitimt, framfördes av Åke Sparring, verksam vid Utrikespolitiska institutet. Han menade att de amerikanska våldshandlingarna i samtiden inte kunde ges en säker moralisk värdering, eftersom man i samtiden inte kunde ha överblick över vad konsekvenserna skulle bli, varken av en aktiv krigsinsats eller av passivitet. Utifrån denna infallsvinkel undrade Sparring om det med facit i hand entydigt gick att försvara den revolution som Ho Chi Minh inlett på fyrtioalet. Var den värd tjugo års krig och lidande? Alla umbäranden kunde inte skyllas på det gamla franska kolonialstyret eller den amerikanska interventionen, menade han.²⁵³

Att på detta sätt negligera en grundläggande rätt till nationellt självbestämmande – ett argument som inte sällan åberopats mot Sovjetstaten då den expanderat in mot Centraleuropa – samt, rent allmänt maktförhållandet mellan konfliktens parter kunde inte gå obemärkt förbi. Sven Lindqvist menade att man med Sparrings synsätt gjorde konfliktens revolutionära part ansvarig också för de svarshandlingar som provocerades fram av den maktägande sidan. Vietnameserna skulle alltså bära skulden också för det franska och amerikanska våldet, vilket syntes Lindqvist orimligt.²⁵⁴ Sparrings tanke fick också Artur Lundkvist att gå in i debatten. Lundkvist menade att världen befann sig i ett ”revolutionerande skeende”, och att Sparring mest tycktes frukta att detta skulle gå för snabbt, att fattigdomen och umbärandena skulle avskaffas alltför fort. Medan flera andra debattörer var noga med att inte klä sin kritik av det amerikanska agerandet i en mera allmän antiamerikanism, är Lundkvist mer pregnant då han pekar på

hur "militärdiktaturer och nyimperialistisk exploatering" brer ut sig i Amerikas spår. Att som Sparring peka på Kina som en hotande och "revolutionärt påträngande" part var orimligt – USA var "ojämförligt farligare" då det med maktmedel sökte hindra den oundvikliga utveckling som världen nu var stadd i. Att i sammanhanget försöka skrämmas med "kommunistspöket" tjänade inget till, menade Lundkvist, och återknöt därmed till tanken att antikommunismen var betydligt farligare i samtiden än kommunismen. "Världskommunismen som mardröm existerar inte längre, den är redan splittrad i ett antal olika kommunismer", skrev han. Huruvida någon av dessa kommunismer hade potential som dröm blev dock osagt.²⁵⁵ Jan Myrdal, som två år tidigare gett ut sin *Rapport från kinesisk by*, lade sitt ord tungt i bordet i egenskap av Kinakännare med världsrykte då han i sin kommentar tycktes underkänna, eller i alla fall inte erkänna, Sparrings uppgift om kinesisk krigföring i Tibet som ett belägg för en kommunistisk aggression.²⁵⁶ En annan författare, Göran Palm, gick i sin tur vidare i Artur Lundkvists antiamerikanska spår då han polemiserade såväl mot *Dagens Nyheters* inledande tal om det amerikanska öppna samhället som grund för varför Vietnam inte kunde jämföras med Ungern, som mot Sven Lindqvist för dennes principiella erkännande av detta argument. För Palm var det inte möjligt att dela in världen i västdemokratier och östdiktaturer – då tog man inte hänsyn till den ekonomiska sidan av saken. Med *United Fruits* framfart i Guatemala som exempel menade Palm att det kapitalistiska systemet inte på något sätt utgjorde en garant för spridande av demokrati, tvärtom. Detta i grunden brutala kapitalistiska system gällde också Sverige, där inget av "de fyra demokratiska partierna" – citationstecknen är Palms – synbarligen hade något att invända mot att nittio procent av det svenska kapitalet befann sig i privat ägo. Ville man veta något om detta fick man vända sig till kommunistiska skrifter.²⁵⁷ Med dessa uttalanden hade Palm till synes styrt debatten bort från själva sakfrågan, Vietnam, i riktning mot en mer omfattande idé som dels ifrågasatte distinktionen mellan demokrati och diktatur då det även i de västliga demokratierna fanns en

betydande maktkoncentration, och dels vände Vietnamfrågan in mot det svenska samhället. Inte heller Sverige kunde helt oproblematiskt kallas för demokrati. Antiamerikanismen som sådan tycktes alltså inte vara det enda som överlappade Artur Lundkvists tankegång – också uppfattningen att demokrati inte kunde förverkligas inom det kapitalistiska samhällets ramar gick igen från den tanke som Lundkvist uttryckt 1951: att demokrati fordrar socialism.

Det är lätt att utifrån det ovanstående se hur slaglinjer från det tidiga femtiotalets kulturdebatt går igen, i vissa fall även med samma kombattanter. Samtidigt är det uppenbart att ljuset nu föll in i argumentationen och på argumenten från ett annat håll. Folke Isaksson, författare och flitig Vietnamdebattör, uttryckte i ett av sina inlägg situationen på följande sätt:

Förr var allt så enkelt: sanningen bodde i upphöjda boningar, Ryssland var arvfienden, krigen kom som hagelstormar och människorna var undergivna. Ännu 1939-1940, under vinterkriget, och 1950-1952, då det kalla kriget var som vintrigast och det gällde att veta sin tillhörighet, var linjerna klara: det fanns det rätta och det orätta, sympatiska och osympatiska folk, gränserna där kartograferna ritat ut dem. Kommunismen var fortfarande monolitisk, Moskva, och att människor levde under orimliga förhållanden i Asien, Afrika och Sydamerika hade ännu inte riktigt gått upp för oss.

Att verkligheten i dag är komplicerad torde vara uppenbart inte bara för dem som skriver och redigerar tidningar, utan också för alla som läser tidningar. I det politiska tänkandet dröjer dock ganska mycket av den gamla bekväma verklighetsuppfattningen kvar. Många sitter där fortfarande, som Åke Sparring, och tummar på verkligheten för att få den att passa in i det färdiga gamla mönstret.²⁵⁸

Citatet ovan är långt, men väl värt att återge i sin helhet. Den dikotoma världsbild som gällt 1951 gällde inte längre. Att bita sig fast vid tanken på en monolitisk totalitär kommunism som den repressiva kraft den fria världen riskerade att slukas av framstod 1965 alltmer som ett självbedrägeri, baserat på oförmåga att ta in samtidens händelser. Man fick ”tumma på verkligheten” för att passa in postkoloniala

befrielseörelser i den totalitarismteoretiska analysramen. Med Gadameriskt språkbruk kan man säga att gammal erfarenhet, som tycktes bekräfta den totalitarismteoretiska världsbilden, nu övertrumfats av ny erfarenhet som falsifierade densamma och hade bättre orienteringspotential för framtiden. Dessutom fanns i världen ett faktiskt behov av sociala reformer – att många asiater vände sig mot Kina var enligt Isaksson naturligt, då kineserna löst sina försörjningsproblem och genomfört jordreformer. Kina kunde vara ett gott alternativ.²⁵⁹ Nord-syd-dimensionen började spela allt större roll på öst-väst-dimensionens bekostnad, och det var mot Sydostasien som blickarna riktades. Som vagt antytts redan i tredjeståndpunkts-debatten hamnade fokus därmed på vad som sågs som nya och gamla koloniala praktiker, och väst transformerades följdriktigt från att vara en befriare i öst-väst-konflikten till att bli en förövare i nord-syd-konflikten.

Just existensen av en kommunistisk Folkrepublik i Kina tycktes spela en allt viktigare roll då man ifrågasatte tanken om den monolitiska världskommunismen. Detta har varit synligt av och till i det ovanstående. Det fanns många ”kommunismer”, betonade Artur Lundkvist, och enligt Isaksson ovan hade en av dessa kommunismer faktiskt lyckats lösa sina försörjningsproblem: den kinesiska. Detta fick erfarenheterna av kommunistiska skådeprocesser och arbetsläger i Sovjetunionen såväl som invasionen av Ungern att väga mindre tungt – särskilt då den tilltagande splittringen Sovjetunionen och Kina emellan tycktes bekräfta att det i det kinesiska fallet var frågan om en annan kommunism än den totalitært sovjetiska. Samtidigt fanns andra som betvivlade att den kinesiska kommunismen var mindre expansionistiskt inriktad än den sovjetiska. Till dessa hörde den folktoppartistiske riksdagsmannen Sven Wedén, som i en serie artiklar kritiserade vad han menade var en alltför ensidig bild av ett offensivt USA, präglad av korstågstänkande, och ett defensivt Kina. Tvärtom förde Wedén fram åsikten att det var Kina som med ett slags nationalkommunistisk hybridideologi utgjorde det expansionistiska hotet i Sydostasien.²⁶⁰ Med en seger för FNL skulle det föreligga mycket

stora risker att denna kinesiska nationalkommunism expanderade söderut, menade Wedén, som därmed karakteriserade även Kina som totalitärt expansionistiskt i linje med vad den amerikanska doktrinen föreskrev.²⁶¹ Att den kinesiska nationalkommunismen inte i egentlig bemärkelse kunde jämföras eller jämföras med den tyska national-socialismen då det rörde uppkomst och syften var enligt Wedén klart. Däremot fanns en central likhet rörelserna emellan i tron på att dess syften och mål kunde gagnas av våld.²⁶² I denna karakteristik märks att erfarenheten av nazismen, med sin våldsdyrkan och utrikespolitiska aggressivitet, alltjämt kunde ställa det amerikanska agerandet i ljusare dager då dess främsta mål syntes vara att stoppa den national-kommunistiska framryckning som annars skulle ske.

Åsikten att den på en totalitarismanalys grundade dominoteorin spelat ut sin roll blev dock, Wedéns artiklar oaktade, med tiden alltmer frekvent. Detta uttrycktes på flera ställen redan sommaren 1965, även om inte all kritik av det amerikanska agerandet byggde på antiamerikanism. Den kunde också kombineras med tanken att den amerikanska krigföringen var kontraproduktiv och drev vietnameserna allt närmre de krafter, inte minst den kinesiska kommunismen, som den var ägnad att bekämpa.²⁶³ Om totalitarism således allt sämre tycktes hålla som analysram för världsläget, och västmakternas undfallenhet för Hitler i München 1938 inte längre tolkades som en maning att stå emot också kommunismen i sin monolitiska tappning, innebar det också att Hitler nu ställdes fri att inkluderas i andra menings-sammanhang än det nazistisk-kommunistiska. För de delar av den gryende Vietnamopinionen som jämte sin kritik av det amerikanska agerandet i samtiden drevs av en djupare antiamerikanism än så, var det inte främmande att jämföra den amerikanske presidenten Lyndon B. Johnson med den tyska nazismens ledargestalt.

Hitler och Lyndon B. Johnson

En av Vietnamrörelsens mest tongivande gestalter, bland annat genom boken *Samtal i Hanoi*, var författaren Sara Lidman.²⁶⁴ Tvärtemot dem som talade om hur amerikanska krigsinsatser brukade följas av humanitärt bistånd menade Lidman att syftet med den amerikanska aktionen var att bomba Vietnam tillbaka till en passande u-lands-nivå som gjorde det möjligt för USA att exploatera de vietnamesiska naturtillgångarna allt under det att man skickade fredskårer för att predika ”om lyckan att leva i ett öppet samhälle” – den metafor för det totalitära samhällets antites som i Lidmans tanke blott överskyldes det fria Amerikas egentliga ambitioner.²⁶⁵ Den amerikanska storfinansens investeringar i Mekongdeltat såg hon inte heller som någon hjälp i sammanhanget. Vietnamesernas erfarenhet av västerländska företag, i termer av utplundring, svältlöner och avrättning av strejkleddare, var alltför omfattande för att någon skulle tro på detta. Utifrån denna imperialismanalys, grundad på storfinansens agerande, tog sig Lidman också vidare till en historisk analogi mellan å ena sidan dåtiden och Hitlerregimens gaskamrar och å andra sidan samtiden och den amerikanska krigsföringen. Nu var det amerikanska soldater som släppte på gasen – ner i de underjordiska gångar där vietnameserna sökte skydd.²⁶⁶ Flera av Lidmans senare artiklar kretsade också kring denna analogi, som fick sin kanske mest pregnanta formulering i följande citat:

Hur Sveriges regering tänker är svårt att förstå i dessa dagar. Den fattar ständiga beslut om åtal mot svenska medborgare som skymfat USA. Hakkorset är enligt vår regering ett smädetecken. Varför? Man måste ändå tala om för vår ungdom vad Hitler gjorde som kommit våra myndigheter att se hans emblem som en absolut skymf. Rasföljelsen? Gasen? Elden? Medvetet framkallande av sjukdomar? Tortyren? Ockupationen av främmande nationer? VAD EXAKT ÄR DET HAKKORSET STÅR FÖR SOM USA ICKE GJORT I VIETNAM?²⁶⁷

Att nazismen och dess symboler nu kunde ställas i helt andra menings-sammanhang än det kommunistiskt totalitära kan knappast uttryckas tydligare. En ung studerande ansåg i ett öppet brev till *Expressens* ledarsida att judeutrotningen nästan framstod som human vid sidan av de amerikanska splitterbomberna och herrefolkstänkandet, och han kritiserade också tidningens skepsis gentemot FNL. Var man lika skeptisk till den norska motståndsrörelsens kamp mot de nazityska ockupanterna 1940? Att uppsåten skilde sig åt USA och Nazityskland emellan spelade mindre roll då konsekvenserna var desamma.²⁶⁸ Ledarsidan försvarade inte USA: s agerande, men uttryckte tacksamhet över att USA ibland intervenerade – i annat fall skulle inte fria meningsutbyten alls kunna äga rum i svenska tidningar, menade *Expressen* med tydlig hänvisning till det amerikanska ingripandet i andra världskriget. Därmed placerades återigen den amerikanska administrationen i en motsatsställning till den tyska nazismen.²⁶⁹ Denna ordväxling påminner om den inledande mellan Sven Lindqvist och *Dagens Nyheter* genom den skilda värderingen av Amerikas demokratiska grundförutsättningar och uppsåt, samt vilken roll dessa spelade i den vietnamesiska situationen mot bakgrund av krigföringens konsekvenser.

Om delar av Vietnamopinionen således kunde betrakta Lyndon B. Johnson och Hitler som jämförbara massmördare, kunde emellertid också Vietnamopinionen i sig själv ställas i ett föga smickrande nazityskt sammanhang. Rent allmänt gällde detta då amerikakritik i en bipolär världsbild också kunde tolkas som prokommunism, och i enlighet med den totalitarismanalys som understundom dröjde sig kvar var ett sådant ställningstagande likvärdigt med nazism. Men likheten kunde också gälla manifestationsformerna, den politiska metoden. I en artikel med titeln "Vietnamdemonstrationerna parallell till nazidebuten?" frågade sig ingen mindre än den gamle radikalen och antinazisten Ture Nerman om det i det våldsamma amerikahatet och flaggbränningarna inte gick att se ett "gatans parlament i sämsta mening". Detta förde Nermans tankar till nazismens uppmarsch i tret-

tioalets Weimarrepublik. Det som det primärt tycktes vara frågan om för demonstranterna var, enligt Nerman, nihilism och upplösning – av västerlandet, men inte av öst. Ingen kritik av vare sig Kina i Tibet eller Sovjet i Ungern förekom.²⁷⁰ Nazismen som erfarenhet kunde alltså ställas i olika meningssammanhang, om än alltid med ett och samma mål – att moraliskt belasta motståndaren.

* * *

Drygt två år efter att pressdebatten från sommaren 1965 drog igång i jämförelsevis försiktiga ordalag, den 20 oktober 1967, publicerades ett stort upprop i *Aftonbladet*. Flera hundra kulturpersonligheter, organisationer och centralt placerade debattörer hade undertecknat detta. I sina artiklar från 1965 hade Sven Lindqvist, trots skarp kritik, ansett att det amerikanska systemet innehöll flera försonande drag, inte minst genom att tillåta öppen debatt. Det amerikanska systemet var trots allt demokratiskt. Om samma system hette det i uppropet två år senare att ”Vietnamkriget är en följd av ett politiskt och ekonomiskt system, där ett fåtal innehar den ekonomiska makten och därmed också den politiska”. Lindqvists principiella ställningstagande för den amerikanska demokratin – Herbert Tingstens gamla argument mot en tredje ståndpunkt – hade två år senare på bred front förbytts i ett erkännande av Artur Lundkvists argument från samma debatt: att demokrati fordrar socialism. USA var inte demokratiskt, det var kapitalistiskt. Detta innebar i sin tur att inte hela USA kunde göras ansvarigt. Det var ”monopolkapitalet” som tjänade pengar på kriget, medan färgade och fattiga vita fick bära dess bördor. USA:s krigsföring uppgavs också vara en direkt svensk angelägenhet. Exakt varför framgår inte, men det ligger nära till hands att se uppfattningen om den i grunden likartade ekonomiska organisationen som orsaken. Som Göran Palm skrivit två år tidigare var nittio procent av det svenska kapitalet i privat ägo. Han tillhörde för övrigt själv undertecknarna, jämte bland andra Sara Lidman, Folke Isaksson, Jan Myrdal och Sköld Peter

Matthis – en av de två som arresterades för trafikförseelser på Hötorget i juni 1965.²⁷¹

Dagen därpå utlystes som ”en protestdag mot USA-imperialismens anfallskrig mot Vietnam”. Det var alltså den kapitalistiskt grundade imperialismen som ansågs utgöra krigets bakomliggande dynamik. I förhållande till det dystopiska trilemmat, som här utgör analysramen, innebar detta att ställningstagandet blev antiimperialistiskt snarare än antitotalitärt och att en pendelrörelse skedde från den liberala blickpunkten i riktning mot den socialistiska. Den sakpolitiska kritiken mot det amerikanska agerandet transformerades i allt högre grad till en vidare kapitalismkritisk och imperialismteoretisk analys av varför konflikten uppkommit, och utifrån denna teoris allmängiltighet var det klart att Vietnamfrågan också var en svensk angelägenhet. I sin tidigare nämnda bok om den svenska FNL-rörelsen och sextiotalets politiska ritualer – de ritualer som Ture Nerman ovan kallat för ett gatans parlament i sämsta mening – går Kim Salomon även in på FNL-rörelsens ideologiska fundament, och landar i slutsatsen att imperialismbegreppet var helt avgörande för denna rörelse. Åke Kilander är i sin bok om FNL-rörelsen av delvis avvikande uppfattning. FNL-rörelsen studerade och reagerade på imperialismen, snarare än att betrakta själva begreppet som en ideologisk maktresurs och symbol för ondska, menar Kilander.²⁷² Denna polemiska udd tycks dock snarare visa på imperialismanalysens bärkraft över tid än falsifiera Salomons budskap.

Två aspekter av imperialismbegreppets användande kan här särskilt noteras. För det första var det inte bara USA som etiketterades som en imperialistisk stat, utan påfallande ofta även Sovjetunionen. I detta märks återigen det maoistiska inflytandet i Vietnamrörelsen – tanken att de sovjetiska ledarna återinförde kapitalism i hemlandet samtidigt som det praktiserade ”socialimperialism” utomlands hade Mao Zedong som sin mest namnkunniga upphovsman. Salomon menar rentav att FNL-rörelsen jämte det maoistiska KFML/SKP fungerade som en av den kinesiska utrikespolitikens och världsbildens viktigaste

ambassadörer i Sverige. Det bör dock även sägas att det principiella likställandet av USA och Sovjetunionen som jämbördiga imperialistiska stater också kunde möta motstånd i rörelsen. När FNL-grupper demonstrerade vid ett sovjetiskt flottbesök ett par år senare, skrev exempelvis Sara Lidman i ett öppet brev riktat till rörelsen att det var tack vare Sovjetunionen som vietnameserna hade möjlighet att skjuta ned de amerikanska B 52:orna. Detta kan tas som ett gott exempel på att antisovjetismen inte var okontroversiell i en rörelse som i sin analys av kapitalismen som imperialismens bakomliggande orsak och högsta stadium gick bortom ett enkelt fördömande av den amerikanska krigsföringen, och utvecklade en vidare tanke kring vilken dynamik som låg bakom de amerikanska bombmattorna. Denna analys var fundamentalt socialistisk, och maoistiska försök att bygga upp en kontrastverkan mellan en välfungerande kinesisk kommunism och degenererad sovjetisk socialimperialism var inte alltid lättköpta för den socialistiska blickpunktens företrädare. Det andra inslaget i den imperialismsteoretiska analysen som Salomon lyfter fram, och som tycks vara av särskild vikt i detta sammanhang, är den så kallade brännpunktsteorin. Denna företedde hos FNL-grupperna en tanke om att imperialismen endast gick att bekämpa bit för bit, och att fokus i den antiimperialistiska kampen borde ligga på det ställe där denna för tillfället visade sig som svagast. I samtiden var denna brännpunkt Vietnam.²⁷³

Utifrån ett hermeneutiskt och verkningshistoriskt perspektiv ligger det nära till hands att se denna brännpunkt inte bara som den plats där striden stod och imperialismen tillfälligtvis sjöng sin svanesång, utan snarare som den punkt varifrån tidens kraftigaste rökutveckling utgick – en rök till vilken omvärldens blickar naturligt drog sig. Tanken att brännpunkten var Vietnam grundade sig i perceptioner av konflikten, vilka låg till grund för en ny och synbarligen mera koherent världsbild, som erbjöd ett större meningsinnehåll med bättre potential att orientera efter. Den grundläggande positiva syn på USA som kännetecknade stora delar av Västeuropa, även Sverige,

strax efter andra världskrigets slut förmörkades av den rök som steg upp från denna brännpunkt. Ett roffarkapitalistiskt och imperialistiskt USA var betydligt enklare att infoga i en ny världsbild än ett frihetsälskande och liberaldemokratiskt USA – att en del grånade borgerliga ledarskribenter med minnen från andra världskriget erinrade om det sistnämna spelade mindre roll då samtidens händelser i sedvanlig ordning hade det naturliga primatet då denna koherenta och meningsfulla bild skulle formeras. I det verkningshistoriska ljuset är alltså brännpunktsteorin central – inte främst för själva brännpunktens skull, utan för att denna genom att hamna i samtidens blickfång och bli ett slags nyvunnen primärerfarenhet pekade ut USA som den internationella politikens främste aggressor och därmed också på bred front kom att omdefiniera det mentala landskapet. Detta landskap och imperialismbegreppets ställning i detsamma kom längre fram att omförhandlas återigen. Som Salomon skriver var begreppet ”inte lika användbart för att rättfärdiga vietnamesernas fred som det hade varit för att punktmarkera USA”.²⁷⁴ Liksom världsbilden under outtalade krav på ett mer vägledande meningsinnehåll omdefinierats under det sena sextioalet gällde alltså denna bild enbart så länge den framstod som det mest meningsbärande alternativet, på samma sätt som gammal erfarenhet i Gadamers tanke gäller tills den vederläggs av ny.²⁷⁵

Utifrån detta perspektiv, som ger en grundläggande förståelse för det verkningshistoriska ramverket – trilemmats processuella sida om man så vill – och dess inverkan på vad Alf W. Johansson tidigare kallat ”det ideologiska fältets konfigurationer”, ligger det nära till hands att poängtera ett par aspekter. En sådan är generationsdimensionen. Förintelseforskaren Saul Friedländer har kärnfullt formulerat detta som att generationer inte bara är årgångar, utan också kluster av delad erfarenhet.²⁷⁶ Friedländer är inte ensam om denna notering, och det finns goda exempel på denna dimension också i artikelmaterialet.²⁷⁷ Sitt mest utrerade uttryck fick den i en stort uppslagen artikel i *Expressen* under rubriken ”Vietnam splittrar familjer”. Bland annat beskrivs här hur far och son Myrdal, Gunnar och Jan, inte längre träffas och

hur pappa Gunnar karakteriserat Vietnamrörelsens allmänna amerikahat som tecken på intellektuell svaghet. Samma artikel låter meddela att den folkpartistiska riksdagsledamoten Cecilia Nettelbrandt tidigare kunnat glädjas åt tvillingdöttrarna Gujes och Caritas politiska engagemang som "välartade FPU-are". Men så fort de välartade flickorna kom till universitetet gick de åt vänster "så det glödde om det". Mamma Nettelbrandt kommenterade detta på följande vis:

När det gäller Vietnam är det naturligt att de ungas engagemang är intensivare. De har också fått en ensidig bild av USA, eftersom de inte upplevt USA:s positiva engagemang.

Den skilda erfarenhetstilläggnelsen kan knappast ges en tydligare illustration.²⁷⁸ Också Sven Wedéns artiklar och analys fick kritik av en yngre generation, även den egna rörelsens. Bland annat menade den unge FPU:aren Per Gahrton att Wedéns syn var ett uttryck för etnocentrism, och att det var viktigt att inte förfalla till McCarthyism och dess tro på en monolitisk kommunism. På hävdvunnet sätt hänvisade Wedén i sitt svar till USA:s ingripande i två världskrig och säkerställande av den europeiska demokratin som vägande erfarenheter. Mönstret var återkommande.²⁷⁹

En ytterligare aspekt, som utifrån det verkningshistoriska och ideologianalytiska perspektivet framstår som central, är hur den reaktiverade socialistiska analys som Vietnamengagemanget gav upphov till skänkte ny livsluft också åt äldre vänsterdebattörer, inte minst företrädarna för den tredje ståndpunkten. Deras syn på vem som utgjorde hotet mot världsfreden tycktes genom Vietnamkriget ha fått en omedelbar illustration. Detta styrkte vänstersynpunkten, även om det stundtals blev tydligt att de erfarenheter på vilka det antiamerikanska och prosocialistiska ställningstagandet grundades inte var identiska. Ett illustrativt exempel på detta utgjorde Artur Lundkvist, då han senare kritiserade nyvänstern – inte för att den var vänster, utan för att den inbillade sig att den var ny. Lundkvist tyckte, bortom det i

grunden positiva antiamerikanska ställningstagandet, att den nya vänstern visade drag av historielöshet och Oidipuskomplex gentemot äldre radikaler, och att den narkotikaromantik och "hippie-nihilism" han tyckte sig skönja snarast kunde liknas vid ett reaktionärt sabotage.²⁸⁰ Viss spänning kunde alltså råda över generationsgränserna, också i de fall den ideologiska konklusionen var densamma. De erfarenheter som formade generationernas förväntan och ideologiska orienteringsgrund låg, som Koselleck påpekat, skiktade på varandra; delvis överlappande, men också skapade vid skilda tillfällen och därför inte identiska.

Mer än dels tycks dock tredjeståndpunktarna ha sett radikaliseringen an med tillförsikt. I *Dagens Nyheters* rapportering från den kommunistiska rikskonferensen 1966 sitter Artur Lundkvist mitt på podiet, mellan den "nya vänsterns" frontfigur Göran Therborn och ledaren för Forum Vänster, Gunnar Ågren. Lundkvist menade att Vietnamkonflikten var ett "välgörande krig", rentav en "tröstekälla", då det visade jordens undertryckta miljarder att det var möjligt att utmana världens starkaste militärmakt, att motstånd var möjligt. Kriget tycks också ha gjutit mod i Lundkvist på det inrikespolitiska planet, där han tyckte att det nu gällde att söka splittring snarare än samförstånd med socialdemokratin. Konsensussträvanden bröt inte ned de barriärer som stoppade vägen mot en socialistisk utveckling, menade han. Precis som mannen på Lundkvists vänstra sida, Gunnar Ågren, påpekade var det lättare att i ett läge då USA framstod som hotet mot världsfreden föra fram ett socialistiskt program, då detta inte längre naturligt associerades med politiken i öststaterna.²⁸¹ En annan av Lundkvists meningsfränder från det tidiga femtiotalet, Sivar Arnér, skrev i *Stockholms-Tidningen* en uppmärksamman artikel med rubriken "Varför vi hatar USA". I Arnérs betraktelse fanns ingen plats för ett principiellt erkännande av den amerikanska demokratin, som sågs som parodisk och präglad av den trehövdade hydran storkapital-rustningsindustri-regering, och i stjärnbanerets röda ränder såg han slavarnas rödstrimliga ryggar.²⁸² Arnérs hat väckte givetvis en del harm, men inte hos alla. Artur Lundkvist menade tvärtom att det inte var nog att hata

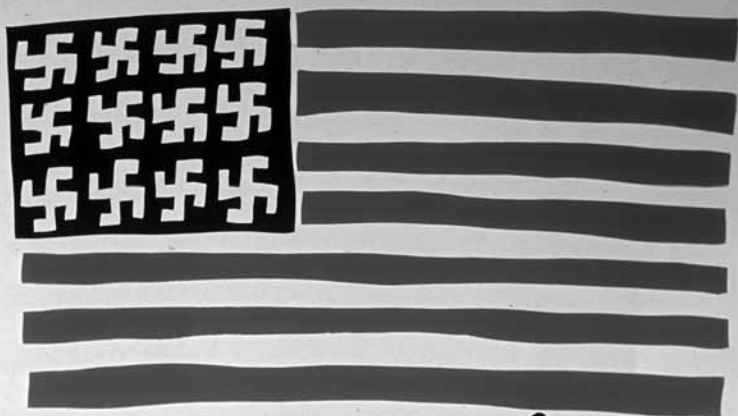
– det gällde också att handla. Hatet skulle hålla ögonen öppna, men också mana till en mera aktivistisk hållning och få oss alla att ”gripa in”. På vilket sätt detta ingrepp skulle ske var mera oklart. Lundkvist passade också i sammanhanget på att teckna en bild av sin ”ungdoms utopier”, den sovjetiska och den amerikanska. Medan den sistnämnda sjönk allt djupare, menade Lundkvist att ”Sovjet har börjat upprätta sig så småningom”.²⁸³ Även Karl Vennberg tog del i Vietnamdebatten, bland annat genom en intressant artikel i vilken han lade ut texten om Vietnam som moralproblem. Med detta avsåg han mera exakt den kopernikanska revolution i moralfilosofin som tycktes göra det omöjligt för Lyndon B. Johnson att begå krigsförbrytelser eftersom han var demokratiskt vald. Fanns det ur de vietnamesiska barnens perspektiv någon större skillnad, frågade sig Vennberg, mellan ”demokratisk och totalitär napalm”?²⁸⁴

Bortsett från Vennbergs användande av själva begreppet totalitär, ställer det moralfilosofiskt grundade resonemanget vissa aspekter av Vietnamfrågan i blickfånget. Den första är distinktionen mellan intention och konsekvens. Vilken roll spelade det för den moraliska bedömningen av krigsföringen att den amerikanska intentionen var att sprida och befästa demokratin då konsekvenserna av handlandet inte motsvarade vad man normalt förknippade med ett demokratiskt agerande? Var det faktum att den amerikanske presidenten var demokratiskt vald en omständighet som omöjliggjorde en jämförelse mellan konsekvenserna av dennes handlande och konsekvenserna av det nazistiska handlandet, och hur skulle man i ett sådant fall förhålla sig till det faktum att även Adolf Hitler var folkvald?

Den andra centrala distinktionen är den mellan demokrati och totalitär diktatur. Spelar det någon roll vem som faller napalmen? Denna distinktion tangerar Artur Lundkvists med fleras åsikt att demokrati inte kan förverkligas om inte också den ekonomiska sfären demokratiseras, men den har också intima band till den ovan nämnda skiljelinjen mellan intention och konsekvens. I debatten om tredje ståndpunkten menade Herbert Tingsten att företrädarna för denna mellanposi-

tion återopade mindre problem och demokratiska inskränkningar i väst för att sudda ut den grundläggande skillnaden mellan västlig demokrati och östlig diktatur. I förlängningen syftade detta till att göra alla katter lika grå, vilket enligt Tingsten var helt orimligt. Enskilda övergrepp kunde inte sudda ut den grundläggande skillnaden mellan demokrati och diktatur, och att den tredje ståndpunkten fick framföras i väst men inte i öst var det slutgiltiga argumentet för att distinktionen var central. I detta argument fanns en tydlig bärkraft under det tidiga femtiotalet. I andra änden av Tingstens absoluta distinktion fanns dock ett problem som i ljuset av Vietnamkriget blev alltmer pockande: demokratin kunde inte frikännas utifrån motivet att den var en demokrati då dess handlande inte förknippades med ett demokratiskt agerande. Demokratin var inte en demokrati för att den var en demokrati – att säga detta var att retirera till ett cirkelbevis som eroderade demokratibegreppets fundament. Då de amerikanska övergreppen alltmer stod i blickfånget blev den Tingstenska distinktionen därför allt svårare att upprätthålla.

Den tredje och sista dimension som i förhållande till ovanstående följaktligen blir intressant är vad som kan kallas för den liberaldemokratiska paradoxen, det vill säga det faktum att den liberala demokratin inom sina ramar måste kunna hysa även icke-demokratiska idéer och organisationer för att med rätta kunna kallas demokrati – samtidigt som den i likhet med andra styrelseformer strävar efter att upprätthålla sig själv. Vietnamfrågan blir härmed en illustration till denna liberaldemokratiska paradox i global skala, åtminstone då den amerikanska politiken försvaras av proamerikanska debattörer utifrån perspektivet att krigföringen visserligen är beklaglig men nödvändig om inte den monolitiska och totalitära kommunismen skall expandera och i förlängningen lägga hela världen under sitt ok. Ett sådant resonemang förutsätter dock en totalitarismteoretisk analys, och sådana analyser fick allt svårare att klara sig som allmängiltiga bilder av världsläget i det sena sextiotalet då röken steg upp från brännpunkten Vietnam och förde erfarenhetstilläggnelsen i imperialismteoretisk riktning.

**USA MÖR-
DARE**

Carl M. DeLoe 1967

1968–1989

IDEOLOGISK ÅTERUPPSTÅNDELSE OCH VÄNSTER-HÖGER-OM

DEN 6 NOVEMBER 1967 högtidlighölls i sedvanlig ordning Gustav II Adolfs dödsdag i Sverige. Inte minst var detta fallet i Göteborg – staden han grundat och som han stod och alltjämt står staty i. Firandet tog sig detta år dock andra former än de vanliga, när de till synes tvångskommenderade eleverna från stadens skolor istället för att vid krigarkungens fötter stämma upp i högstämnd fosterländsk sång började sjunga ”Så går vi runt kring ett enebärssnår” med statyn som improviserad midsommarstång. Så sent som 1960 hade firandet samlat 20 000 deltagare. Då tycks firandet ha avlöpt utan spektakel, men nu gick det uppenbarligen an att driva gäck med traditionen.²⁸⁵

Den händelse som här refereras är bara ett i raden av illustrativa exempel på det brott i tiden många tyckte sig se under åren vid sextiotalets slut och som i den senare historieskrivningen ofta fått kodordet ”1968”, även om detta tidssnitt är mer flytande än både 1945 och 1989 – stora delar av den Vietnamdebatt som refererades i föregående kapitel har exempelvis också sin ideologiska hemvist här. Händelseutvecklingen var internationell, och utgick ofta från den växande gruppen universitetsstudenter. I Västtyskland eldades massorna av studentledaren Rudi Dutschke, och i Frankrike organiserades studentrevolter i Nanterre och Paris – den så kallade Majrevolten – med Daniel

Cohn-Bendit och Daniel Bensaid som portalgestalter.²⁸⁶ I Stockholm ockuperade studenterna sitt eget kårhus, och i Lund fick universitetets 300-årsjubileum firas under stormningsshot och förstärkt polisbevakning.²⁸⁷

Allt som tidigare varit omöjligheter och helgerån var helt plötsligt både möjligt och dessutom konsistent med ett större ideologiskt skifte. Man kan med historikern Kjell Östbergs ord hävda att ”allting var i rörelse”.²⁸⁸ Gustav Adolf-exemplet ovan sätter omedelbart fokus på två aspekter av detta. Den första aspekten är förhållandet till det fosterländska, som stod i direkt opposition till ett växande engagemang för internationell solidaritet. Vietnamkrigets eskalering var den självklara katalysatorn för detta engagemang, men även andra avkoloniserade områden tilldrog sig ett starkt intresse, och satte de gamla västeuropeiska kolonialmakterna på de anklagades bänk. Jämte *Vietnambulletinen* blev bland annat *Afrikabulletinen* en publikation i tiden.

Den andra aspekten av skiftet är det ungdomliga anslaget. Den grupp av en gång så skötsamma och gabardinklädda skolelever som förvandlade protestantismens försvarare till majstång en novembermorgon hade under sextiotalets gång blivit allt mindre välkammade – bildligt såväl som bokstavligt. Det fanns en tydlig klyfta mellan dem och, får vi förmoda, de bestörta rektorer och överlärare som förutom att åse den udda midsommardansen också fick se sin egen auktoritet utmanad. Det ideologiska initiativet hamnade sammanfattningsvis längre ned i åldrarna, och vad viktigare är – hos en grupp som inte självklart betraktade USA som Europas befriare, utan tvärtom i samtiden såg USA ikläda sig rollen som världsscenen aggressor. 68-generationens erfarenheter, i den mån man kan tala om generationsspecifika erfarenheter, fick härigenom ett nytt meningsinnehåll då det internationella och postkoloniala engagemanget tillsammans med denna framväxande USA-bild skapade en grogrund för det dystopiska trilemmats socialistiska blickpunkt och en intrikat meningsbärande väv där liberalism i vid bemärkelse – och understundom även den statsbärande svenska socialdemokratin – kunde länkas till och

benämnas fascism via konnotationer till kapitalism och imperialism. Carl Johan De Geers konstverk ”USA-mördare”, med hakkors istället för stjärnor i den amerikanska flaggan, kan ses som betecknande för denna generations erfarenhet – grundad i samtidens perception av det amerikanska utrikespolitiska agerandet.²⁸⁹

Den radikaliserings som påbörjades under sextiotalet och ofta anses karakterisera större delen av sjuttiotalet, tycks parallellt också ha skapat en grogrund för borgerligt maktskifte. Här vilar en märklig paradox: det borgerliga Centerpartiet kan med fog beskrivas som det radikala sjuttiotalets stora politiska vinnare. Situationen är inte olik den som rått i spegelvänd version under femtotalet: samtidigt som Tingsten dundrade från sin liberala ledarredaktion satt de socialdemokratiska regeringarna i orubbat bo under hela decenniet. Man kan fråga sig vad Centerns popularitet berodde på. Martin Wiklund påpekar i sin avhandling om de kritiska berättelser som under efterkrigstiden haft udden ställd mot det moderna Sverige att det fanns betydande överlappningar mellan å ena sidan den nya vänsterns kritik av det svenska socialdemokratiska statsbygget och å andra sidan den fram-brytande liberal-moderata, borgerliga kritiken under åttiotalet, som i båda fallen var anti-centralistisk, anti-byråkratisk och anti-auktoritär. Även alternativrörelsen stod nära dessa paroller. I detta perspektiv kan alltså vänstergruppernas kritik av den statsbärande socialdemokratin antas ha skapat en plattform även för en borgerlig regeringskritik.²⁹⁰ En annan, närliggande möjlighet är Centerpartiets nära band till folk-rörelsetraditionen, en tradition som indikerar underifrånperspektiv, och som i motsats till den socialdemokratiska motsvarigheten tycktes oprövad vid maktens köttgrytor. En tredje möjlighet är att förklara förändringen som frukten av en idépolitisk glidning mellan socialistisk antikapitalism och en mer omfattande modernitetskritik. Den tidigare nämnde Herbert Marcuse är med sin kritik av den endimensionella människan en god exponent för detta ideologiska dubbelkommando. Då vissa radikala grupperingars idéutveckling, katalyserade av sjuttiotalets oljekriser, alltmer gled från antikapitalism till anti-

konsumism och med sin modernitetskritik pläderade för ett mer ursprungligt levnadssätt, skapade detta en viss gemenskap med liens och plogens män och kvinnor i Centerns traditionella väljarbas. I en senare uppsats pekar Wiklund också på att en sådan vurm för ursprunglighet och folklighet exploaterades tämligen brett, från moderatledaren Gösta Bohman till socialdemokratiernas Olof Palme, dock med växlande framgång.²⁹¹ En fjärde väg ur den synbarliga paradoxen är naturligtvis att betrakta radikaliseringsen som ett ”ytfenomen”, långt mindre genomgripande än den i förstone kan te sig – även om de radikaliserade krafterna under en ganska lång period hade vad författaren Lars Gustafsson med en berömd formulering kallat för problemformuleringsprivilegiet.²⁹²

Oberoende av hur denna paradox betraktas är den ideologiska pendelrörelsen under perioden från sent sextiotial till sent åttiotial klart iögonfallande. Liksom radikaliseringsen under sextiotalet kan beskrivas som en längre process med rötter tidigare än 1968, pågick en pendelrörelse åt höger under en stor del av sjuttio- och åttiotalen. Kanske kan denna rörelse sägas ha börjat redan vid sjuttiotalets mitt genom så skilda indikationer som Vietnamkrigets slut, Mao Zedongs död och den borgerliga valsegern, aspekter som i ömsesidig kraftutveckling med internationella strömningar från Ronald Reagans USA och Margret Thatchers Storbritannien skapade grogrund för den ”höger-våg” i språkbruk och politik som i statsvetaren Kristina Boréus analys kan sägas ha präglat åttiotalet.²⁹³ Så småningom kom till och med storfinansen själv att överta 68-rörelsens politiska aktivitetsformer, och fylla dem med sitt ideologiska innehåll, genom uppropet och demonstrationen mot löntagarfonder den 4 oktober 1983. Kanske fick radikaliseringsen sin dödsstöt denna dag.

Hur de händelser och idéer som förknippas med 1968 skall värderas moraliskt är alltjämt en vattendelare i kulturdebatten. Skall politiskt engagemang, humanitära aktioner för tredje världen och ifrågasättande av auktoriteter, alternativt knäfall för diktaturer och hyllade av våld som politiskt medel ställas i meningssammanhangets centrum?

Kan man tala om en "68:ornas totalitära kamp", rentav i analogi med "33:ornas" dito, eller bekämpade man ett imperialistiskt och kapitalistiskt förtryck?²⁹⁴ De synsätt där en förtryckande totalitarism och en förtryckande imperialism ställs mot varandra, och skilda meningssammanhang konstrueras utifrån det dystopiska trilemmats liberala och socialistiska blickpunkter, har varit väl synliga i den tidigare delen av undersökningen. Ytterligare ett par referenspunkter kan dock ges i anslutning till just detta mytomspunna årtal. Den första är Kjell Östbergs *1968 när allting var i rörelse*. Östberg refererar inledningsvis de mycket distinkta åsikter som finns i förhållande till "1968", men menar sig som historiker inte ha ambitionen att ta moralisk ställning. När han sammanfattar sina resultat tycks värderingen av radikaliseringsen ändå väsentligen positiv, då sociala reformer och "erövringar" i form av avhierarkisering, informalisering och internationalisering knyts till tiden. Likaså talar Östberg om att även borgerliga aktörer kunde imponeras av "dynamiken i den tankemässiga utvecklingen".²⁹⁵ En distinkt kontrast till denna positiva värdering är den förre Folkpartiledaren och Tingstenlärjungen Per Ahlmark och dennes *Vänstern och tyranniet. Det galna kvartseket*, vilken redan i titeln indikerar såväl ett annat synsätt som ett avsevärt högre tonläge. För Ahlmark är istället vänsterrörelsens knäfall för diktaturer och allmänna medlöperi och demokratiska principlöshet den bärande tematiken.²⁹⁶ Att "68" tydligt ingår i den erfarenhetsmässiga överlagringen är således uppenbart. Uppfattningar om senare tiders radikala rörelser som avläggare inom traditionen från det mytomspunna året är ett gott exempel på detta, liksom idén om 68:orna som etablissemang och kvardröjande ideologisk rest, småningom ur takt med tidens dominerade ideologiska tendens. Inte minst Martin Wiklund har visat detta genom studier av minnesbearbetningen vid de följande tioårsjubileerna av händelserna 1978, 1988 och 1998.²⁹⁷

Utöver den ideologiska pendelrörelse som beskrivits ovan skall slutligen en tredje aspekt av Göteborgselevernas midsommardans behandlas. Denna aspekt rör tidens förhållningssätt till historien, till förflut-

enhetens betydelse i samhällsdebatten. Det är betecknande att det är just en symbol för den traditionella historien som hamnar i fokus för skämtlynnnet. Som historikern Ulf Zander påpekat skulle uttolkningarna av dåtiden, för att vara legitima, utgå från den enskildes eget grävande i sin egen släkthistoria alternativt kretsa kring det sociala skikt som han eller hon ansågs tillhöra, oftast arbetarklassen. Det statsidealistiska och nationalromantiska historieanvändandet betraktades som förfelat, men angreppet på den traditionella historieskrivningen var vidare än så. Själva dåtiden ansågs oviktig då fokus borde ligga på formandet av en ljus framtid, inte studium av en mörk dåtid.²⁹⁸ Det kan också noteras att frågan om totalitarism och imperialism inte heller diskuterades primärt mot bakgrund av förflutenheten. Tvärtom – som både tredjeståndpunktsdebatten och Vietnamdebatten visat var de båda tolkningsmönstren delar av en levande politisk verklighet. För den liberala blickpunktens företrädare var den totalitära kommunismen en i samtiden existerande företeelse, ingen vålnad från gårdagen, och för den socialistiska blickpunktens debattörer levde imperialismen potentiellt så länge det kapitalistiska systemet var intakt. Det relativa ointresset för historien kan sägas ha präglat även det svenska åttioalet, vilket blir synligt inte minst i den svenska receptionen av åttioalets tyska historikerstrid. Nittioalets historieboom är långt borta, också under detta decennium. Men den skulle komma, paradoxalt nog samtidigt som historien ansågs vara slut.²⁹⁹

IB-AFFÄREN. DEN SOCIALFASCISTISKA POLISSTATEN

I den radikaliseringsvåg som präglade åren vid sextioalets slut var det alltså långtifrån självklart att de svenska socialdemokraternas bas i samma marxistiska idégrund som de talrika vänstergrupperna skulle innebära att de betraktades som socialister av sagda grupper,

tvärtom. Den spänning i trilemmats socialistiska blickpunkt som redan inledningsvis antytts blev tydlig. Tage och Geijer var Lyndons lakejer, och i denna bemärkelse medskyldiga till USA-imperialismens brott, och dessutom delar av den stagnerande gerontokrati som den ungdomliga vänsterrörelsen ville göra uppror mot.³⁰⁰ Den neutralitet som den svenska alliansfriheten implicerade upplevdes också – helt korrekt skulle det med tiden visa sig – som intet mer än en läpparnas bekännelse. Då den så kallade IB-affären rullades upp i maj 1973 var detta en av de centrala infallsvinklarna: det chimärt neutrala Sveriges underrättelsetjänst vidarebefordrade uppgifter till västmakterna. Men IB, Informationsbyrån, hade tydligen haft ett uppdrag som inte enbart bestod i att kartlägga yttre fiender, utan även vad som betraktades som inre sådana – vilka mangrant tycktes befinna sig inom Palestina-grupper, FNL-grupper och andra grupperingar med huvudsaklig hemvist på vänsterkanten.

Det var visserligen inte första gången det antydde i pressen att åsiktsregistrering förekom.³⁰¹ Men nu började man i rapporteringen ana konturerna av just den omfattande polisiära kontroll – en polisstat helt enkelt – som bland andra Brzezinski och Friedrich definierat som karakteristisk för ett totalitärt samhälle. Då följdverkningarna av affären dessutom kom att innebära dels en razzia mot den ursprungligen publicerande tidsskriften *Folket i Bild Kulturfronts*, *FiB:s*, redaktion, och småningom även fängelsedomar mot de journalister, Jan Guillou och Peter Bratt, som stod bakom artiklarna, aktualiserades också frågan om mediernas frihet, ytterligare en hållpunkt på Friedrich och Brzezinskis sexpunktslista. Förutom frågan om vem som i djupare mening skyddat den svenska demokratin – de som avslöjat den hemliga polisiära organisationen *eller* den polisiära organisationen själv, som haft till uppgift att kartlägga demokratins yttre och inre fiender – ställdes också från den registrerade och förorättade vänstern frågan om inte socialdemokratin i själva verket var så god som borgerligheten: en i grunden lika USA-vänlig och därmed imperialistisk rörelse, som nu på allvar stuckit fram sitt fula socialfascistiska tryne. I förhållande

till det dystopiska trilemmat och i kontinuitet med de debatter som tidigare behandlats, huvudsakligen kring tredje ståndpunkten och Vietnam, kan sägas att frågan återigen kom att handla om huruvida det var kommunismen eller antikommunismen som var problemet. Var det kommunismen som hotade den svenska demokratin? Oberoende av om denna tog gestalt i ett geopolitiskt hot i det svenska närområdet eller som ideologi för svenska vänstergrupper tycktes ju målet vara detsamma: att till varje pris genomföra det klasslösa samhället, föregånget av proletariats diktatur. Eller var det tvärtom den liberala, och synbarligen också socialdemokratiska antikommunismen, som gick i armkrok med USA-imperialismen, och som med IB som exemplifiering tycktes lägga genuint fascistiska drag i dagen?

Frågan tycktes ha fått en slutlig inramning genom den statliga Säkerhetstjänstkommissionen 2002, men delar av debatten har återkommit, inte minst i kölvattnet på de självbiografier som tre av dramats huvudrollsinnehavare gav ut mellan 2007 och 2009.³⁰² Under en lång period har IB-affären infekterat det dystopiska trilemmats socialistiska blickpunkt, och det skikt som denna "affär" lagt till den samlade erfarenhetstillgången återkommer i flera av de sentida debatter som behandlas i kommande kapitel. För vad säger denna erfarenhet om vilken politisk-ideologisk rörelse som hotat demokratin? Är det den politiska vänstern eller de som velat skydda samhället från den totalitära kommunismen? Ska de övervakade ses som offer eller som potentiella förövare?

Artiklarna

"Sveriges spionage" skrek framsidan på *FiB* den 3 maj 1973. Brottet mot neutraliteten påstods bestå i agenter i Östeuropa, spionage i Egypten för Israels räkning och samarbete med USA. Anklagelsen gick dock utanpå vad som i egentlig mening kan beskrivas som spioneri, och inbegrep infiltration av fackföreningar, FNL-grupper och po-

litiska partier samt registrering av upp till 20 000 aktiva medlemmar i dessa organisationer. Förutom det proväsliga spionaget, som stred mot den programmatiska neutraliteten, påstods alltså organisationen IB bedriva reellt grundlagsstridig verksamhet.³⁰³ Understundom länkades den yttre och inre verksamheten intimt samman, exempelvis då agenten Gunnar Ekbergs – en av affärens centralgestalter – infiltration av Palestinarörelsen uppgavs ha lett till direkta aktioner av israelisk militär riktade mot palestinska läger.³⁰⁴ Att den inledande artikelns huvudsakliga infallsvinkel var just spionage kom dock att spela roll för de inledande kommentarerna, då en inte helt ovanlig synpunkt var att Sverige naturligtvis i likhet med andra länder hade en underrättelsetjänst som utförde ett lika självklart som viktigt arbete.³⁰⁵ Det meningssammanhang som skapas i artikeln mellan å ena sidan det nära och ensidiga samarbetet med västliga, i synnerhet amerikanska underrättelseorganisationer, och å andra sidan ett ”arbete (...) i imperialismens tjänst” genom spionage i tredje världen – inte minst arabstaterna – ges en ytterligare dimension då IB:s uppkomsthistoria tecknas. Denna historia fullbordar associationskedjan mellan amerikanism, imperialism och fascism, och därmed den socialistiska blickpunktens identifierade dystopier.³⁰⁶

Historien beskrivs enligt följande. Efter andra världskrigets slut uppges en tysk vid namn Gehlen, som under krigsåren haft en nyckelroll i Hitlerstatens underrättelseverksamhet mot Sovjet, med USA:s gillande ha fått bygga upp en ny västtysk underrättelsetjänst. Den svenska motsvarigheten påstås ha haft kontinuerliga kontakter med Gehlens organisationer, såväl före som efter kriget. Här tonar en protysk och anti-sovjetisk kontinuitet i den svenska underrättelseverksamheten fram, vilken under det kalla kriget med den socialdemokratiska partiledningens goda minne och understundom på uttrycklig order fått en än mer pregnant antikommunistisk inriktning. Skildringen av IB:s personal faller också väl in i denna bild då de porträtteras som ”högerextremist”, ”övertygad anti-kommunist” och ”före detta fackföreningsman” eller med tillägget ”lämnade ut kommunister åt Gestapo”.³⁰⁷

I ett senare nummer av tidsskriften samma år ges detta menings-
sammanhang ytterligare en pikant inramning då IB:s avdelning R 5,
med ansvar för svenskt spionage i Nordvietnam och Kina, och dess
chef Carol Bennedich porträtteras. Organisationens antidemokratiska
halt ges här en extra dimension av att Bennedichs far, Carl Benne-
dich, tillsammans med Sven Hedin författade Gustav Vs så kallade
Borggårdstal 1914 då ”höga svenska officerare och storfinansen med
kungen till hjälp försökte begå statskupp i Sverige”.³⁰⁸ Just Bennedichs
släkthistoria är i samma nummer temat för en artikel av Jan Myrdal,
i vilken den tyskfödda drottningen och adliga generalstabsofficerare
– som under kriget inbjudit fascistledaren Per Engdahl för att ”injaga
hat” i trupperna – lägger ytterligare dimensioner till IB:s antidemo-
kratiska kontur.³⁰⁹ Till amerikanism, proisraelism, imperialism, fas-
cism och storfinans läggs monarki som antidemokratisk styrelseform.

Associationskedjan har dock fler länkar än så. I samma nummer
finns stort uppslagna artiklar om SAP och spionaget samt näringslivet
och spionaget. Här görs det tydligt att den statsbärande socialdemo-
kratin och kapitalet sitter i samma grundlagsstridiga båt. Närings-
livet anses ha samma mål som militären, då kunskap om sovjetisk
infrastruktur innefattar kunskap om såväl lämpliga bombmål som
lämpliga marknader. IB spionerar följaktligen åt näringslivet, liksom
näringslivet agerar uppgiftslämnare åt IB. SAF uppges rent av ha en
egen säkerhetspolis.³¹⁰

Socialdemokratin beskrivs mera kluvet. Socialdemokraternas in-
terna rapportering uppges vara helt sammanflätad med IB:s interna
verksamhet, som anses ha omfattat bevakning också av Socialdemo-
kraternas partikongress, allt med syftet att notera ”vänsteravvikelser”.
Bakgrunden till detta ses i artiklarna som Tage Erlanders personliga
vilja att behålla kontrollen över den organisation han skapat inom sitt
eget parti. Det innebär att partiets organisation i framställningen blir
liktydig med statens, vilket är klart överensstämmande med ett ideal-
typiskt totalitärt samhälle där enpartistrukturen växer samman med
de offentliga institutionerna. Det innebär att det statsbärande *partiet*

får definiera vem som är politisk motståndare till *staten*. Här öppnar sig potentiellt ett intressant dilemma för borgerliga opinionsbildare; huruvida man ställer sig negativ till verksamhetens sammansmältning med socialdemokratin, eller om den likafullt ses som legitim i ljuset av sin antikommunistiska prägling. En ytterligare möjlighet att hantera dilemmat är givetvis att betrakta tidskriften som ett prokommunistiskt forum, och på grundval av detta avfärda frågan.³¹¹

I förhållande till socialdemokratin verkar dock artikelförfattaren även se försonande drag, vilket tar sig uttryck i följande psykologiska gåta:

Ingensting talar för att Olof Palmes internationella solidaritet skulle vara någon cynisk teater (...) Det är knappast Folket i Bilds uppgift att här spekulera över Palme som någon dr Jekyll och Mr Hyde (...) Inom underhållsetjänsten menar de personer som vi frågat om denna sak att förklaringen skulle stå att finna i det faktum att Palme som politiker i mycket högre grad än vad folk föreställer sig är en produkt av det kalla kriget. Palme skulle fortfarande vara extremt anti-kommunistisk och extremt västorienterad.³¹²

I detta fragmentariska citat kan man ana en hög uppskattning av Palmes skarpa fördömande av bombningarna av Hanoi, ett uttalande som vägs och mäts som ett uppriktigt utslag av antiimperialism och således är väl sett. Bredvid denna antiimperialistiska dr. Jekyll står däremot en proamerikansk men också antikommunistisk mr. Hyde. Denna litterära omskrivning av skiljelinjen mellan det dystopiska trilemmats huvudsakliga tolkningsmönster – det totalitarismteoretiska och det imperialismteoretiska – bemöttes i socialdemokratisk press som ”pladder”, och ett belägg för tidsskriftens ”känsloladdade hat mot socialdemokrati”.³¹³ Liknelsen är inte desto mindre betecknande för den dubbelhet varmed socialdemokraterna kunde betraktas från en vänsterposition. Det är också illustrativt vilka ideologiska positioner som i ovanstående citat betraktas som extrema: antikommunism och västorientering. Det är denna extremism som är den farliga och avvikande.

Reaktionerna

Artiklarna, som också gavs utvidgad form i Peter Bratts bok *IB och hotet mot vår säkerhet* under hösten 1973, väckte våldsamt uppmärksamhet.³¹⁴ Som nämnts ovan var en av reaktionerna den att underrättelseverksamhet är en självklarhet. Till detta lades dock flera andra, inte minst avseende *FiB*:s intentioner och ideologiska halt. Vissa talade om att ”den vänsterextremistiska tidsskriften” gjort allt vad den kunnat för att sabotera ”vår främsta försvarslinje” medan andra omtalade hela affären som en ”spöksonat i extremistregi” och betraktade Bratt och Guillou som ”extremt vänsterinriktade”.³¹⁵ Beteckningen ”extrem” ges här helt andra ideologiska konnotationer än i ovanstående citat. Det var avvikelsen från tidigare decenniernas liberala konsensus och grundsyn på den politiska vänstern som i grunden totalitär som i detta sammanhang ansågs extrem. Till de vanligare reaktionerna hörde också, särskilt initialt, att uppgifterna – hur otroliga de än verkade – borde ges ytterligare utredande och, för det fall de visade sig korrekta, var allvarliga:

Aktuella och gamla spår från andra länder kan förskräcka. Har balansen mellan det hemliga spionagets krav på hög effektivitet och det öppna samhällets krav på rättssäkerhet, insyn och integritet visavi också sina egna organ klarats avsevärt bättre hos oss?³¹⁶

Det ”öppna samhället” som metafor för totalitarismens antites såsom den utvecklats av filosofen Karl Popper förekommer vid flera tillfällen i pressmaterialet.³¹⁷ Här pekar det dessutom fram mot *IB*-frågans kärna: i vilken grad en demokrati kan, bör eller måste göra våld på sina grundvalar för att inte äventyra sin existens.

Uppmärksamheten ökade under hösten, då det också går att notera en växande sympati för Bratt, Guillou och deras tidskrift. Detta var en naturlig respons på den razzia mot tidsskriftens redaktion samt gripandet av de båda journalisterna som gjordes i oktober – åtgärder som betraktades som oroande, även om man inte i vidare mening

sympatiserade med *FiB*.³¹⁸ Den martyrstatus som delar av pressen med olika grader av gillande förutspått tycktes bli alltmer påtaglig.³¹⁹ Inte minst började de svenska författarna, och så småningom även ett antal utländska, att framträda mer samlat och med större frenesi än tidigare.³²⁰

Mest framträdande var ett stort uppslaget upprop i form av en annons i *Dagens Nyheter* den 11 november 1973, som i rubriken frågade sig när samhällskritik blev spioneri.³²¹ Uppropet uttryckte stark oro för en samhällsutveckling med alltfler repressiva drag, såsom ”militariseringen av polisen”, och krävde en parlamentarisk fempartikommission i ärendet. Uppropet räknade flera hundra undertecknare, och i denna skara finns flera av de namn som tidigare påträffats, och som i en del fall kommer att påträffas längre fram i undersökningen: Sivar Arnér, Werner Aspenström, Bo Cavefors, P.O. Enquist, P.C. Jersild, Sara Lidman, Sven-Eric Liedman, Artur Lundkvist, Göran Palm, Staffan Skott och Karl Vennberg kan nämnas ur raden. Sven Lindqvist, som inte fanns med bland undertecknarna av uppropet, förde fram liknande tankegångar då han pekade på faran av att utvidga spionbegreppet till att omfatta även samhällskritisk journalistik – ”ett sådant spioneribegrepp är vanligt i diktaturstater, socialistiska såväl som kapitalistiska”, menade Lindqvist.³²²

En del namn saknades dock bland undertecknarna. Framför allt ett namn är märkbart: Eyvind Johnson, som sade sig vilja invänta resultatet av en pågående utredning.³²³ Andra drev polemiken betydligt hårdare. Tore Zetterholm slogs av att flera av de namn ”som på sin tid bildade den antinazistiska fronten i Sverige” – bland annat Johnson får antas – saknades på listan, och ställde sig skeptisk till *FiB* som språkrör för de demokratiska principerna. Genom ett undertecknande riskerade man tvärtom att stödja ”en falang, som genom sitt hårda hävdande av klasskamp och proletariats diktatur är motståndare till demokrati och reformism”, hävdade han.³²⁴ För Zetterholm var undertecknarna i flera fall kommunister, i femtioalets totalitärt infärgade förståelse av begreppet.

Här radades således två till synes distinkta åsiktsläger med uppenbara rötter i debatten om tredje ståndpunkten upp, även om en viss spännvidd inom dessa läger också förekom. Den till synes främste portalgestalten i uppropet ovan, Karl Vennberg, var också mycket aktiv i ordväxlingarna med såväl Zetterholm som statsrådet Ingvar Carlsson, och vände sig direkt till statsministern Palme då han menade att IB-affären, och i all synnerhet Peter Bratts bok, visat hur det i militär och polis fanns en ”dragning åt det totalitära” som alltid drabbade den politiska vänstern. Vennberg kontrasterade detta explicit mot det öppna samhället, dock utan att närmare fästa detta begrepp vid en specifik politisk grupp. Det finns hos Vennberg en markerad känsla av förräderi, då den socialdemokrati som varit demokratins garant, impuls-givare och verkställare ”i utvecklingen mot ett öppet och mänskligt, i tidernas fullbordan fritt socialistiskt samhälle”, tvärt emot den grundläggande intentionen tycks ha medverkat i denna totalitära tendens. Vennberg skriver också in sig i det av *FiB* etablerade meningssammanhanget då liknelser görs mellan å ena sidan samtida band mellan IB och CIA och å andra sidan dåtida band mellan Säpo och Gestapo, även om Vennberg också, i ett försök att finna en modererande ståndpunkt, gör en markering mot ”den yttersta koterivänstern”.³²⁵

Ingvar Carlsson försökte i sitt inlägg moderera mellan själva underättelsetjänsten och kritiken av den, och inta en ”kritisk tredje ståndpunkt” – ett i sammanhanget märkbart ordval, som möjligen indikerar i vilken debathistorisk linje deltagarna ansåg att den passade in.³²⁶ Vennberg svarade att det inte fanns tid för kompromisser. En fempartikommision eller medborgarkommision med representanter som P. O. Enquist eller Sven Lindqvist vore regeringens bästa sätt att desavouera åklagaren i målet, allt för att fjärma sig från ”medelklasskompromissernas småskamliga väg” och Vennberg avslutade med att åter dra en lans för det öppna samhället.³²⁷ På Zetterholms inlägg svarade Vennberg att de enda tongivande antinazister som inte satt sitt namn under uppropet var Eyvind Johnson och Harry Martinsson. Detta var för det första inte särdeles många, och för det andra hade

dess båda sina samveten ”fastskruvade i riktning österut”. Det gick inte att spela ut den yngre generationen av undertecknare mot dem.³²⁸ Positionerna var alltså ganska låsta, även om de avkastade ytterligare ett antal artiklar.³²⁹

Utöver den reaktivering av femtiotalets gamla debattpositioner som den tidsmässigt ganska korta IB-debatten innebar, en debatt som i princip tycks ha avslutats då domarna föll i januari 1974, skall avslutningsvis en intressant dimension kring förhållningssättet till socialdemokratin och det övriga politiska landskapet noteras. Å ena sidan kan en debattposition identifieras som betonar socialdemokratins antikommunism, ett karaktärsdrag som delas av de borgerliga partierna. Detta medför att en kontrastverkan byggs upp mellan den nya vänstern, som i alla sina schatteringar bildar IB-affärens offerkategori, och de etablerade politiska partierna från SAP och högerut. Staten och dess etablerade aktörer betraktas som en korporativistisk helhet.³³⁰ Då denna kontrast tillförs kodord som fascism och imperialism tycks trettiotalets kommunistiska retorik om den ”socialfascistiska” socialdemokratin inte långt borta. Denna debattposition är väl synlig ovan.

Å andra sidan önskas breda parlamentariska utredningar med representanter för samtliga riksdagspartier. I detta krav, och även i hur Bratt och även Myrdal tolkar stämningläget och debatten, finns en annan tyngdpunkt som i avsevärt mindre grad betonar den nya vänsterns offerroll och den socialdemokratiska antikommunismen. Tvärtom tycks företrädare för denna debattposition fokusera ett läge där alla, oberoende av politisk tillhörighet, som vill och kan försvara de demokratiska rättigheter som kränkts skall stå upp som en man och göra detta. När Jan Myrdal skriver att ”när det ringer på dörren bör vi inse att det inte ringer bara för ’måborgare’ eller för ’populister’ eller för ’kommunister’. Det ringer inte för andra. Det finns inga andra. Det ringer för oss” är detta just en sådan bred appell.³³¹ Peter Bratt gör ett liknande uttalande:

Ytterst är det en kamp mellan de reaktionära krafterna och de liberala och socialistiska krafter som vägrar att finna sig i att folkstyret urholkas. För en liberal kan demokratin fungera utan att parlamentet kontrollerar produktionsbesluten, för en socialist är ingen verklig demokrati möjlig innan parlamentet kontrollerar både förvaltning och industri. Men båda är eniga om att den demokrati vi har måste försvaras.³³²

Denna önskan om breda antifascistiska koalitioner inbegriper också ett erkännande av ett sådant gemensamt intresse. Detta påminner om en annan del av trettioalets politiska retorik – folkfronterna, med sitt breda antifascistiska anslag.

Man kan betrakta dessa båda tendenser som fullständigt harmoniserande, som ett sätt att få bredare folklager att stå upp för den mindre offerkategorin. Man kan emellertid också se dessa två retoriska anslag som paradoxala då de tycks ömsom exkluderande och ömsom inkluderande, särskilt i de fall det socialfascistiska anslaget och folkfronts-anslaget förekommer samtidigt.³³³ Svaret på frågan huruvida socialdemokratin skall inkluderas ens i folkfrontsretorikens appell är dock inte alltid uppenbart – ett gott mått på IB-affärens status som varböld i arbetarrörelsens inbördes förhållande.

* * *

”Jag tycker jag befinner mig exakt i 1984” sade Anne-Marie Thunberg, redaktör på den kristliga tidsskriften *Vår Lösen*, då hon kommenterade IB-affären.³³⁴ Den storebrorsmentalitet som hon, genom sin anknytning till Orwells klassiker, tyckte sig se bakom den hemliga polisstrukturen och politiska registreringen är inte det enda begrepp hämtat ur totalitarismens metaforik som förekom i debatten. Striden för det ”öppna samhället” kom till uttryck hos flera debattörer, inte minst hos den synnerligen aktive Karl Vennberg, som denna gång tycktes ha tidsandan i ryggen på ett långt tydligare sätt än vad som varit fallet tjugo år tidigare. Utöver dessa metaforiska knypunkter till totalitarismens begreppssfär, kan huvudsakligen tre aspekter av IB-debatten lyftas fram.

För det första syns uppenbara stråk av det som tidigare kallats för den liberaldemokratiska paradoxen, det vill säga hur restriktiva – eller repressiva – demokratins företrädare kan vara mot krafter som upplevs vara demokratins fiender utan att göra våld på det demokratiska idégodset. I vilken grad måste demokrati inkludera icke-demokrati för att inte ointetgöra sig själv? Problematiken refereras i Säkerhetstjänstkommissionens slutbetänkande från 2002 i följande ordalag:

Den fria opinionsbildningen ger utrymme också åt sådana krafter som inte accepterar demokratins spelregler. Den demokratiska staten har en självklar rätt att försvara sig också mot egna medborgare som dolt söker främja främmande makts intressen till skada för det egna landet eller verkar för att omvandla samhället med våldsamma medel eller hindra de demokratiska institutionernas funktion. I detta försvarsarbete har säkerhetstjänsterna och främst säkerhetspolisen en viktig roll. Som ett led i sin verksamhet kan säkerhetstjänsterna behöva utöva kontroll över vissa rörelser och deras medlemmar och sympatisörer. En laglig politisk verksamhet kan snabbt övergå i olagliga aktioner.³³⁵

Det är kring denna balansgång *Dagens Nyheter*s skribent känner oro redan i maj 1973, och han fick sällskap av fler. Denna liberaldemokratiska paradox har också en konsekvensetisk prägling, då den tycks inbegripa en viktning av det större demokratiska goda mot de mindre goda inskränkningarna av samma demokrati, ett räknestycke som förhoppningsvis skall sluta på plus.

För det andra är det notabelt på vilket sätt IB-affären tycks reaktivera de åsiktsläger som tidigare kunnat studeras i debatten kring den tredje ståndpunkten. I förhållande till den historieteoretiska ramen för denna undersökning är det fullt rimligt att se IB-debatten som en erfarenhetsmässig överlagring av femtioalets gamla debattpositioner och stridsfrågan om vilken axel i det dystopiska trilemmat som skall betraktas som samtidens stora hot: den totalitära kommunismen eller den imperialistiska antikommunismen. Karl Vennberg är den mest frekvente ståndpunktaren ovan, men även andra tidigare bekanta namn kan noteras. Det är också intressant att se hur denna stånd-

punkt närmast fylls på med nya aktörer, såsom Sven Lindqvist eller P.O. Enquist, båda högt aktade av Vennberg. Man kan rentav hävda att femtiotalets och senare decenniernas debattstråk är kommunicerande kärl, som i inte ringa utsträckning kommunicerar just via IB-affären. IB är med andra ord ett lager i erfarenhetstilläggnelsen som är svårt att ignorera. Även om de olika debattgenerationerna i IB-fallet får anses ha haft något olika utgångspunkter för sina ställningstaganden är kontinuiteten väl synlig. Erfarenheterna är inte identiska, men överlappande i sådan utsträckning att de ger en och samma konklusion vid handen: antikommunismen har gått för långt och gjort våld på sina egna programmatiskt demokratiska grundvalar.

Den tredje aspekten rör vad som beskrivits som den nya vänsterns förhållningssätt till det politiska landskapet i allmänhet och socialdemokraterna i synnerhet. Man kan betrakta detta som en spänning mellan folkfrontsretorik å ena sidan och socialfascismretorik å den andra – även om dessa begrepp till synes aldrig förekommer. I förhållande till det dystopiska trilemmat är detta viktiga dimensioner: skall den socialistiska blickpunkten ur en vänstersynpunkt exkludera den reformistiska socialismen, eller skall appellen tvärtom inkludera även liberala sympatisörer i en bred prodemokratisk, antifascistisk front? Även om svaret blir det sistnämnda är det inte uppenbart att ens en sådan antifascistisk front skulle inlåta sig på medverkan av den socialdemokrati som låtit stats- och partiintressen växa samman i en grundlagsstridig och neutralitetshycklande Informationsbyrå. Förbittringen är stor. Möjligen kan man betrakta dessa båda ansatser som motstridiga – den ena exklusiv och den andra inklusiv. Kanske är så fallet. Det finns dock också en möjlighet att likna det hela vid rättssamhällets sätt att i kollektivets, samhällets, namn lagföra den part som förbrutit sig mot det individuella offret. En maning till bred solidaritet med offret, byggd på en insikt om risken att själv drabbas. Även om detta är en möjlig tolkning, är situationen knappast glasklar.

Det kan också noteras att det som uttryckts som ett potentiellt borgerligt dilemma, avseende stöd till den socialdemokratiska antikom-

munismen versus kritik av verksamhetens sammansmältning med det socialdemokratiska partiet, inte tycks vara något särskilt stort problem. I den mån det alls är frågan om ett dilemma, tycks det i så fall ha yttrat sig närmast i tystnad. Annars är uppslutningen kring verksamhetens antikommunistiska halt i allmänhet stor – man kunde med *Aftonbladets* chefredaktör Gunnar Fredriksson fråga sig om det verkligen var rimligt att Palme skulle få så mycket beröm i högerpressen.³³⁶ Med tanke på de borgerliga partiernas mer explicita ställningstagande för västmakterna, parat med den spionerivinkling som affären till stora delar fick är detta dock tämligen logiskt.

Till bilden av IB-affären hör också dess epilog. Åtminstone två av arbetarrörelsens delar har, utifrån helt olika utgångspunkter, producerat vitböcker om affären och åsiktsregistreringen. Den ena är författad av socialdemokraten Enn Kokk, medan den andra utgivits av KPML(r).³³⁷ Föga överraskande fokuserar Kokk militärens roll i registreringen snarare än det socialdemokratiska partiets, medan den marxistleninistiska vitboken riktar sina anklagelser mot den socialdemokratiska regeringen. Till epilogen hör också *Expressens* artiklar från hösten 2009 om Jan Guillou, av vilka det framgick att denne under sextio- och tidigt sjuttio-tal samarbetat med den sovjetiska säkerhetstjänsten KGB.³³⁸ Guillou dementerade inte detta, tvärtom, men menade att samarbetet bedrivits i journalistiskt syfte. Oberoende av vad som skall anses vara en korrekt värdering av dessa uppgifter, kom det onekligen att få betydelse för IB-affärens tolkningsram och erfarenhetslager. Var den nya vänster som registrerats av säkerhetspolitiska skäl, till och med IB-avslöjaren själv, i själva verket i den ryska björnens sold, och hade antikommunisterna i så fall ändå haft ”rätt”?

DYSTOPIGÖRANDET AV SOVJETSTATEN – OCH REVOLUTIONEN? DEN SVENSKA SOLZJENITSYNRECEPTIONEN

Den mycket omsiggripande debatten om IB fördes, lika lite som någon annan av de åsiktsbrytningar som här kan betraktas som ett antal fallstudier, i ett vakuum skiljd från andra händelser och företeelser i tiden. Då den liberala debattören Ingrid Segerstedt-Wiberg kommenterade fallet Solzjenitsyn gjordes detta med referens till vad som framkommit i den svenska IB-affären. Vi klarade av att begråta Solzjenitsyns öde i sovjetstatens klor, men klarade vi av att se, som hon uttryckte det, grandet i vårt eget öga? Var den svenska rättssäkerheten och behandlingen av medborgarna alltid så värst mycket att yvas över?³³⁹

Den ryske författaren Alexander Solzjenitsyn tilldelades på hösten 1970 Nobelpriset i litteratur ”för den etiska kraft varmed han fullföljt den ryska litteraturens omistliga traditioner”.³⁴⁰ Solzjenitsyn hade vid sextiotalets början gjort sig ett namn internationellt, inte minst tack vare sin roman *En dag i Ivan Denisovitjs liv*, och han hyllades både inom och utom Sovjetunionens gränser som en avslöjare av Stalin-tidens missdåd.³⁴¹ Detta låg helt i linje med den avstalinisering som proklamerades under det Chrusjtjovska tövädret, och publiceringen var också politiskt sanktionerad. Den ”etiska kraft” som Solzjenitsyn här lade i dagen och som Svenska akademien talade om i sin prismotivering, var dock hösten 1970 transformerad till ett problem för den nya sovjetiska regimen. Breznev hade brutit avstaliniseringsprocessen, och samtidigt bedömdes Solzjenitsyn i senare verk gå ett steg längre. Gjorde det moraliska fördömandet halt vid Stalin, eller följdes antistalinismen av en vidare antisovjetism, rent av antikommunism? Konklusionen av vad som skulle kunna betraktas som en rörelse från två håll, blev att Solzjenitsyn inte beviljades utresetillstånd och således inte kunde ta emot sitt pris. Affären fick diplomatiska förvecklingar. Solzjenitsyn, som efter tövädrets slut inte längre fick publicera

sig i hemlandet, hade dock fortsatt att skriva. Med benäget bistånd av bland andra den svenske journalisten Stig Fredriksson kunde manuskriptet föras ut ur landet.³⁴² Situationen blev ohållbar för de sovjetiska myndigheterna som i februari 1974 fråntog Solzjenitsyn hans sovjetiska medborgarskap och förvisade honom ur landet. Då kunde han också slutligen ta emot sitt Nobelpris i Stockholm.

Vad som tycks ha spelat en avgörande roll bakom utvisningsbeslutet var utgivandet av sviten *Gulagarkipelagen*, vars första del recenserades på bred front i svensk dagspress den 8 februari 1974, endast ett par dagar före utvisningen. *Gulagarkipelagen* utgör en omistlig del i vad som skulle kunna beskrivas som en totalitarismbegreppets litteraturkanon, i paritet med Orwells *1984*. Det är till Solzjenitsyn senare tiders debattörer anknyter då de under tjugohundratalets krig mot terrorismen kunde tala om en "Guantanamoarkipelag" i den amerikanska världsordningen, och *Gulag* är det naturliga referensobjektet då likheter mellan nazistiska och kommunistiska läger diskuteras. Kolyima och Magadan blir i den totalitarismteoretiska analysen kodord jämförbara med Auschwitz och Dachau. Men 1974 väckte begreppet *Gulag* inga naturliga associationer, utan behövde förklaras. Undertiteln till svitens första del, *Fängelseindustrin*, möjliggjorde dessutom en tolkning där dessa sovjetiska *fängelser* kunde ställas bredvid svenska eller amerikanska motsvarigheter snarare än nazityska *läger*. Och om det likafullt var frågan om läger och terror – var det att betrakta som socialism, eller var det egentligen något annat?

Lägerfånge S-854

Det som först gjorde Solzjenitsyn bekant var alltså berättelsen om Ivan Denisovitjs vedermödor och kamp för överlevnad i ett av regimen läger, för en extra tallrik soppa, och mot den sibiriska kölden. Berättelsen utspelar sig en köldslagen dag år 1951, vilket var av största betydelse i sammanhanget – 1951 rådde alltså Stalins allhärskardöme,

och det var detta moralisk-ideologiska fördömande som den nya sovjetregimen under Chrusjtjov kunde sanktionera.

Den svenska dagspressen var överlag positivt stämd mot Solzjenitsyns förstlingsverk, även om delar av den borgerliga pressen var mera njugg. *Svenska Dagbladets* Caj Lundgren menade att Solzjenitsyn gjort precis vad man hade kunnat vänta. Den post-stalinistiska regimen hade inte bara sanktionerat tryckningen, utan även sett till att ingen kritik riktades mot denna. Inga "antisocialistiska experiment" gjordes heller med den litterära formen – tvärtom visade Solzjenitsyns bok exakt var den sociala realismens gränser gick, och den var därför mer intressant som symptom på det egentligen rådande tillståndet än på den frihet som numera förment rådde i Sovjetunionen. De skildrade missförhållandena var dessutom redan kända, menade Lundgren.³⁴³ *Göteborgs-Tidningens* Lars Andersson var efter genomläsningen inte längre förvånad över att boken fått tryckas då kritiken av Stalintiden bedömdes som "mycket mild". Andersson menade dock att Solzjenitsyn, om han verkat "i ett fritt land", hade kunnat bli en stor författare, men att man nu märkte "tvångströjan" – ett begrepp som i sin dubbeltydighet sluter upp bakom Lundgrens formkritik såväl som den ofrihet den ansågs beteckna.³⁴⁴ Lennart Ljunglöf i *Kvällsposten* var mer positivt stämd till den litterära kvaliteten, och såg det som ett gott tecken att en sådan bok nu kunnat publiceras i Sovjetunionen. Ljunglöf gjorde också, i jämförelse med sina ovanstående kollegor, en skarp distinktion mellan sovjetsystemet under Stalin och i samtiden. Då "systemet" eller "samhällslivet" som sådant vid ett par tillfällen sägs vara kritiserat i romanen, är det i slutändan det stalinistiska systemet eller samhället som åsyftas, och om det finns anledning att göra upp med något i Sovjetunionen är det primärt det förflutna, inte samtiden.³⁴⁵ Man skulle kunna säga att Ljunglöf finner Solzjenitsyns antistalinism legitim, men besväras inte som vissa av sina kollegor av en bristande antisovjetism.

De explicita totalitarismreferenserna och inklusionen av nazityska läger som referensobjekt vid sidan av de stalinistiska tas också upp i

recensionsmaterialet. I *Upsala Nya Tidning* undrade Harald Hamrin om nittonhundratalsmänniskan över huvud taget hade möjlighet att begreppsliggöra de grymheter hon utsatts för. Denna reflektion gjordes delvis med utgångspunkt i en roman om kriget i Algeriet, men Hamrins huvudsakliga jämförelseobjekt i förhållande till ”dödslägren i Sibirien” var just de nazistiska lägren: Dachau, Ravensbrück, Auschwitz och Maidanek. Hamrin menade också att Solzjenitsyns sätt att begripliggöra den ryska lägerverkligheten genom att fokusera ett människoöde under en dag var det rimligaste då detta skapade en djupare förståelse. Referensobjektet var åter igen Nazityskland, då den ”lilla rostiga bakugnen i Dachau har på mig gjort ett långt ohyggligare intryck än Auschwitz’ och Maidaneks samtliga helvetesmaskiner förmodligen skulle kunna göra”.³⁴⁶

Även i socialdemokratisk press fick Solzjenitsyn ett gott bemötande. Lennart Fröier i *Arbetet* tillönskade få romaner en större läsekrets än denna.³⁴⁷ *Aftonbladets* Bengt Anders Lundberg talade om en författartalang utöver det vanliga, och inskräpte liksom flera av de ovanstående recensenterna det sakliga, objektiva och verklighetsnära i skildringen. Lundberg såg också likheter mellan Solzjenitsyn och sekelskiftets kritiska realism, och undrade om Solzjenitsyn genom detta stilgrepp ville understryka en kontinuitet mellan ”det gamla och det nya systemet”. Detta låter sig läsas som en långtgående kritik av det sovjetiska samhället, som i liknelsen framstår som fundamentalt likt det tsarryska system vars bojar det skulle lossa.³⁴⁸ I *Arbetarbladet* recenserade Sven Delblanc boken. Delblanc menade att Solzjenitsyn genom sitt verk bidrog till att förhindra att maktmissbruket återvände. Detta perspektiv ansluter tämligen väl till Ljunglöfs distinktion mellan Chrusjtjovs samtid och den stalinistiska dåtiden. Termen ”maktmissbruk” lånades för övrigt direkt från ett av Chrusjtjovs tal, vilket också citeras. Den brutalitet som skildrades i romanen hade flera referenspunkter hos Delblanc, även om brutaliteten som sådan inte tycktes göra något större intryck – den såg likadan ut oberoende om den förekom i Tyskland, Ryssland, Spanien eller Sydafrika. Det mest intressanta är

emellertid att Delblanc avslutade med att påpeka att fångläger var ett meningslöst barbari, även när de tillämpades på ”farligare förbrytare” än Ivan Denisovitj, och han hoppades att Sovjetunionen ”snart” skulle vara moget för ett avskaffande av denna ”strafform”.³⁴⁹ I denna karakteristik kan noteras att det, även om det stalinistiska maktmissbruket kontrasteras mot Chrusjtjovs regim, trots allt fortfarande antas finnas verksamma fångläger i Sovjet och därför alltså en viss kontinuitet. Man kan dock även notera att fånglägren snarast betraktas som ett straffrättsligt klavertramp som förhoppningsvis snart kan rättas till, inte som ett totalitärt karaktärsdrag. Delblanc ligger här nära den karakteristisk av lägren som en form av fängelser, som nämndes initialt.

Intrycken av Solzjenitsyns författardebut var alltså sammantaget goda, även om vissa önskat att han gått längre och såg kritikens begränsning som ett symptom på att ofriheten var relativt konstant. Det kan i sammanhanget te sig något motsägelsefullt att det är den borgerliga pressen som är mest kritisk till den författare som i efterhand ofta brukats i antikommunistisk retorik, men denna kritik har sin tydliga grund i att antisovjetismen gör halt vid antistalinismen – en antipati som alltså under denna tid var fullt förenlig med en prosovjetisk hållning. Det blir i sammanhanget därför inte konstigt, om än notabelt, att även kommunistiska *Ny Dag* höjde Solzjenitsyns verk till skyarna som något av det bästa som skrivits efter revolutionen. Recensenten Bertil Wagner påpekade skyndsamt att tidningen var den första i Sverige som publicerat utdrag ur ”denna angelägna bok”. Boven i dramat var återigen Josef Stalin, som brottsligt svikit folkets förtroende och låtit spärra in ”oförvitliga människor”. Även om de produktionsresultat som nåddes under den stalinistiska personkulten skildras som enorma framgångar, frågar han sig hur mycket större framgångarna kunde ha varit om dessa oförvitliga interner fått bidra till utvecklingen.³⁵⁰ En kontrafaktisk spekulation på teleologisk klangbotten skulle detta kunna kallas, där Stalins läger ses som ett hack i en tänkt utvecklingskurva mot det hägrande målet.

Det är också värt att notera hur autenticiteten, liksom i flera andra

recensioner, värderas högt. Wagner skriver att ”det självupplevda brinner i varje rad”, och generellt bedömdes Solzjenitsyn som sanningsvittne lika mycket som romanförfattare. Detta kunde på sikt skapa problem. Hur skall den man tidigare karakteriserat som sannfärdig hanteras när personen i fråga börjar säga saker man uppfattar som lögn, eller åtminstone inte vill ska vara sanna?

Priset

Mot bakgrund av Ivan Denisovitj och andra litterära framgångar tilldelades alltså Solzjenitsyn Nobelpriset i litteratur 1970. Det uppstod snart problem. Vad var egentligen Solzjenitsyn, hur skulle han etiketteras? Sven-Eric Liedman undrade då priset tillkännagavs om Solzjenitsyn, liksom i Sovjet, skulle betraktas som en ”överlöpare bakåt i tiden eller västerut i rummet”, eller om huvudtematiken i hans verk ändå inte var ”den förrådade revolutionen”.³⁵¹ Utifrån trilemmats terminologi kan man säga att det rädde tvivel kring vilken blickpunkt som egentligen var Solzjenitsyns: den socialistiska, då han tycktes förskjuta Sovjetstatens byråkratiska metastaser och ofrihet men principiellt ändå ställde sig på revolutionens sida; den liberala, som med det kalla krigets bipolaritet som drivaxel likställde kritik av Sovjetunionen med ett vurmande för västmakterna; eller den som vagt benämnts som modernitetskritisk, i detta fall klassiskt konservativ eller rent av reaktionär, då Solzjenitsyn också vände sig inåt och bakåt, i riktning mot det förrevolutionära Ryssland med tsardömet och den ortodoxa kyrkan som stöttepelare, och alltså försköt det moderna samhället som sådant.

Över dessa ideologiska tolkningsproblem lades också ett mera direkt storpolitiskt raster. 1958 hade Boris Pasternak tilldelats Nobelpriset för romanen *Doktor Zjivago*, med följden att han uteslöts ur det sovjetiska författarförbundet och tvingades tacka nej till priset. Solzjenitsyn hade förvisso redan blivit utesluten ur författarförbun-

det – de politiska vindarna hade 1970 som bekant vänt – men man skymtade likafullt konturerna av ett nytt Pasternak-fall. Den sovjetiska regimen kunde inte heller negligera och bagatellisera priset, då den regimtrogne författaren Michail Sjolochov så sent som 1965 fått motta samma pris. Sovjetstatens problem var alltså två: man hade tidigare erkänt inte bara Solzjenitsyn utan också själva Nobelpriset. Det är därför inte förvånande att Svenska Akademiens ständige sekreterare Karl Ragnar Gierow i samband med tillkännagivandet placerade Solzjenitsyn i den socialistiska blickpunkten. Han var en ”son av den ryska revolutionen”, av ”Lenins revolution”, menade Gierow, och hävdade att Solzjenitsyn aldrig gett upp detta ”andliga fäderne”. I denna tolkning kan anas en ambition att ge Sovjetregimen en politisk möjlighet att låta Solzjenitsyn motta sitt pris och därigenom undvika ett Pasternak-fall.³⁵²

Kommentarerna kring priset var blandade, i huvudsak erkännsamma, även om ideologiska skiljelinjer grundade i den samtida radikaliseringen kunde märkas. Författaren Sara Lidman, som genom sin roll i Vietnamrörelsen gjort sig bemärkt inte bara som författare utan även som samhällsdebattör, tyckte att akademien gjort ett gott val. Samtidigt ansåg hon att akademien visat ett mod som tydligt gick i en specifik riktning, och frågade i raljant ton om författaren Eldrige Cleaver – en av de amerikanska Svarta Pantrarna – skulle få nästa års Nobelpris. Att på detta sätt likställa en amerikansk systemkritiker med en sovjetisk systemkritiker, innebar också ett principiellt likställande av det kalla krigets båda stormakter, inte olikt vad företrädarna för tredje ståndpunkten gjort tjugo år tidigare. En av de personer som då deltog i debatten, Artur Lundkvist, satt nu själv på stol nummer 18 i den akademi som förärat Solzjenitsyn priset. Lundkvist uttalade sig inte om Solzjenitsyns författarskap. Han påpekade istället att det i akademien inte fanns möjlighet att reservera sig mot beslut – antingen prisade man ett val eller så kommenterade man det inte. Lundkvist valde det sistnämnda. Han stod uppenbarligen inte bakom beslutet.³⁵³ En annan företrädare för den tredje ståndpunkten, Karl Vennberg, var

till synes mindre brydd över att Solzjenitsyn i hans ögon framstod som en varken sovjetisk eller ”ädelkommunistisk” författare utan istället saknade det förgångna Ryssland. Så var det väl även med ledarna i Kreml?

Handen på hjärtat, herrar makthavare i Kreml, har inte Ryssland länge gått före kommunismen i er innersta värdering. Och inte sviker Solzjenitsyn Ryssland. Vad han sviker är på sin höjd kommunismen, denna redan halvt misslyckade episod i ett stort folks stora historia.

Då Solzjenitsyn svek kommunismen gjorde han alltså bara det som Sovjetledarna gjort sedan länge. Spänningarna tycktes närmast vara ett missförstånd.³⁵⁴ Till Vennbergs tema om ”den halvt misslyckade kommunismen” kom även författaren Per Olov Enquist i sina kommentarer. Han uttryckte stor tillfredsställelse med valet, och bedömde Solzjenitsyn som en samhällskritiker som fokuserade på situationen i det samtida Sovjet, ”där den socialistiska utvecklingen redan övergått till byråkratisk förstelning”.³⁵⁵ I Enquists såväl som Vennbergs kommentarer fanns alltså en markerad tanke att det socialistiska respektive kommunistiska samhället inte – längre – fanns i Sovjetunionen. Det utopiska projektet hade förvandlats till en dystopi. Lundkvists kommentar är i detta avseende mera kryptisk, men man anar en annan värdering än Vennbergs. Vid sidan av dessa två, som det ter sig, skilda värderingar av Sovjetunionens förhållande till de kommunistiska idealen, båda dock artikulera från en socialistisk blickpunkt, fokuserar Sara Lidman istället en tredje möjlighet utifrån samma punkt: samtidens behov av USA-kritik, rent av antiamerikanism.

Då frågan kring prisutdelningen blev alltmer inflammerad tillkom partipolitiska bitoner. När Gierow fick avslag på sin visumansökan för att kunna överrätta priset i Moskva menade såväl Folkpartiets som Moderaternas ledare, Gunnar Helén och Gösta Bohman, att detta var upprörande men också symptomatiskt för den ofria diktaturen. Samtidigt avböjde Vänsterpartiet Kommunisterna att kommentera

frågan, vilket gjordes till en poäng.³⁵⁶ Republikanen Vilhelm Moberg skrev i bullrande ordalag och med visumincidenten som exempel att den gamla tyranniska tsarregimen nu vida hade överträffats av den sovjetiska regimen. Icke desto mindre tillhörde Moberg dem som bedömde Solzjenitsyn som ”kompromisslös socialist”, men en frihetligt strävande och mänsklig socialist. Tanken om Sovjetstaten som en degenererad form av socialism tycktes alltså sammanfattningsvis väl spridd i samtiden.³⁵⁷

Herkules slår sönder Augiasstallet

Mot bakgrund av de förvecklingar som funnits kring Solzjenitsyns Nobelpris och det mediala intresse dessa tilldrog sig, är det knappast förvånande att *Gulagarkipelagen*, då den utkom i svensk översättning i februari 1974, mötte ett enormt intresse.³⁵⁸ Den fick förstadagsrecensioner av nästintill hela den svenska pressen. *Svenska Dagbladets* Knut Ahnlund, som redan då Solzjenitsyns Nobelpris tillkännagavs låtit ana att det nu utgivna verket cirkulerade i stencilerad utgåva, så kallad *samizdat*, bedömde *Gulagarkipelagen* som en av seklets viktigaste böcker. Ahnlund lyfte direkt två av de teman som återkom i flera recensioner. För det första hade den terrorpolitik som lägerarkipelagen stod som symbol för utförts ”i tecknet av en ideologi”. För det andra knöts denna samhällstruktur till de tidiga revolutionsåren och därmed till namnet Lenin.³⁵⁹ Den byråkratiska förstelningen och de stalinistiska grymheterna var alltså inga avsteg, utan fullt konsistenta med vad revolutionshistorien och den ideologisk-genetiska koden förutskickade. Solzjenitsyns fördömande gjorde inte längre halt vid Josef Stalin. Ett stort antal recensenter lyfte fram dessa båda teman, som kan sägas sammansmälta i en kritik av marxism-leninismen, förstådd som historia såväl som ideologi.³⁶⁰

Aftonbladets recensent Lennart Ljunglöf var en av dessa, då han menade att Solzjenitsyn såg en ”rak linje” mellan de tidiga revolutions-

åren och Stalins eskalerande terror. Även om Ljunglöf poängterade att det var en stor skillnad mellan Stalins Sovjet och det samtida, såg han den samtida oförmågan hos de sovjetiska ledarna att göra upp med det förflutna som betecknande för ”vad årtal av byråkratisk stagnation nödtorftigt dold av ideologiska fraser har resulterat i.” Ljunglöf vidrörde ytterligare ett vanligt tema då han i sin recension inledningsvis förklarade att *Gulag* betyder lägeröverstyrelsen, den organisatoriska topp som samordnade verksamheterna i den utspridda lägerarkipelag där Solzjenitsyn själv på ”groteska” grunder tillbringat många år.³⁶¹ Att *Aftonbladets* recensent på detta sätt såg sig nödsakad att förklara bokens titel visar att det begrepp som i den senare efterkrigstiden varit en av de främsta metaforerna för det totalitära samhället, vid denna tid inte var känt. Referenspunkten *Gulag* skapades nu, och en månghövdad recensentskara såg sig liksom Ljunglöf tvungen att förklara begreppet.³⁶²

Att titeln pockade på förklaring var däremot inte detsamma som att själva substansen ansågs ny. Flera recensenter menade tvärtom att stora delar av Solzjenitsyns skildring bekräftade vad som redan var känt. Denna bedömning förekom i två principiellt skilda skepnader. I en mening ansågs Solzjenitsyns redogörelser bekräfta det som bland andra historikern Robert Conquest beskrivit i sitt magnum opus *Den stora terrorn* några år tidigare. Solzjenitsyn kunde här ses som en ”man på insidan” som bekräftade den bild Conquest gett.³⁶³ En sådan karakteristik inskräppte ännu en gång Solzjenitsyn som sanningsvittne – det var återigen frågan om ett ”direkt gestaltat historiskt material” för att tala med *Sydsvenska Dagbladets* Birgitta Trotzig, och *Bohuslännings* Jan Gerd påpekade att angreppen på Solzjenitsyn sällan rörde den sakhistoriska substansen eftersom denna i sak var korrekt återgiven.³⁶⁴ Ur en motsatt synpunkt kunde Solzjenitsyns bild ses som så välkänd och elementär att nyhetsvärdet sågs som obefintligt, kanske till och med oviktigt. I en senare recensionsartikel menade exempelvis Sven Delblanc, som även recenserat *En dag i Ivan Denisovitj liv*, att Solzjenitsyns verk förvisso kunde betraktas som en ögonvittnes-

skildring, men att den historiska bakgrunden torde vara känd av den elementärt allmänbildade eller den som genomgått svensk grundskola. Delblanc berörde i sin recension också författarens ”besynnerligt auktoritära och reaktionära samhällsidéer”, liksom det faktum att han suttit i ett privilegierat specialfängelse på ett sätt som tycktes sätta frågetecken för Solzjenitsyn som moraliskt samvete.³⁶⁵

Redan denna i grunden likartade uppfattning om materialets sanninghalt och nyhetsvärde rymde således positioneringar över större delar av den politisk-ideologiska skalan. Detta återkom också i övriga recensioner, mer eller mindre explicit. En av de mer explicita på den liberala sidan var Ivan Faludi, som i *Uppsala Nya Tidning* beskrev Solzjenitsyns uppsåt som ett påvisande av ”kasernkommunismens” rätta ansikte. Liksom en del tidigare nämnda recensenter gjorde Faludi en stor poäng av hur Solzjenitsyn tidssatte denna kasernkommunism: den hade tagit sin början 1917 och det var Lenin som bar ansvaret för dess uppkomst då han inrättade den hemliga polisen, *tje-kan*, och deporterade meningsmotståndare till Solovetskijöarna. Till och med tsarregimens brutalitet övertrumfades av den sovjetkommunistiska, oberoende av om det gällde Lenins eller Stalins regimer. Faludi refererade också en del av den sovjetiska regimens kritik av Solzjenitsyn, och ställde därigenom det dystopiska trilemmats logik i blyxtbelysning. Varför, frågade sig sovjetiska befattningshavare, negligerade Solzjenitsyn den amerikanska imperialismen i Vietnam, eller fascismen i Chile? Här lade makthavarna i Kreml det moraliska fördömandet utanför det egna sovjetiska systemet – fullt i linje med trilemmats amoraliska logik, enligt vilken fokus ständigt riktas mot repression utförd under andra ideologiska fälttecken än de egna. Faludi poängterade här till svar att det då *Gulagarkipelagen* skrevs inte ens fanns en Allenderegierung i Chile, och menade vidare att Vietnam knappast hade något att göra med Ljubjankafängelset i Moskva. På detta sätt avfärdade Faludi de dystopiska ideologierna antiimperialism och antifascism som antingen ointressanta eller anakronistiska i detta sammanhang. Däremot ställs den liberala blickpunktens tydligt

beskrivna antikommunism vid sidan av en lika tydligt framskriven antinazism i ett tydligt totalitarismteoretiskt meningssammanhang. Hitlers Gestapo ställs bredvid "det sovjetiska Gestapo", men likställandet av de sovjetiska och nazityska regimerna går utanpå dessa konceptualiseringar. Västtyskland, som av den sovjetiska regimen anklagats för att inte tillräckligt ha gjort upp med sitt förflutna, uppges ha dömt 86 000 före detta nazister. Hur många tjeckier, GPU:are eller NKVD:are hade sovjetstaten lagfört? Inte någon. Här fanns mycket övrigt att önska, menade Solzjenitsyn såväl som Faludi. Själve Molotov promenerade ju som pensionär runt bland släktingarna till dem han avrättat. I detta förhållande fanns en grundval för direkt kritik också av den samtida regimen. Solzjenitsyns anklagelseakt kunde inte begränsas till vare sig Stalin eller Lenin. Även hos den samtida Brezjnevska regimen låg statsterrorismen latent, vilket bevisades inte minst av en ovilja att ställa de tidigare bödlarna inför rätta.³⁶⁶

Den konservativt profilerade debattören Sven Stolpe instämde i stora delar av Faludis bedömningar. I furiösa ordalag menade han att Lenin och "undermänniskan" Stalin skapat ett system så befriat från humanism och värdighet att "den primitivaste stam av människoätare" skulle te sig som Platons akademi vid en jämförelse. Längre hade man trott att Hitler var oöverträffad, men ställd vid sidan av Stalins massakrer på sina landsmän vägde till och med de nazistiska jude-morden lätt, menade Stolpe. Liksom Faludi lyfte Stolpe Solzjenitsyns krav på ansvarsutkrävande, och återkom till jämförelsen med de västtyska rättsprocesserna. Något liknande kunde man dock inte vänta sig i Sovjetunionen, där förbrytarna satt kvar på sina feta löner och konfiskerade gods. Stolpe konkluderade varnande att det också i den svenska kultursfären fanns åtskilliga som direkt eller indirekt tjänstgjorde som "lydiga lakejer i dessa mördarens tjänst".³⁶⁷ Den dystopiska sovjetiska erfarenheten var alltså i Stolpes tanke orienterande också för svenska förhållanden genom det faktum att den svenska vänstern stod på samma ideologiska grundval. I *Sundsvalls Tidning* fyllde P.O. Dahlin på i likartad stil:

Hur kan människor i vårt land – kanske med viss rätt – ondgöra sig över vårt fångvårdssystem utan att ha ett ord till protest mot vad som här skildras? Som ställer upp till demonstration under bilden av Stalin, inkarnationen av despotisk grymhet och med tiotals miljoner liv på sitt samvete.³⁶⁸

Den dissonans i moralisk bedömning av skilda ”fångvårdssystem” som Dahlin berör, kan ställas i relation till den problematik som tidigare vidrörts. Hur skulle begreppet *Gulag* förstås, hur skulle det karakteriseras? Som vilket fångvårdssystem som helst, eller som läger, och därmed tillhörigt den nazistiska associationssfären? Det finns skäl att avslutningsvis dröja vid *Dagens Nyheters* chefredaktör och recensent Olof Lagercrantz. I en inledande recension med titeln ”Det ryska Fängelselandet” fann sig Lagercrantz liksom många andra föranledd att utläsa förkortningen *Gulag*, *Glavnoje upravlenija lagerej*, vilket översatt till svenska uppges bli lägeröverstyrelsen. Denna lägeröverstyrelse sägs i sin tur vara ”det centrala organet för fängelser och korrektionsanstalter i Sovjet”. Förledet ”läger” har alltså lyfts bort, till förmån för en betydligt mera neutral karakteristik, och i det allmänna konstaterandet att mänskligheten haft otaliga möjligheter att studera fängelsemurar från insidan suddas också principiella skillnader fångvårdssystem emellan ut.³⁶⁹ Detta ställningstagande får också en pregnant formulering i en senare artikel om Solzjenitsyns verk, då fängelserna i Sovjet såväl som överallt annars sägs utgöra spegelbilder av samhället i sin helhet.³⁷⁰

Lagercrantz värderar också Solzjenitsyns ambition att göra Lenin ansvarig för terrorn på ett egenartat sätt, då en sådan omvärdering framställs som en uppgift jämförbar med att ”inför historiens Gud” ställa USA som ansvarigt för att man berövat indianerna deras land. Så turneras perspektivet till att gälla amerikansk kolonisation och imperialism – samma argument som tidigare dömts ut av inte minst Faludi. Den amerikanska aggressionen ställs i det vidare också bredvid tsardömetts barbari, medan den kommunistiska revolutionens emanciperande konsekvenser lyfts fram som centrala delar i meningssammanhanget:

Flertalet människor i vår värld utgår från att oktoberrevolutionen var nödvändig och berättigad, att tsarernas välde ruttnat sönder inifrån. Om också bolsjevikerna krossade den spirande demokratin, upplöste den genom fria val utsedda konstituerande församlingen, och inledde den långa diktaturen, förvägrar vi inte kommunistpartiet vår respekt. Det är under dess ledning ett fantastiskt uppbyggnadsarbete gjorts, och seger vunnits över världens starkaste militärmaskin.³⁷¹

Den frigörelse som revolutionen, diktaturen till trots, fört med sig låg alltså inte enbart inom det sovjetiska territoriets gränser. Lagercrantz vill också påminna om att segern över Nazityskland borde räknas på Sovjetstatens moraliska konto, och det ”vi” som Lagercrantz frammanar borde känna tacksamhetsskuld inför detta. Sovjetkommunismens antifascistiska halt är tydligt meningsbärande. Även om Lagercrantz inte explicit vill underkänna Solzjenitsyns bild, är han alltså själv ovillig att lägga Lenin på offerbålet. Det är betecknande att han, då han liksom Faludi lyfter fram ryskt straffarbete och deportationer, fokuserar de tsarryska deportationerna till Sachalin såsom de skildrats av Anton Tjechov.³⁷² Det är här också tydligt att Solzjenitsyn och Lagercrantz värderar tsardömet på diametralt olika sätt: medan Solzjenitsyn saknar invändningar mot detta, utgör det tvärtom för Lagercrantz en omistlig del av revolutionens meningssammanhang och kontext. Tsardömet är den historiska och strukturella förutsättningen för Lenin, och förvandlar potentiellt denne från förövare till offer. I en avslutande nyckelmening konkluderade Lagercrantz att Solzjenitsyns dogmatiska tolkning inte fick bli den enda rösten från Sovjet, men än viktigare var att *Gulagarkipelagen* inte blev ”en slutstation i diskussionen om socialismen”.³⁷³ Man kan i detta uttalande ana en tydlig oro – en oro för att den dystopiska erfarenheten skall övertrumfa en utopisk förväntan om socialismens potential.

* * *

Samma dag som Birgitta Trotzig recenserade *Gulagarkipelagens* första del i *Sydsvenska Dagbladet* förkunnade huvudrubriken på samma

tidnings ledarsida att "1984 började 1917". Ledarskribenten slog med denna rubrik inte bara en länk mellan Solzjenitsyns erfarenhetsbase-
rade verk och Orwells litterära dystopi, utan tidfäste också statsterrorn
till år 1917 och Lenins revolution. Det var alltså fel redan från början,
den kommunistiska ideologin i sin ursprungliga ryska inkarnation
hade fällt avgörandet, och det fanns, menade skribenten, skäl att min-
nas detta i en tid då kommunister med framgång utmålade sig som
de demokratiska fri- och rättigheternas främsta beskyddare alltmedan
antikommunismen framställdes som klandervärd. Skribenten tog till-
fället i akt att påminna om hur den svenske kommunistledaren C-H
Hermansson hyllat Stalin vid dennes frånfälle 1953. Vad hade hänt
om man vid samma tidpunkt hade hyllat Hitler, frågade skribenten sig
i en typisk totalitarismtolkning. Det är en inte alltför vågad gissning
att *Sydsvenskans* liberale ledarskribent i Solzjenitsyns verk såg en möj-
lighet att med IB-affären i färskt minne visa på vad denna byrå haft
som uppgift att skydda mot – ett totalitärt hot av sovjetrysk typ.³⁷⁴

Alexander Solzjenitsyns väg från en förhållandevis mild antistali-
nism till fördömanden och ljungande förbannelser över det sovjetiska
systemet i sin helhet göt mod i borgerligt stämda debattörer som i
samtidens radikaliserade klimat känt sig alltmer alienerade. Vietnam-
frågan hade skiftat samhällsdebattens fokus från det totalitära hotet i
öst till det imperialistiska hotet i väst – en repressiv smitta som tyck-
tes ligga latent också i det svenska samhälle som väsentligen delade
det kapitalistiska Amerikas ekonomiska grundstruktur. IB-affären
ställde denna väsenslikhet i blyxtbelysning: samma antikommunister
som tidigare lierat sig med nazistiska Gestapo gick nu i armkrok med
CIA, och blygdes inte heller för att åsidosätta de demokratiska fri- och
rättigheterna. I allt detta slog Solzjenitsyn in en kil. Den socialism,
som för många var den ideologiska slutsats som fanns att dra av er-
farenheterna från Vietnam och av IB, konfronterades bryskt med ett
annat erfarenhetsinnehåll: den realpolitiska sovjetiska erfarenheten.
På samma sätt som Kravtjenkos erfarenheter en gång brutit mot den
tidiga efterkrigstidens antifascistiskt betingade socialistiska tendens,

kom Solzjenitsyns erfarenheter nu att kontrastera mot samtidens anti-imperialistiska vänstervåg.

Tidens radikaler fick däremot ett allt svårare förhållningsproblem. På samma sätt som borgerliga skribenter tyckt sig se Solzjenitsyns stilistiska och politiska tvångströja då *En dag i Ivan Denisovitj liv* recenserats, kunde han nu hyllas för att antistalinismen utvecklats till en vidare antisovjetism och därmed också antikommunism. Förhållandet gällde också omvänt. Kommunistiska *Ny Dag*, som 1963 höjt Ivan Denisovitj till skyarna och grundmurat bilden av Solzjenitsyn som sanningsvittne, negligerade *Gulagarkipelagen* 1974.³⁷⁵ Tystnad var naturligtvis ett sätt att hantera Solzjenitsyn från en socialistisk blickpunkt. Andra recensioner, liksom reaktionerna på Nobelpriset, visar på andra möjligheter. En sådan bestod i att vid sidan av Solzjenitsyns bild av tillståndet i Sovjetunionen påminna om den amerikanska dystopin – samtida övergrepp i Vietnam såväl som historiska mot indianer kunde passa in. Ytterligare en möjlighet var att principiellt ställa sig bakom Solzjenitsyns bedömning av en degenererad Sovjetkommunism, men samtidigt indikera att orsaken låg i ett avsteg från den ursprungliga linjen, och därmed också antyda att den ideologiska förklaringsfaktor som Solzjenitsyn ställde i blickfånget egentligen var felaktig. Olof Lagercrantz artiklar innehåller båda dessa element, vilka i hans fall dessutom paras med ett fastslående av olika fängvårdssystemens principiella artlighet. Den oro Lagercrantz ger uttryck för i sin konklusion – att Solzjenitsyns röst och bedömningar skall bli det sista ordet om socialismen – speglar i hög grad hur *Gulagarkipelagen* kunde tolkas från en liberal respektive en socialistisk blickpunkt. Medan det utifrån den liberala blickpunkten kunde te sig som att sanningsvittnet Solzjenitsyn dystopigjorde Sovjetunionen på samma sätt som Viktor Kravtjenko och Robert Conquest tidigare hade gjort, och dessutom frammanade den kommunistiska ideologin som dystopins själva livsnerv och uppkomstbetingelse, blev utmaningen utifrån en socialistisk blickpunkt istället att rädda själva socialismen undan erfarenheten av densamma. Att betona den sovjetiska regimens historisk-strukturella

förutsättningar liksom emanciperande konsekvenser av dess politiska handlande erbjöd här två möjligheter, båda utnyttjade av Lagercrantz. Men situationen var komplicerad. Så länge Solzjenitsyn låtit sig nöja med att kritisera den stalinistiska regimen kunde detta accepteras och hyllas. Genom att lägga Stalin på offerbålet kunde Lenin äreräddas, och därmed var också Sovjetstatens fundament räddat. Men nu var situationen en annan. Solzjenitsyn var inte längre, för att tala med Olof Lagercrantz, en Herkules i ett Augiasstall med ambitionen att städa upp – han ville riva hela stallet.³⁷⁶

Det kan sammanfattningsvis också noteras att begreppet totalitarism endast verkar förekomma i materialet en gång, då Karl-Erik Eliasson i *Helsingborgs Dagblad* hävdar att Solzjenitsyn levererat en ”frontalattack på de totalitära krafterna i det som borde vara en mönsterdemokrati”.³⁷⁷ I recensionerna till den bok som i full paritet med Orwells *1984* ingår i en slags totalitarismkanon existerar alltså begreppet knappast alls. Totalitarismbegreppet var, i likhet med Solzjenitsyn själv, ur takt med tidsandan. I en uppsats med den snarlika titeln ”På tvärs med tidsandan?” om det svenska mottagandet av *Gulagarkipelagen* och baserad på i huvudsak samma artikelmaterial som här, skriver historikerna Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson att det dominerande intrycket av mottagandet var att Solzjenitsyns bild redan var känd och att den inte hade något att göra med den ”verkliga socialismen”. Vad den verkliga socialismen var, var däremot höljt i dunkel.³⁷⁸ Denna bedömning bekräftar den ovanstående karakteristiken – för den socialistiska blickpunktens företrädare gällde det att rädda socialismen undan erfarenheterna av densamma. Den sovjetiska dystopin fick inte bli den ensamt meningsbärande inkarnationen av socialismen. Var den ”verkliga socialismen” stod att finna är möjligen inte uppenbart utifrån *Gulagarkipelagens* recensionsmaterial. Klart är dock att det i samtiden också fanns samhällen som av den socialistiska blickpunktens företrädare kunde betraktas i ett utopiskt ljus.

VÄNSTERN SOM LÖFTE OCH HOT I 68-VÅGENS KÖLVATTEN

Det brukar allmänt slås fast att den vänstervåg som utgick ur 68-revolten inte i nämnvärd utsträckning riktade blickarna österut. Detta är korrekt i den mening att Sovjetunionen inte längre i samma grad kunde betraktas som kommunismens konstruktiva exempel. Det var, som historikern Kjell Östberg skriver, inte som i Ryssland man ville ha det.³⁷⁹ Chrusjtjovs blottläggande av Stalintidens grymheter på den tjugonde partikongressen 1956 jämte hans eget underkuvande av Ungernrevolten samma år och Brezjnevs inmarsch i Prag 1968 gjorde det allt svårare, också för vänstersympatisörer, att se hur sovjetstaten och dess ledare var den revolutionära kraft som skulle kunna lossa folkens bojar. Den sovjetiska dystopin var svår att negligera, vilket inte minst hållningen till Solzjenitsyn tycks bekräfta. Däremot gick blickarna fortfarande i betydande grad mot öst, närmre bestämt mot Maos Kina. Med den realpolitiska konflikten Sovjetunionen och Kina emellan som ytterligare hävstång, skapades grunden för en kontrast-verkan där en stagnerande sovjetkommunism ställdes mot den vitale nytänkaren Mao. Personkulten av och mytbildningen kring honom nådde möjligen inte fullt så devota höjder i Sverige som bland de egna rödgardisterna – som ett mått på hans vitalitet uppgavs han vid dryga sjuttio år bland annat ha simmat en och en halv mil på en dryg timme, en imponerande prestation – men hans citatsamling, *Citat ur Ordförande Mao Tse-tungs verk*, mer känd som *Maos lilla röda*, utövade stor inspiration på den generation som sökte ideologiska alternativ bortom den revisionistiska sovjetkommunismen eller USA-imperialismen.³⁸⁰

Att kommunism på detta sätt kunde utgöra såväl hot som löfte i det radikaliserade klimat som kännetecknade stora delar av sjuttioalet är i detta sammanhang centralt. Förvisso hämtade vänstervågen stora delar av sin näring ur antikapitalism, antiimperialism och antiame-

rikanism – här förstådda som dystopiska ideologier – men det fanns också en tilltro till byggandet av ett jämlikt kommunistiskt samhälle, och dessutom konstruktiva exempel på att detta skedde i samtiden. Härtill kunde man med det kinesiska exemplet som hävstång exploatera samtida strömningar av decentralism och miljömedvetenhet.³⁸¹ I detta kapitel kommer dikotomin hot och löfte att vara fortsatt central, och kommer att exemplifieras genom förhållningssätt dels till den maoistiska vurmen under den kinesiska kulturrevolutionen och strax därefter, och dels till Röda arméfraktionens aktioner i och utanför Sverige. Medan det förstnämnda fallet kan betraktas som en utopisk resurs för den socialistiska blickpunktens debattörer är det sistnämnda fallet ett slags dystopisk resurs för den liberala blickpunktens företrädare, riktad mot den socialistiska. De båda valda exemplen är alltså potentiella orienteringspunkter i debatten avseende vänsterns dubbla roll som bärare av dystopiska såväl som utopiska drag.

*Förverkligad utopi och hoppingivande kontrast:
Maos Kina*

”När man kommer in i Kina efter att ha suttit över 6 dygn på tåget genom det trista Sibirien och ökenlandet Mongoliet är det en underbar upplevelse”. Så inleds artikeln *Brev från en resa i Kina*, författad av en deltagare i de då vanligt förekommande studieresorna till socialismens föregångsland Kina år 1973. Den underbara initiala upplevelsen fullbordas under resans gång; kineserna utstrålar tillfredsställelse och entusiasm och har trots sin iver och aktivitet tid för varandra, de har gjort mängder av stora framsteg sedan Folkrepubliken utropades, en bred folklig kultur har byggts upp, man uppträder med stil och värdighet och är självklart inte berusad, och allt detta är led i ambitionen att med Mao som ledstjärna skapa en fullgånge demokrati där individen är politiskt medveten och fylld av insikt om sin uppgift att tjäna

folket. Man skulle, menar författaren, lätt kunna tro att kineserna förställde sig och visade upp en kuliss för tillresta utlänningar. Men så är det inte. Författaren har studerat sina värdar då de inte upplever sig iakttagna, och kan slå fast att deras beteende är äkta. Utopin är oförställd.³⁸²

På omstående sida av denna artikel finns ytterligare en reseberättelse. Denna har titeln *Brev från New York – helvetet på jorden*. Bilden är, som förstås av titeln, mörk. Det är rån och skottlossning, tilltagande sociala orättvisor och rasklyftor, berg av sopor, nedgångna hus och ett alltför stort antal människor på samma ställe, som dock överträffas av antalet råttor. Det bakomliggande problemet är den ekonomiska tillväxt "av liberal typ" som till det lilla fåtalets fromma skapat allt större utslagna grupper och förslumning. Men denna utveckling förebådar sin egen undergång. En dag, förutspår författaren, kommer folk att vandra omkring bland spillrorna av den gamla stormakt som "förgiftades av hamburgare, Coca Cola och General Motors" liksom man idag vandrar bland Egyptens pyramider. På samma sätt som man talar om gamla faraoner kommer man då att tala om Nixon- och Forddynastierna – obsoleta rester av i framtiden passerade utvecklingstillstånd.³⁸³

Få exempel kunde vara mer illustrativa än de ovanstående då det gäller 68-generationens sökande efter ideologiska orienteringspunkter: föredömliga utopier såväl som dystopier på gränsen till sammanbrott. Att i sammanhanget tala om just 1968 är naturligt. Kina stod då mitt uppe i den kulturrevolution som kraftigt ökade Maos popularitet inom och utom landets gränser, och hans aktivistiska programfras "Det är rätt att göra uppror!" stod textad på mer än ett demonstrationsplakat. Den maoistiska vurmen var dock ett i tiden mera utsträckt fenomen än enbart revoltvåren. De ovanstående reseberättelserna är båda publicerade 1973. De är båda också publicerade i *Folket i Bild Kulturfront*, intimt förknippad med IB-avslöjandet samma år, men också med namnet Jan Myrdal. Tio år tidigare, 1963, hade samme Myrdal gett ut sin *Rapport från kinesisk by* som blev uppmärksammas även

internationellt.³⁸⁴ Under denna tioårsperiod och ytterligare något år framåt tilldrog sig Kina ett stort och väsentligen positivt intresse – inte minst i sagda tidsskrift och i *Clarté*, men även genom reportageböcker (om än i blandade ordalag) liknande Myrdals av bland andra Olof Lagercrantz, Sven och Cecilia Lindqvist och Tore Zetterholm.³⁸⁵ Mot sjuttioalets andra hälft tycks intresset och entusiasmen ha svalnat. Maos död 1976 och den efterföljande maktkampen parad med de sydostasiatiska konflikterna Kina, Vietnam och Kampuchea emellan utgjorde ingen god klangbotten för utopiskt tal av den art som refererades inledningsvis. Då Kina under Deng Xiaoping åren runt 1980 dessutom började premiera samma ”ekonomiska tillväxt av liberal typ” som karakteriserar den amerikanska dystopin ovan rubbades cirkelarna ytterligare. Den ideologiska patienten gick inte längre upp lika lätt som den gjort på den tiden då en hoppingivande Mao kunde kontrasteras dels mot en stagnerande Sovjetkommunism och dels mot den amerikanska imperialismen såsom den tedde sig i Vietnam.

Att ge en heltäckande och differentierad bild av svensk maoism och sinofili under sextioalet och sjuttioalet är här inte möjligt. Fokus kommer därför att läggas på ett par inflytelserika personer, inte minst Jan Myrdal och Olof Lagercrantz, och deras argumentation i förhållande till Kina. Det är tveksamt om någon av dessa båda kan beskrivas som ”opinionshegemoner” på det sätt som Alf W. Johansson beskrivit Herbert Tingsten under femtioalet. Visserligen satt Lagercrantz på samma chefredaktörsstol som Tingsten, men det sena sextioalets publicistiska initiativ tillkom snarare skribenter som var sina egna redaktörer och vevade hektograferingsmaskinerna själv. 68-rörelsen var, åtminstone programmatiskt, antiauktoritär, och således också ovillig att låta sig ledas av en hegemon. Detta sagt var naturligtvis Lagercrantz chefredaktörskap alltjämt tungt vägande, och hans artiklar om Kina värderas av flera forskare som de mest uppmärksammade under hans tid på posten.³⁸⁶ Vad Myrdal anbelangar kan bara kort konstateras att hans nämnda Kinaskildring översattes till ett tjugotal språk och i vida kretsar gav honom ställning som Kinakännare. Det är betecknande

att även den liberala kvällstidningen *Expressen* inför Richard Nixons Pekingresa 1972 gjorde ett stort uppslag vari ”Kinaexperten” Jan Myrdal fick reda ut begreppen och den politiska situationen.³⁸⁷ Förutom flitig medverkan i dagspress och inte minst *FiB* var Myrdal också ordförande i *Svensk-kinesiska vänskapsförbundet* mellan 1968 och 1973. Medlemstalen för detta förbund närmade sig under sjuttioalet tidvis tiotusen – ett medlemstal i paritet med ett mindre riksdagsparti i skrivande stund.³⁸⁸ Det finns alltså sammantaget goda skäl att anse såväl Lagercrantz som Myrdal som centrala aktörer.

Jan Myrdal

I den kinesiska provinsen Shensis norra del ligger byn Liu Ling.³⁸⁹ Byn är mycket liten, och hade i Sverige knappast låtit höra om sig förrän Jan Myrdal kom dit i sällskap med partnern Gun Kessle 1962. Den bok som blev frukten av deras vistelse där, *Rapport från kinesisk by*, är ett reportage som varvar intervjuer med hjälp av tolk av byborna med en hel del statistik och verket får på så sätt en närmast sociologisk och antropologisk karaktär. Den vetenskapliga ambitionen märks redan i förordet, då Myrdal stolt förkunnar att han är ”verklighetens tolk, icke dess vanställare”.³⁹⁰ Med detta avsågs att olika utsagor i intervjuaterialet kunde komma i konflikt med varandra. Myrdals smått positivistiska ställningstagande implicerar dock inte av nöden att skeenden beskrivs på ett alltigenom värdeneutralt sätt. De intervjuade talar i egen sak, varför de ”positiva hjältarna” i framställningen blir talrika. Detta skriver Myrdal också själv.³⁹¹

Påpekandet att de ”positiva hjältarna” överväger står sig väl. Också i vidare bemärkelse formas en positiv bild. Levnadsstandarden må vara lägre än den svenska – att Myrdal och Kessle logerades i den lokala partisekreterarens grotta kan rimligen inte ha imponerat på rekordårens svenska publik – men det finns å andra sidan en mer genuint folkligt förankrad demokrati. Den maoistiska segern 1949 ansågs dock

ha inneburit stora vinster även materiellt: "När jag kom hit hade jag bara en gryta, nu skulle jag behöva flera oxkärror för att flytta bort alla mina saker", säger exempelvis grönsakslagets ordförande Ching Chung-ying.³⁹² Också skolväsendet fungerar bättre efter revolutionen, då relationen mellan lärare och elev inte längre präglas av rädsla för stryk utan av respekt och kärleksfullhet.³⁹³ Sammanfattningsvis tonar en bild av en löftesrik och underifrån groende demokrati fram. Freden och endräkten är återigen väl synliga.

Report från kinesisk by kom ut 1963 och ligger egentligen utanför det tidsutsnitt som här behandlas. Reportaget är dock en omisskännlig del av det som formade Jan Myrdal till en auktoritet på området. Sinologen Perry Johansson, som annars är grundmurat negativ till såväl Myrdal som dennes Kinabild, skriver om uppmärksammandet av boken att den recenserades av *The Guardian* såväl som *Chicago Tribune* och att den världsberömde franske antropologen Claude Lévi-Strauss såväl som ett antal prominenta Kinaskildrare hyllade den.³⁹⁴ Med dessa framgångar i ryggen fortsatte Myrdal under de kommande åren att skiva ytterligare böcker om Kina.³⁹⁵

Så såg alltså Myrdals auktoritet på området ut då han revoltåret 1968 valdes till ordförande i Svensk-kinesiska föreningen, som snart ombildades till ett vänskapsförbund. Perspektivförskjutningen från förening till vänskapsförbund innebar enligt Myrdal ett ställningstagande mot imperialism, men också mot de anti-kinesiska lögner som florerade. Istället skulle man "verka i nära samarbete med Kinesiska Folkrepubliken myndigheter".³⁹⁶ Motståndet mot antikinesiska lögner bildade en dubbel negation, som vid sidan av den antiimperialistiska grunden också visade vad man var *för* – det löftesrika Kina. Dystopism och utopism gick hand i hand.

Myrdals vurm och sympati för Kina och den kinesiska regimen kommunicerades via flera kanaler. Tidsskriften *FiB* grundades 1972, och var redan från början en av dessa plattformar där Myrdal var en flitig skribent genom återkommande "skriftställningar", men inledningsvis även ansvarig utgivare. Den inledande reseberättelsen är

hämtad ur *FiB*, och det finns ytterligare exempel på starkt positiv rapportering om det kinesiska samhället från sjuttioalets första hälft. Västrapporteringen om kinesisk censur sägs exempelvis vara frukten av en politiskt motiverad lögn. Tvärtom är pressfriheten i Kina god, och tidningarna är inte fyllda med skandaler och kändisar utan av hjältar. De kinesiska barnen är därtill ”öppna och frimodiga” men även disciplinerade, vilket anses vara ett tecken på en stark värdegemenskap mellan barn och vuxna – naturlig i ett samhälle där alla strävar mot ett och samma mål.³⁹⁷

Myrdal ger själv i en skriftställning från 1974 en något grovhuggen men också illustrativ historik över världskommunismens båda huvudpoler. Det kinesiska exemplet var betydelsefullt, menade Myrdal, inte för att det i detta saknades problem utan för att det visade att ett fattigt och förnedrat folk kunde slita sina bojor och av egen kraft bygga en socialism som tjänade folket och inte förföll till teknokratiskt byråkratvälde. Uppenbart är udden riktad mot Sovjetunionen, den union som ”vi som var progressiva” under femtioalet försvarat under hänvisning till ”folkens fred”. Här hörs ekon av tredje ståndpunktens fredsretorik och den så kallade Stockholmsappellen. Då den sovjetiska cynismen och korruptionen så småningom uppdagades framstod där emot, enligt Myrdal, Kina som ett levande socialistiskt alternativ i motsättning till den förstelnade Sovjetstaten. Kontrastverkan de båda polerna emellan förstärktes då Kreml under hot krävde rättning i ledet – ett agerande som påminde mer om den amerikanska behandlingen av misshagliga regeringar: ”När nu den sovjetiska supermaktens ledare började uppträda på samma sätt som herrarna i Pentagon då var det hög tid att fråga sig vad det var för slags socialism de stod för”. Den sympati som Moskva rättmätigt hade fått genom sin kamp mot fascismen var därmed förbrukad.³⁹⁸

Denna historieskrivning är naturligtvis rapsodisk, men också kondenserad på ett sätt som sätter flera delar av det dystopiska trilemmats processuella dynamik i blyxtbelysning: den progressiva Sovjetkommunismen, som under andra världskrigets antifascistiska kamp stärkt sitt

politiska kapital och därtill setts som världsfredens garant, visade sig med tiden vara en cynisk maktapparat och därtill i sin aggressivitet fundamentalt lik USA. En utopisk förväntan hade härmed omformats till en dystopisk erfarenhet, också för många av den socialistiska blickpunktens företrädare. De progressiva krafternas svar på denna nyvunna dystopiska erfarenhet av den sovjetiska kommunismen innebar att den, liksom tidigare det imperialistiska och kapitalistiska USA vändes ryggen, och blickarna riktades istället mot kommunismens levande och levande kinesiska ansikte. Den sovjetiska utvecklingen inrangerades alltså bland de dystopiska erfarenheter som västerlandet avkastat under historiens gång. Men det fanns också kvar ett konstruktivt socialistiskt exempel som gav hopp för framtiden: Kina, som tornade upp sig som en ny utopisk resurs vid den Koselleckska förväntningshorisontens rand.

Det principiella försvaret av Kina går igen på flera fält, inte minst i en debatt om kinesisk rättsskipning 1975. Journalisten Bengt Alexandersson publicerade i *Dagens Nyheter* under försommaren en artikel med rubriken "Rättslösheten i Maos Kina", i vilken han frågade sig om det "liksom i Stalins Ryssland" fanns miljontals politiska fångar i landet. Den bild som tecknas av Kina är en bild av angiveri och rättsvidriga förhörstekniker, och Alexandersson ansåg sig ha goda skäl att tro på likheten med Sovjet.³⁹⁹ Myrdal menade däremot sakkunnigt att Alexandersson visat sig djupt okunnig i kinesisk rättstradition, vilket också forskaren och författaren Håkan Lindhoff höll med om.⁴⁰⁰ Enligt Lindhoff byggde Alexanderssons inlägg på en "eurocentrisk syn på lag och rätt" – för ett land inbegripet i en socialistisk omvandlingsprocess var det i alla fall inte ändamålsenligt med lagstiftning. Kineserna hade, menade han, hittat viktigare hjälpmedel i förändringsarbetet, såsom masskampanjer och ideologisk skolning. Lindhoff ansåg också att Myrdal gett en god bild av det kinesiska rättsväsendet då han i en annan artikel menat att rehabilitering av fångar var det centrala i Kina, inte bestraffning.⁴⁰¹ I en avslutande artikel återkom Alexandersson till den eventuella likheten med Stalins sovjetstat. Med utgångspunkt i ett litterärt vittnesmål från trettioalets Sovjet, som

av socialistiska sympatisörer i sin samtid bedömts som en blandning av hörsägen och skvaller men som senare kom att bekräftas, undrade Alexandersson om motsvarande vittnesmål om Kina ändå inte borde få diskuteras. Man borde försöka dra lärdom av historien: den dystopiska realsocialistiska erfarenheten.⁴⁰²

Utöver Alexanderssons implicita totalitarismkaraktistik av Kina fanns också de som i Myrdals artiklar om Kina såg andra, liknande jämförelser. Då Myrdal skriver om ungdomens obligatoriska kroppsarbete görs jämförelser med Hitlers *Reich Arbeitsdienst*, på samma sätt som fostrandet av barn och ungdom liknas vid indoktrineringen i den ”totalitära statsideologins” länder: Sovjet och Nazityskland.⁴⁰³ I senare ordväxlingar kallas Myrdal för propagandist såväl som stalinist.⁴⁰⁴ Dessa exempel är visserligen snarast invektiv, men indikerar likafullt en ökad böjelse att betrakta såväl Kina som Myrdal själv som totalitärt anfrätta.

Olof Lagercrantz

Ett ytterligare exempel på den potential det maoistiska Kina kunde tillskrivas i svensk debatt under det tidiga sjuttioåret är de totalt fjorton artiklar av *Dagens Nyheters* chefredaktör Olof Lagercrantz som blev frukten av dennes Kinaresa 1970, och som publicerades i *Dagens Nyheter* hösten 1970 och våren 1971. Artiklarna följer olika temata. De första tio redogör för olika fasetter av det kinesiska samhället såsom det gestaltar sig efter det kommunistiska maktövertagandet och efter kulturrevolutionen, medan de följande fyra fördjupar sig i ideologiska spörsmål och inte minst i gestalten Mao.

Ett bärande tema i Lagercrantz Kinaskildring är gemenskap. I motsats till västvärldens ständiga tal om individens lycka talar kineserna istället om den kollektiva, gemensamma lyckan. Hur fattig en jordbruksarbetare än är, är han dock jämställd i ett kollektiv. Denna solidaritet värderar Lagercrantz högt:

Den avgörande skillnaden mellan Kina och vår värld är att människorna in concreto, sådana de går och står på sina två ben, betyder så ofantligt mycket mer än hos oss och att man upplever detta som en hemkomst till något känt och nyss förflutet.

Då människorna är landets främsta tillgång blir också människovärdet högt, varför kollektivets lycka kan sägas vara garanten för individens värde. Detta kan tolkas så, att omsorgen om människorna som grupp av nöden bygger på omsorg om den enskilde – vilket är av principiellt intresse, då Lagercrantz här inte bara glider över utan också löser upp motsättningen mellan kollektiv och individ. Man kan i citatet ovan också skönja en pastoral längtan, som möjligen skulle kunna liknas vid en drömsk modernitetskritik: Vi har valt fel väg, och skulle behöva återvända till vägskalet för att kunna välja något annat och bättre. Denna kritik går igen också då det sägs att Kina saknar höga hus ”som skrämmar genom makt och rikedom” och heller inte har någon ”häftig och hård trafik”. Allt detta kontrasterar mot det moderna väst, samtidigt som det mera principiella försvaret för den kinesiska moderniseringen skapar en viss logisk dissonans, vilken är värd att notera.⁴⁰⁵

Mot denna fond av solidaritet och människovärde betar Lagercrantz av det kinesiska samhället ur en rad aspekter, såsom skolväsende, journalistik, idrott, sjukvård, litteratur, våld, ekonomi och syn på döden.⁴⁰⁶ Den dubbla, eller kluvna, inställningen till moderniseringen återkommer Lagercrantz till. Å ena sidan är den ökande produktiviteten inom främst jordbrukssektorn positiv. Ingen behöver längre svälta. Å andra sidan frågar sig Lagercrantz, med rädsla, om Kina nu anträtt ”vår” moderniseringsväg. Den bild som sammantaget tonar fram är dock inte kluven utan snarast mycket väl avvägd. Mekanisering och produktivitet går framåt, men på ett långsamt sätt som skall förhindra en urartning av västerländsk typ där människor istället lever som ”teknikens fångar”. Kina tycks ha valt rätt i vägskalet. Positivt är också att den kinesiska kraften vänds mot en inre förkovran, vilket enligt Lagercrantz är en

garant för ett fredligt Kina.⁴⁰⁷ Den kinesiska kommunismen framstår således inte som expansionistiskt aggressiv, vilket annars är ett totalitärt karaktärsdrag vars existens i de kommunistiska staterna diskuterats i debatterna om tredje ståndpunkten såväl som om Vietnam.

Förutom solidarisk jämlikhet och välbalanserad modernisering är just den kinesiska fredligheten ett centralt tema. Redan skildringen av den kinesiska idrotten bär spår av detta. Istället för att spela våldsam fotboll, spelar man smidig och fantasifull korgboll. Idrottsresultat publiceras inte heller i tidningarna, då tävlan egentligen inte anstår det kinesiska samhället: "I sporten konkurrerar människor med varandra, men i ett kommunistiskt land bör alla samarbeta och hjälpa varandra".⁴⁰⁸ Den solidaritet och den fredlighet som präglar ett kommunistiskt samhälle konvergerar här, och når i Lagercrantz artikelserie sin fullbordan då våldet i det kinesiska samhället diskuteras. De kinesiska soldaterna är främst försvarare, skriver Lagercrantz, och menar att de kinesiska soldaterna ser närmast "skrattretande fredliga ut". Kinesen är "utrustad med en notorisk civilism" vilken anses härröra från hans umgänge med tröga oxar och bufflar. Detta kontrasterar skarpt mot västvärlden. Det görs uppenbart att Kina har något att försvara sig mot, alltsedan artonhundratalets opiumkrig. Det är med andra ord tydligt att den västerländska imperialismen bär på den aggressivitet den kinesiska kommunismen saknar. I Alberto Moravias efterföljd menar Lagercrantz att västerlänningar föds våldsamma och endast bär på en tunn och nödortfiktig kultiverad fasad som rämnar så snart tillfälle till krig ges. Kinesen däremot föds kultiverad, och förefaller mest nervös då han måste använda våld – han "passar inte för det", skriver Lagercrantz.⁴⁰⁹ Bilden av en kines, vars fredsölskan skapats av umgänget med oxar och bufflar illustrerar också ett annat spänningsförhållande i artiklarna, det mellan orientalism och occidentalism, som i just detta exempel uppträder sida vid sida.⁴¹⁰

Efter tio inledande artiklar, som trots en del reservationer kring vad som visats upp och enstaka kommentarer av mer ifrågasättande karaktär manade fram en bild av ett betydligt mer eftersträvanvärt samhälle

än det västerländska, återkom Lagercrantz i början av 1971 med ytterligare fyra artiklar. Fokus var nu Mao och dennes politiska teori. Lagercrantz noterar att det helt riktigt finns en kult kring Mao, men tycker sig se rationella förklaringar bakom denna. Här finns en enorm skillnad i förhållande till Stalin- och Hitlerkulterna. I Maos fall är det tankarna som är i centrum, medan såväl Stalin som Hitler framställts främst som *ledare*, ”småborgerligt mysande mot välsinnade och för andra omgivna av en aura av våld och brutalitet”.⁴¹¹ Ledarauktoriteten anses komma ur Maos egenartade kapacitet att förena teori med praktik, ett drag som genomsyrar också andra delar av samhället, och som värderas positivt. Maos praktiska handlingskraft, i kombination med teoretisk beläsenhet, tycks i framställningen förena en erfarenhets- och verklighetsbaserad kunskap med ett kommunistiskt utopiskt strävande, och liksom i förhållande till moderniseringen frammana en bild av ett väl avvägt idealtillstånd. Mao sägs först och främst vara ”vettig”.⁴¹²

Då författaren i artikelseriens slutord kommer till den kinesiska regimens repressiva sidor vidgår han förvisso en del av dessa då han talar om kommunistiska avrättningar och partiets ”allhärskardöme”. Från dessa konstateranden går han dock snabbt vidare till det kinesiska utgångsläget vid nittonhundratalets början. Denna historiska genomgång formar sig snart till en fond av våldshandlingar som får karaktären av historisk-strukturell förklaringsgrund till det kommunistiska maktövertagandet, inte olik det sätt varpå det depraverade tsardömet fått kontextualisera det bolsjevistiska maktövertagandet i Lagercrantz Solzjenitsyn-artiklar. Till detta fogar Lagercrantz också en påminnelse om den västerländska våldsmentalitet som utmynnat i övergrepp mot Amerikas ursprungsbefolkning och den europeiska judendomen, och som under två världskrig störtat vår världsdel i brand och låtit våra unga män och kvinnor gå under i ruinerna. Vilka är vi att döma?⁴¹³ Vid sidan av ambitionen att leverera en strukturell, kulturell och historiskt kontextuell förklaring till den kommunistiska regimens repressiva drag, tona ned den ideologiska intentionens roll, och därmed möjliggöra att förövaren skildras som ett offer för om-

ståndigheterna snarare än som just förövre, framträder här ytterligare ett mönster som noterats tidigare: det imperialistiska, rasistiska och allmänt krigiska västerlandet framträder som dystopiskt referensobjekt. Trilemmats negativa definitionsmönster är således intakt, då fokus i sammanhanget riktas mot koloniala brott snarare än mot den ”egna” repressionen. Den västerländska imperialismen slår dessutom en brygga mellan dessa båda tankefigurer, då imperialism å ena sidan allmänt betraktas som västerlandets repressiva praktik, men å andra sidan också mera precist anses vara en del av det kommunistiska maktövertagandets våldskontext.

Den dystopiska västskildringen till trots, så är det Lagercrantz grundmurat positiva inställning till det samtida kinesiska samhället som tydligast tonar fram. Tonen är framtidsviss och utopin – det kommunistiska slottsbygget – är, om inte existerande, så i alla fall inom räckhåll:

Bygget finns ännu blott till en del. Stora stycken existerar endast i planritning. Men detta slott, dess framväxt och dess människor, är det viktigaste, det enda viktiga, som sker i Kina och i hela världen. Ingenting annat finns till riktigt på allvar. Fattigdomen och efterblivenheten, i den mån de på vissa områden existerar, är något tillfälligt, rester av inhemska och utländska förtryckares härjningar.

Sådant bör man inte ägna ens ett ögonblicks uppmärksamhet. Vem stirrar på de vissna fjolårslöven när vårblommorna skjuter upp?⁴¹⁴

Ur det imperialistiska mörkret steg Kina mot det socialistiska ljuset, och detta ljus betydde väl så mycket som det dystopiska mörkret. Lagercrantz artiklar möttes av en del kritik, och inte minst talet om kinesernas ”notoriska civilism” sågs med stor skepsis.⁴¹⁵ Lagercrantz återkom dock i Kinafrågan längre fram under sin chefredaktörstid med i huvudsak samma budskap och grundton.⁴¹⁶

Clarté

Det finns också ett antal publikationer – *Gnistan*, *Rödluvan* med flera – som hade kunnat illustrera Kinabilden i delar av den svenska vänstern under tidsperioden. Inte minst den socialistiska kulturtidsskriften *Clarté* drev dock tidigt en Kinavänlig linje.⁴¹⁷ Tidsskriften organiserade också resor till Kina för att man skulle kunna följa den socialistiska utvecklingen. Denna typ av resor var tydligt ägnade att på ort och ställe se hur det framtida mönstersamhället tedde sig. Man kan i linje med sociologen Paul Hollander se Kinaresenärerna som en form av politiska pilgrimer, och de var inte först i denna nisch. De som under åren runt 1970 åkte för att beskåda den gestaltade maoismen hade haft historiska föregångare på plats också i den löftesrika sovjetstaten.⁴¹⁸

I augusti 1966 besökte ett antal clartéister den unga kulturrevolutionens Kina, och på grundval av denna resa sammanställdes ett temanummer om Kina följande år. Tidigt slås här fast att Kina i samtiden har en dubbel roll: främst som bålverk mot den amerikanska imperialismen, men för socialister också som ett inspirerande föredöme ”som i sin utveckling visat socialismens överlägsenhet, visat att den är värd att arbeta för”.⁴¹⁹ Den antiimperialistiska positionen paras alltså återigen med uppfattningen att det maoistiska Kina också utgör en positiv ideologisk resurs. Dystopism och utopism går hand i hand. Det kinesiska föredömet anses gälla även Sverige. Möjligen har de svenska arbetarna högre löner, men de är löneslavar som i längden endast berikar kapitalisterna. Det absoluta välfärdsläget spelar ingen roll, då det viktiga istället är makten i fabriker och samt åt vem man arbetar. Socialismen är därför bättre anpassad för människorna.⁴²⁰

Kritiken mot vad som uppfattas som ett demokratiskt underskott i det kinesiska samhället avfärdas då demokrati och centralism, tvärtemot vad liberaler ofta anser, ses som komplementära begrepp som rätt klarar avvägningen mellan ”Diktaturens Scylla och Anarkins Charybdis”.⁴²¹ I förhållande till situationen i Tibet avväpnas också frågan

om kinesisk aggression. Tvärtom anses tibetanerna först i samtiden ha blivit en nation. Men de som ”denna dag begår ett av världshistoriens mest handgripliga folkmord i Vietnam” begråter istället ”den borgerliga demokrati, som tibetanerna aldrig haft, och den personliga frihet, som de först nu fått”.⁴²² Föregångslandet Kina framstår alltså som djupare demokratiskt än det borgerliga och imperialistiska väst, präglad av en demokratisk centralism som tillförsäkrar människorna den personliga frihet som ligger i att äga sitt eget arbete. Centralism skapar på detta sätt alltså frihet – ytterligare ett sätt att konceptualisera individens frigörelse genom kollektivet.

En liknande resa, som också denna utmynnande i ett starkt positivt temanummer om Kina, gjordes 1973. Också enligt detta temanummer finns mycket att lära av Kina och om ”socialismens överlägsenhet gentemot kapitalismen”.⁴²³ Kontrasten mot den havererade sovjetkommunismen är återigen närvarande, och blir än tydligare i ett senare nummer om ”Sovjets väg”. Till Andra arbetarinternationalens revisionister, den västeuropeiska socialdemokratins stomme, räknar Clartéredaktionen den sovjetiska kommunismen efter krigsslutet, då Kinas Kommunistiska Parti istället fick överta ledningen för den revolutionära arbetarrörelsen i kampen mot Chrusjtjovs kontrarevolutionära revisionism.⁴²⁴ Kritiken mot Sovjetunionen tar sig också uttryck i polemik mot inhemsk, mer sovjetvänlig press, såsom *Norrskensflamman*. Kritiken mot *Norrskensflamman* transformeras också till viss kritik mot den inomparlamentariska vänstern, VPK, som betraktas som knuten till tidningen.⁴²⁵ VPK kallas rentav den ”moderna revisionismens” främsta uttryck.⁴²⁶ I dessa vänsterns interna åsiktsbrytningar inrangeras även Hitlertyskland: På samma sätt som Clarté ansåg att Sovjetunionen gick i Nazitysklands fotspår, då hela ekonomin var militariserad, ansåg *Norrskensflamman* att Clarté var en maoistisk version av den nazistiska *der Stürmer*.⁴²⁷ Detta är en god indikation dels på den socialistiska blickpunktens inre splittringstendenser, dels på att jämförelser och likställanden mellan kommunism och nazism inte av nöden varit en angelägenhet enbart för den liberala blickpunktens debattörer.

”För oss var Kina på sextiotalet och fram till 1976–77 en inkarnation av det perfekta samhället. När folk attackerade oss kunde vi säga: ’Se på Kina, där fungerar det’. Men det var vår bild av Kina vi visade upp, det var inte verkligheten”.⁴²⁸ Så säger en av den maoistiska tidningen *Gnistans* före detta chefredaktörer i boken *De svenska maoisterna*. Tidssnittet har inte fasta gränser, men förefaller rimligt.⁴²⁹ Någon gång strax efter Maos död började ” verkligheten ” att skava mot redaktörens bild. Mönstret gäller inte bara honom. Då Nils Olof Ericsson, som själv medverkat i den starkt positiva Kinaskildringen *Tjäna folket!* 1973, i en senare uppsats spårar orsakerna till den kinesiska svältens 1959–60 pekar han på ”Maos utopiska projekt” och på en politisk struktur ”karaktäriserad av förtryck, servilitet och institutionaliserat ljugande”. Utopisk förväntan hade alltså inte bara övergått i dystopisk erfarenhet – det var också denna utopism som var dystopins själva uppkomstbetingelse. Svältens omfattning hade Ericsson fått kännedom om 1979.⁴³⁰

Den ovanstående genomgången kan synas som en på många sätt konventionell exeges av centrala drag i den svenska maoismens historia. I förhållande till det analytiska ramverket för denna studie är den dock allt annat än konventionell, då den rymmer ett tydligt drag av socialistisk utopism. Det dystopiska trilemmat har fått goda illustrationer av Vietnamdebatten och IB-affären. De erfarenheter som USA:s krigföring och den svenska åsiktsregistreringen gav vid handen tycktes gynna den socialistiska blickpunktens företrädare, och samma erfarenheter bar upp den dystopiska ideologin antiimperialism såväl som motståndet mot den antikommunism som tycktes ha gjort våld på den demokrati som programmatiskt skulle värnas. Solzjenitsyns real-socialistiska erfarenheter verkade orienterade i motsatt riktning, och gav antikommunismen ny livskraft. I samtliga dessa tre fall är tvekampan mellan antiimperialism och antikommunism den tongivande, och svarar väl mot de ömsesidigt negativa definitioner som det dystopiska

trilemmat i sin strukturella tappning ger vid handen. Till denna idéstruktur lade den frambrytande maoismen ett kvalitativt nytt drag: den ideologiska positionen kunde även definieras *positivt*. Hoppfullheten inför det utopiskt skimrande kinesiska samhällsbygget falsifierar alltså trilemmats ensidigt negativa struktur. Den negativt definierade socialismen är inte allenarådande. Däremot får trilemmats processuella dynamik, där prospektiv utopisk förväntan övergår i retrospektiv dystopisk erfarenhet, en mycket god illustration av det kinesiska exemplet.

Gadamer skriver, då han talar om erfarenhetens verkningshistoriska princip, att varje erfarenhet värd namnet korsar en förväntan. Förväntan tar i detta sammanhang gestalt i det prospektiva löftet om ett kommunistiskt "slottsbygge", för att använda Lagercrantz metafor. Erfarenheten, eller det som *Gnistans* redaktör kallar verkligheten, är svårare att mera exakt bli varse. En konkret erfarenhet skulle kunna vara den mycket kritiska Amnestyrapport som kom vid sjuttioalets mitt, och som kommunicerade en allt annat än positiv bild av Kina.⁴³¹ Om ny erfarenhet istället kan sägas vara vunnen då alltför många delar i en tidigare koherent världsbild försvinner eller förändras, blir istället summan av världspolitiska förändringar intressant. Vietnamkrigets slut, Maos död med efterföljande maktkamp, Vietnams anfall på Kambodja och Kinas anfall på Vietnam kan i detta sammanhang ses som ett antal anomalier, som sammantagna visade att varken maktkamp eller aggressivitet var exklusivt västerländska fenomen. "Civilismen" var kanske trots allt inte så "notorisk"? Då *Clarté* 1979 med anledning av den kinesisk-vietnamesiska konflikten frågade sig om Kina blivit till en supermakt bland andra är svaret förvisso fortfarande nej, men det kan ses som betecknande att man känt sig manad att ställa frågan.⁴³²

Maos död i september 1976 förebådar också en förändring. Då *Svenska Dagbladet* i samband med frånfället summerar nittonhundraalets kinesiska utveckling under rubriken "Från kaos till folkrepublik" görs detta inte utan erkänsla för skapandet av utveckling och stabilitet. Likafullt sägs Kina ha blivit en "totalitär stat under kommunistpartiets fasta ledning", präglad av förstatliganden, likriktning

och ideologisk tvångsundervisning.⁴³³ Även *Göteborgs-Posten* karakteriserar explicit Kina som ett totalitärt land senare samma höst, med hänvisning till bristande pressfrihet och ofri debatt.⁴³⁴ Att borgerlig press på detta sätt yttrar sig kritiskt om en kommuniststat är knappast förvånande, men tidpunkten är likafullt intressant då karakteristiken "totalitär" här dyker upp på ett sätt som det synbarligen inte gör vid sjuttioalets början. Man kan också peka på *Expressens* artiklar från 1977, under parollen "omänskliga Kina", enligt vilka partiet måste ge sitt medgivande inför varje barns födsel och partiets godtycke råder istället för lag, som sammantagna ställer idén om individens frigörelse genom kollektivet på huvudet. Det är istället kollektivet, i form av staten och partiet, som kränker individen.⁴³⁵

Var finns då totalitarismsperspektivet under det tidiga sjuttioalet? Naturligtvis finns de som också under tidigt sjuttioal, och tidigare än så, sett Kina som en totalitärt aggressiv kommunistisk dystopi i enighet med tidigare erfarenheter av den sovjetkommunistiska dystopin. Detta märks bland annat i den tidigare refererade Vietnamdebatten. Här har fokus dock varit ett annat, genom att delar av den samtida vänstern i exemplet Kina tycktes ha funnit ett kommunismens konstruktiva exempel, en kommunism som inte var dystopigjord med samma kraft som den sovjetryska varianten. Även om Kina i de anförda exemplen kontrasteras mot borgerliga, kapitalistiska, materialistiska och i synnerhet imperialistiska västerländska dystopier – och även mot det revisionistiska Sovjet – har artikelförfattarna ett ovanligt litet behov att motivera sin hemvist i den socialistiska blickpunkten genom att åberopa dessa dystopier: Titta istället på det positiva exemplet, det snart nog färdiga socialistiska slottsbygget! Även om inte alla socialistiskt färgade debattörer gick med i detta utopiska synsätt – Sven Lindqvist är ett slående exempel, som i sin och hustrun Cecilia Lindqvists bok *Kina inifrån* skildrar svälten under Maos kampanj "Stora språnget" och beskriver landet som en "diktatur i tygskor" – är detta ett mönster som inte är särdeles vanligt i denna avhandling.⁴³⁶

På samma sätt som en socialistisk ståndpunkt alltså kunde vila på

antikapitalism och antiimperialism, kunde debattörer utan uppenbar hemvist i den socialistiska blickpunkten vara i grunden positivt stämda mot Maos Kina.⁴³⁷ Det var däremot inte säkert att det kinesiska exemplet ansågs tillämpligt på Sverige. Samma dag som *Expressen* publicerade en av artiklarna om det "omänskliga Kina" publicerades också en essä av författaren Lars Gustafsson som varit på resa i Kina. Under parollen "varför Kina aldrig kan bli vår förebild" skrev Gustafsson: "Vad som i Kina var en fungerande social mekanism blev hos studentvänstern i Paris och rebellrörelsen i Stockholm neuros och galenskap".⁴³⁸ Till och med Jan Myrdal kunde nu ställa sig negativ till nyvänsterns vurmande för Kina just som förverkligad *utopi*, trots att han själv starkt bidragit till att forma denna bild.⁴³⁹ Man skulle med historikern Anne Hedén kunna säga att den kinesiska utopin, som utgjort en resurs i vänsterradikaliseringen, av olika skäl helt enkelt blev inställd.⁴⁴⁰

Terror som hotet från vänster: Röda arméfraktionen

"Åklagare göms av SÄPO i fruktan för terrorattack". "Anna-Greta – omringad av livvakter". "Ullsten kan bli nästa offer". Ödesmättade rubriker av detta slag är förvisso hämtade ur svensk kvällspress med smak för suggestiv dramaturgi, men indikerar också en faktisk rädsla för terrorhot i sjuttioalets Sverige.⁴⁴¹ Hotet utgjordes av de tyska vänsterrevolutionära stadsgerillagrupper som redan genom sitt namn – Röda arméfraktionen – satte sig själv i historiskt samband med den röda armé som skapats av Trotskij för att försvara det bolsjevistiska maktövertagandet mot de vita styrkorna under inbördeskriget. Ofta knyts dessa grupper på olika sätt till namnen Andreas Baader och Ulrike Meinhof. Det är inte fullt korrekt i den meningen att såväl Baader som Meinhof greps av tysk polis 1972 och därefter satt fängslade till sin död i fängelse. I ovanstående rubriker, hämtade från 1977, är det alltså inte Baader och Meinhof man egentligen är rädd för (särskilt inte Meinhof som dog 1976), utan efterföljande stadsgerillor – inte

minst Norbert Kröcher som planerat att kidnappa den svenska politiker Anna-Greta Leijon.

Historieskrivningen kring Röda arméfraktionens tillkomst brukar allmänt ta demonstrationerna och dödsskjutningen av studenten Benno Ohnesorg vid den iranske shahens Berlinbesök den 2 juni 1967 som sin startpunkt. Denna händelse, jämte mordförsöket på den tidigare nämnde studentledaren Rudi Dutschke 1968, gjorde delar av den tyska vänstern mer benägen att möta våld med våld.⁴⁴² Detta kunde motiveras dels ideologiskt, som ett motvåld mot det kapitalistiska systemets strukturella våld med kopplingar till USA-imperialismen såsom den blottlades i Vietnam, dels som en mer specifik strukturell respons på vad som uppfattades vara en ofullgången avnazifiering av det tyska samhället. Det var kvarlevorna av Hitlers och föräldragenerationens nazistat som stod på andra sidan kravallpolisens sköldar, menade man. Därmed skrevs generationsklyftan in också i denna radikaliseringsprocess.

Trots att rörelsen alltså räknade sina dagar tillbaks till det sena sextioalet, tycks den stora uppmärksamheten i svensk press ha dröjt. Gripandena av Baader, Raspe, Meins, Ensslin och Meinhof försommaren 1972 kommenterades visserligen på nyhetsplats, men det tycks vara först 1975 genom kidnappningen av kristdemokraten Peter Lorentz, och inte minst gisslandramat på västtyska ambassaden i Stockholm, som Röda arméfraktionen kom att bli ett omdiskuterat fenomen i en svensk kontext. En central fråga i debatt och rapportering var, delvis i analogi med stadsgerillans självbild, huruvida den kunde betraktas som en konsekvens av och reaktion mot en kvardröjande nazism i det tyska samhället, och om en sådan förklaring var om inte legitimerande så åtminstone naturlig. Var attentaten på detta sätt att betrakta som strukturella eller historiskt kontextuella responser, eller byggde arméfraktionens aktioner på en ideologiskt kodifierad analys av kapitalismen? Och gjorde detta i så fall handlingarna legitima, eller var terroraktionerna ett felslut utifrån en förvisso rimlig världsbild?

Jämte dessa bakgrundsdimensioner kunde man fråga sig vad som

blev resultatet av alla kidnappningar och sprängattentat. Regregerade rent av den västtyska staten tillbaka in i ett totalitärt tillstånd i kampen mot arméfraktionen? Var detta i så fall återigen en aspekt av vad som tidigare kallats den liberaldemokratiska paradoxen? Fanns det ett specifikt tyskt reaktionsmönster, en historisk predisposition för rättstatens antites? Eller tvingade den vänsterrevolutionära stadsgerillan en gång för alla det liberalkapitalistiska samhället att sticka fram sitt rätta, fascistiska tryne?

Terrorn flyttar in

I början av juni 1972 greps flera av Röda arméfraktionens tidiga huvudaktörer efter vad som i pressen beskrevs som den största polisinsatsen sedan Hitlertiden. Vad som föranlett detta massiva polisengripande kunde dock inte vara fullständigt uppenbart mot bakgrund av den mera notisartade rapportering kring attackerna som förgått gripandena. Det finns därför i rapporteringen ett behov av att beskriva aktionernas mål och idémässiga ingångsvärderna. I detta sammanhang konceptualiseras Baader och Meinhof vanligen som "vänster" med olika tillägg eller anarkister, mera sällan som kommunister.⁴⁴³ Den ideologiska beteckningen anarkism kom att stå sig tämligen väl framöver. Terroristbeteckningen är i sammanhanget också vanlig, men syftar snarare på verksamheten än de ideologiska koncepten bakom handlingarna. Vad detta speglar är en öppen fråga, men möjligen låter det sig betraktas i ljuset av vänstervågens höga uppskattning och användande av begreppet kommunism i positiv bemärkelse. Då Gudrun Ensslin efter gripandet omtalas som en "långhårig blondin med osäkrade pistoler" behandlas också aktörerna som ett slags Bonnie & Clyde-figurer, delar av en uppkäftig ungdomskultur, vilket inte var helt ovanligt i samtiden.⁴⁴⁴

Det bör påpekas att ingen i det ovanstående försöker legitimera aktionerna. Däremot finns, även tidigt, ett starkt fokus på den problem-

formulering som berör vad som skulle kunna kallas förstärkningen av reaktionen – eller försvagningen av det öppna samhället, beroende på ideologisk ingång. En rädsla att ”fruktan kan bli frihetens fiende” tillhör de mer poetiska kommentarerna till denna dynamik, även om åsikten att terroristjaktens medel med sans och måtta trots allt måste anpassas efter ”det klientel man är ute efter” också förekommer.⁴⁴⁵ Detta speglar oron för att effekten av attentaten, i detta fall kidnappningen av Peter Lorentz, ska bli lagar och polisiära aktioner som i alltför hög grad tummar på rättstatens principer. Det är viktigt att påpeka att terroraktionerna här framställs som demokratiskt kontraproduktiva, inte som blottläggare av statens fascistiska natur i ideologisk mening. Däremot spelar den specifikt tyska kontexten roll, och den nazistiska erfarenheten gör tidvis sin spökvandring genom tidningsmaterialet. Som kommentar till den konservative bayerske politikern Franz Josef Strauss krav på ökade åtgärder, sägs exempelvis i *Svenska Dagbladet* att Strauss visserligen saknar nazistiskt förflutet, men har en sömngångaraktig säkerhet då det gäller att mana fram ”spöken ur det förgångna”. *Aftonbladet* fyller på med att Västtysklands i grunden auktoritära och konservativa klimat ”består”.⁴⁴⁶ Nyckelordet i sammanhanget är givetvis ”består”, som blir en indikation på att nationalsocialismens kulturella jordmån ses som ett tempusöverskridande fenomen i det tyska samhället.

Väldets legitimitet och eskalering är en gemensam tematik för det ovanstående. Vem som i denna uppskruvade spiral anses ha utdelat första slaget är högst väsentligt: staten eller aktivisterna? Även om fördömandet av terrorhandlingarna är starkt, är politiskt våld ett mer komplicerat fenomen, menade vissa, och vände på begreppen:

Antag att en grupp i diktaturens Chile rövar bort regeringschefen Pinochet samt polischefen i Santiago. Antag att de kräver att tjugo politiska fångar frigges – att detta är villkoret för att Pinochet och hans polischef skall återlämnas levande (...) Skulle vi principiellt kunna fördöma våldsmännen med samma övertygelse – och känsla – som den med vilken vi tar avstånd från de västtyska våldsmännen?

Det är något dubiöst vad skribenten själv anser i frågan, då han senare menar att tyrannmord principiellt måste skiljas från andra mord.⁴⁴⁷ Citatet slår emellertid en god brygga in i ett åsiktsläger synbarligen utan större principiella skiljelinjer mellan olika former av våld, och som i vissa fall dessutom är klart över att de anarkistiska våldshandlingarna föregåtts av ett strukturellt våld.

Terror som orsak, verkan eller både och

Terrorn i Västtyskland tycktes nu ha flyttat längre in i det allmänna medvetandet. Frågan var dock inte bara vad aktionerna fick till följd i termer av rättsosäkerhet, utan vad som skapat grogrund för attackerna. Under rubriker som "rättsstat på glid" och "okontrollerat spionage mot den enskilde" tecknade journalisten Frank Hirschfeldt en mörk bild av tillståndet i förbudsrepubliken. Referenserna till nazitiden är återkommande. "Förra gången väntade jag ända till 1939 innan jag lämnade Tyskland, men den här gången tänker jag inte vänta lika länge", säger en intervjuperson som kommentar till utvecklingen, och har därmed den historiska jämförelsen klar. Så långt rörde frågan primärt attentatens konsekvenser i termer av ökad rättsosäkerhet. Hirschfeldt blickar dock även bakåt mot aktionernas jordmån, och formar här en kedja där en försämrad ekonomi och ökad arbetslöshet ligger till grund för det politiska våld som i sin tur fött "den starkt militariserade polisens motvåld" och i förlängningen en politisk situation med osäker utgång.⁴⁴⁸ Hirschfeldt formar här en torso till en socialistisk analys: den kapitalistiska statens glättiga yta krackelerar, de sociala problemen tilltar, och den militarisering av polisen som blir den kapitalistiska statens nästa steg indikerar en utveckling mot fascism. Den kapitalistisk-nazistiska axeln är synlig. Den låga värderingen av den västtyska statens ekonomiska styrka är central i sammanhanget – andra lägger tvärtom vikt vid vad som kallats "det ekonomiska undret" och målar upp en positiv bild av grannen i söder.⁴⁴⁹

Om Hirschfeldt gjort en torso till socialistisk analys, så fullständigjordes däremot denna av juridikdocenten Göran Elwin, knuten till redaktionen för *Folket i Bild Kulturfront*. Bandet till *FiB* skall här inte överbetonas. Jan Myrdal underströk i tidsskriften vid samma tid att ”individuell terror” var reaktionens redskap och var därför starkt avståndstagande – ett avståndstagande som dock inte uteslöt våld *per se*, eftersom önskvärda revolutioner knappast är några ”tebjudningar”. Inget utesluter dock att Elwins och Myrdals tankegångar kan betraktas som komplementära, varför Elwins inlägg likafullt är intressant.⁴⁵⁰ På temat våld i växelverkan beskrev han, med den då stundande rättegången mot Andreas Baader som exempel, det som problematiskt att processen enbart skulle fokusera det politiska våld den tilltalade gjort sig skyldig till – inte det strukturella våld som kännetecknar förbundsrepubliken såväl som ”andra kapitalistiska stater i kris” och inte heller det efterföljande repressiva våld som bland annat yttrade sig i ”mångdubblingen av polisen”.⁴⁵¹ Hirschfeldt hade inte varit tillnärmelsevis så explicit.

Det hör till bilden att det i det korta tidsspännat mellan Hirschfeldts och Elwins artiklar ägt rum ett gisslandrama med dödlig utgång på västtyska ambassaden i Stockholm, vilket inte gick obemärkt förbi. *Svenska Dagbladets* ledarskribent såg det som den yttersta vänsterns och kretsens kring *FiB* bedrägliga taktik att utmåla Västtyskland som ”på väg in i ett totalitärt tillstånd”, och att röken över Gärdet knappt hunnit skingras innan så skedde sågs som särskilt stötande.⁴⁵² Skribenten betraktade Elwins strukturella våldskontext som moraliskt meningsbärande, inte förklarande, vilket i sig sågs som en amoralisk hållning. Något liknande kan sägas om Harald Wigforss, som menade att Elwin ställt kronologin på huvudet, och att ”fem decennier av totalitär svindel” uppenbarligen ”inte räckt till för att immunisera de svenska vänsterhegelianer i västficksformat” som nu torgförde sina analyser.⁴⁵³ Till de mera syrliga kommentarerna hörde också Anno Elfgens, kulturattaché på sagda ambassad och överlevande gisslan, som i ironisk ton menade sig ha förstått att hans efterföljande sjuk-

husvård var att betrakta som en del av samhällets strukturella våldsutövande. Han ställde sig också djupt frågande till idén om ett tyskt samhälle i kris. När Baader och Meinhof inledde sin verksamhet var de tyska ekonomiska resultaten tvärtom rekordartade. Elwins marxistiska exegetik rymde ingen kunskap om det tyska folkets åsikt om tillståndet i sitt land, konkluderade Elfgén.⁴⁵⁴ I sina svar på kritiken återvände såväl Hirschfeldt som Elwin till tematiken att den tyska rättstaten genom yrkesförbud och militarisering av polisen var på glid, men tonade ned sina mer eller mindre explicita tankar om det strukturella våldets bakomliggande roll. Hirschfeldt hade tydliga referenser till den svenska IB-debatten i sammanhanget, men menade också att den svenska problematiken sköts på ett avsevärt bättre sätt. Det fanns trots allt skillnader mellan svensk och västtysk rättsuppfattning. Återigen anas här den nazityska erfarenheten.⁴⁵⁵

Medan Hirschfeldt och Elwin i sina senare inlägg mera ensidigt behandlade arméfractionen som en producent av (mot)våld än som en produkt av (strukturellt) våld, och således tonade ned den socialistiska analysen, fanns det alltså de som föredde en hårdare ideologisk linje. I detta sammanhang kan bokförläggaren Bo Cavefors namn nämnas. I ett inlägg insänt till tidsskriften *Clarté* spekulerade Cavefors i den framtida bedömningen av Baader-Meinhof-gruppen i ljuset av hur antinazistiska motståndsgupper bedömts efter 1945. Då hölls dessa plötsligt för frihetshjältar och idealister, och Cavefors höll inte för otroligt att detta också skulle kunna bli fallet med Baader och Meinhof. I tidens fullbordan, då nazifieringen av Tyskland gått längre och allt fler fått upp ögonen för detta, kanske gruppen skulle framstå som ett avantgarde som med vapen i hand tog upp kampen mot ett nyfascistiskt Europa. Med snäv dialektik menade Cavefors att det i denna process gällde att ta ställning för eller mot fascismen. Vad antifascism i detta sammanhang implicerade var tydligt – man anar en tankemässig anknytning även till den antifascistiska sovjetstatens heroiska kamp mot Adolf Hitler. Den dystopiska ideologin antifascism användes således för att utifrån Cavefors socialistiska blickpunkt stärka attackernas legitimitet.⁴⁵⁶

Clartéredaktionen kommenterade Cavefors inlägg i samma nummer genom att jämföra med de ryska bolsjevikernas karakteristik av de samtida socialistrevolutionärerna. De terroraktioner som de sistnämnda gjort sig skyldiga till hade enligt artikelförfattaren Per-Åke Lindblom endast stärkt reaktionen. I analogi med dessa socialistiska charlataner borde därför de samtida tyska attentaten karakteriseras som en samling kriminella handlingar som först i efterhand getts en vänsterpolitisk rationalisering, allt med "fascistisering" och "hets mot den verkliga vänstern" som sina mest bestående resultat. Man kunde till och med misstänka att terrorgruppen var infiltrerad av högerkrafter. Någon riktig vänster var det i alla fall inte frågan om. Polemiken mot Cavefors var visserligen inte explicit bemötande, men likafullt tydligt avståndstagande.⁴⁵⁷ *Sydsvenska Dagbladets* skribent skrädde däremot inte orden, och menade att Cavefors inte bara hade ansett att ändamålet kunde helga medlen – han konstruerade dessutom själva målet i form av en kontrast till den fullständigt verklighetsfrånvända skräckbilden av en gryende fascism.⁴⁵⁸ Cavefors, vars förläggarskap var nischat mot utgivning av socialistisk litteratur, gav även ut ett urval av texter knutna till Röda arméfraktionen såsom *Ulrike Meinhofs förbjudna tankesätt* (1976) och *RAF:s texter* (1977) i svensk översättning.⁴⁵⁹ Den senare volymen gavs på nytt ut i förkortad form 2009, nu med förord av Cavefors själv. I detta förord återkommer han till temat att begreppet "terrorist" är både subjektivt och tidsbundet. Själv väljer han att kalla stadsgerillan för "rebeller".⁴⁶⁰ På detta sätt möts konceptualiseringen av gruppen återigen med uppfattningen om dess legitimitet.

Socialdemokratins behov av att markera sin reformism

Som antytts är ett vanligt förkommande tema i ledarstick och debattmaterial att Röda arméfraktionens handlingar befordrar en politisk strömkantring åt höger, bort från demokrati och öppenhet, och att detta i allmänhet ses som kontraproduktivt och icke önskvärt – med

andra ord inte som ett sätt att avslöja kapitalistiska staters latent fascistiska struktur.⁴⁶¹ En aspekt av denna synpunkt är att försvagningen av "det öppna samhället" – detta begrepp används också understundom – främst drabbar vänsterns samtliga schatteringar, även den demokratiskt och parlamentariskt arbetande, medan högerextremism däremot behandlas överslätande. Återigen skymtar den nazityska kontexten och erfarenheten fram, då man mer eller mindre explicit antar att många av dem som i samtiden ropade på lag och ordning själva hade applåderat trettioalets terrorstat.⁴⁶² Här aktualiseras också den reformistiska socialismens roll utifrån delvis olika aspekter: samtidigt som socialdemokratien riskerar att bli det eskalerande våldets främsta förlorare, är det också den som har något av en nyckelroll för att häva processen. Inte minst tidningen *Arbetets* ledarsida diskuterar, föga överraskande, socialdemokratins predikament. Att terrorister betecknar sig som "marxister" eller "kommunister" ställer till problem för "vanliga" marxister och kommunister, och det talas i ett annat ledarstick om aktionerna som direkt konträra mot arbetarklassens intressen – en klass som istället vill gå den "i en västlig demokrati, normala fackliga och politiska vägen". Socialdemokratien framställs som attackernas främsta måltavla, och det reformistiska arbetet det som i förlängningen blir lidande.⁴⁶³ Här vädras också tanken att terroristerna i själva verket lika gärna kan beskrivas som högerextremister då de går reaktionens ärenden, och att de i allt väsentligt följer nazisternas aktionsmönster.⁴⁶⁴ Bortsett från socialdemokratiskt färgade ledarstick är ett av de mer tydliga exemplen författade av den tyske journalisten Günter Wallraff, som i ett upprop till Röda arméfaktionen publicerat i *Dagens Nyheter* återigen gjorde direkta referenser till nazitiden, samtidigt som han talade för den progressiva reformismen:

I kraft av denna anarkistiska vålds- och fiendebild skall alla progressiva reformistiska och samhällskritiska krafter förlamas och helst likvideras! En van der Lubbe-effekt: Strauss måste alltså ha sin "Baader" på samma sätt som nazisterna sin van der Lubbe. Hade han inte fått det hade han själv måst skaka fram ett RAF.

Den Strauss som åsyftas här är den tidigare nämnde bayerske kristdemokraten och van der Lubbe syftar på Marinus van der Lubbe, den man som anklagades och dömdes för riksdagsbranden i Berlin 1933. Så vävs återigen den nazistiska historiska erfarenheten samman med tanken att aktionerna i grunden är kontraproduktiva och hasarderar det reformistiska framtidskridandet, och de som med terroraktionerna som erfarenhetsgrund låter den antikomunistiska agitationen gå för långt riskerar att hamna på samma sida i historien som Adolf Hitler.⁴⁶⁵

*

Rapporteringen och debatten kring Röda arméfraktionens olika aktioner är en ganska vidlyftig artikelmassa. Det är dock slående hur väl de temata som indikerats står sig över de år som studerats. Delar av artikelfloran ovan härrör från attentaten mot riksåklagaren Siegfried Buback och arbetsgivarförbundets ordförande Hanns-Martin Schleyer, båda 1977, och det finns alltså en betydande rundgång i argument och temata.

Ett sådant stående tema är att terroraktionerna tvingar rättstaten till rättsvidriga åtgärder. Detta tema kommer ut i två delvis olika skepnader beroende på huruvida man betraktar Västtyskland som primärt just en rättsstat eller som en fascistisk spillra. I det fall Tyskland betraktas som en fungerande demokrati, med eller utan stråk av ekonomiskt under, framträder rädslan för att den liberaldemokratiska paradoxens egendynamik skall lägga stora delar av dessa landvinningar på offerbålet i kampen mot terrorn. I detta fall kan arméfraktionens handlingar beskrivas som kontraproduktiva, motsatta den demokrati som uppfattas som reell. Om man istället betraktar Västtyskland som en våldsstat med fascistiska anlag ses denna regression snarare som logisk: det kapitalistiska systemet har inte bidragit med några ekonomiska under, men väl med det strukturella våld som bildar våldspiralens startpunkt. Om man betraktar det som önskvärt att det kapitalistiska systemet lägger sina latent fascistiska drag i dagen, är detta inte med nödvändighet något

kontraproduktivt, tvärtom. Bo Cavefors tycks stå nära en sådan synpunkt. Det bör noteras att dessa båda synsätt också visar på fundamentalt olika värderingar av liberalism utifrån trilemmats liberala respektive socialistiska blickpunkter: som liberaldemokrati i motsättning till ett totalitärt tillstånd, eller som liberalkapitalism i nära samklang med ett fascistiskt dito. Man hör i sistnämnda fall ekot av Kominterntesen från 1935. Det kan också noteras att betoningen av vad som anses vara en förtryckande fascistisk-kapitalistisk struktur, också ger en praktisk möjlighet att se attentatsförövarna som offer för denna struktur snarare än som just föröware.⁴⁶⁶ Detta mönster har varit synligt tidigare, både i Solzjenitsynfallet och i skildringarna av det maoistiska Kina.

Rakt igenom dessa båda synpunkter – den förstnämnda får sägas vara den mer frekventa – skär också ett atavistiskt tema: nazismen som den tyska arvssynden. År 1977 publicerades i England en bok om Baader-Meinhof-gruppen med den slående titeln *Hitler's Children*, författad av Jillian Becker. När *Dagens Nyheter* i ett ledarstick strax efter kidnappningen av Hanns-Martin Schleyer under rubriken "Hitlers barn" menade att beteckningen förvisso inte var heltäckande, men ändå rymde ett mått av sanning, så var detta ett tema som inte synliggjordes för första gången.⁴⁶⁷ Tematiken knyter an dels till en ofullgången avnazifiering av det tyska samhället, som i en mening var reell – Hanns-Martin Schleyer var exempelvis före detta SS-officer – men dels också till ett viktigt stråk i arméfraktionens självbild.⁴⁶⁸ Man kan inte diskutera med personer som drev Auschwitz, sa Gudrun Ensslin under en rättegång, och då denna dialog ansågs omöjlig blev därför våldshandlingarna en katharsisprocess, det tyska samhällets reningsbad, fullt exponerat på den massmediala scenen.⁴⁶⁹ Så får generationsdimensionen också sin plats i materialet.

Utöver den analys av orsak och verkan som framträder ur materialet, inte minst kopplat till frågan om offer och föröware, är det av visst intresse hur terroraktionerna konceptualiseras ideologiskt. Redan beteckningen "terrorister" kan i vissa sammanhang ses som olämplig – "rebeller", "partisaner" eller "gerilla" hade kunnat vara väl så lämpliga

enligt somliga.⁴⁷⁰ Detta är dock en uppfattning i marginalen. Den synbarligen vanligaste beteckningen på stadsgerillan är som tidigare nämnts "anarkistisk" snarare är "kommunistisk". Rent allmänt används också "vänsterextrem" eller "marxistisk". Enstaka pressröster tycks dessutom betrakta verksamheten som ett bevis på att "fascismens våldsmentalitet" alltjämt lever kvar i Tyskland. Även om detta gränsar till det atavistiska temat, finns det här en tendens att rent konceptuellt skriva terroraktionerna på fascismens konto. Men, som andra påpekade, "vänsterextremism är och förblir vänsterextremism".⁴⁷¹ *Svenska Dagbladet* menade också i samband med ambassadsprängningen att terroristerna var att betrakta som "anarkister, starkt präglade av marxism" och att inga semantiska krusprång skulle eller kunde göra fascister av den motsatta åsiktsflankens extremister.⁴⁷²

Vad den relativt sparsmakade konceptualiseringen "kommunism" indikerar är en öppen fråga. Å ena sidan kan den ganska vanliga beteckningen "vänster" tänkas påvisa ett försök att associera den politiska vänstern i sin helhet med de olika terroraktionerna. Å andra sidan kan den mindre frekventa beteckningen kommunism visa på ett försök att i det radikaliserade sjuttioalet inte låta kidnappningar och mord kontaminera den i samtiden populära kommunismen. Bland annat de sydeuropeiska kommuniströrelserna kunde framställas som arméfraktionens positiva kontrast, men också som en mobiliserande kraft för den tyska vänster som tog avstånd från attackerna. I två rese-reportage från Västtyskland kom kulturjournalisten Arne Ruth in på detta tema. Den vänster som omprövat sina tidigare reflexmässiga benämningar av förbundsrepubliken som en fasciststat sökte nu efter ett alternativ till vänster om socialdemokratin som på parlamentarisk grund och med miljöaktivister och kärnkraftsmotståndare som bas pekade framåt. Erfarenheten av attackerna hade alltså en repellerande verkan i förhållande till den socialistiska blickpunkten, vars företrädare istället sökte sig i riktning mot en mera allmän modernitetskritik. Motståndaren var inte primärt fascismen utan den teknokrati som urholkade demokratin. Även en medlem av Röda arméfraktionen,

Horst Mahler, lät från sin fängelsecell hälsa att han ”fått upp ögonen för skillnaden mellan Hitlerstaten och Förbundsrepubliken” och hamnar i Ruths karakteristik genom detta och andra uttalanden nära den italienska eurokommunismen.⁴⁷³ Huruvida Horst Mahlers ord skall tolkas som en omvändelse under galgen är inte klart, men hans vidare resa genom det tyska politiska landskapet indikerar tveklöst en fortsatt böjelse för mer extrema positioner.

* * *

Det var lätt att under sjuttiotalets slut ana en tilltagande desillusion i vänsterleden. Man visste förvisso alltjämt vad man var emot, men mera oklart vad man var för. I *Expressen* publicerades under våren och försommaren 1978 en artikelserie om Marx tio år efter revolten. Då hade också de så kallade nya franska filosoferna Bernard-Henri Lévy och André Glucksmann, den senare själv med ett maoistiskt förflutet, och deras marxismkritik börjat utöva visst inflytande.⁴⁷⁴ Dessa filosofer kunde dock även ses som en del av revoltvågen. Var inte Marxkritiken också en form av auktoritetsuppror?⁴⁷⁵ Andra, som Håkan Arvidsson eller Sven-Eric Liedman, var mer njugga. Arvidsson, då medlem i VPK, fruktade att filosofernas renoverade antikommunism skulle hota den bestående insats av revolten som stavades just samhällskritik, medan Liedman menade att deras uppfattning om marxismen som vägen till GULAG var förhastad, om än ett vitalt problem för marxisterna. Dessa marxister tänkte sig istället en ren och ideal marxism, och kunde understundom också finna sin utopi på jorden varifrån de sedan kunde sitta och predika ”om himmelriket och om de olika helvetena där omkring”. Men detta var knappast marxismens roll.⁴⁷⁶ Och hur var det med utopin, med ”himmelriket” – var fanns det någonstans?

Temat om den inställda utopin får flera uttryck i artikelserien – ”sextiättadrömmen mot sjuttisjubesvikelsen”, som det heter i ett av de mera poetiska inläggen.⁴⁷⁷ Vilgot Sjöman, även han med litterärt

anslag, hade sett utopisterna ge sig av långt ut på Nordsjön, högt upp i ett oljetorn från vilket de analyserade arbetarklassens behov. Men härifrån kunde de inget uträtta, och nu svek väljarna utopierna.⁴⁷⁸ Clartéisten med mera Kjerstin Norén skrev att hon och många andra haft kulturrevolutionen i Kina som förebild, men att de däremot varit ignoranta för den kommunistiska historiens svarta sidor. Norén ställde också sin dåtida och nutida övertygelse i relation till samtida terror. Frågor om våld och terrorism, som kunnat ställas och besvaras med precision under Vietnamkriget, var obsoleta i förhållande till Röda arméfraktionens handlingar liksom i förhållande till utvecklingen i Kambodja, menade hon. Terrorismen – Norén betonar bland annat kidnappningen av Hanns-Martin Schleyer – ställde den nya vänstern i en konfliktsituation som kunde jämföras med kommunismens kris 1956. Gamla och nya dystopiska erfarenheter lagrades således på varandra, och de som ville artikulera den dystopiska ideologin antikomunism hade synbarligen ett gott stöd i dessa.⁴⁷⁹

Det utopiska anslag som alltså går att finna vetter snarare mot ett slags ekologisk, grön utopi. Tommy Hammarström, som presenteras som ”maoist -68, miljöaktivist -78”, var klar över att det efter Vietnam bara var miljön som kunde ses som en politisk huvuduppgift, och i seriens avslutande artiklar tecknar Arne Ruth utifrån ett danskt exempel bilden av ett grönt ”uppror från mitten”, i kontrast till gammel-liberalismens och den ortodoxa marxismens materialism och obrutna tillväxttro.⁴⁸⁰ Detta kan återigen sägas förebåda en glidning mellan trilemmats socialistiska och modernitetskritiska blickpunkter.

Man kan möjligen, desillusionen till trots och i anslutning till Anders Frenanders analys, peka på att flertalet av debattörerna ändå har en positiv grundsyn på radikaliseringsen och den möjlighet till samhällskritik som denna bar fram. Jan Myrdals inlägg om sextioalet som ”eländigt liberalt” är här ett egensinnigt undantag.⁴⁸¹ Inte desto mindre tycks moderation, eftertanke och nedtonad retorik karaktärisera tioårsminnet. Man kan med Frenanders ord säga att ”erfarenhet lades till erfarenhet” under sjuttioalet. Den ackumulerade kunskap

som vanns, inte bara av teoretiska studier utan också genom studier av ”verkligheten”, ledde till ökade insikter om fel som begåtts, vilket också påverkade den ideologiska orienteringen.⁴⁸² Det ligger här nära till hands att se Frenanders erfarenhetsbegrepp som direkt verkningshistoriskt i Gadamers och Kosellecks mening: erfarenheten hade skapat ett slags kognitiv dissonans mellan ”sextiåttadrömmen” och ”sjuttisjubesvikelsen”, som fick de hoppingivande utopierna att klinga alltmer ihåligt. Men kärnan var god. Också när den socialistiska utopismen mist sin lyskraft fanns ett liberalkapitalistiskt system kvar, och detta behövde kritiseras. De dystopiska erfarenheterna av detta system var alltså meningsbärande.

I ett ofta citerat skaldestycke hade Karl Vennberg, bekant från femtiotalets debatt om tredje ståndpunkten och sjuttiotalets debatt om IB, menat att sjuttiotalets utfall skulle bestämmas av hur väl vänstern lyckades hantera sin besvikelse. Vilgot Sjöman, som kanske själv aldrig varit någon större utopist, anknöt dock till Vennberg då han menade att

jag tillhör dem som inte kunnat ’hantera min besvikelse’ under 70-talet.
Jag har inget kvar av den glada oppkäftigheten från ’Nyfiken’. Numera
är jag dov, tjurig, misstänksam.⁴⁸³

Den nya vänstern var kanske inte ”tjurig”, men klart dovare nu än vad den varit under den tid då det var ”underbart” att med tåg korsa gränsen till Kina och möta leende människor i fred och endräkt.

SVERIGE, VÄNDNINGEN OCH HISTORIEN. STRÅK UR ÅTTIOTALET'S DEBATT.

I maj 1979 valdes torypolitikern Margret Thatcher till brittisk premiärminister. Ett drygt år senare kom vad som skulle visa sig vara en stark åsiktsfrände, republikanen Ronald Reagan, att inta Vita huset. Att en sådan stark transatlantisk länk skulle påverka debattklimat och politiskt språk i vida kretar, kunde – särskilt mot bakgrund av att det krig i Vietnam som för så många grundmurat bilden av USA som en aggressiv imperialiststat sedan ett antal år avslutats – på goda grunder anses troligt. Så blev också fallet. Flera har vittnat om ett trendbrott i debattklimatet runt 1980. Frenander menar i sin avhandling att nyliberalismens genomslag i kulturdebatten trots allt var begränsat, medan statsvetaren Kristina Boréus, som studerat bland annat riksdagsanföranden, karakteriserar trendbrottet som en ”höger-våg”: en ideologisk pendelrörelse med tydligt nyliberala förtecken och nyckelord som privatisering och avreglering. Istället för att fråga ”vem gynnas?” drevs intresset mot frågan ”vem skapar?”. Med marknadsretorikens popularisering fick annat stryka på foten. I riksdagsanföranden minskade användandet av sjuttiotalets honnörsord ”demokrati”, ”solidaritet” och ”jämlighet” drastiskt, enligt Boréus.⁴⁸⁴

Indicierna på förändringen var många. Det gamla *Högerpartiet*, som under tryck av samhällsradikaliseringen bytt namn till *Moderata Samlingspartiet*, hade i 1985 års valrörelse repat så pass mycket mod att man vågade tala om ”systemskifte”. Den före detta chefredaktören för *Aftonbladet*, Gunnar Fredriksson, bemötte i samma valrörelse den nyliberala offensiven med argumentet att den var oförenlig med ”svensk tradition” – en föga radikal invändning i jämförelse med sjuttiotalets politiska retorik.⁴⁸⁵ I *Svenska Dagbladet* publicerades under sommaren 1984, inte utan förväntan, en artikelserie med rubriken ”Farväl till vänstern?”. Här medverkade bland andra Göran Therborn, huvudredaktör för debattboken *En ny vänster* och en viktig gestalt i

det sena sextiotalets radikalisering, som nu för att ro i land sin tanke att "historiens hjärta slår till vänster" nödgades inkludera relativt breda liberala grupper under beteckningen vänster. Vänsterns språkbruk var mildrat och ändrat. Bokförläggaren Bo Cavefors, som ansvarat för stora delar av sjuttiotalets socialistiska bokutgivning, tycktes ganska ensam på barrikaden då han raljerade över hur den medelmåttiga svenska "ölvänstern" medelklassifierats då den, till skillnad från Che Guevara och Ulrike Meinhof, stegrat sig inför risken att förlora "karriären, den lilla täppan och familjelyckan" och därmed också förlorat sin moral. Vanligare än denna färgstarka retorik var att inta det som skulle kunna kallas för en renegatposition: den före detta clartéisten Göran Rosenberg hävdade nu med hänvisning till Karl Popper att kommunismens problem låg i den utopiska visionen som sådan, och Carl Hamilton – då redaktör för SKP: s tidning *Rödluan*, nu Handelshögskolestudent – menade att den praktiska politiska erfarenheten i de socialistiska staterna var avgörande för hur ideologin skulle värderas. Socialister kunde inte i evighet hänvisa till att socialismen var något annat än praktiken i de socialistiska staterna, menade han.⁴⁸⁶ Till denna krets av renegater kan också räknas den tidigare förgrundsgestalten i det röda Lund Håkan Arvidsson, som i en tematiskt angränsande artikelserie om det civila samhällets existensbetingelser återknöt till det avfall från vänstergrupperna som han tillsammans med statsvetaren och vännen Lennart Berntson ett par år tidigare deklarerat i boken *Makten, socialismen och demokratin. Om det förstatligade samhället*.⁴⁸⁷

Undertiteln till Arvidssons och Berntsons bok – de skrev för övrigt även bidragen till ovannämnda artikelserie tillsammans – kan här tjäna som en intressant ingång i det förhållande som tidigare kort vidrörts, nämligen att den ideologiska kritikens fokus på den socialdemokratiska staten utgör en viktig konstant mellan sjuttio- och åttiototalens idédebatt, övriga olikheter till trots. Är stat och samhälle att betrakta som synonyma begrepp i en fungerande demokrati, eller hotar staten tvärtom att förkväva det civila samhälle som är demokratin

livsluft och uppkomstbetingelse? Här kunde en kil slås in från olika håll då förhållandet mellan staten och medborgaren skulle diskuteras: en statlig, förkvävande byråkratis triumferande över ett livskraftigt civilsamhälle, kunde ses som en problemformulering som lika gärna kunde ges en liberal konklusion som en frihetligt socialistisk dito i en tid då vänstergrupperna successivt tappade mark. I denna mening kan sjuttitalsvänstern sägas ha definierat åttitalshögerns problem. Det är signifikant att Arvidsson och Berntson, vars artiklar snarare identifierar ett problem än pekar på en tydlig ideologisk slutsats, i artikelseriens påföljande bidrag kunde betraktas som ekonomistiskt sinnade liberaler lika väl som samhällsomstörtande ”kryptoanarkister” i Bakunins och Kropotkins efterföljd.⁴⁸⁸

I sådana fasettrika debatter från åttiotalets första hälft, med den repressiva staten som gemensam huvudtematik, diskuterades också explicit huruvida Sverige var totalitärt – även om det tycks ha rått en omfattande begreppsförvirring rörande vad som skulle läggas i begreppet ”totalitär”. Debatten är här av relevans, självklart för att den knyter an till undersökningens centralbegrepp, men också för att den innehåller illustrativa glidningar mellan det dystopiska trilemmats liberala och socialistiska, men också modernitetskritiska blickpunkter.

Är Sverige totalitärt?

Den artikelserie som så småningom kom att samlas i *Dagens Nyheter* under den paroll som underrubriken föreskriver, tog sin egentliga början i en artikel under strecket i *Svenska Dagbladet* av författaren Sven Delblanc. Den publicerades under devisen ”moral i vår tid” och hade som sin utgångspunkt att ”makten” i samtiden blivit allt arrogantare och dessutom ville inbilla medborgarna att den också var rättfärdig. Kontrasten mot denna orättfärdiga makt var för Delblanc den bibliska historiens Job, som i sitt trots emot gud har rätten på sin sida, också om han utsätts för maktspråk och ”sänds till Auschwitz eller Gulag”.

Till de krafter som kunde trotsa denna "makt" räknade Delblanc, förutom en fri byråkrati, intelligentia och press, inte minst familjen i vilken "rättskänsla vaknar och befästes". Att kritisera en sådan skapare av rättskänsla under hänvisning till könsrollernas brister, samtidigt som folk mord och slavläger totalt kunde negligeras, var enligt Delblanc ett tecken på hur den fria intelligentia som skulle vara rättens röst i själva verket vuxit ihop med den orättfärdiga makten. I denna sammanväxning – man anar en anklagelse för korporativism – låg ett förstadium till en totalitär stat.⁴⁸⁹

Delblancs argumentation ovan kan knappast karakteriseras som idealtypisk liberal statskritik. Snarare har artikelns moraliska anslag om makt och rätt med exempel ur den bibliska historien, parat med vurmandet för familjen som rättsvårdande instans, snarast en konservativ klangfärg. Delblancs sätt att tala om en orättfärdig makt snarare än att explicit kritisera staten är också betecknande för denna tendens. Delblancs artikel fångades emellertid upp av vetenskapsteoretikern Germund Hesslow, och intrangerades av denne i en mera specifik kritik av en korporativ totalitär stat, vilken för Hesslow främst tog sig uttryck i krav på ökat "samarbete" i sjukvården. Detta var enligt Hesslow en eufemism, rentav orwellskt nyspråk, för tvångsarbete.⁴⁹⁰ "Samhälle" och "tvång" blev således utbytbara förled, vilket var en tanke som Hesslow återkom till senare i debatten.

Oberoende av skillnaden mellan Delblancs och Hesslows ansatser tycktes nu ett slags allmänborgerlig kritik av staten och makten ha formulerats. Denna fick inte stå oemotsagd. Lars Anell, chef för u-landsforskningsenheten SAREK, introducerade i sitt svar begreppet frihet på bred front i debatten, då han menade att den radikala skillnaden mellan samtidens och förflutenhetens Sverige var att det skett en radikal omfördelning av makt och frihet – begrepp som hos Anell är intimt sammanknutna. Makten och friheten var helt enkelt mer jämt fördelad i samtiden, vilket naturligtvis innebar att vissa fått en relativt mindre del av dessa båda storheter. Men detta förbådade skapandet av en pluralistisk demokrati, inte en totalitär stat, menade Anell som

också tycktes principiellt positiv till ett ökat folkligt inflytande i företagen vilka annars tenderade att koncentrera makt.⁴⁹¹

Rent övergripande är det noterbart att frihetsbegreppet, under hörgervågens tidiga åttiotal, i stor skala fördes in i denna debatt vänsterifrån. Anells frihetsbegrepp tycks ha större beröringsyta med distributiv rättvisa än med frihet från tvång. Till denna begreppsliga spricka kom även Hesslow i sitt svar, då han menade att Anells frihetsbegrepp var helt särskilt från begreppets traditionella innebörd, vilken ansågs vara just "frihet från yttre tvång". I denna mening var friheten i Sverige kraftigt beskuren av såväl statens som skilda intresseföreningars verksamhet. Anell förväxlade frihet med människors, genom statlig styrning, ökade möjlighet att göra det som staten och Anell ansåg vara bra, men detta skedde till priset av en minskad valmöjlighet för individen. I detta låg vad Hesslow kallade "den totalitära demokratins ideologi", karakteriserad av tanken att individen fundamentalt är kollektivets egendom.⁴⁹²

Eftersom Anell svarat såväl Hesslow som Delblanc, var det nu Delblancs tur att ånyo ta till orda. Det är dock återigen tydligt att det finns betydande skillnader mellan de båda, även om de i debatten ställdes på samma sida. Delblancs invändningar mot Anell var huvudsakligen två. För det första menade Delblanc att demokratins egenvärde offrats för att vinna ett större mått av administrativ och ekonomisk effektivitet. Ett exempel på detta var skapandet av storkommunerna, vilka ansågs ha fört den politiska makten bort från medborgarna och därmed rubbat medborgarandan. I detta argument ligger å ena sidan en kritisk appell mot en byråkratiseringsprocess, men å andra sidan också en kritik mot att ekonomiska och materiella vinster fått diktera processen. Delblanc invänder även mot att Anell åberopat ökad tillgång till materiella värden som en indikation på att demokratin förbättras. Denna generella kritik mot materialism, som liksom Delblancs första inlägg kan tolkas i värdekonserverativa termer, finns inte hos Hesslow. Båda kan sägas fokusera individens rättigheter, men hos Delblanc handlar det i större utsträckning om rätten att delta i en demokratisk process, medan det i Hesslows fall handlar om individens rätt att inte se sig

själv eller sitt arbete ägt av kollektivet. Den andra skillnaden Hesslow och Delblanc emellan är att den senare har en djup misstro mot all maktutövning ”som inte har stöd i ett folkvalt parlament”. Detta låter onekligen som något annat än Hesslows totalitära demokrati, snarare försiktigt socialiseringspositivt. Återigen är en maktfullkomlig byråkrati här i Delblancs fokus, men kritiken är vidare än så då den träffar allt politiskt ”sidoinflytande” oberoende av om det utgår från ”en armé, en kyrka, ett gäng kapitalister eller en facklig korporation”.⁴⁹³ Det tycks sammantaget som att Delblanc uttrycker en längtan efter en mer ursprunglig, direktdemokratisk situation, och i den nostalgi han upplever sig känna vid minnet av fyrtio- och femtiotalens demokrati kan man möjligen även se ett gott öga till den socialdemokratiska traditionen. Man kan också, som journalisten Anders Isaksson gjorde i sin kommentar, se Delblancs idéer som utgående från ett slags allmän modernitetskritisk bas – stämningar som i samtiden främst exploaterades av Miljöpartiet, enligt Isaksson.⁴⁹⁴

Med viss förenkling, särskilt i fallet Delblanc, kan man säga att Delblanc, Hesslow och Anell i tur och ordning representerar en konservativ/modernitetskritisk, en nyliberal samt en socialdemokratisk position. Ett par tongivande röster från sjuttioalets mer vänsterinriktade åsiktsläger kan också noteras i Sven-Eric Liedmans och Sven Lindqvists inlägg. Liedmans artikel tycks stå närmast Delblanc av de ovanstående, i det att även han såg faran av en ökad maktkoncentration och på vilket sätt denna bidrog till ett ökat avstånd mellan medborgare och maktcentra. I detta, menade Liedman, låg en risk att makten flyttade in i den egna blicken, även om konstnärliga och vetenskapliga verksamheter fortsatt borde kunna överskrida ramen. Beteckningen ”totalitär” var således enligt Liedman förfelad, men det faktum att allt fler ”statligheter” korruperade seendet och förminska- de möjligheten att tänka radikalt fritt var likafullt ett viktigt problem för en fungerande demokrati, menade han.⁴⁹⁵ Sven Lindqvist menade också han att demokratin behövde restaureras, eftersom tilltron till denna rubbats av ekonomisk kris och inbördes spänningar. Först då

denna tilltro återställts kunde demokratin ”ta steget in i kapitalismens hjärta”, vilket enligt Lindqvist var önskvärt då näringslivsföreträdare, genom sitt maktinnehav, behövde samma grad av demokratisk påpassning som de valda politikerna.⁴⁹⁶

Så här långt har primärt två linjer i debatten antytts; en mer traditionell politisk-ideologisk positionering från ett modernitetskritiskt och konservativt läger till ett läger till vänster om socialdemokratin, och en mer analytisk med fokus på olika definitioner av begreppet frihet. Den sistnämnda linjen systematiserades också av redaktionsmedlemmen för *Liberal debatt* Per Kraulis, då han med explicit referens till den i inledningen nämnde Isaiah Berlin menade att det finns såväl ett negativt frihetsbegrepp, syftande till frihet från tvång, som ett positivt frihetsbegrepp, syftande till autonomi och möjlighet till deltagande, och att båda dessa friheter måste finnas och balanseras mot varandra.⁴⁹⁷ Även journalisten Maciej Zaremba var inne på en liknande balanserande tankegång, då han menade att samtliga av de västerländska demokratiernas honnörsbegrepp leder till sin motsats om de drivs till sin spets.⁴⁹⁸

Till dessa båda huvudlinjer kan läggas en tredje, nämligen synen på vilka korporationer – i förståelsen utomparlamentariska sammanslutningar – som utgör det allvarligaste hotet mot demokratin. Journalisten Anders Isaksson, vars inlägg tidigare kort berörts, tillhörde de mera avdramatiserande, och menade att klyftan mellan väljare och vald var mindre än vad debatten indikerade. Den svenska politikern stod relativt nära medborgaren.⁴⁹⁹ Författaren Anderz Harning menade däremot att det fanns ett stort avstånd, att den politiska eliten vuxit samman med den offentliga sektor ur vilken den var sprungen, och att de tillsammans utgjorde den kast han benämnde ”det nya frälset”.⁵⁰⁰ Som kontrast mot denna offentlig-byråkratiska korporation menade redaktören Hans Engman att analysen kring en minskad frihet för medborgarna förvisso i grunden var korrekt, men att denna dikterades av de transnationella bolagens framfart över världen, sekunderad av den ”intellektuellt tjänstvilliga ekonomkåren”. Det var i denna utomparla-

mentariska korporation och dess maktanspråk som det verkliga hotet mot medborgarmakten låg.⁵⁰¹ Ytterligare ett svar på frågan vem som egentligen hotade friheten, ett svar som dock knappast berörde det korporativistiska temat, gavs av Tobias Berggren då han menade att det i själva verket var slöseriet med jordens resurser som var problemet.⁵⁰²

Sammantaget tonar alltså en ganska differentierad debatt fram, med åtminstone de tre linjer som beskrivits ovan, ofta sammanknutna. Ytterligare debattörer kan sorteras upp enligt dessa – ett önskemål om stor negativ frihet för näringslivet i Sverige, bland annat i form av skattebefrielse, önskades av Nobelstiftelsens Stig Ramel, medan den på hösten nyinstallerade socialdemokratiska kulturministern Bengt Göransson starkt försvarade en positiv frihet i form av kollektivism. Han hävdade att det totalitära, i det fall det förekom, i så fall låg i polemiken mot kollektivet.⁵⁰³

* * *

Det mest slående med artikelserien ovan är primärt tre saker. För det första är det sätt varpå själva begreppet ”totalitarism” får etikettera debattens åsiktsbrytningar om utomdemokratisk maktkoncentration i byråkrati eller näringsliv intressant. Olika ställningstaganden sammanhänger här med synen på vilken typ av frihet som egentligen utgör en garant mot ett totalitärt samhälle. Även om många debatttagare underkänner själva sakfrågan huruvida Sverige kan betraktas som totalitärt eller inte, eller åtminstone svarar nekande, är det just i totalitarismdebatternas kärnfrågor de befinner sig. Utifrån en socialistisk blickpunkt sammankopplas den repressiva kapitalismen med ett negativt frihetsbegrepp, och utifrån en liberal blickpunkt – Kraulis moderationer till trots – sammankopplas den repressiva socialstaten med ett positivt frihetsbegrepp. En viktig sak bör här dock framhållas: även om trilemmats positioner kan urskiljas, så är de inte huvudsakligen extraherade ur historiska erfarenheter som åberopas till deras försvar. Detta innebär ett avsteg från vad som tidigare observerats.

I samtliga studerade fall, från Kravtjenko i det sena fyrtiotalet och den sovjetiska expansionismen i tredje ståndpunktsdebatten till det sena sjuttiotalets terrorattacker, är den idédebatt och de ställningstaganden som framkommit intimt sammankopplade med händelsekedjor i en mer eller mindre närliggande dåtid. I ovanstående debatt är frågorna betydligt mer principiella. Hur omfattande kan staten och det offentliga politiska åtagandet bli utan att detta kommer i konflikt med individens frihet? Vad innebär det för individen att vara fri? Även om åtskillnaden mellan den principiella och den erfarenhetsbaserade idédebatten inte är total, är trenden dock tydlig och bör noteras.

Det andra som bör noteras är hur skilda perspektiv glider över i varandra. Även om ingen debattör vill sätta etiketten totalitär på det svenska samhället, tycks alla – utom Anell, Göransson, och i viss mån Isaksson – genom sitt erkännande av skilda problem av frihetlig eller korporativistisk karaktär, anse att karaktéristiken totalitär i en mening är relevant. Under rop om ”byråkratisk elit”, ”nytt frälse” och ”statligheter” kritiserar centralmakten från skilda ideologiska håll som inte med nödvändighet har mycket mer än denna kritik gemensamt. I detta sammanhang blir inte minst Sven Delblancs inlägg intressanta, då de ensamma tycks rymma en stor del av spektrat. Vurmen för ett mer ursprungligt direktdemokratiskt tillstånd parat med ett drag av kulturkonservatism kan tolkas i allmänborgerliga termer likaväl som i ekologistiska eller klassiskt socialdemokratiska. Mönstret är inte tydligt. Som Martin Wiklund påpekar, delvis i polemik mot Kristina Boréus, kan varken decentralisering, avbyråkratisering, kritik av rationalism eller ökad kulturell orientering mot det romantiska ges en entydig ideologisk identitet i termer av höger eller vänster.⁵⁰⁴ Man skulle möjligen kunna hävda att Delblanc lyckas med konststycket att vara modernitetskritisk, samtidigt som han drömmer sig tillbaka till det moderna projektets skördetid. Detta kan synas paradoxalt, men kan säkert tjäna som illustration till ett slags socialdemokratiskt predikament då efterkrigstidens guldår otvivelaktigt tagit slut och världens ideologiska pendelrörelse var på väg högerut.

Detta pekar, för det tredje, vidare mot ett förhållande som också uppmärksammas av Anders Frenander, nämligen att den kritiska udden i huvudsak är riktad mot den svenska socialdemokratin. Det faktum att borgerliga partier i olika konstellationer haft regeringsmakten i två mandatperioder då debatten fördes spelar mindre roll – det är illustrativt att den enda politiker som upplever sig ha något att försvara är en socialdemokratisk kulturminister, installerad efter valvinsten hösten 1982. Här vilar en stark korporativistisk tankegång: den svenska socialdemokratin har växt samman med den svenska staten. Redan under IB-affären var denna åsikt starkt synlig. Nu tycks dock kritiken huvudsakligen komma från borgerligt håll. En något spekulativ tolkning skulle kunna vara att den borgerlighet som under IB-affären accepterat den korporativa sammansmältningen på grundval av en gemensam antikommunism, inte längre upplevde vänstergrupperingarna som politiskt utmanande. Om denna tolkning anses rimlig, är detta en god indikation på det Kristina Boréus benämner högervåg.

Förflutenhet som inte förflyter. Svenska reaktioner på den tyska historikerstriden

Det ideologiska skiftet var alltså observerbart även utanför Reagans USA och Thatchers Storbritannien. I Tyskland talade man om *die Wende* eller *Tendenzwende*: en strömkantring åt höger, vilken synbarligen applåderades av det USA som ville stärka sina band till Natomedlemmen Västtyskland i kampen mot vad den besjälade antikommunisten Ronald Reagan utnämnt till *The Evil Empire* – Sovjetunionen. Den tyska rollen som en bland de rättrogna demokratierna var dock nu, lika lite som efter krigsslutet, okomplicerad. Kunde västtysken omdefinieras från nazist till liberal och demokrat med antikommunismen som enda förbindelselänk? Kunde inte antikommunismen i själv verket vara förklädd nazism – antikommunismen var ju ett av nationalsocialismens mest framträdande karaktärsdrag, och en prin-

cipiell förbindelselänk mellan trilemmats fascistiska och liberala blickpunkter? Då Reagan vid sitt Berlinbesök 1985 tillsammans med förbundskanslern Helmut Kohl lade ned en krans på kyrkogården i Bitburg, där också stupade SS-soldater gravsatts, uppfattades detta som en provokation i just denna riktning: nazismen skulle rehabiliteras. Motsatt fanns från annat politiskt håll en irritation kring rådande antifascistiska konsensus; dels för att det ständiga betonandet av nazismens unicitet knappast frammanade någon historisk förståelse utan snarare stigmatisering, rentav en kollektiv tysk skuld som inte var helt olik det nazistiska skuldbeläggandet av judarna, dels för att den dialektiska pendelrörelsen bort från antifascismen tenderade att skapa, om inte direkt prokommunism, så i alla fall en kraftigt skymd sikt för kommunistiska förbrytelser. Man kan säga att båda sidor, i den mån det går att tala om två konsistenta åsiktsläger i termer av höger och vänster, ängslades för i vilket meningssammanhang den nazistiska erfarenheten skulle placeras. Motsättningen mellan trilemmats liberala och socialistiska blickpunkter var dock mindre vägande än dessa bådats moderniseringsapologetik och gemensamma ”progressivitet” då den ställdes mot ett konservativt läger som också kunde tolkas som en form av moderniseringskritiker. Detta bidrar till svårigheter med att betrakta debatten enbart i höger- och vänstertermer.⁵⁰⁵

Med tidsandans vändning, rädslan för vad det skulle innebära om unicitetstesens rubbades, samt vissa förpostfäktningar, var således manegen krattad för den våldsamma urladdning som brukar gå under namnet historikerstriden, *Historikerstreit*.⁵⁰⁶ Denna kan delvis betraktas som en vetenskapsteoretisk och vetenskapsideologisk debatt kring historiens roll i staten – är det historikerns uppgift att bidra till skapandet av en kollektiv identitet? – och delvis som en genuint politisk-ideologisk sådan, med fokus ställt på debattaktörernas motiv och skilda historiska tolkningars politiska implikationer.⁵⁰⁷ I sakhistoriskt fokus stod, oberoende av vilket, den tyska nazismen. Det kan vara värt att notera att nazismforskningens annars frekventa distinktion mellan intentionalism och funktionalism – huruvida den nazis-

tiska politiken skall betraktas som en produkt av Hitlers intentioner eller av en komplicerad nazitysk maktapparat – inte är särskilt central i detta sammanhang. Funktionalister av olika schatteringar tycks annars exponerade för just den anklagelse om normalisering och relativisering som var vanlig i historikerstriden.⁵⁰⁸ Funktionalisternas ”inre” relativisering av Hitlers intentionalitet var dock långt mindre framträdande än den ”yttre” relativisering det innebar att ställa det nazityska maktsystemet bredvid andra historiskt samtida motsvarigheter. Den huvudsakliga striden kom därför att stå mellan å ena sidan ett ”progressivt”, social- och strukturhistoriskt *Sonderweg*-läger, vilket betonade en unik tysk särväg präglad av en kraftigt obalanserad modernisering som nazismens uppkomstbetingelse och som företrädades av bland andra Hans-Ulrich Wehler med starkt moraliskt stöd av Jürgen Habermas, samt å andra sidan ett ”konservativt” totalitarismläger med Ernst Nolte som frontfigur, till vilket Helmut Kohls rådgivare Michael Stürmer också kan räknas. Dessa fyra herrar kan sägas ha spelat de mest framträdande rollerna i striden, men de båda lägren – särskilt det förstnämnda – fick god uppbackning.⁵⁰⁹

Till de enskilt mest uppmärksammade inläggen räknas Habermas artikel i *Die Zeit* sommaren 1986, vari han anklagade en grupp ”regeringshistoriker” för att genom sin ambition att historisera nazismen också vilja skapa en positiv nationell identitet. Detta var enligt Habermas i grunden illegitimt – den enda patriotism som för tyska förhållanden var legitim var en ”författningspatriotism”, tömd på den traditionella patriotismens alla emotionella energier som annars riskerade att löpa amok med Tyskland återigen. Det andra särskilt vägande inlägget gjordes av Ernst Nolte i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* samma sommar. Nolte menade här att den sovjetryska Gulagarkipelagen med rätta kunde ställas bredvid de tyska koncentrationslägren, och var så långt alltså en klassisk totalitarismteoretiker. Nolte nöjde sig dock inte med detta, utan gjorde även en stor poäng av att det sovjetiska lägersystemet byggts tidigare än det nazityska och hävdade att Auschwitz satts i drift för att förhindra en bolsjevistisk – ”asiatisk”

– utrotningsaktion mot det tyska folket. Nazisterna begick således ett preventivt rasmord i försvarssyfte, och till totalitarismtankens komparation lades ett element av interdependens.⁵¹⁰

Hela denna debatt utspelades i Tyskland, och kan därför tyckas vara av perifert intresse just här. Historikerstriden ekade dock även utanför moderlandets gränser, och utgör en referenspunkt i sentida totalitarismdebatter i skilda nationella kontexter. Då *Kommunismens svarta bok*, som kommer att behandlas i undersökningens följande del, gavs ut vid nittioalets slut, beskrevs den tyska debatten kring denna bok som historikerstridens ”nya etapp” eftersom den reaktiverade debattörer och åsiktsläger från åttiotalet.⁵¹¹ Huruvida den svenska receptionen av historikerstriden i jämförelse med det sena nittioalets debatt kring i huvudsak samma frågor ger fog för en motsvarande bedömning, skall studeras i det följande.

Sydsvenska Dagbladets debattserie

Det kan tyckas rimligt att en debatt med sådana övertoner rörande såväl tolkningen av ett vitalt historiskt skeende som frågan om historikernas roll i samhället skulle ge rejäla avtryck också i den svenska offentligheten – Tyskland tillhör trots allt den relativa geografiska och intellektuella närheten. Kommentarer till historikerstriden inskränkte sig dock i fackpressen synbarligen till ett par bidrag.⁵¹² Ett remarkabelt undantag från denna stiltje var *Svenska Dagbladets* artikelserie om historikerstriden från sommaren 1988 på hela sju långa utredande artiklar, samtliga signerade Kay Glans.⁵¹³ Glans bidrag kan dock knappast beskrivas som debattinlägg, utan har snarast refererande och modererande karaktär. Ett mer regelrätt debattskifte, det enda i svensk press som det tycks, ägde dock rum i *Sydsvenska Dagbladet*. Den springande punkten gällde även här frågan om förintelsens unicitet. Åtminstone inledningsvis.

Först ut var idéhistorikern Svante Nordin. Nordin ställde sig i prin-

cip positiv till Noltes historiserande och relativiserande ansats, men poängterade att denna skulle betraktas som just historisk. Eventuella historiska paralleller, likheter och orsakssammanhang kring nazismen rubbade inte det grundläggande moraliska värderandet av dess förbrytelser. Nordin menade att inte heller Nolte haft någon annan intention. Den beskyllning om ursäktande och moralisk relativism som denna historiska relativisering ofta skyllts för, bemötte Nordin däremot påfallande moraliskt:

Men kan man inte lika gärna vända på resonemanget? Den ursinniga posthuma antinazistiska kampen blir ett alibi för dem som vill ta lätt på nutidens skräckvälden och totalitära system. Hitler är död – det gör honom inte mindre vedervärdig men det gör honom otvivelaktigt mindre farlig. Stalinismen lever. Då Pol Pot i Kampuchea – vars illgärningar Nolte tar upp – genomförde massutrotningar av fullt hitlersk eller stalinisk klass ledde han en regim som skördade rosor och goda ord från det svenska etablissemang.

Nordins avslutande kommentar var att det ur en moralisk synpunkt var bättre att rikta angreppet mot detta selektiva seende än att angripa de tyska historiker som ville se historiskt även på den tyska nazismen.⁵¹⁴ Till gränssnittet mellan historisk och moralisk relativisering lägger Nordin alltså en faktor av vad han anser vara befintliga tendenser i samtiden eller det nära förflutna. Detta kom att gälla flera debattörer med delvis motsatt utgångspunkt. Nordins referat av Nolte inkluderar även dimensioner av vad som skulle kunna kallas modernitetskritik, då han poängterar att industrialisering och teknifiering alltsedan sjuttonhundratalet skapat en omfattande värdekris i det europeiska samhället, vilken vänts till utopiska idéer med genomslag i Sovjet och Tyskland. Dessa hade utvecklats i växelverkan. De totalitära systemens samtidighet ses således som viktigare än de specifika nationella kontexterna.

Det principiella försvaret av Nolte, parat med den relativt försiktiga läsningen av honom, verkade provocerande. I de följande svaren är

det egentligen inte någon som fullt ut ställer sig på Nordins sida. Per Axel Janzon, som var först ut i svaromål, ställde sig skeptisk till den historiserande ansatsen, vilken tvärtom betraktades som påfallande ideologisk. Främsta anledningen till detta var Noltes interdependens-tanke, enligt vilken den tyska judeutrotningen skulle kunna betraktas som en form av försvarskrig där judebolsjevismen slår första slaget och tyskarna reagerar. En sådan avsevärt bjärtare och mer negativ läsning av Nolte och dennes ideologiska motiv fick också påbackning av den socialistiska blickpunktens tolkning av nazismen, då Nolte ansågs negligera de "sociala och ekonomisk strukturer" som förde nazisterna till makten. Till dessa strukturer räknas den "tyska högern" i vid bemärkelse, med särskild tonvikt lagd på storkapitalet, byråkratin och militärledningen – ett politisk-ideologiskt konglomerat som skulle hjälpa "vilken galning som helst" till makten, så länge den egna positionen inte hotades. Detta var enligt Janzon en även för dagspolitiken relevant lärdom av Tredje riket, som gjorde att tolkningen av Hitlers tid vid makten inte kunde reduceras till ett akademiskt diskussionsämne. Av Stalin och Pol Pot fanns helt andra lärdomar att dra.⁵¹⁵

En mer modererande synpunkt hade historikern Håkan Arvidsson. Han menade förvisso att det fanns likheter mellan den nazistiska och kommunistiska maktutövningen, och att regimerna inspirerade varandra, men att den nazistiska utopin icke desto mindre skilde sig från den kommunistiska, inte minst i sitt förhållande till moderniseringen. Där de ryska kommunisterna var extrema moderniseringsanhängare, var nazisterna i många fall motståndare till moderniteten. Arvidsson balanserar i sitt inlägg en totalitarismanalys mot såväl en Sonderwegstanke som, rent allmänt, en tanke om att en obalanserad modernisering tycks ha spelat roll för såväl det sovjetryska som det nazityska agerandet. Det kan också noteras att likhet eller inte systemen emellan anses bero på om blicken riktas mot ideologi och intention eller mot konsekvenser av politiskt handlande.⁵¹⁶

Med dessa tre inlägg hade debatten fått sina grundpositioner i termer av två ytterpoler och en modererande kraft i skalans mitt. De

följande kan placeras någonstans på denna – i allt väsentligt mellan Janzon och Arvidsson, dock. Sociologen Joachim Israel misstrodde den historisering som Nolte med flera pläderat för, och tolkade istället denna som moraliskt meningsbärande och relativiserade. Även för Israel var interdependenstanken mest provocerade, och han menade att ett sammanförande av Stalin och Hitler riskerade att försumma och bortförklara vad som var unikt för dem båda. Här har Israel ett explicit jämfällande snarare än ett förutsättningslöst jämfällande för ögonen. Intressant är också att gruppen kring Nolte, som i debatten ofta går under beteckningen revisionister, av Israel bedöms som stående på samma ”antiliberala, konservativa, tysknationella grund” som de som förde Hitler till makten.⁵¹⁷ Kritiken mot Nolte ges här en särskild udd, då han själv bedöms vara en del av den tyska särväg han vänder sig mot. Genom sin konservatism motbevisar han i någon mån sin egen tes, och talar istället till Sonderwegstolkningens fördel.

Ett centralt tema i flera av de följande inläggen, som även Israel tar upp, är vad man uppfattar som en kraftig etnocentrism i Noltas synpunkter. Massmord blir att betrakta som ”asiatiska” gärningar, medan den västerländska civilisationen framstår som dess antites. Jämte tanken om ett kausalt nexus mellan Gulag och Auschwitz, vilken anses omkonstruera juden från offer till förövre, tillhör denna kritik de vanligaste. Noltas totalitarismsperspektiv smälter samman med en form av orientalism – ”man anar den traditionella rasismens ’gula fara’”, som en debattör uttrycker det.⁵¹⁸

Det finns också en skepsis mot den genuina viljan bakom Noltas historisering, som grundar sig i en misstro mot Tysklands demokratiska reformering – en misstro som blivit synlig också i debatten om RAF. Revisionisternas krav på historisering betraktas istället som relativisering och rehabilitering, en önskedröm för de tyska krafter som aldrig på allvar behövt ompröva förhållandet till gamla försyndelser, utan ostört kunnat beklä statens höga ämbeten. Nolte ansågs vilja befordra den moraliska relativismens skensanning, såsom den traderats ”på västtyska ölstugor, när herrarna varit halvfulla och blivit sentimen-

tala”.⁵¹⁹ I mindre bjärta ordalag, men likafullt med revisionisternas ideologiplanerande som tema, uttryckte sig Anders Ramsay och Lisbeth Lindeborg. Lindeborg betecknade även själva totalitarismteorin som ett tidigt och framgångsrikt försök till en ”bortförklaringsmodell” i det tyska samhället, inte olik dolkstötslegenden.⁵²⁰

Författaren Anders Ehnmark, slutligen, bidrog med en något egen-sinnig artikel och svävade på målet då Nolte skulle bedömas. Å ena sidan gjorde han möjligen en korrekt återgivning av den nazistiska världsbilden, menade Ehnmark, vilket inte desto mindre var trivialt. Å andra sidan menade samme Nolte – kanske – att denna världsbild var korrekt. Han var således antingen trivial eller otillständig, konkluderade Ehnmark.⁵²¹

Den korta men uppsplitande debatten avslutades med att Nordin, som initierat den, gavs tillfälle till replik. Återigen poängterade Nordin att ingen av Nolte *et consortes* önskade revidera den negativa bilden av Tredje riket, och att de endast var ”revisionister” i den meningen att de ifrågasatte den tidigare dominerande tolkning av nazismen som grundat sig i ”vissa av vänsterns ideologiska postulat”. Kontinuitetstanken kring den tyska sänrvägen bidrog, då den drogs ända in i samtiden, till att sudda ut skillnaden mellan totalitära och demokratiska system, och misstänkliggjorde särskilt Förbundskanslerns CDU på ett otillbörligt sätt, menade Nordin. På frågan om den nazityska uniciteten, där hela ordväxlingen tagit sin början, svarade Nordin att alla historiska händelser var unika – men också delar av ett större mönster.⁵²² Huruvida kontextualiseringen av dessa singulariteter över huvud taget kunde ha en entydig historisk eller moralisk innebörd var dock en fråga som kvarstod.

* * *

Det tog en månad, det som på kontinenten tagit flera år. Även om också den svenska debatten tidvis var hätsk, är det dominerande intrycket av historikerstridens svenska reception snarast en axelryckning. När

Thorsten Nybom i en av få fackuppsatser i ämnet inledningsvis känner sig manad att peka på den tyska kulturens – vilken till skillnad från den svenska även inkluderar akademisk forskning – böjelser för principstrider, är detta betecknande för det svenska stämningsläget. Bredvid det relativa ointresset, kan man nästan ana ett drag av upplevd exotism: Tänk att det finns ställen där man debatterar historia!

Även om ointresset går att se genom den relativt modesta uppmärksamheten, är det dock i själva debatten tydligt att historien har betydelse, eller annorlunda uttryckt: att nutidsförståelsen har stor betydelse för dåtidstolkningen. Nordin tycker sig i nuet se en levande stalinism, medan flera andra debattörer tycker sig se en demokratiskt oreformerad förbundsrepublik. I båda fallen styr denna nutidsperception sökandet efter ett historiskt sammanhang. Att tanken om den oreformerade förbundsrepubliken är så stark är möjligen en indikation på det tidigare så germanskt influerade Sveriges vändning mot den anglosachsiska sfären efter kriget. Denna vändning bort från det tyska kan säkert också till en del förklara varför historikerstriden inte fick större uppmärksamhet. Man kan även anta att det faktum att det var nazismen som stod i debattens centrum – i motsats till under historiestridens ”akt två” om *Kommunismens svarta bok* under nitioalet – gjorde sitt till.

Det går ur en aspekt att tydligt identifiera en argumentmässig likhet med vad som observerats i tidigare fallstudier. Detta gäller hur strukturella och historiskt kontextuella faktorer förs in i debatten, och komplicerar tanken om ett grundläggande samband mellan å ena sidan ideologisk intention och å andra sidan de förödande konsekvenser som konstituerar de dystopiska erfarenheter som i trilemmats negativa logik leder till att den ideologi som anses vara repressionens bakomliggande orsak förskjuts. I förhållande till denna tonvikt på intentionalitet innebär struktur och historisk kontext ett avsteg. Inte minst Olof Lagercrantz har tidigare framstått som en exponent för denna tanke – i förhållande till sovjetstatens repression pekar han i Solzjenitsynfallet på det bankrutta tsardömet som en viktig historisk kontext, och i det

maoistiska fallet fyller den västerländska imperialismen motsvarande funktion. Nu gällde emellertid frågan inte längre kommunistiska intentioner och vad som kunde ses som relevanta kontexter runt dem, utan istället den tyska nazismen. Frågan ställdes därmed på sin spets: Nolte tycktes ju placera själva sovjetkommunismen – samma kommunism som ofta hämtat legitimitet ur sin seger över just nazismen – som en viktig faktor bakom de nazistiska brotten, och denna kommunism fick således uppträda i samma funktion som västimperialismen och tsardömet i Lagercrantz tanke. Det är knappast förvånande att detta ledde till reaktioner.

Frågan huruvida handlingar med repressiva konsekvenser skall ses som sprungna ur en ideologisk intention eller strukturella predikament är laddad. Mönstret kan principiellt beskrivas enligt följande: då protagonisten värderar en kontext historiskt förståelseorienterat och talar om ”historisering”, värderar antagonisten samma kontext moraliskt och talar om ”relativisering” syftande till ”rehabilitering”. Antagonisterna, i detta fall Noltens och Nordins, fruktar att den kontextualisering det av nöden innebär att jämföra nazism med stalinism också kommer att förminska det moraliska fördömandet av nazismen. Det omvända är mindre intressant. Att en sådan moralisk eller historisk unicitet rimligen också måste fastställas relationellt, tillhör inte de mer frekvent behandlade problemen, men hade annars kunnat leda till en intressant diskussion kring komparationens möjligheter att fokusera likheter såväl som olikheter. Det är möjligen Israel som vidrör detta.

Antagonismen mot Nolte och Nordin var alltså i princip kompakt. Den större sympatin för Sonderweglägret märks också i recensionerna av Wehlers och Noltens, under pågående strid, utgivna verk.⁵²³ Huruvida antipatin var rimlig är naturligtvis inte möjligt att ge ett entydigt svar på. Det framstår dock som något inkonsekvent att Nolte fick så goda recensioner då han i *Der Faschismus in seiner Epoche* från 1963 ställde den tyska nazismen i relation till den italienska fascismen. Även detta var ju rimligen att betrakta som en relativisering, vilket Nordin påpekat i en senare text.⁵²⁴ Man kan också tycka att Nol-

tes provocerande tanke om judeförintelsen som ett slags föregripande attack egentligen snarast betonar Hitlers bild av ”judebolsjevismen” som den primära fienden på bekostnad av ”judekapitalismen”. Detta talar i så fall mot totalitarismanalysen, och lägger istället vikt vid den nazistiska antikommunismen. Man kan avslutningsvis också peka på att Sonderwegperspektivet och totalitarismperspektivet inte av nöden är varandra uteslutande. På samma sätt som man i debatten talar om en tysk särväg från Luther till Hitler kan man tala om en rysk särväg från Djingis Khan till Stalin – historiska vägar som potentiellt kan ha mött varandra i ett slags totalitärt vägskafl, och som, olika ursprung till trots, delat ett antal repressiva karaktärsdrag.⁵²⁵

Slutligen kunde man i debatten, vars existentiella kärna kan sägas ha varit hur humanismens *Volk der Dichter und Denker* också kunde bli *ein Volk der Richter und Henker*, fråga sig om humanism, emancipation och liknande godvärden hade haft en aldrig så gåtfull fränsida även på andra ställen. Kay Glans skrev i en av sina artiklar om striden:

En omfattande diskussion om kommunismens illgärningar skulle kanske ha en liknande spridningseffekt inom det egalitära spektrat och ge upphov till kritiska frågor om social ingenjörskonst och samhällets rätt att forma människor.⁵²⁶

Detta skulle visa sig framsynt – inte minst i förhållande till nittioalets debatt om det svenska folkhemmets repressiva halt och eventuella likhet med den tyska folkgemenskapen.

1989–

VÄRLDSPOLITISK NYORDNING, HISTORIENS SLUT OCH HISTORIENS ÅTERKOMST

SÅ RANDADES DAGEN för millenniets sista dekad. Den skulle med tiden visa sig erbjuda en ny spelplan för världspolitiken och följaktligen också för den historiska erfarenhetstillägningen. Ofta påpekas att inget årtionde i den europeiska nittonhundratalshistorien kan mäta sig med nittioalet med avseende på omvärdering och rekonstruktion av det europeiska minnet, och det som mer än något annat agerade motor i denna utveckling var händelserna i Berlin under senhösten 1989.

I november raserades den över fyra mil långa mur som sedan 1961 särskilt västmakernas ockupationszoner från den sovjetiska. Skiljelinjen mellan de liberala och socialistiska blickpunkternas dystopiska ideologier gick här inte bara i tanken utan också i rummet, där västsidans antitotalitarism ställdes bredvid östsidans antifascism och antiimperialism med murens betongfundament som fysisk avgränsning.⁵²⁷ Den mur som i östblockets officiella retorik konceptualiserats som en ”antifascistisk skyddsvall” hade rämnat, och i flodvågen följde en lång serie förändringar av Europas geografiska såväl som politiska karta. Det stod klart för invånarna i Östberlin att Sovjetunionen inte längre avsåg att tillämpa den så kallade Brezjnevdoktrinen, som alltsedan inmarschen i Tjeckoslovakien 1968 haft en återhållande effekt på all opposition i

Warszawapaktsländerna. Härmed underminerades även Warszawapakten som sådan. Sovjetunionen imploderade som statsbildning, och de rådsrepubliker som ingick i densamma blev självständiga stater. Av den bipolära kalla krigs-värld, vars spänningar präglat världspolitiken under mer än fyrtio år och som understundom hotat att lägga hela jordklotet i nukleär dödsskugga, återstod nu till synes endast ett alternativ – ett segrande liberaldemokratiskt och kapitalistiskt USA. Men hade härmed även politikens spänningsförhållanden upplösts?

Den amerikanske samhällstänkaren Francis Fukuyama hade, som tidigare nämnts, ett uppmärksammat svar på denna fråga: historien var slut, åtminstone i den bemärkelsen att inga andra ideologier på allvar kunde anses utgöra alternativ till den segerrika liberalismen. Fukuyamas tankegods kom alltså väl att sekundera den liberala glädjeyra som utbröt efter östblockets kollaps. Tanken om ett liberalt samhälle som den historiska utvecklingens inneboende målsättning, konfliktperspektivets nedtonande eller utdöende till förmån för liberal konsensus föll dock självklart inte enbart i god jord. Inte bara profilerade vänstersympatisörer, utan även den svenske socialdemokratiska statsministern Ingvar Carlsson såg sig nödsakad att försvara den svenska modellens välfärdslösningar, också som framtidsalternativ, mot segerrusigt Fukuyamainfluerade liberaler. Högern var för Carlsson fortfarande ”historiens dödgrävare” och vänstern, inkluderande socialdemokratin, fortfarande ”framtidens arkitekter”. I den artikel som här refereras skrev Carlsson också att ”makt över historien är makt över morgondagen” – ord som tycktes indikera ett förnyat intresse för historieskrivningen bland de svenska socialdemokraterna.⁵²⁸

Förutom Carlsson uppfattade många dessutom Fukuyamas prognos inte bara som ideologiskt provocerande utan också som kontraintuitiv i sak. Bortsett från att man kunde se det som pikant att Fukuyama själv tycktes ansluta sig till en teleologisk historieuppfattning av samma typ som den klassiska marxismens, var det enligt många inte rimligt att betrakta framtiden som i allt väsentligt konfliktlös. Den mest uppmärksammade kritiken mot Fukuyama formulerades

av dennes gamle lärare och kollega Samuel P. Huntington, först i tidsskriften *Foreign Affairs* och 1996 i utvecklad form i boken *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Huntingtons huvudtanke var att framtidens konfliktorsaker skulle komma att ligga inom ramen för kulturellt definierade civilisationer snarare än mellan ideologiska samhällsformationer. Märkbart var att religionens roll i kulturen fick en central betydelse för hur Huntington avgränsade sina civilisationer. Särskild vikt tycktes Huntington tillmätta den muslimska kultursfären, vars konflikt med den västliga motsvarigheten enligt Huntington redan hade en lång historia, vilken dock hotade att eskalera. Huntington ter sig kusligt framsynt då han skriver att "this centuries-old military interaction between the West and Islam is unlikely to decline. It could become more virulent".⁵²⁹

Vem av de båda erbjöd det troligaste framtidsperspektivet på randen till den nya tiden? Bortsett från debattens direkt ideologiska toner kom självfallet ny erfarenhet att småningom korsa Fukuyamas liberala förväntan – särskilt genom 11 september-händelserna 2001, som påverkade synen på såväl den liberala statens värden och politiska agerande som på konfliktperspektivet i sig. Den period som skall behandlas i denna undersökningsdel kan därför sägas ta sin startpunkt i Fukuyamas proliberala postkommunism, vilken efterhand dock alltmer konfronterades med Huntingtons bistra profetia.

TOTALITARISMEN I DET EGNA – TRÄDGÅRDSMÄSTARNA I FOLKHEMMET

Vilka konsekvenser fick den nya världspolitiska situationen för den svenska erfarenhetstilläggnelsen? Hur skulle man betrakta det nya i ljuset av det gamla och det gamla i ljuset av det nya? I ett Europa där järnridån gått upp och ett idéklimat präglad av postkommunism gjort entré växte tanken om en enad liberaldemokratisk kontinent, mate-

rialiserad i Europiska unionen. Även Sverige, som av neutralitetspolitiska skäl hållit sig utanför de västeuropeiska politiska institutionerna, ansökte 1991 om medlemskap i Europeiska gemenskapen och blev efter folkomröstning medlemsstat 1995. Som historikern Bo Stråth visat var den process som föregick Sveriges anslutning inte smärtfri. Folkhemmet hade påfallande ofta definierat sig som Europas antites – i historikern Klaus Misgelds efterföljd menar Stråth att den svenska socialdemokratin med skepsis betraktat Europa som en konservatismens, kapitalets, kartellernas och den klerikala katolicismens kontinent. Nu började man försiktigt treva efter en ny socialdemokratisk politik på temat ”försvenska Europa” – vilken dock tydligt konfronterades med en nyliberal vilja att istället ”europeisera Sverige”.⁵³⁰

Den postkommunistiska Europatanken blev sammantaget central i såväl politisk som kulturell debatt, och kom senare att få ett tydligt anti-totalitärt fokus, inte minst genom ambitionen att högtidlighålla den 23 augusti som en minnesdag över Molotov-Ribbentrop-pakten 1939.⁵³¹ Då tidpunkten för många framstod som den västeuropiska liberala demokratins slutgiltiga segerstund, då segern över såväl den nazityska som den sovjetryska totalitarismen skulle firas, aktualiserades också frågan om det svenska samhällets moraliska halt i förhållande till historiens segrare – och förlorare. Hur hade Sverige agerat? Hade man kollaborerat med fienden? Blicken vändes plötsligt bakåt i tiden på ett sätt som tidigare inte tillhört de vanligare. En våldsam uppgörelse med just kol-laborationstemat som grund var författaren och journalisten Maria-Pia Boëthius bok *Heder och samvete*, som ställde den svenska statens samarbete med Hitlerregimen under andra världskriget i tydligt och moraliskt indignerat fokus. Vid ungefär samma tid försvarade historikern Heléne Lööw sin doktorsavhandling *Hakkorset och Vasakärven*, som tydliggjorde existensen av en svensk nazism.⁵³² Diskussionen kring det svenska agerandet kunde emellertid peka mot något ännu värre än dåtida handelsförbindelser och medlöperi: Företedde det svenska samhället i själva verket grundläggande likheter med de samhällen som karakteriserades som totalitära, och som nu förpassats till historiens sophög?

Särskilt förhållandet till Nazityskland blev ett centralt tema. Att detta blev aktuellt mer än fyrtio år efter krigsslutet kan te sig besynnerligt. Säkert kan delar av bakgrunden tillskrivas just Europatankens starka och plötsliga närvaro i debatten – Europeiska unionen hade ju rent faktiskt såväl som i sin egen historieskrivning rest sig ur den nazityska erfarenheten. Det liberaldemokratiska Europa kunde på så sätt ses som fredens och antinazismens garant. Nittioalets alltmer utbredda och till synes livskraftiga nynazistiska grupperingar kan också ha verkat katalyserande för debatten kring de äldre svenska nazistiska rörelserna och banden till Tredje riket. Klart är dock att den samlade nazistiska erfarenhetens – under nittioalet främst förintelsens – betydelse som en civilisationens absoluta nollpunkt i den europeiska erfarenhetstilläggnelsen knappast kan övervärderas, och liksom tidigare var det denna erfarenhet som fortsatt spelade rollen som det ideologiska landskapets svartepetter: ur en liberal blickpunkt ställd bredvid den realkommunistiska erfarenheten i öst, och ur en socialistisk dito alltså betraktad som jämförbar med erfarenheter av imperialistisk och kapitalistisk aggression.⁵³³

Att utifrån en liberal blickpunkt projicera nazismen och förintelsen som motbilder till det europeiska projektet var inte ifrågasatt bara utifrån den socialistiska tanke som såg den alltså livskraftiga kapitalismen som nazismens uppkomstbetingelse. Moderniteten som sådan kunde också ges skulden. Hur hade det nazistiska barbariet kunnat uppstå i hjärtat av den europeiska civilisationen? Bar civilisationen i sig själv fröet till anticivilisationen, och gällde det även det nutida samhället? Var det rationaliteten, moderniteten, som var Auschwitz själva grundförutsättning? Den polske sociologen Zygmunt Bauman hävdade i sin *Modernity and the Holocaust* från 1989, på svenska 1994, att det moderna samhällets sätt att byråkratisera och i sin tur avhumanisera de byråkratiserade objekten parat med en vilja att rensa samhället – trädgårdslandet – från avvikande växtlighet utgjorde själva grunden för ett folkmord av förintelsens omfång och karaktär:

Moderniteten är som vi minns den konstgjorda ordningens och de storslagna samhällsplanernas epok, en tidålder för planläggare, visionärer och – mer allmänt uttryckt – ”trädgårdsmästare” som behandlar samhället som en jungfrulig jordlott som ska planeras efter alla konstens regler och sedan odlas och skötas så att den behåller den avsedda formen (...). Ja, genom den moderna maktens glasögon framstår ”människosläktet” som så allsmäktigt och dess individuella medlemmar som så ”ofullkomliga”, odugliga och fogliga, och i sådant behov av förbättring att det inte verkar besynnerligt eller motbjudande att behandla människor som växter som skall ansas (om nödvändigt dras upp med roten) eller som boskap som ska förädlas.⁵³⁴

Ovanstående är grunden för vad som inledningsvis identifierats som den utanför trilemmat liggande modernitetskritiska blickpunkten. En karakteristik som denna kunde givetvis även gälla det moderna Sverige. Frågan var dock på vilket sätt Sverige kunde betraktas som likt det Nazityskland som fraktat ”ofullkomliga” och ”odugliga” människor i boskapsvagnar till regelrätta dödsfabriker. Vilka var likheterna? Vem bar ansvaret för övergreppen? Då de svenska socialdemokraterna under efterkrigstiden haft ett nära nog obrutet regeringsinnehav kom denna politiska kraft också naturligt att hamna i blickfånget.

Att lägga livet till rätta

Ett av de tidigaste inläggen i frågan om den moderna välfärdsstatens repressiva karaktär kom i Yvonne Hirdmans bidrag till maktutredningen *Att lägga livet till rätta* från 1989. Baumans bok finns visserligen inte i Hirdmans referenslista även om tankespårens likhet i många fall är slående, dock med en väsentlig skillnad. Där Baumans naturliga referenspunkt avseende vilken repression som kunnat ske inom ramen för det moderna samhället är förintelsen, drar Hirdman istället de idéhistoriska rottrådarna tillbaka till de utopiska socialisterna och även till Marx. Mot bakgrund av det liberala uppsvinget under denna period

verkar det kanske rimligt att en kritik riktad mot den egna välfärdsstaten skulle få en antisocialistisk infärgning, men det tycks inte vara Hirdmans ambition att utdela ett kategoriskt fördömande. I ett förord till en senare upplaga av boken tycks hon därför inte tillfreds med det sätt varpå boken togs emot, och menar att ambitionen inte varit att förpassa upplysningsförnuftet till historiens sophög, utan tvärtom analysera förnuftet för att kunna ”rädda det”. Hirdman är också – utifrån en vänstersynpunkt – kritisk mot Fukuyamas tes om historiens slut, men även mot det slut på revolutionärt patos och den kamp mot misär och förtryck som uppkommit i det postkommunistiska kölvattnet.⁵³⁵ Hirdman har i en senare artikel här till beskrivits som en renegat i religiöst definierade termer, som en ”bildstormare i de egna leden”, en som ”svurit” i den socialdemokratiska ”kyrkan” då hon utmanat folkhemmets status som ”ikon”. Hon ställer sig i artikeln själv frågande till detta, och menar istället att den debatt hennes verk initierade snarast börjat leva ett eget liv och fått socialstaten att framstå som ensidigt förtryckande, samt fått ekonomisk liberalisering och globalisering att framstå som ohejdbara processer av positivt värde då de betraktas som antitesen till denna socialstat.⁵³⁶ Hirdman var med andra ord inte tillfreds med att ha blivit ideologiskt sjanghajad av de av den liberala blickpunktens företrädare som såg välfärdsstatens kollektivism som problemet och marknadslösningar och avreglering som det självklara svaret.

Att lägga livet till rätta företer en ambition att härleda de sociala ingenjörernas och folkhemsinredarnas ideologi tillbaka till de utopiska socialisterna Saint-Simon, Fourier och Owen. Just förståelsen av vad en utopi *kan* vara eller rent av med nödvändighet *är*, blir särskilt central. Den utopiska framtidshorisonten i sig själv blir i Hirdmans framställning av ondo, på samma sätt som i de totalitarismteoretiska klassiker som inledningsvis refererats. Utopin, betraktad som en makromodell för allt samhälleligt liv, förmår inte att göra skillnad på det offentliga och det privata, vilket Hirdman benämner ”det lilla livet”, och nedprioriteras således för att underordnas utopins övergripande mål. I denna tankestruktur tilldelas även Marx en viktig roll genom

ett ensidigt betonande av den produktiva sfären på den *re*produktiva sfärens bekostnad. En konsekvens av en sådan prioritering blir i Hirdmans resonemang att de som befinner sig i den reproduktiva sfären, kvinnor och barn, blir utopins främsta offer. I utopins interna logik är dock tanken på offer i egentlig mening främmande, då kvinnor och barn i byggandet av det utopiska samhället tilldelas större och viktigare uppgifter utanför den reproduktiva sfären; kvinnan som ställd bredvid mannen i produktivt lönearbete och barnen som råmaterial för byggandet av det framtida lyckoriket.⁵³⁷

Från Marx "vetenskapliga socialism" till den "sociala ingenjörskonsten" – två rationella, naturvetenskapligt konnoterade begrepp – är steget i Hirdmans resonemang inte långt. I den svenska socialdemokratins tappning kom emellertid den egalitära utopin med kvinna och man sida vid sida i produktivt arbete att omskapas till en folkhemsutopi där det lilla livets främsta arena – hemmet – fick definiera och benämna samhället i sin helhet. En hemutopi ersatte kollektivutopin. En utopi, i dubbel bemärkelse rätlinjig då folkhemmet skulle byggas, var det dock likafullt: "Så blev politiker arkitekter och arkitekter politiker och för båda grupper gällde det vetenskapliga imperativet".⁵³⁸ Förutom Per Albin Hansson ges Ellen Key en särskild roll i denna idéförskjutning, något som Hirdman betecknande nog omnämner som "Keysk idésmitta". Keys utgångspunkt om könens grundläggande olikhet "dömde" enligt Hirdman kvinnorna till hemmets område.⁵³⁹ Kvinnan kan hos Hirdman således ses som en offerprototyp utifrån såväl ett likhetsfeministiskt som ett särartsfeministiskt perspektiv: Oberoende av om förtrycket består i att inte tillerkännas sin kvinnlighet då kvinnan ställs i en manlig roll i produktionen *eller* om hon tillerkänns sin reproduktiva kvinnlighet inom ramen för hemmet på bekostnad av sin tillgång till det produktiva arbetet vid mannens sida så är just kvinnorna den förtryckta kategorin.

Då "det lilla livet" helt plötsligt inte underordnas "det stora livet", utan tvärtom görs till en modell för samhället i sin helhet aktualiseras också den reproduktiva sfärens samhällsrelevans på ett tydligare

sätt, och med detta väcks hos Hirdman frågan om folkhemstankens evolutions- eller rasbiologiska halt. Även här ger Hirdman Ellen Key ett explicit ansvar genom betonandet av det skönare släkte som skulle födas om fränstötande och vanskapta exemplar kunde väljas bort.⁵⁴⁰ De sociala ingenjörerna – främst Gunnar och Alva Myrdal – tillmäts även de ett ansvar. Om det goda hemmet, kollektivhuset såväl som folkhemmet, skulle ta ansvaret för barn, tvätt, mat och städning så kunde den reproduktiva sfären i sin egentliga mening inte längre ses som en familjeangelägenhet. Befolkningsmaterialet måste därför underkastas en viss ”ans” och underställas det rationella gemensamma *samhället* – inte staten, vilket enligt Hirdman skulle ha fört tankarna i nazistisk eller fascistisk riktning, och som därför var en viktig distinktion för makarna Myrdal. Detta motiverades vetenskapligt men också moraliskt: om samhället bistod med hjälp fick man räkna med att bli formad. Den ädle vilden fanns inte – däremot fanns vilden, och han kunde och skulle förädlas.⁵⁴¹

Denna ”förädling” kunde sträcka sig så långt att man till och med önskade förhindra fortplantning genom sterilisering, åtminstone som tänkbart alternativ.⁵⁴² Steriliseringstematiken introducerades här, men är inte så utvecklad hos Hirdman som i flera andra verk från samma tid med i övrigt jämförbar infallsvinkel. Tvärtom menar Hirdman att steriliseringsdiskussionerna måste sättas in i sin tid – *före* andra världskriget. Även i vissa andra aspekter parar Hirdman sin i grunden kritiska ton med ett något urskuldande anslag: Att staten ”ansade” sitt befolkningsmaterial var inte en alltigenom repressiv praktik, det var också en fostran för att frigöra. En demokratisk författning var inte nog, även den demokratiska människan behövde skapas – en människa som inte förföll till att lägga sin röst på nazistiska och fascistiska partier. Den statliga ”kränkningen” tjänade ju dessutom till att bekämpa det fattigdomstillstånd som var den stora, kontinuerliga ”kränkningen”. Dessutom fanns det bland vanliga medborgare personer som ville gå betydligt hårdare fram med steriliseringskniven, och så vidare.⁵⁴³

Det fanns alltså sammantaget en dubbelhet hos Hirdman, vilken hon själv också antytt. Å ena sidan fanns en tydlig offerkategori i det manligt rationella samhället: kvinnorna. Det var också tydligt att det var den moderna, rationella socialdemokratiska välfärdsstaten som avkastat dessa offer. Den socialdemokratiska politiken hade således haft repressiva konsekvenser. Men å andra sidan var detta inte hela sanningen. Det statliga ingreppet tjänade till att utränga den fattigdom som var ett större ont. Resonemanget fick således ett konsekventialistiskt stråk, där repression viktades mot emancipation. Att det senare vägde över var fortfarande tämligen klart. Vad som i fallet Hirdman däremot framstod som kvalitativt nytt var att en "bildstormare i de egna leden" hade andats om att välfärdspolitiken *också* haft biverkningar. I det postkommunistiska och liberala samhällsklimatet formades härigenom en ny erfarenhet av den svenska socialdemokratin, som genom sina kränkningar av individen tydligt kunde länkas också till erfarenheter av andra havererade utopiska och totalitära projekt i den europeiska nittonhundratalshistorien. Den enskilde framstod som ett offer för den repressiva socialstaten, och sensmoralen tycktes ur en liberal blickpunkt vara att det offentliga politiska åtagandet borde minska.

Hirdmans dubbelhet var följaktligen inte det mest framträdande draget i debatten och recensentfloran. Maciej Zaremba, som beskrev boken som ett pionjärverk och en frukt av Hirdmans självövertvin-nelse, talade i *Dagens Nyheter* om "samhällsingenjörernas ideologiska gift" som grävts upp i "folkhemmets Teckomatorp", och visste stundtals inte om han läst en bok som handlat om människor eller om grisar – så pass hade välfärdsstaten dehumaniserat sina medborgare.⁵⁴⁴ Flera recensenter associerade med orwellsk metaforik till den "storebrorsaktiga offentliga sektorn" och den utopi som legat bakom formerandet av denna som en logiskt nödvändig motsättning till demokrati. Den utopiska drömmen om det perfekta samhället associeras också explicit till sovjetkommunism och nazism, på samma sätt som demokrati länkas till ett marknadsmässigt funktionssätt. Slutsatsen utifrån en liberal

blickpunkt var således klar – staten är problemet – och man drog sig inte heller för att vilja hålla TV-förhör med den socialdemokratiska statsministern Ingvar Carlsson om bokens innehåll.⁵⁴⁵

En del krafter ryckte dock ut till den socialdemokratiska välfärdsstatens försvar. Erfarenheten av det svenska välfärdsbygget kunde inte utan strid ställas i samma meningssammanhang som erfarenheter av totalitära statsövergrepp. I motsats till den marknadsmässiga ordning som kontrasterats mot den socialdemokratiska dystopin hävdade till exempel den socialdemokratiska riksdagsledamoten Margareta Persson, även om hon upplevde viss kluvenhet efter att ha läst boken, att det visst fanns ett behov av att lägga livet tillrätta eftersom ”självutnämnda makthavare” annars skulle komma att ta över ”styrningen av våra liv”. Tillrättaläggandet blev här alltså inte enbart kompatibelt med demokrati, utan också i viss mån dess förutsättning.⁵⁴⁶ Även den folktoppartistiske riksdagsledamoten Daniel Tarschys framförde en liknande tanke då han menade att ett tillrättaläggande var ett mål även för liberaler. Svårigheten var att balansera mellan ”den nödvändiga sociala kontrollen och de förkvävande ingreppen”.⁵⁴⁷ I detta socialliberala uttalande hördes tydligt ekot av Isaiah Berlins distinktion mellan positiva och negativa friheter, men också av den balansgång mellan repression och emancipation som Hirdman själv ställt i dagen. Ur ett historiskt och moraliskt perspektiv snarare än ett politiskt kom också synpunkten att Hirdman inte tillräckligt beaktat dels de positiva konsekvenserna av folkhemspolitiken på kvinno- och barnpolitikens område, dels den historiska situationen under trettioalets början då makarna Myrdal strävat efter att rädda en rationell planeringstanke undan fascistiskt och nazistiskt oförnuft och antiintellektualism.⁵⁴⁸ Andra menade att Alva Myrdal varit en relativt perifer figur, och att Hirdman gjort en felaktig värdering av hennes inflytande.⁵⁴⁹

Den huvudsakliga möjligheten att ifrågasätta den entydigt raka linjen mellan å ena sidan socialdemokratisk ideologisk intention och å andra sidan repression var alltså att peka på ett antal välfärdskonsekvenser. Med ett exempel från sovjetologin kan hävdas att också

här, i det socialdemokratiska folkhemmet, hade utrensningarna haft sina förmånstagare – dock med den väsentliga skillnaden att det i den svenska debatten inte ännu handlade om utrensningar.

Oönskade i folkhemmet

Ett par år senare tog idéhistorikern Gunnar Broberg och historikern Mattias Tydén upp Hirdmans tanketråd i boken *Oönskade i folkhemmet*, där de närmare dissekerade den svenska steriliseringslagstiftningen och dess tillämpning under åren 1935 till 1975, samt de ideologiska och idéhistoriska grundvalarna för denna. Steriliseringsfrågan, som även Hirdman berört, kopplas här tydligt till tankar om rashygien. På forskarmässigt sätt strävar dock författarna efter att problematisera en existerande bild av rashygien, en bild som de betraktar som fylld av myter om att denna skulle ha varit ensidigt knuten till det konservativa politiska lägret och till den tyska nazismen. Istället menar Broberg och Tydén att det fanns en bred politisk enighet i frågor om nationell rashygien och kring steriliseringar som ett medel att nå en vårdad folkstam. Eftersom en av de myter författarna vill krossa är just rashygienens ensidigt nazistiska infärgning, blir dock konsekvensen oundvikligen att ljuset faller på folkhemsbyggarna inom socialdemokratin och deras grad av ”rödbrun toning”.⁵⁵⁰

Frågans rödbruna toning leder dock inte till något enkelt liberalt ställningstagande. Steriliseringslagstiftningen kunde motiveras utifrån såväl rashygieniska som sociala men också ekonomiska motiv, vilka kunde omfattas av många. Det fanns alltså viss vacklan mellan bevekelsegrunderna. Rashygien eller socialpedagogik? Vilket skulle man välja? Det sociala motivet för sterilisering, *reform eugenics*, innebär att rasmässiga faktorer kunde skjutas åt sidan. Det medicinskt oönskade arvet kunde således alltjämt framstå som oönskat, men principiellt inte knutet till en befolkningsgrupp eller samhällsklass. Detta erbjöd de progressiva samhällsingenjörerna en betydligt mer

lockande ideologisk grundval för sitt agerande, även om skillnaden i motiv givetvis inte spelade någon roll för den som skulle steriliseras.⁵⁵¹ De olika skälen för sterilisering tycks dock ha sammanstrålat. Istället för att se rashygien, sociala och ekonomiska skäl som separata och motstridiga motiv kan man istället se hur de tre motiven samverkade – även om viktningen dem emellan kunde skilja sig över tid, liksom hur de etiketterades. Steriliseringar som före och under andra världskriget genomförts på rasmässiga grunder, genomfördes efter kriget på medicinska grunder. På samma sätt kunde termerna ”rasbiologi” och ”rashygien” i olika sammanhang ersättas av de mindre belastade motsvarigheterna ”arvsbiologi” och ”arvshygien”.⁵⁵² Kontinuiteten var enligt författarna dock betydande. I stort tycks den bild som ges av det politiska klimatet vid instiftandet av Rasbiologiska institutet i Uppsala 1922 vara applicerbar på större delen av den period som undersöks:

Allt som appellerade till svenska värden var för de allra flesta oemot-sägligt och hörde till vad som kan kallas en nationell ”överideologi”. På samma sätt odiskutabla var hänvisningar till vetenskapen både som en viktig samhällsomdanande och en moraliskt uppbygglig faktor. Att genetik och rasbiologi hörde till nya skott på vetenskapernas träd talade vidare för att de borde prövas. Modernismen kunde på det här sättet för-enas med traditionalism i form av det nationella budskapet. När sedan rasbiologin kunde visas vara ekonomiskt måttligt tagande och istället eventuellt rejält givande fanns inte mycket kvar att invända mot.⁵⁵³

Så kunde alltså även rasbiologin, även om den med tiden kom att be-nämnas arvsbiologi, betraktas som en vetenskapligt rationell disciplin och inte som en mytisk pseudovetenskap. Det går med andra ord inte att konceptualisera Brobergs och Tydéns syn på steriliseringslagarna som ett uttryck för en ensidigt rasistisk, rationell eller rentav ekono-mistiskt betingad repression. Istället för att som motiv repellera mot varandra tycks de istället ha kompletterat varandra.

Central blir också tanken att ett betydande stråk av kontinuitet i det svenska rashygieniska och befolkningspolitiska tänkandet kan

identifieras på grund av Sveriges roll i den europeiska historien. Sverige stod utanför världskriget, och hade i sådana frågor ingen uppenbar historiemoralisk barlast att dra på – i motsättning till den omprövning som blev naturlig och nödvändig i Tyskland.⁵⁵⁴ I denna spekulatio flyter två skilda moralisk-historiska stickspår potentiellt samman. Dels stod Sverige vid sidan av det krig som avsåg att eliminera den europeiska kulturens dödgrävare nazismen, och kollaborerade dessutom med ”den onde” genom att bifalla transitering av tysk trupp och sälja järnmalm. Dels var Sverige en stat som i rashygieniska befolkningspolitiska frågor vägledades av samma idémässiga grundvalar som Nazityskland. Dessutom kunde Sverige även *efter* kriget, tack vare ett amoraliskt agerande *under* kriget, fortsätta att vara ett samhälle med i vissa aspekter nazityska likheter.

Broberg och Tydén hade sammanfattningsvis valt att börja i en annan ända än Hirdman. De började i det som för Hirdman var en antydd repressiv konsekvens av den välfärdspolitik som också fört mycket gott med sig, och nystade sedan bakåt. Välfärdskonsekvenserna var i det perspektivet mindre intressanta. Att Broberg och Tydén pekade på komplexa ideologiska motiv för steriliseringarna – ekonomisk nytta var exempelvis ett argument som kunde ses som principiellt liberalt – var inte nödvändigtvis det väsentliga för hur erfarenheten av det socialdemokratiska folkhemmet skulle se ut. Fokus hamnade dock på statens repression, och på det faktum att det under en period på fyrtio år av nästan obrutet socialdemokratiskt regeringsinnehav steriliserats medborgare. Detta mönster, med fokus på den repressiva socialstaten, kom med tiden att präglas allt djupare.

Steriliseringar i folkhemmet

I juni 1998 försvarade historikern Maija Runcis sin avhandling *Steriliseringar i folkhemmet*. Doktorsavhandlingar har regelmässigt en ganska blygsam betydelse i den allmänna debatten, men tematiken

parad med den plats som Runcis fått i föregående års steriliseringsdebatt motverkade detta. Runcis positionerade sig ganska snävt mellan Hirdman och Broberg/Tydén. Där Hirdman fokuserar på utopiska grundvalar och genusaspekter och Broberg/Tydén på implementering, dock även de med idéhistorisk klangbotten, är Runcis avsikt att lyfta fram implementeringens genusaspekter. En annan skillnad i förhållande till tidigare verk är att Zygmunt Bauman finns med, redan som avhandlingens inledande aforistiker.⁵⁵⁵

Trots många likheter de tre verken emellan, måste dock Runcis bedömas som den som tydligast och mest ensidigt inskräper socialdemokratis roll. Hon menar förvisso att rashygien eller arvshygien kunde omfatta såväl konservativa moralvärden som rationella vetenskapliga utopier, men är också tydlig i sin uppfattning att socialdemokraterna var ”de främsta bärarna av dessa kollektivistiska tankegångar där rashygien i detta sammanhang fick en överordnad betydelse i samhället”.⁵⁵⁶ Runcis gör också en central poäng av att socialdemokratis syn på individen i jämförelse med den ”traditionella liberala rättsordningen”, med syfte att tillgodose individens rätt till liv och egendom och frihet från myndighetsövergrepp, snarast var diametralt motsatt:

Ansaret för lagarnas genomförande och samhällsnyttiga inriktning stod i första hand socialdemokraterna för – inte minst genom sin närvaro i socialpsykiatriska nämnden. De borgerliga partierna stödde stiftandet av steriliseringslagarna huvudsakligen på arvshygienisk grund, men de oroade sig för att ingreppen kunde uppfattas som kränkande gentemot enskilda individer. Då begreppet ”samhällsnytta” för socialdemokratin innebar delaktighet i samhällslivet uteslöts definitionsmässigt de individer som inte ville vara eller som saknade förmåga att vara samhällsnyttiga. De omfattades helt enkelt inte av det generella välfärdsbegreppet som därmed varken blev jämlikt eller rättvist.⁵⁵⁷

Givet författarens genusperspektiv är det också tydligt att såväl lagstiftandet och ansökningsförfarandet som det medicinska verkställandet utgår från en manlig värld och riktas mot en kvinnlig. Främst ges

läkarkåren här ett stort ansvar, men även en i övrigt manlig skara professionella aktörer av lärare, anstaltsföreståndare och präster beskrivs som steriliseringspolitikens exekutörer.⁵⁵⁸ Runcis tidsperspektiv blir också vidare än Hirdmans eller Brobergs och Tydéns. Även om de sistnämnda tydliggör att steriliseringslagarna avskaffades först 1975 stannar större delen av deras analys vid den tidiga efterkrigstiden. Genom att tydligare inbegripa hela den efterkrigstida perioden i analysen förs läsaren i Runcis fall till slutsatsen att övergreppen utfördes i en relativt nära tidsrymd.

Steriliseringsdebatten och Zaremba 1997 och 1999

De forskaralster som här refererats verkade inspirerande i kulturdebatten. Det som vållade störst uppmärksamhet var debatten i *Dagens Nyheter* hösten 1997 som kretsade kring två artiklar av journalisten Maciej Zaremba. Debatten fick påspädning två år senare när Zaremba utkom med boken *De rena och de andra* på samma tema.

Zaremba var i artiklarna explicit både i förhållande till vem som bar ansvaret och hur detta borde förklaras. Socialdemokratin bar ansvaret för den iver med vilken befolkningen rensades, detta skedde på rashygieniska grunder, och socialdemokraterna placeras mycket tydligt i det nazityska meningssammanhanget.⁵⁵⁹ De grupper, exempelvis de så kallade "tattarna", som var olönsamma eller inte ville inordna sig i den utprovade livsform som den socialdemokratiska välfärdsstaten hade att erbjuda var mogna för *Sonderbehandlung*. Hur den förda politiken skulle förklaras i idéhistoriska termer var Zaremba något kluven till. Liksom Broberg och Tydén såg Zaremba en glidning från en rashygieniskt motiverad steriliseringspolitik till en mer ekonomistisk dito, vilken också kunde uppfattas som en nödvändig förutsättning för vissa välfärdsreformer. Exempelvis menade Zaremba att steriliseringarna intensifierats strax före barnbidragets införande eftersom detta annars skulle ha befordrat barnafödande bland "sämre" delar

av befolkningen. ”Kylig ’samhällsnytta’ [kan] locka till samma sorts gärningar som den aggressiva rasismen”, avslutar Zaremba sin andra artikel.⁵⁶⁰ Zaremba lyfte senare också fram ett mindre ideologiskt laddat perspektiv, där bondesamhällets aversion mot avvikande bildar en kulturell mylla som parad med reformtänkande satte ett vapen i händerna på ”skvallerkärringarna och andra rättänkande i socknen”.⁵⁶¹ Inte bara ideologisk intention hade således legat bakom utfallet.

I sin bok *De rena och de andra* från 1999 lade Zaremba däremot större vikt vid det han såg som den rasbiologiska grunden för den socialdemokratiska steriliseringspolitiken. I detta sammanhang dissekteras bland annat folkhemsbegreppet såsom det presenterades i Per Albin Hanssons legendariska tal 1928. Zaremba beskriver detta tal som en ideologisk försöksballong, vari Per Albin avsett att smälta samman ett socialistiskt perspektiv med ett nationalistiskt högerperspektiv, och härigenom skapa en klassöverbryggande *Volksgemeinschaft*. Per Albins mer organiska samhällssyn ställs i motsättning till en medborgardemokrati i vilken man vinner inträde genom medborgarskap, medan en folkdemokrati kräver assimilation av sina medlemmar. De som inte assimileras exkluderas från samhällskroppen.⁵⁶² I likhet med Runcis drar Zaremba också steriliseringspolitiken och dess efterverkningar långt fram i tiden, i Zarembas fall ända in i nittioalet: ”Som vi minns nekades de steriliserade av Ingvar Carlssons regering så sent som 1995 upprättelse och ersättning med hänvisning till rashygienens legitimitet.”⁵⁶³

Zarembas olika inlägg, som väckte stor internationell uppmärksamhet, vållade debatt även innanför landets gränser. Från socialdemokratiskt håll menade man att artiklarna var ett uttryck för historieförfälskning: steriliseringslagarna hade stiftats av eniga riksdagar, men den som tagit initiativet att avskaffa dem var Olof Palme. Det hela var inte en historia om välfärdssamhällets brister utan om dess förtjänster, menade bland andra EU-parlamentarikern Sören Wibe, som uppfattade Zarembas artiklar inte som historieskrivning utan som en vidare marknadsliberal attack på det socialdemokratiska Sverige som

han ansåg hade liknats vid kommuniststyrda (!) samhällen.⁵⁶⁴ Andra recensenter menade till och med – i samma anda som Wibe och i ogillade ton – att Zaremba förordat att sjukvården måste privatiseras, då endast läkare i statlig tjänst lånat sig till massteriliseringar.⁵⁶⁵ En liknande uppfattning företedde statsvetaren Marie Demker, som menade att Zaremba inte alls var intresserad av att förstå steriliseringslagstiftningens historiska kontext, utan enbart av att fördöma och brännmärka det socialdemokratiska välfärdsbygget. Demkers tolkning av steriliseringarna var istället att det var ett kvardröjande klassamhälle med patriarkala strukturer som fällt avgörandet och gett de manliga läkarna en handlingsfrihet som sannolikt inte var avsedd.⁵⁶⁶ Just läkarnas roll och status var ett centralt tema även i författaren Sven Lindqvists kommentar. Det dåtida läkarkollektivets självsäkerhet kunde enligt Lindqvist i samtiden endast återfinnas hos nationalekonomerna.⁵⁶⁷ Den kulturella kontexten i form av det gamla bondesamhället lyftes fram av bland andra Per Olov Enquist, som även han dock värderade folkhemmet som en ”häpnadsväckande framgångsrik” och ”god dröm”.⁵⁶⁸ På motsvarande sätt bemöttes Zaremba positivt från borgerliga debattörer. Bland annat uttryckte sig Susanna Popova uppskattande, även om hon egentligen inte nämnvärt intresserade sig för boken utan snarare allmänt för frågor kring vad som hon i raljant ton kallade för ”världens bästa folkhem” med sitt chimärt konsensusinriktade ”politiska lågspänningsklimat” och sin ”beredskap att i tid och otid (...) beröva medborgarna vad som i många andra länder betraktades som fullkomligt självklara mänskliga rättigheter”.⁵⁶⁹ Andra tidningars recensenter, även borgerliga, hade ett mer blandat intryck av Zarembas bok, dock i huvudsak erkännande, även om *Expressens* recensent var något negativ och tyckte att genusperspektivet var otillräckligt behandlat.⁵⁷⁰

Vipeholms rixsanstalt

Som ett appendix till steriliseringsdebatterna dök så småningom också frågan om eutanasi upp. Den stat som kunde rikta kniven mot befolkningens underliv kunde kanske också rikta den mot strupen? I februari 1999 publicerades två artiklar i *Dagens Nyheter* om Vipeholms rixsanstalt, författade av journalisten Thomas Kanger. Vipeholm, som tjänstgjort som rixsanstalt för vård av så kallade ”sinnesslöa”, hade under åren 1941 till 1943 drabbats av en kraftigt ökad dödlighet bland de manliga patienterna. Kanger satte detta direkt i jämförelse med Hitlers eutanasiprogram, och menade att det varit en aktiv handling från anstaltsledningens sida att låta patienterna dö sväldöden. Svält hade varit den vanligaste metoden i Nazityskland menade Kanger, och de viktminskningar som observerats på Vipeholm var i flera fall större än de som observerats i Tyskland.⁵⁷¹ Kanger bereddes med detta budskap också tid i TV4: s samhällsprogram *Kalla fakta*.

Reaktionerna på Kangers artiklar var blandade. Vissa satte dem direkt i samband med steriliseringsdebatterna, och såg den förmodade dödshjälpen som ytterligare ett tecken på att folkhemmet inte byggts för samhällets svagaste. Bland andra Maija Runcis hävdade detta.⁵⁷² Andra menade att Kanger missuppfattat situationen, och att dödsfallen ägt rum på grund av personalbrist under kriget. Vissa ansåg därtill att Kanger gjort ett ohistoriskt och onyanserat angrepp på välfärdstaten.⁵⁷³ En sådan gensaga kom från historiedoktoranden Elin Frykman som under sitt avhandlingsarbete om de kariesexperiment som företogs bland patienterna på Vipeholm fått en helt annorlunda bild av den verksamhet som bedrevs vid sinnesslöanstalten. I sin avhandling från 2006 återkom hon till debatten med Kanger. Hennes ståndpunkt är densamma, då hon menar att sjukhuschefens engagemang visar på en person som ”var oroad över utvecklingen, inte en som misstog sig för dödens ängel”.⁵⁷⁴ Frykman gjorde sig till tolk för ett liknande perspektiv då det gällde steriliseringsdebatterna, som hon

menade hamnat i en förhastad och förenklad bild av socialpolitikens skuld.⁵⁷⁵ Oberoende av vilket är det värt att notera att det tio år efter Hirdmans kritik kunde vara möjligt att tänka tanken att den svenska välfärdsstaten agerat i akt och mening att döda sina egna medborgare.

* * *

I det postkommunistiska och liberala idélandskap som blev alltmer framträdande i brytpunkten mellan åttio- och nittiotal vann det totalitarismteoretiska synsätt som satte den realkommunistiska erfarenheten bredvid den nazistiska motsvarigheten en allt vidare acceptans. Detta sammanförande har varit tydligt många gånger tidigare i denna studie, bland annat i debatterna om tredje ståndpunkten och om Solzjenitsyn, och det nazist-kommunistiska meningssammanhanget var således ingen nyhet i sig. Det kvalitativt nya i situationen bestod i att den sovjetkommunistiska statsbildningen nu inte längre existerade. Detta innebar dels att den europeiska unionen kunde byggas ut, här till med antitotalitarism som ideologiskt fundament, dels att debatten om totalitarismens manifestationsformer alltmer kom att utspelas i det förflutna då Sovjetunionen inte längre var ett hot i samtiden. Den dystopiska ideologin antinazism fick sammanfattningsvis förnyad aktualitet, liksom antikommunismen, och verkade i trilemmats slutna logik mobiliserande kring den liberala blickpunkten. Det är i denna kontext som frågan om de svenska steriliseringarna och folkhemmets repressiva halt skall ses: Kunde erfarenheten av det socialdemokratiska välfärdbygget ställas bredvid erfarenheterna av kommunism och nazism? Var den svenska offentliga sektorn besjälad av en lika ”storebrorsaktig mentalitet” som dessa båda dystopier? Redan 1974 hade Ann-Katrin Hatje berört steriliseringarna i sin avhandling *Befolkningsfrågan och välfärden*, men uppenbarligen var det först i nittiotallets samhällseliga kontext som frågan kunde laddas och generera större debatt.⁵⁷⁶

Det ovanstående får ytterligare kontur av vad historikerna Åsa Linderborg och Ulf Zander skriver om steriliseringsdebatten i sina res-

pektive avhandlingar. För Linderborg är debatten ett exempel på hur den alltmer negativt färgade folkhemshistorien utgjorde en ideologisk maktresurs i den nyliberala ideologiska offensiven.⁵⁷⁷ Linderborgs karakteristik av debatten är direkt kompatibel med trilemmats dynamik, och har tidigare uttryckts som att ett retrospektivt moraliserade leder till ett prospektivt ideologiserande: Ett förskjutande av socialstaten, baserat på vittnesbörd om dess förtryck, användes för att mobilisera kring liberala värden som fria marknadsrörelser och minskad offentlig sektor. Detta moraliserande karakteriserar Ulf Zander i sin avhandling som ett moraliskt historiebruk. Liksom Linderborg pekar Zander dessutom på att det var socialdemokratins tidigare användande av folkhemmet som en positiv resurs som nu slog tillbaka: På samma sätt som en positiv historisk-moralisk bild av folkhemmet tidigare befordrat fortsatt tilltro till socialdemokratin, verkade en negativ bild nu i motsatt riktning.⁵⁷⁸ Med den terminologi som används i denna studie, kan sägas att steriliseringsdebatten lade ett nytt lager till den samlade erfarenheten av vad socialdemokrati stod för, och ställde potentiellt denna i samma meningssammanhang som nazistisk och kommunistisk totalitarism. De som ville ifrågasätta den negativa erfarenheten hade möjlighet att peka antingen på välfärdskonsekvenser av skilda slag, eller på olika former av strukturella, kulturella och historiska omständigheter – exempelvis på att den folkfostrande borgerliga samhällselit som genomförde steriliseringarna åtminstone delvis gjort detta i strid med folkhems-ideologernas intentioner. Detta debattmönster har observerats tidigare. Klart är dock att det av de fall som tidigare studerats endast är IB-debatten som har en jämförbar betydelse för dystopigörandet av den svenska socialdemokratiska staten, dock med den väsentliga skillnaden att situationen här är ”spegelvänd” – samma socialdemokrati som då sågs som latent fascistisk, kapitalistisk och imperialistisk eftersom den bedrev åsiktsregistrering och gick i armkrok med CIA, sågs nu som socialistiskt totalitär då den låtit kollektivism och folkhemsutopism förkväva människovärdet. Tidens ideologiska skifte får med andra ord en god illustration av den kritik som riktas mot socialdemokratin.

Ytterligare ett antal av debattens dimensioner bör noteras. Liksom medievetaren Åsa Kroon kan man se glidningar över tid, där "steriliseringar" blir "tvångssteriliseringar" och "folkhemmet" blir "folkhemskt".⁵⁷⁹ Kroon fokuserar i sin studie det sena nittiotalets debatt, men tendensen kan identifieras även tidigare. Det som Hirdman 1989 själv uppfattar som en skarp kritik av det förnuft som styrvt välfärdsstaten men som ändå haft som mål att utplåna den kontinuerliga "kränkning" som stavas fattigdom, har tio år senare transformerats till att bli ett kraftigt och betydligt mer ensidigt angrepp på den stat som kanske inte ens dragit sig för att låta icke önskvärda individer dö svältdöden. Hirdman öppnade dammluckorna, och kunde inte kontrollera den frambrytande störtfloden. I senare fall är jämförelserna med det nazistiska Tyskland explicita, och det socialdemokratiska idégodset får bilda politisk och legal fond för Medicinalstyrelsen och Socialpsykiatriska nämnden som låter läkarna – närmast att likna vid lägervakter – sätta kniven i skilda offerkategorier, såsom "tattare" eller kvinnor i gemen. Det är ingen slump att Zaremba återger flera nyckelbegrepp på tyska.⁵⁸⁰

Just jämförelsen med den tyska nazismen är alltså central, men kan också te sig något underlig. Det är från liberalt håll kritiken kommer, och den riktas mot kollektivism och offentlig sektor, här till i ett samhällsklimat som försöker transformera öststatssocialismens fall till politiska lärdomar. Udden torde i detta fall vara riktad mot socialdemokratins likheter med de kommunistiska samhällena, just som Sören Wibe antyder i sitt inlägg. Även om frågans rasbiologiska inramning verkar i motsatt riktning är detta märkbart: man må vara ute efter kommunismen, men för att inskräpa dess dystopiska drag finns inget tydligt språk. Nazismen, betraktad som seklets dystopiska urerfarenhet, har i det sammanhanget både en rikare metaforik och en starkare suggestionskraft.

Ett annat stråk av betydelse, tydliggjort särskilt av Broberg och Tydén, är steriliseringsideologins spännvidd. Ansar den socialdemokratiske trädgårdsmästaren sitt befolkningsmaterial för att han är

rationell eller för att han är rasist, eller för att han är bådadera? Är socialdemokratin konnoterad till en "vetenskaplig socialism" med rötter i upplysningsfilosofi, eller är "folkhemmet" som begrepp och ideologi knutet till ett organiskt nationalistiskt idéarv som likafullt är socialistiskt kollektivistiskt? Är skillnaden över huvud taget relevant? Motivbildens ideologiska dubbelhet – rasism eller rationalitet – tycks dock spela viss roll, eftersom det rasistiska tankespåret öppnar för associationsargument av nazityskt slag. Då kontamineras inte heller den rationalitet som programmatiskt famnas också av den liberala blickpunktens företrädare. Ur ett konsekvensperspektiv spelar frågan givetvis ingen roll, eftersom följden av politiken likafullt är att människor läggs under kniven. Inte desto mindre tycks det vara i konsekvenserna, inte i politikens intentioner och motiv, som problemet ligger.

I debatten som refererats är offren i fokus, men flera debattörer talar även om den starka statens frigörande kraft. Politikens konsekvens är inte enbart steriliserade "tattare", utan också en mängd människor som frigjorts från den "permanenta kränkningen" – fattigdomens sociala problem. Staten offrar och frigör. Hur skall dessa båda konsekvenser viktas mot varandra? Föga överraskande gör man från socialdemokratiskt håll en större poäng av såväl det rationella motivet som de emanciperande konsekvenserna, på samma sätt som det från liberalt håll ifrågasätts huruvida folkhemmet är att tacka för fattigdomsbekämpning och välstånd.⁵⁸¹ På motsvarande sätt ifrågasätts från socialdemokratiskt håll huruvida steriliseringarna är att hänföra till folkhemmet, som istället ses som antitesen till en parallellt förekommande och kvardröjande patriarkal överklasstruktur med läkarkollektivet som steriliseringarnas självträffande exekutionspatrull.

Ett avslutande spår av intresse, särskilt mot bakgrund av att det är liberala och allmänborgerliga debattörer som riktar den huvudsakliga kritiken mot socialdemokratin, är hur de ekonomiska faktorerna hanteras. De anses av vissa ha katalyserat steriliseringslagstiftningen. Om staten skulle spendera på barnbidrag och liknande gick det helt enkelt

inte ihop om man inte samtidigt ansade sitt befolkningsmaterial. Här blir ekonomisk nytta en förklaringsgrund till steriliseringarna – ”gräv inälvorna ur tattarkärningen för den kommunala ekonomins skull” som en artikelskribent travesterar motiven.⁵⁸² Ekonomism i form av ett större marknadsmässigt tänkande kan dock även ses som debattens framtäckande handlingsskapande konsekvens: statliga beslut kring livets ”tillrättläggande” omintetgör marknadsdynamiken, vilken i sin tur knyts till demokratis funktionssätt genom friheten att välja. Ekonomism i vid bemärkelse kan alltså vara repressionens förklaring såväl som dess implikation.

VÄLFÄRDSSTATENS MOTOFFENSIV — FORUM FÖR LEVANDE HISTORIA

Den postkommunistiska världsscenen och de debatter som fördes på denna lämnade den svenska socialdemokratin goda skäl att uppdatera sin syn på historieskrivningens betydelse. Detta blev också fallet. Man drabbades av insikten att den egna rörelsen varit ett tongivande inslag i den närliggande historien, och framför allt att folkhemmet kunde utsättas för anklagelser om att vara väsenslikt de nazistiska och kommunistiska samhällena. Just historien blev med andra ord mer intressant för socialdemokratin då man, bland annat med steriliseringsdebatten som ingång, blev varse att man själv kunde anses tillhöra denna krets av utmönstrade samhällsalternativ.

Redan den dåvarande socialdemokratiska statsministern Ingvar Carlsson hade i kölvattnet på debatten kring tesen om historiens slut vädrat en till synes ny socialdemokratisk syn på historisk kunskap, vilket nämnts tidigare.⁵⁸³ En mer omfattande revision av synen på historisk kunskap skulle dock göras av hans efterträdare, Göran Persson. I den för riksdagsåret avslutande partiledardebatten den 12 juni 1997 slog Persson sina partiledarkollegor med häpnad. Mitt i en debatt som

varvade ordväxlingar kring traditionella politiska skiljepunkter med ömsesidiga tillönskningar om en trevlig sommarledighet tog en brydd statsminister till orda. Han hade uppmärksammat en undersökning, enligt vilken svenska skolelevers kännedom om de tyska nazisternas förbrytelser framstod som alarmerande bristfällig. Mot bakgrund av detta tog han initiativet till en massiv informationssatsning kring dessa frågor. Det vidare motivet för satsningen kan det bara spekuleras kring, men att initiera upplysning om de politiska krafter som den egna rörelsen i steriliseringsdebatten liknats vid, repellerade också på önskvärt sätt från det totalitära meningssammanhang man då hade placerats i.⁵⁸⁴

Persson tog sina kollegor på sängen, och initiativet var onekligen originellt. Ingen partiledare ställde sig dock negativ till det, tvärtom var enigheten påtaglig. Icke desto mindre kan man i riksdagsprotokollet ana en viss förvirring kring vad det egentligen var man ställde sig bakom.⁵⁸⁵ Folkpartiledaren Lars Leijonborg såg satsningen som riktad mot den nynazistiska rörelsen, och uttryckte förhoppningar om att man nästa gång skulle gå till gemensam attack mot mc-gängen. Kristdemokraternas ledare Alf Svensson knöt de kristna idealens betydelse för människovärdet till frågan, och även andra partiledare försökte nödortfigt knyta an till den egna dagspolitiska agendan. Förvirringen kring vad initiativet skulle utmynna i kom så småningom att lägga sig, men då ökade istället debatten. Ingångarna i denna var såväl ideologiska som mera principiella. När och var hade de mänskliga rättigheterna kränkts i sådan grad att det var rimligt att staten iscensatte en storslagen informationskampanj om detta historiska skede? Hur skulle dessa övergrepp i så fall bäst förklaras och förstås, och vilka lärdomar borde samtiden dra? Härutöver var givetvis den rent principiella frågan framträdande: Blir den demokratiska staten mindre demokratisk genom att styra informationsflödet på detta sätt, eller är den värderingsfria demokratin en chimär? Denna principiella fråga aktualiserades allt tydligare i takt med att det som stod i fokus för upplysning blev alltmer kontroversiellt.

”...om detta må ni berätta...”

Statsministerns utspel kom primärt att få två resultat: dels en serie internationella konferenser på temat mänskliga rättigheter med utgångspunkt i förintelsen som historisk erfarenhet, och dels den sammanhållna informationsskriften ”...om detta må ni berätta...”.⁵⁸⁶ Skriften, som författades av historikerna Stéphane Bruchfeld och Paul A. Levine, nådde snabbt en upplaga på flera hundra tusen exemplar och översattes också till ett flertal språk. Ganska snart stod visserligen klart att den undersökning som betingat statsministerns utspel i talarstolen sannolikt inte speglade den verkliga situationen. Icke desto mindre var utspelet gjort och processen igångsatt.

Utgångspunkten för skriften var visserligen förintelsen, men de bakomliggande processerna i termer av rasbiologi, antisemitism och socialdarwinism skildrades även de. Sätillvida är utgångspunkten för skriften tämligen klar – det nazistiska folkmordet kan inte skiljas från Adolf Hitlers världsbild så som den kommer till uttryck i *Mein Kampf*, och det introducerande kapitlet slår slutgiltigen fast att ”från 1933 till 1945 genomfördes folkmordet på judar och zigenare, som var resultatet av Hitlers och nazismens ideologi”.⁵⁸⁷ Sådana utsagor lämnar inget större utrymme för strukturella förklaringsmodeller. Utöver denna positionering redogör författarna också översiktligt för de olika offerkategorierna och deras behandling. Vid sidan av judar och zigenare innehåller denna uppräknning homosexuella, handikappade och den brokiga kategorin ”asociala”, vilka på olika sätt internerades och i många fall steriliserades. Processen beskrivs vidare i termer av förföljelse, gettoisering, deportation och folkmord, men även motstånd och undsättning. I detta motstånd ges även Sverige en roll genom diplomatiskt arbete av bland andra Raoul Wallenberg och vad som benämns ”byråkratiskt motstånd”.⁵⁸⁸ Den moraliskt brännbara frågan om det svenska agerandet under andra världskriget får här, i den mån den behandlas, således en annan inramning än vad exempelvis

Maria-Pia Boëthius hade gett den i sin bok *Heder och samvete* 1991.

För att återigen påvisa den parlamentariska enigheten avslutas skriften med korta inlägg från samtliga riksdagspartiers ledare. Än en gång påpekar initiativtagaren Göran Persson vikten av att ”stå upp mot våldets ideologi”. Det finns emellertid också i dessa partiledarinlägg en torso till ett strukturellt färgat resonemang kring förintelsens orsaker av Vänsterpartiets ledare Gudrun Schyman, då hon i samtiden tycker sig se likheter med det tidiga trettioalets Tyskland:

Mänskligheten fick under andra världskriget betala ett högt pris för att få veta och inse vad ekonomisk kris, växande arbetslöshet, social otrygghet kan leda till (...). Självfallet är information och undervisning mot nazism och rasism nödvändig. Men den måste kombineras med omfattande åtgärder mot arbetslöshet, bostadssegregation och andra sociala missförhållanden.⁵⁸⁹

Då skriften publicerades i februari 1998 recenserades den i flertalet tidningar, och bemöttes i allt väsentligt positivt, i många fall översvalande. ”Stramt”, ”isande klar”, ”saklig”, ”skakande” och ”personlig” var omdömen som fälldes, och historikern Peter Englund menade att ”det är sällan som en missförstådd opinionsundersökning har fått så vackra resultat”.⁵⁹⁰ Mer genuint existentiella frågor om hur det ofattbara kunde vara möjligt och vilken plikt till minne förintelsen kräver av oss som samhällsmedborgare låg givetvis också med i de recenserande texterna, alltid latent, men påfallande ofta explicit. Frågan om minne respektive glömska eller rentav förträngning ledde också vissa recensenter till en diskussion av passivitet, och i vilken mån passivitet kan skapa skuld.⁵⁹¹ Det är också värt att notera att detta i grunden positiva bemötande tycks ha spänt över dagspress med vitt skilda partibeteckningar. *Arbetarbladets* recensent Ulla Ejemar tyckte exempelvis att man visserligen kunde ifrågasätta ”nyttan med kampanjer”, men att just denna ”i alla fall resulterat i en bra bok som berättar vad som verkligen hände när Tusenårsriket skulle byggas” och att ”nazi-ideologins konsekvenser för människors liv” var förtjänstfullt skild-

rat i texten.⁵⁹² Johan Hakelius gjorde i *Svenska Dagbladets* recension en liknande värdering, både gällande upplysningskampanjers dubiösa värde och textens stuktur och innehåll.⁵⁹³ Eva X Moberg i *Aftonbladet* var också positiv till informationsmaterialet, och menade att författarna lyckats ”vända sitt förutsägbara uppdrag till en märklig bedrift”, men var mycket kritisk till det politiska användandet av kampanjen. Såväl från socialdemokratiskt som moderat håll tyckte hon sig se en genomgående skenhelighet: ”Skulden kan något paradoxalt struktureras hierarkiskt – med offren på botten av pyramiden och de självgodas ’åskådarna’ på toppen, vältrande sig i passande ånger”.⁵⁹⁴

I den mån det förekom negativa kommentarer tycks de alltså inte ha utgått från informationsskriftens empiriska och tolkande substans, utan snarare från vad man uppfattat som kampanjens bakomliggande orsaker eller vilka problem den fortsatt skulle kunna ge upphov till. Flera av de ovanstående recensenterna var som sagt tvivlande till kampanjformen. Vem har egentligen rätt till vilka moraliska utsagor? Är inte kampanjer i bästa fall kosmetiska och i sämsta fall intet mer än oblyga distributionskanaler för statliga ideologiska dogmer? *FiB/Kulturfronts* Rolf Andersson skrev på dessa teman en recension som över huvud taget inte vidrörde informationsskriftens substans, men menade att regeringskansliet under tryck från EU gav vika för en linje där vissa åsikter, på ett sätt helt ”främmande för svensk folkrörelsetradition”, kriminaliserades och att ”vi bör betacka oss för en front mot nazismen som verkar mot fri och öppen debatt”. Statliga brännmärken riskerade att ge historierevisionismen luft under vingarna, menade han.⁵⁹⁵ Andra undrade om det inte var skolans snarare än regeringskansliets uppgift att levandegöra historien. Historikern Eva Queckfeldt menade att ett ökat antal undervisningstimmar i grund- och gymnasieskola borgade för ett betydligt mer långsiktigt resultat och en mer utvecklad förståelse för nazismens ursprungssammanhang, och i sin recension av själva kampanjmaterialet omtalade Peter Englund detsamma som frukten av en ”brandkårsutryckning” vilken nödvändiggjorts av mångåriga försummelser på historieundervisningens område.⁵⁹⁶ An-

dra menade dock att skolundervisningen knappast var en garant för ett väl elaborerat och förståelseorienterat perspektiv på nazismen – tvärtom vilade det mycket falsk objektivitet i historieläroböckerna. Detta menade idéhistorikern Ingmar Lundkvist, som själv också efterlyste ett aktivt politiskt och moraliskt ställningstagande istället för den skenbara objektivitet som omöjliggjorde ett sådant.⁵⁹⁷

En annan aspekt rörde vilka händelser och fenomen som framöver borde bli föremål för informationskampanjer. Kunde man informera om ”andras” brott mot mänskligheten så borde man väl också skärskåda det ”egna” moraliska agerandet? Mot bakgrund av detta tyckte vissa att Göran Persson borde ta initiativ till en väl så storvulen kampanj om den steriliseringspolitik som bedrivits i det socialdemokratiska folkhemmet, eller att den svenska handeln med Nazityskland och konfiskerat judiskt gods skulle uppmärksammas. Och om kampanjen skulle tolkas som ett uttryck för kollektivt ansvar för nazismens brott, hade då inte män ett kollektivt ansvar för övergrepp på kvinnor – vilket borde ges samma erkännande och status?⁵⁹⁸ Frågan gällde också vilka rent praktiskt politiska slutsatser som skulle dras av kampanjen. Udden riktades inte enbart mot nynazismen. Om medmänsklighet var det underliggande politiska budskapet, så borde väl Sverige exempelvis ta emot fler kosovoalbaner?⁵⁹⁹

Framför allt låg dock frågan om en motsvarande kampanj om kommunism under ytan, samtidigt som en sådan sågs som ideologiskt problematisk. Risken var att denna inte skulle ses som ”en gemensam manifestation för demokratiska värden utan utnyttjas mot vänstern som en borgerlighetens trojanska häst”.⁶⁰⁰ Härtill fanns en farhåga att andra kampanjer skulle relativisera förintelsen, men också uppfattningen att långt fler företeelser än förintelsen borde ha centrala platser i människors erfarenhetstillägnelse. Lars Linder konkluderade sin recension av kampanjmaterialet på ett ganska symptomatiskt sätt:

Naturligtvis har samhället en förpliktelse att på ett medvetet sätt tradera vidare de erfarenheter som mer än något annat skakat vår samtid och

präglat vår självförståelse. Den minneslista över brott mot mänskligheten som 1900-talet har att lämna över till nästa sekel är sannerligen lång och ohygglig: kolonialismens, nazismens, kommunismens och rasismens; Dresden och Hiroshima. Om allt detta må vi berätta.⁶⁰¹

Från kommitté till myndighet

Oberoende av kritiken stod det utom allt tvivel att Göran Perssons initiativ, såväl upplysningskampanjen som de därpå följande internationella konferenserna med tolerans och mänskliga rättigheter som bärande tematik, blev en stor framgång för initiativtagaren, inte minst internationellt. Mot bakgrund av detta fanns det önskemål om att på något sätt permanenta verksamheten. Formen blev slutligen den, att den statliga kommittén för Levande historia omskapades till en myndighet med nazismforskaren Heléne Lööw som överintendent och chef. Att det blev just en myndighet väckte viss uppståndelse och förvåning, men tycks inte ha varit ett genomgående tema i kritiken på det sätt som kom att bli fallet under den omfattande debatt som följde på upplysningskampanjen om brott under kommunistiska regimer fem år senare.

Mest talföra i sin kritik var forskarna Daniel Brandell, Martin Linde och Åsa Linderborg som i en stort uppslagen artikel i tidsskriften *Ordfront* menade att myndigheten riskerade att bli ett statens ideologiska institut. Det som föranledde en sådan prognos var enligt författarna att endast vissa folkmord fick diskuteras och att dessa konsekvent var delar av andra sfärer än "Västerlandets liberalkapitalistiska civilisation", medan den kolonialism och transatlantiska slavhandel som sågs som delar av denna systematiskt förtegs. I förhållande till trilemmat intog man således en socialistisk och antiimperialistisk blickpunkt, och vände sig mot vad man uppfattade som Forums liberala och antitotalitära dito. Bortsett från att bredden inte syntes närvarande uttryckte man också missnöje med förintelsekampanjen, då man i

detta kampanjmaterial inte nämnde ”den fascistiska politikens klasskaraktär” eller att fascismen värnat det privata kapitalet och krossat arbetarrörelsen, och inte heller att fascismen var en konsekvens av det kapitalistiska systemets kris.⁶⁰² Återigen framträder den socialistiska tolkningen av det fascistiska fenomenet, liksom totalitarismanalysens alternativa dystopiska meningssammanhang med huvudsakligt fokus på koloniala praktiker. Här tycks emellertid också en viss ambivalens framträda: Var man principiellt negativ till den myndighet genom vilken staten gavs möjlighet att styra ett informationsflöde då detta fick naturliga ideologiska implikationer, eller ansåg man att myndigheten genom sitt arbete – i efterhand – visat sig företräda en specifik ideologisk position varför den borde avskaffas? Med andra ord: Riktades kritiken mot ett upplevt antitotalitärt ideologiskt innehåll, med en allt tyngre vägande antikommunism, eller mot den problematik som tidigare diskuterats som en liberaldemokratisk paradox?

Artikeln kom att spela en ovanligt tung politisk roll genom att den bildade grundstomme i Vänsterpartiets riksdagsmotion från hösten 2003 om att avveckla Forum för levande historia.⁶⁰³ Karakteristiken av myndighetsverksamhetens inriktning är här intill enskilda formuleringar lik artikeln i *Ordfront*. Såväl artikeln som motionen ledde också till viss uppståndelse, inte minst mot bakgrund av att myndigheten då funnits i blott tre månader. Den tolkning av nazism och fascism som prokapitalistiska och antisocialistiska rörelser som görs i artikeln och motionen, möttes av kritik för att negligera ideologiska och antisemitiska förklaringsmodeller till nazismens brott. Den liberale ledarskribenten Håkan Holmberg menade att detta hade sin grund i snävt egenintresse:

Genom att vägra inse nazismens ideologiska innebörd slipper man ifrån den för vänsterpartiet besvärande frågan om också de kommunistiska massmorden kan ha en ideologisk förklaring – de bör enligt motionen studeras men också sättas in ’i ett historiskt sammanhang’ (det gängse koduttrycket för att de kan ursäktas).⁶⁰⁴

Här framskymtar flera centrala vattendelare i åsiktsbildningen som varit synliga även tidigare. Inte bara viktningen av ideologiska respektive strukturella förklaringsmodeller och det sätt varpå dessa dimensioner hänger samman med synen på grad av intentionalitet och utmätande av skuld tydliggörs. Det blir också explicit hur en historisk kontextualisering kan uppfattas som moralisk relativisering och vice versa, allt beroende på de egna ideologiska ingångsvärdena. Denna diskussion har förts tidigare, bland annat i kapitlet om historikerstriden.

Forums ledning, i form av styrelseordföranden Lena Hjelm-Wallén och överintendenten Heléne Lööw, bemötte också motionen och dess synpunkt att ”ondskan” i Forums verksamhet konsekvent placerades utanför västerlandet. Förintelsen hade ju ägt rum ”i hjärtat av just den västerländska civilisationen”, och alltså kunde knappast upplysning om en sådan europeisk katastrof, inkluderande den svenska inblandningen i den, rimligen betyda att ”ondskan” placerades utanför det egna.⁶⁰⁵ Andra menade att Vänsterpartiet självt varit med och beslutat om myndighetsbildandet. Historikern Sverker Oredsson, som grundade sin artikel på riksdagsbeslutets tillkomst, noterade att utskottsmajoriteten vid tillfället bestod av vänsterpartister tillsammans med socialdemokrater och miljöpartister, och att sagda majoritet också hade uttryckt gillande i förhållande till de seminarier om Sovjetkommunismens brott mot mänskligheten som genomförts 2001 av Kommittén för levande historia. Oredsson menade att ingen förändring av verksamheten gjorts i förhållande till det riksdagsbeslut man medverkat till. Däremot verkade en förändring ha skett inom Vänsterpartiet.⁶⁰⁶ En liknande tanke vädrades också av den dåvarande socialdemokratiska kulturministern Marita Ulfskog, som menade att Vänsterpartiet två gånger röstat för etablerandet av Forum för levande historia och att motionen antydde ett parti som var ”på väg att backa rakt in i utanförskapet och sekterismen igen”.⁶⁰⁷ Den antydning som gavs var alltså att det parti som plockat bort beteckningen ”kommunist” ur partinamnet med syftet att markera distans till de dystopiska erfarenheterna öster om järnridån, i själva verket ville negligera totalitära

brott – åtminstone om de inte förklarades som strukturella responser på en krackelerande kapitalism och följdriktigt också vände på offer-förövar-perspektivet.

Såväl partiet som artikelförfattarna gick i svaromål. Brandell, Linde och Linderborg menade att det faktum att Nazityskland rent geografiskt låg i hjärtat av Europa spelade mindre roll då nazismen framställdes som västerlandets gåtfulla anomali. Författarna menade vidare att såväl de västerländska brotten mot mänskligheten "tidigare i antikommunismens namn och nu i antiterrorismens" konsekvent ignorerades av myndigheten, vilket återigen pekade på den ideologiska funktion den var satt att fylla: "Det är knappast en slump att Forum tillkommer i en tid då regeringen anpassar sin utrikespolitik efter USA:s och EU:s agenda". Författarna menar dock inte att verksamheten skulle bli bättre av att ytterligare kunskapsområden lades under "diktat", då "en statligt styrd historieskrivning strider mot alla liberala principer".⁶⁰⁸ Även ledande partiföreträdare kommenterade debatten utifrån en principiell myndighetskritisk position. Att man likafullt stött tillkomsten i riksdagsbeslutet 2001 berodde på att man då "föll till föga efter löften om att Forumet skulle komma att bli något annat än det visat sig vara: ett statens ideologiska institut".⁶⁰⁹ Det blir således återigen tvetydigt huruvida myndighetskonstruktionen är att betrakta som ideologisk *per se* då den statliga styrningen omöjliggör andra alternativ, eller om myndighetens verksamhet i erfarenhetens ljus fått den att framstå som en ideologiproducent.

Att debatten kring Forum för levande historias vara och verksamhet figurerade i ett vidare meningssammanhang blir också tydligt i en stort uppslagen artikel av *Sydsvenska Dagbladets* chefredaktör Per T. Ohlsson i november 2003. Artikeln, med den suggestiva och smått apokalyptiska titeln "Kriget mot historien", gör gällande att historien är under attack. Närmare bestämt försiggår enligt författaren ett "rödbrunt" försök att erövra historien. För att exemplifiera vari denna attack består utskiljer Ohlsson tre händelser. För det första gäller det Vänsterpartiets motion om att avveckla Forum för levande historia

och den debatt som refererats ovan. För det andra nämns en artikel av religionshistorikern Jan Samuelsson, vari denne hävdar att muslimers hat mot judar är "förståeligt, rimligt och befogat". Den tredje delen i den historierevisionistiska attack som Ohlsson tycker sig se är en artikel i tidsskriften *Ordfront* som ifrågasätter folkmordet på Balkan, då sådana uppgifter enligt artikeln skulle vara "konstruktioner av USA-propagandan i syfte att vinna 'den judiska opinionen'".⁶¹⁰ Här tonar således ett liberalt meningssammanhang fram som ställer antiamerikanism, antisionism och antisemitism sida vid sida och som rent praktiskt framträder i form av historierevisionism från vänster.⁶¹¹ Understundom läggs även enligt en särskild fiendens fiende-logik proislamism till de tre övriga begreppen: "Förr såg stalinister och trotskister på islam som en 'feodal relik'. Islamisterna betraktade de vänsterextrema som ateistiska dödsfiender" menade exempelvis den förre folkpartiledaren Per Ahlmark, men efter tvillingtornsattacken tycktes de tvärtom förenade i sin antiamerikanism.⁶¹² En delvis liknande reflektion, med nazism och islamism som tema, gjorde Heléne Lööw i en intervju 2003:

Heléne Lööw tror att vi i framtiden kan se den religiösa radikalismen och extremismen växa, att vi kan få se idéer smälta samman och nya och nygamla allianser ta form.

– Nationalsocialisternas stöd för al-Qaida är ett sådant tecken. Terrorattacken den 11 september utlöste ett glädjevrål bland svenska och internationella nynazister. Det som förenar dem och al-Qaida är tanken att USA är sätet för den judiska världskonspirationen.⁶¹³

Övergripande antyds i det ovanstående således att kulturdebattens antivästliga tema går igen i kritiken av Forum för levande historia, men även i en ökad acceptans av främst islamistisk antisemitism. Samma antiamerikanism som varit bieffekten av den socialistiska blickpunktens antikapitalism kunde också ses som en aspekt av ett ställningstagande för islamistiska grupperingar – grupperingar som i sin tur kunde ses som förtryckta av den proisraeliska amerikanska politiken i

Mellanöstern. Det tycks mot bakgrund av det meningssammanhang som framträder här som att totalitarismdebatternas frontlinje, vilken under kalla kriget gick mellan stormakterna och positioneringen gentemot dessa, i samtiden hade förflyttats till Mellanöstern – samtidigt som striden fortfarande utkämpades i historien, i båda fallen med positioneringen gentemot USA som ideologisk konstant.

Kommunismens brott eller kommunistiska regimers brott?

Efter riksdagsvalet 2006 utfärdade den ny tillträdde borgerliga regeringen ett kompletterande direktiv till myndigheten Forum för levande historia. Det förnyade uppdraget bestod i att ”belysa och informera om kommunismens brott mot mänskligheten”, en formulering som medgav ett visst tolkningsutrymme avseende vad som skulle betecknas som kommunism. Ansvarig minister för den vidgade uppdragsformuleringen, den moderate kulturministern Lena Adelsohn Liljeroth, försökte precisera uppdragets halt och innebörd i departementets pressmeddelande:

– Kommunismen är en ideologi som skördat och skördar många offer. Därför är det viktigt att belysa och informera – inte minst den uppväxande generationen – om kommunismens svarta historia.⁶¹⁴

Vad uppdraget egentligen gick ut på var dock alltså något tvetydigt. Var det de regimer som valt att betrakta och benämna sig kommunistiska som skulle få se sina brottsliga handlingar dragna i ljuset, eller var det mer specifikt en kommunistisk ideologis eventuellt eller definitivt tvingande roll bakom brotten som skulle behandlas? Och hur skulle den appell mot framtiden som citatet ovan uttrycker mer exakt förstås? Hur ville kulturministern att erfarenheten av kommunismen skulle revideras för att en önskad förändring av människors handlande i framtidsperspektivet skulle uppnås? Mycket pekar på att dessa frågor

för kulturministern inte var särdeles problematiska: Det förelåg en ideologisk intention i det kommunistiska politiska handlandet vilken i sin tur medfört en omfattande repression. Det var denna repression, dessa brott mot mänskligheten, som format den kommunistiska erfarenhet som nu skulle orientera det uppväxande släktet bort från denna kommunism och istället förmå ungdomarna att anamma den dystopiska ideologin antikommunism – självklart ställd bredvid den aldrig ifrågasatta antinazismen, och sammantaget skulle de båda dystopiska ideologierna följaktligen mobilisera kring trilemmats liberala blickpunkt. De inledande mediala reaktionerna på att en upplysningskampanj motsvarande den om förintelsen nu skulle genomföras avseende brott med någon form av kommunistisk konnotation präglades inte desto mindre av ovisshet. Vilken roll skulle den kommunistiska ideologin tillmätas i kampanjen? Där vissa fruktade att den skulle bli för liten, fruktade andra det motsatta.

Kampanjmaterialet fick denna gång en större differentiering. Förutom en faktaskrift utarbetades också en forskningsöversikt, en elevtidning och en lärarhandledning. Även empiriskt hade kampanjen ett bredare anslag denna gång: Här behandlades såväl Sovjetunionen som Kina och Kambodja – en geografisk utvidgning som medförde att också större tidmässiga utsnitt skildrades. Faktaskriften, som liksom kampanjen i sin helhet kom att bära namnet *Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer*, sammanställdes av historikern Martin Alm och kan betraktas som huvuddokumentet. Det finns ett avsevärt större mått av försiktighet i denna kampanjtext jämfört med Bruchfelds och Levines text om förintelsen. Redan initialt diskuteras svårigheter med brottsrubriceringen, där juristen Fredrik Stenhammar konkluderar att det är svårt att i legal mening begreppsliggöra de kommunistiska regimernas brott som folkmord.⁶¹⁵ Faktaskriften har också en avslutande del där olika förklaringar till repressionen diskuteras på ett sätt som saknar motsvarighet i förintelskampanjen. Är det ideologin som skall läggas till last, eller finns det kulturella och historiska aspekter? Är det regimernas tillkomsthistorier i inbördes-

krig och krissituationer som verkat betingande för terrorn, eller är det enskilda aktörer i statens topp som bär ansvaret? Eller är våldet rentav frukten av en byråkratiseringsprocess eller en obalanserad modernisering? Förutom diskussionen av dessa förklaringsmodeller refereras också kort den sovjetologiska forskningens skolbildningar i termer av totalitarismteori, revisionism och postrevisionism, samt svårigheter såväl som förtjänster av att komparera sovjetstatens brott med förintelsen.⁶¹⁶ Det kondensat av faktaskriften som omarbetats till en elevtidning för undervisningsändamål innehåller däremot inga egentliga förklaringar eller resonemang kring repressionens sammanhang och bakgrund. De kommunistiska regimerna ges karakteristik av samhällen präglade av propaganda, kontroll, deportationer och tortyr där innehållet i din handväska eller dagbok kunde visa sig ödesdigert. Hur detta tillstånd uppkommit diskuteras emellertid inte.⁶¹⁷

Då kampanjmaterialet presenterades var det just förklaringarna till terrorn och deras orienterande kvaliteter som stod i centrum: Varför hade kampanjmaterialet fått titeln "Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer"? Var inte dessa brott en logisk konsekvens av en totalitär idé? Den tidigare folkpartistiska riksdagsledamoten Ana Maria Narti var en av dem som hävdade att så var fallet, och hon drog en rak logisk linje från det kommunistiska manifestets tankegods över Gulag till Pol Pot. Narti var också kritisk till att inget likställande mellan fascism och kommunism hade gjorts:

Professor Klas-Göran Karlsson – ledande forskare knuten till Forum för levande historias kampanj om kommunismen – säger i en tv-intervju att man inte kan likställa kommunism och fascism, att det fanns mycket ljus i den kommunistiska utopin och att 'något gick snett' när kommunistiska regimer satte igång förtryck och blodbad. Denna synpunkt – som många i Sverige dessvärre verkar dela – är fullständigt felaktig.⁶¹⁸

Liknande synpunkter på såväl ideologins betingande roll som likställbarheten med fascism i vid bemärkelse framfördes också av *Svenska Dagbladets* ledarskribent Claes Arvidsson. Samme Arvidsson hade tidi-

gare spekulerat i bakgrunden till varför man valt att tolka upplysningsdirektivet som omfattande regimers brott och inte bakomliggande idéer. Mot bakgrund av att Forums styrelseordförande Karl Petter Thorwaldsson även var ordförande för det ABF där "socialdemokraterna hänger med yttervänstern" menade Arvidsson att Thorwaldsson skulle avsättas: "Jag förstår att socialdemokraterna inte har något intresse av att granska ideologin. Men Forum för levande historia ska inte vara ett socialistiskt forum".⁶¹⁹ Att socialdemokrater skulle sakna intresse för upplysning om ett ideologiskt betingat kommunistiskt våldsansvar blir en intressant anmärkning mot bakgrund av den tämligen frekventa vänsterkritik som med IB-affären som utgångspunkt snarare placerar socialdemokratin i samhang med de borgerliga politiska partierna.

Alla tyckte dock inte att de ideologiska förklaringarna tonats ned. Tvärtom menade historikern Håkan Blomqvist att kampanjmaterialet var odugligt som bärare av historisk förklaring då den historiska kontexten som strukturellt betingande faktor inte gavs tillräckligt stort utrymme:

Hur ska den ryska bolsjevismens brutalisering kunna förstås utan koppling till första världskrigets våldsorkan och tsardömet djupt rotade despoti och vardagsvåld? Hur ska våldet, diktaturen och nationalismen i den kinesiska revolutionen begripas utan att västmakternas imperialistiska rövartåg mot Kina och den japanska ockupationens ohyggliga offer berörs? Vem kan begripa de röda khmerernas närmast ofattbara brutalitet i Kambodja utan att ha kännedom om en av krigshistoriens mest omfattande bombningar av oskyddad civilbefolkning?

Med det sistnämnda avses amerikanska flygbombningar 1973, och även andra delar av västerlandets imperialistiska övergrepp tonar fram som förklarande strukturer bakom kommunistiska ställningstaganden på ett sätt som känns igen alltsedan femtiotalets debatt om tredje ståndpunkten. Också i övrigt menade Blomqvist att kampanjmaterialet var fullt av ideologiska värderingar som samtliga hade udden tydligt riktad mot det som bar spår av radikala idéer.⁶²⁰

Den mest omfattande kritiken mot kampanjen kom dock genom det så kallade historieuppropet, vilket under rubriken ”Regeringen gör historia till ideologiskt slagfält” publicerade en starkt kritisk artikel på *Dagens Nyheters* debattsida. Flera av undertecknarna var namnkunniga debattörer inom fältet – Håkan Blomqvist, Marie Demker, Yvonne Hirdman, Sven-Eric Liedman, Åsa Linderborg och Sven Lindqvist är ett axplock av undertecknare som figurerar i liknande debatter i förevarande kapitel. Den övergripande infallsvinkel som uppspornsundertecknarna företrädde var det principiellt felaktiga i att staten styr historieförmedlingen på ett otillbörligt sätt, och de frågade sig retoriskt om nästa regering skulle ”satsa Levande historias 43 årliga miljoner på upplysningskampanjer om massmorden som följde i koloniseringsens spår under borgerliga regimer? Eller på historiskt ansvar för världssvält och ojämlikhet?”⁶²¹

Detta kunde emellertid tolkas som en undertext som gick på tvärs mot den principiella kritiken: Ville man påskina att en annan informationskampanj, en om den socialistiska blickpunktens dystopier, var rimligare och i grunden legitim? En sådan tolkning av uppropet fick luft under vingarna dels av det faktum att många av de tongivande undertecknarna sedan tidigare var profilerade vänsterdebattörer, dels av att uppropen till synes lyst med sin frånvaro då den tidigare kampanjen, den om förintelsen, skulle sjösättas. Om kritiken var principiell borde väl även denna inkluderats i uppropets fördömande, menade bland många andra historikerna Kim Salomon och Kristian Gerner.⁶²² Den bristande konsekvens som vissa debattörer menade sig se bland uppropets undertecknare rörde inte heller enbart informationskampanjernas olika legitimitetsgrad, utan också hur man ställde sig till statsliga satsningar av informationsstyrande karaktär. Hur var det till exempel med det Nationella sekretariatet för genusstudier; var inte detta en statlig ideologiproducent, där flera av undertecknarna hämtade sin näring? En kritiker av detta slag var statsvetaren Bo Rothstein, som även tidigare vänt sig mot vad han uppfattade som ideologiproducerande myndigheter: ”Ett forskarsamhälle som är tyst

när socialdemokraterna stoppar fingrarna i sanningens syltburk, men protesterar när borgerliga regeringar gör samma sak, skadar genom sin principlöshet försvaret för en fri forskning”, menade han.⁶²³

Kritiken stod givetvis inte oemotsagd. Uppfattningen att ingen kritiker höjt sin röst inför kampanjen om nazismen bemöttes av bland andra Åsa Linderborg som menade att flertalet remissinstanser ställt sig negativa till att ge Forum status av myndighet och att Södertörns högskola anordnat ett seminarium i frågan.⁶²⁴ Just myndighetskonstruktionen var också ett viktigt debatttema av principiellt slag, och även debattörer som inte med nödvändighet såg något negativt i att en demokratisk stat påverkade informationsflödena såg just existensen av en myndighet med denna uppgift som problematisk. Författaren och skribenten Ola Larsmo menade till exempel att demokratiska stater aldrig kan vara neutrala i värdefrågor då demokrati definitionsmässigt innebär ett ställningstagande för människors lika värde. Icke desto mindre menade Larsmo att just myndighetskonstruktionen var problematisk.⁶²⁵ Här uppenbarade sig således återigen en gråskala, vari ett gränssnitt någonstans skall dras. När övergår det demokratiska samhälle som synbarligen, enligt Larsmo, måste karakteriseras av vissa normativa ingångsvärden till att istället bli en totalitär stat? Blir staten paradoxalt nog *mer* totalitär av att göra riktade informationskampanjer *om* totalitära samhällen, sina förmenta motbilder? Även historikern Alf W. Johansson riktade sin främsta kritik mot just myndighetsbildandet, men tycks i övrigt ha haft en liknande infallsvinkel då han i en intervju i *FiB* menade att ”det är en totalitär tendens i samhället om den här typen av organisationer växer och får ett allt för stort inflytande. Staten ska inte på detta sätt fostra sina medborgare”, menade han.⁶²⁶

Mer genuin kritik mot såväl myndighetsuppdraget som sådant, som mot en informationsstyrande och opinionsbildade stat kom också från den liberala tankesmedjan Timbro, vars verkställande direktör Maria Rankka gjorde gemensam sak med uppsproppsupptecknarna. Detta kan tyckas märkligt mot bakgrund av att kommunismkampanjen

oftast betraktades som normativt proliberal med udden riktad mot den politiska vänstern. Missnöjet i Rankkas fall gällde emellertid att ideologin inte tillmätts *tillräckligt* förklaringsvärde:

Levande historias klumpiga hantering av uppdraget att upplysa om kommunismens brott, där ledande myndighetsföreträdare hävdade tokigheter som att kommunistiska regimers systematiska förbrytelser inträffade utan ideologisk avsikt, visar ännu en gång varför historieskrivning inte ska hanteras av staten.⁶²⁷

På samma sätt som Forums kampanj alltså kunde betraktas med misstro från liberalt håll, kunde den också omtalas i positiva ordalag av mer vänsterprofilerade debattörer, även om dessa exempel knappast är många. Ett sådant är dock Stefan Jonssons karakteristik av Michael Schoenhals presentation vid kampanjlanseringen. Schoenhals var vetenskapligt ansvarig för den del av kampanjmaterialet som behandlade den kinesiska kommunistiska utvecklingen, och läste, under sken att det rörde sig om ett maoistiskt dokument om klassfiender, upp den amerikanske presidenten George W. Bushs senaste tal till nationen, i vilket tortyr rättfärdigades i kampen mot terrorismen. Schoenhals avsikt var att tydliggöra att brott mot mänskligheten skedde också i samtiden, och i andra samhällen än kommunistiska. Jonsson menade att ”hans markering säkrar för lång tid oberoendet för Forum för levande historia och forskningen över lag” och menade också att en svensk humanist sällan ”tillrättavisat makten lika skarpt”.⁶²⁸ Positionerna kring Forum och dess verksamhet följde alltså inte enbart upptrampade ideologiska stigar. Eller kanske var det just det de gjorde.

* * *

Att placera den realkommunistiska erfarenheten bredvid den nazistiska i ett brett antitotalitärt meningssammanhang var som vanligt kontroversiellt, särskilt då en borgerlig regering ställt ut upplysnings-

direktivet, och kritiken lät inte vänta på sig. Denna kan sägas ha följt två tematiska linjer. För det första gällde det på vilka sätt den raka linjen mellan kommunistisk ideologi och brott mot mänskligheten kunde ifrågasättas. Om denna linje kunde ställas under tvivel, spelade det självklart stor roll för hur den kommunistiska erfarenheten kom att se ut och i vad mån antikommunism skulle ses som den ideologiska konklusionen av denna erfarenhet. För det andra fanns en motsättning i synen på hur verksamheten skulle kritiseras; antingen principiellt utifrån tanken att den demokratiska stat som upplyste om sina totalitära fiender genom själva upplysningshandlingen blev alltmer lik den man ville upplysa om, eller utifrån en position där verksamheten kritiserades för att vara ensidigt ideologiskt vänd mot den socialistiska blickpunktens företrädare till fromma för liberala sympatisörer.

Den första linjen rörde som många gånger tidigare hur repressiva konsekvenser av politiskt handlande bäst skall förklaras: som ett resultat av ideologisk intention eller av strukturella förutsättningar. Vilken förklaringsmodell som här väljs får konsekvenser för det moraliska anslaget och för möjligheten att utmäta skuld. I förhållande till det nazistiska folkmordet tycks det råda tämligen stor enighet kring vad som skall betraktas som bakomliggande orsaker, då en allmänt rasistisk och specifikt antisemitisk ideologi tillerkänns det avgjort största inflytandet. Det föreligger med andra ord ideologisk intentionalitet. Det bör dock tilläggas att denna enighet tycks gälla i samband med kampanjens lansering 1997 och 1998 – det anslag som Brandell, Linde och Linderborg har i sin artikel 2003, och som även utgjorde verklighetsbeskrivningen i Vänsterpartiets motion samma år, söker istället efter strukturella betingelser. Ett centralt led i en sådan beskrivning är karakteristiken av nazismen som ett symptom på ett kapitalistiskt samhälle i kris.

Den andra tematiska linjen sluter inte an primärt till tolkningen av historiska händelser, utan handlar om vad den demokratiska staten kan tillåta sig, alternativt måste göra i kampen mot krafter som principiellt inte erkänner den liberala förståelsen av vad demokrati

innebär. Denna spännvidd mellan värdeneutralitet och normativitet har tidigare karakteriserats som en liberaldemokratisk paradox. Fokus är i detta sammanhang således inte upplysningstexternas empiriska substans utan upplysningen som sådan: Är man kritisk till staten som historieförmedlare då en sådan konstruktion med naturnödvändighet kommer att "ideologisera" historien, eller har själva förmedlandet i efterhand visat sig vara ideologiskt färgat och således illegitimt? Om svaret är det sistnämnda – menade man att informationen i så fall skulle ha avideologiserats om man hade fastslagit den fascistiska politikens klasskaraktär, eller om nazismen beskrivits som den degenererade kapitalismens förfallssymptom? Dessa frågor lämnas öppna. Det kan dock konstateras att de refererade recensionerna av kampanjmaterialet våren 1998 ger uttryck för en bred samsyn rörande såväl tolkning som empirisk substans. Ingen tycks uppfatta den i huvudsak ideologiska förklaringsmodellen till de nazistiska övergreppen som ideologisk i sig, snarare som "verklig" i en närmast kunskapsrealistisk ton.

Det liberala principargumentet, att staten inte skall styra åsiktsbildningen, är tämligen starkt, och det är inte förvånande att det är detta argument som ställs i historieuppropets frontlinje. I förhållande till den första tematiska linjen, och frågan om förklaringarna till kommunistiska regimers brott är dock, i sedvanlig ordning, frågan om hur ideologiska och strukturella betingelser skall viktas mot varandra en strid utmed ärriga skyttegravar. Det kan konstateras att kampanjmaterialets faktaskrift om kommunistiska regimer tar upp en rad aspekter som kan hänföras till båda förklaringsmodellerna, men att denna bredd inte tycks genomsyra materialet i sin helhet. Däremot är man i debatten oenig om huruvida de strukturella och historiskt kontextuella aspekterna är väl skildrade, eller om de ideologiska och intentionella förklaringarna borde getts ett ökat utrymme. Vad är *tillräckligt*? Det finns här extremer åt båda hållen, vilka trots diametralt motsatta uppfattningar i sakfrågan likafullt är eniga i uppfattningen att *en* förklaringsmodell har ett självklart företräde. I denna aspekt är Håkan Blomqvist och Maria Rankka till synes rörande överens, även

om de formar en något ohelig allians då de fronderar mot myndigheten. Valet av förklaringsmodell ansluter i detta fall också väl till i vilken grad Blomqvist och Rankka betraktar antikommunism som den ideologiska konklusionen av den realkommunistiska erfarenheten. På samma sätt får den strukturella, kapitalistiska förklaringsgrunden bakom de nazistiska brotten en vidare betydelse för hur den ideologiska slutsatsen av den nazistiska erfarenheten skall se ut: Skall idén om intentionalitet i handlandet implicera ett antinazistiskt ställningstagande endast, eller skall även den kapitalism, som i en socialistisk tolkning bär ansvaret för nazismen, dystopigöras? Utifrån trilemmats socialistiska blickpunkt blir detta slutsatsen.

Den tidigare, tämligen blygsamma forskning som behandlat Forum för levande historia och de båda upplysningskampanjerna identifierar väsentligen samma mönster som ovan, om än med skilda teoretiska begreppsapparater. I sin licentiatavhandling om den kommunistiska erfarenhetens historiekulturella status i Sverige använder historikern Valter Lundell just historieuppropet som empirisk ingång. Lundell identifierar i sin undersökning ett antal historiekulturella strategier som används för att ifrågasätta relevansen av den nazist-kommunistiska jämförelsen, men också graden av ideologisk intention bakom den kommunistiska repressionen: kontextualisering, generalisering, trivialisering och konceptualisering.⁶²⁹ Främst kontextualisering och trivialisering tycks vara aspekter av vad som observerats ovan; kontextualisering som ett sätt att tillskriva strukturella faktorer en ökad betydelse på intentionens bekostnad, och trivialisering som ett sätt att moraliskt förminska brott i kommunistiska stater genom att peka på ett yttre jämförelseobjekt. Övergripande noterar Lundell att det finns en kraftig asymmetri mellan hur den nazistiska och den kommunistiska erfarenheten behandlas i den svenska historiekulturen, vilket även idéhistorikern Conny Mithander gör i en annan uppsats i ämnet. Särskilt i Mithanders fall framskymtar denna asymmetri som ett problem: De strategier som används för att upprätthålla asymmetrin, särskilt framhållandet av koloniala brott, anses sakna moralisk giltig-

het.⁶³⁰ Av delvis annan åsikt är historikern Jan Selling, som menar att Forums initiala framgång berodde på att den kampanj som utförts i antinazismens tecken på ett trovärdigt sätt representerade samhällets demokratiska överideologi. Att ställa kommunism i motsättning till demokrati utmanade däremot den breda legitimiteten. Frånsett detta ställningstagande identifierar Selling tre ”motdiskurser”, som i debatten representerar argument mot Forums verksamhet utifrån tre politisk-ideologiska ståndpunkter; från höger, riktat mot den initiala oviljan att ställa kommunistiska brott vid sidan av de nazistiska; från vänster, riktat mot oviljan att belysa den kapitalistiska kontexten; samt en liberal diskurs, principiellt riktad mot varje form av partipolitiskt ideologiserande.⁶³¹ Dessa diskurser har varit väl synliga ovan, främst i frågan om huruvida kommunistisk repression skall förklaras ideologiskt eller strukturellt, samt i det sista fallet i termer av den liberal-demokratiska paradoxens gränsdragningsproblem mellan upplysning och propagandism. Likheter mellan dessa studier och den förevärande är alltså påtagliga. Sammantagna tycks de också visa på svårigheten i att undvika ett historiepolitiskt ställningstagande i frågan om Forum och dess verksamhet.

Det kan slutligen också vara värt att notera det vidare meningssammanhang som uppfattningarna om Forum för levande historia i den refererade debatten sätts in i. Detta innehåller åtminstone ett par fixpunkter – positionering gentemot USA, samt det vidare frågekomplex kring antisemitism och antiislamism som berörs av bland andra Per Ahlmark och Per T. Ohlsson. Dessa temata kom också att få förnyad aktualitet efter attacken mot World Trade Center den 11 september 2001, till vilken jag kommer att återkomma.

SVARTBÖCKERNA OCH DET TOTALITÄRA MENINGSSAMMANHANGET

Parallellt med debatterna om Forum för levande historia och det svenska samhällets historiska eller samtida likhet med det totalitära samhället fördes också, med influenser från europeisk kulturdebatt, andra ytterst hetlevrade diskussioner om totalitarism och inte minst den fallna Sovjetstatens natur. Vad hade kännetecknat det sovjetiska politiska systemet? Var förtrycket ideologiskt betingat, och vad kunde det jämföras eller jämföras med? Bestod den sovjetkommunistiska erfarenheten enbart av förtryck, eller fanns också ”goda” aspekter att fokusera på? I en svensk kontext är det lätt att se hur samma frågor berörts i debatten om Forum för levande historia.⁶³² I ett vidare utsnitt var givetvis frågor som dessa centrala också i Fukuyamas argumentation, och fick här till ny livsluft av nyöppnade östeuropeiska arkiv och från åttiotalets historikerstrid, vars åsiktsläger bara befunnit sig i tillfällig vapenvila och knappast permanent borgfred. I detta läge – lagom till åttiårsjubileet av oktoberrevolutionen – författade en grupp franska historiker 1997 gemensamt boken *Le livre noir du communisme*, på svenska två år senare kallad *Kommunismens svarta bok*, och skänkte med denna nytt syre åt en till synes aldrig falnande debattglöd. Det var egentligen meningen att den inledningsvis nämnde revolutionshistorikern François Furet, som ett par år tidigare publicerat sin bok om kommunism som illusion, skulle ha skrivit bokens inledande kapitel. Furet dog dock olyckligt, och efter hans frånfälle föll valet istället på Stéphane Courtois – en man som själv hade ett förflutet inom den maoistiska vänstern. Av denna bakgrund återgick dock inget i Courtois text, tvärtom. Med emfas och i ett moraliskt högt tonläge gjorde Courtois en explicit totalitarismanalys av den sovjetiska kommunismen. I sedvanlig ordning ledde detta till genmälen, men inte heller bokens redaktion var i sin helhet enig om genom vilket analytiskt ramverk sovjetkommunismen skulle ses. Flera medförfattare tog öppet

avstånd från Courtois, och det redaktionella bråket ökade det mediala intresset. Grundfrågan löd: Var kommunismen totalitär, och således lik den tyska nazismen, eller övervägde skillnaderna? Även om det var Nicolas Werth som skrivit de delar av boken som berörde Sovjetunionens historia, så var det det av Courtois etablerade meningssammanhanget som kom att stå i debattfokus.

Det tycks inte finnas någon etablerad definition av vad en svartbok är. Det är dock tydligt att det finns en djupt liggande moralisk dimension i ett sådant författarskap, på samma sätt som det ligger en moralisk undertext i att skriva en "vit" bok. Företeelsen är relativt gammal. Det äldsta exemplar som stått att finna är en *Black Book of Russia* från 1876. Det är inte utan intresse att även en svartbok från tiden före oktoberrevolutionen kretsar kring det ryska kulturområdet och "moskovitens barbari". Fienden kommer från öst, om än i olika skepnader. Inte minst framgår det dock av den socialdemokratiska journalisten och politikern Enn Kokks tidigare nämnda *Vitbok. Militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*, som behandlar den känsliga frågan om det socialdemokratiska partiets roll i organisationen IB, att en svartbok eller vitbok har en moralisk och ideologisk dimension bortom den klarläggande och faktaredovisande ambition som författaren till den ofta anser sig ha – detta givetvis sagt utan att i vidare bemärkelse jämföra eller jämföras de politiska uppfattningar som ligger bakom författandet av de ovannämnda verken.⁶³³

Debatten kring *Kommunismens svarta bok* kan i förstone te sig ganska komplex, men följer också på många sätt upptrampade stigar. Tre centrala temata kan översiktligt identifieras. För det första handlade debatten om det kommunistiska, särskilt det sovjetiska, våldets omfattning i kvantitativa termer genom *bodycount*. Inte sällan gjordes försök att på olika sätt extrahera kvalitativ moralisk mening ur ett historiskt svårfångat offertal. För det andra fanns centrala skillnader i förklaringen av det våld som förekommit. Var orsaken av strukturell art i form av specifika ryska kulturella förutsättningar, eller låg förklaringen i ideologin? Denna fråga ledde vidare i olika

synsätt på de historiska aktörernas handlingar – främst förhållandet mellan Vladimir Lenin och Josef Stalin, men även kring Karl Marx eventuella skuld. Här kom det strukturella perspektivet att tona ned aktörens ansvar medan den ideologiska förklaringsmodellen verkade i motsatt riktning mot betonande av intentionalitet och skuld. Förutom dessa båda potentiellt moraliska men också inomvetenskapligt relevanta temata fanns också ett tredje, mer genuint utomvetenskapligt debattfokus, i form av en moraliskt indignerad diskussion om den västeuropeiska vänsterintellektualismens eventuella kryperi för diktaturer och medskyldighet till begångna illdåd. Denna moraliska fråga katalyserade också diskussionen av de båda andra punkterna, och bidrog till en serie svarsskrifter som riktades mot *Kommunismens svarta bok* i form av kolonialismens, kapitalismens och storföretagens svarta böcker. En jämförelse mellan det nazistiska samhällsprojektet å ena sidan och ett imperialistiskt eller kapitalistiskt samhälle å den andra framstår ur det dystopiska trilemmats socialistiska blickpunkt som långt mera historiskt och moraliskt rimlig än den liberala blickpunktens totalitarismteoretiska jämförelse av nazism och kommunism. Det kan också ur ett sådant dystopiskt perspektiv vara värt att notera att svaret på *Kommunismens svarta bok* inte blev en *Kommunismens vita bok*, utan istället en serie svarta böcker tecknade över andra historiska fenomen. Det dystopiska trilemmats grunddynamik kunde därför knappast få en bättre illustration än debatten kring de olika svartböckerna.

Kommunismens svarta bok

Det som framför allt upprörde och vållade debatt var således den explicita jämförelsen mellan det kommunistiska samhället och det nazityska. Courtois gick dock ytterligare ett steg bortom jämförelsen – till det uttalade jämställandet:

när ett kulakbarn i Ukraina dör av hunger efter att medvetet ha drivits till svält av den stalinska regimen så är detta "likvärdigt" med när ett judiskt barn i Warszawagettot dör av hunger efter att ha drivits till svält av den nazistiska regimen.⁶³⁴

Detta skymmer enligt Courtois inte det enastående i den nazistiska repressionen, vilket möjligen kan ses som en smula motsägelserfullt, men får sin logiska halt av att jämställandet hos honom är moraliskt betingat snarare än historiskt. Den intrikata frågan om förhållandet mellan kommunistisk ideologi och kommunistisk praktik ser Courtois som mindre relevant, då det nödvändiga rekviset för repressionen var just en stat med en "ideologiskt hegemonisk politik". Det ideologiskt hegemoniska anspråket emanerade ur det utopiska målet att "bygga socialismen" genom att skapa en "ny människa" och "återförena mänskligheten", och för att nå fram till denna goda omelett var "krossade ägg" en nödvändighet och logisk konsekvens. De som ställde sig ovilliga till denna utveckling stöttes bort: "Snart glider man över från en den politiska kampens logik till en uteslutningens logik, sedan vidare mot en utrotningsideologi och slutligen till en ideologi som kräver utrotning av alla orena element".⁶³⁵

Courtois diskuterar också avhumaniseringens roll i denna process på ett sätt som för tankarna till Baumans resonemang. En sådan avhumanisering, vars fokus inte är individer utan hela befolkningsgrupper, kan också ta sig formen av en "animalisering av den Andre" där de som utesluts definieras som löss eller skadeinsekter. De bortdefinieras således från begreppet "människa", med följderna att den bland totalitarismsperspektivets kritiker annars vanligt förekommande distinktionen mellan klassmord och rasmord hos Courtois blir irrelevant. Bourgeoisien är inte längre en social kategori människor utan en grupp djur. Det Baumanska tankespåret finns också företrätt i en kort diskussion om en scientistisk mentalitet där skapandet av en ny människoart liknas vid skapandet av nya, förbättrade grödor. I en anknuten tanke nämner Courtois det sovjetiska institutet för experimentell medicin,

vilket skrivs in i en rasbiologisk idéhistoria då klasshatet skulle "odlas med hjälp av den organiska avskyn för fienden som en lägre stående varelse".⁶³⁶ Det finns här återigen en tendens att rationalism i form av scientism smälter samman med rasbiologi.

Det ideologiskt tecknade ansvaret för de kommunistiska staternas våldshandlingar inskräps också av det regelrätta karaktärsdömdet Courtois gör på den historiska aktören Vladimir Lenin. Detta sker på flera sätt. För det första menar Courtois inte att den "ryska förtryckartraditionen" bildar en tillräckligt god kulturell förklaringsgrund till den sovjetryska repressionen. Tsaren ställde sina politiska fångar inför en "riktig domstol" och det ryska samhället hade enligt författaren genomgått en allmän liberalisering under senare delen av artonhundratalet, bland annat genom upphävande av livegenskapen.⁶³⁷ För det andra ges inte heller Karl Marx någon större roll som bakomliggande idégivare vid utformandet av den leninistiska politiken. Marx uppges tvärtom ha kritiserat terrorhandlingar som politisk metod på samma sätt som han uttryckt förhoppningar om att revolutionen skulle kunna anta fredliga former i flera industrialiserade stater. Courtois menar att den socialistiska rörelsens inre diskussion om terroristiskt våld som politisk metod var utagerad strax före första världskriget. Kontinuiteten ligger snarare mellan Marx å ena sidan och Kautsky och den reformistiska socialismens grundare Eduard Bernstein å den andra, än mellan Marx och Lenin.⁶³⁸ Den bild som framträder är sammanfattningsvis den att Lenin föranstaltar ideologiskt motiverad terror vilken förs vidare av Stalin, att denna terror inte kan förklaras mot bakgrund av en brutaliserad rysk kulturell kontext, och att inte heller Marx kan tillskrivas ansvaret för begångna övergrepp. 1984 börjar 1917, för att travestera en artikel från sjuttioalets Solzjenitsynfall.⁶³⁹

Den kommunistiska terrorn blir hos Courtois inte bara likställd med den nazistiska motsvarigheten. Ibland beskrivs den rentav i än mer tadelvärda termer. Hitler uppges aldrig ha intresserat sig för repressionen utan delegerat den till underordnade, medan Stalin tvärtom intresserade sig i detalj. Den nazistiska terrorn anses inte heller ha

släppts lös förrän under världskriget, vilket bildar ytterligare en kontrast till det kommunistiska exemplet. Dessutom gör Courtois påpekandet – i Ernst Noltes efterföljd frestas man säga – att de leninistiska och stalinistiska metoderna inte bara påminde om de nazistiska, utan ”i många fall förekom de dessa”.⁶⁴⁰

Tydligt provocerande var dock framför allt det plikttyngda och mycket moraliskt explicita ställningstagandet, där Courtois inte drog sig för att utdela ett direkt ansvar till de västeuropeiska vänstersympatisörer som genom tystnad inför terrorn sekunderat bödlarna och aktivt bidragit till en ofördelaktig händelseutveckling i öst. En vurm för individuellt civilkurage knyts parallellt samman med en möjlig förklaring till varför det kommunistiska samhället framstått som lockande: Det är en ”rädsla för friheten och för ansvaret”, och att ”det är alltid ’dom’ som bestämmer”. Här blir individualism och individuellt ansvar centrala svar på den dystopi Courtois formulerar. Det som annars förklarar kommunismens attraktionskraft är segern över nazismen, det iögonfallande judiska folkmordet och den revolutionära lidelsen med bakgrund i upplysningsideal. Detta är också bakgrunden till varför den kommunistiska repressionen är betydligt mindre bekant och allmänt betraktats som mer legitim, konkluderar Courtois.⁶⁴¹

Vad som var mest provocerande av det ovanstående var i den följande debatten inte helt lätt att avgöra: de sakhistoriska meningssammanhangen, den ideologiska analysen eller den indignerade moralismen? Klart är att debattvågorna gick höga, och att den huvudsakliga vägen sköljde fram i kölvattnet på den svenska översättningens utgivning 1999, då boken försetts med ett svenskt förord av den tidigare chefredaktören för *Dagens Nyheter* Arne Ruth. Redan den franska utgåvan hade dock recenserats under titeln ”Kommunismens slutlikvid” i *Dagens Nyheter*, ett titelval som lätt för tankarna till Fukuyamas historiesyn. Recensionen följer väl i Courtois moralistiska spår:

Det märkliga med den hänsynslösa och blodiga brutaliteten i de slutna kommunistiska enpartistaterna var att många av dess främsta och mest

vältaliga försvarare fanns bland fria intellektuella i de öppna demokratierna (...) Aldrig var denna intellektuella prostitution mer cynisk, mer förblindad än under den revolutionära romantikens decennium efter 1968.⁶⁴²

Recensenten Ingvar Oja, som annars vävde sin recension kring tanken om den "totalitära rättsgrundens" böjelse att motivera förtryck med löfte om en förestående befrielse och därför ständigt låta idén om denna befrielse skyla över den realsocialistiska verkligheten, hade med dessa inledningsord slängt en brandfackla i armarna på motståndarläget. En liknande infallsvinkel hade också Arkadij Waxberg i *Svenska Dagbladets* anmälan.⁶⁴³ Boken och debatten kom att uppfattas som något betydligt vidare än en serie utsagor om Lenin, Stalin och – trots att Courtois egentligen lyft honom ur meningssammanhanget – Marx. Den handlade om socialism i allmänhet, om efterkrigstidens europeiska radikalism och om 1968 som temporal minnesplats.⁶⁴⁴ Dessutom spelade den kommunistiska avsikten versus konsekvensen en stor roll i debatten, särskilt då den ställdes bredvid den nazistiska motsvarigheten.⁶⁴⁵

Mest systematisk genomlysning fick dessa frågor av Sven-Eric Liedman, som dock inte ägnade det historiska förloppet i Sovjetunionen någon värdering. För den gamle vänsterintellektuelle idéhistorikern var Marx alls inte utan ansvar, vilket kan tyckas anmärkningsvärt. Tvärtom fanns det även hos honom, menade Liedman, "en mörk punkt" i form av ett grundläggande konfliktperspektiv där klasskonflikterna inte kunde lösas utan "det sociala kriget". Här skymtar ett ideologiskt tecknat ansvar fram, men annars är det just den ideologiska dissonansen kommunism och nazism emellan som gör att Liedman avfärdar totalitarismtanken som vilseledande. Liedman skriver, och gör härmed en god karakteristik av ett debattfundament: "Pliktetiken säger: Kommunismen är bättre, dess yttersta avsikt är god. Konsekvensetiken säger: Samma kålsupare, resultatet är likartat". De skilda intentionerna var alltså viktiga för synen på jämförbarhet. Ytterligare

två skillnader slogs fast av Liedman. För det första hade många kommunister gjort aktningsvärda insatser som motståndsmän, vilket inte kunde sägas om någon nazist. Den kommunistiska antinazismen var således direkt legitimitetsstärkande. För det andra var kommunismens högre intellektuella halt en central distinktion. Det blir av sammanhanget däremot inte fullt klart om detta analytiska särhållande ges någon moralisk betydelse, då Liedman i huvudsak tycks ha uppfattningen att den kommunistiska utopin saknar om inte legitimitet så åtminstone relevans. Sammantaget var Liedman positiv till boken, sånär som på den del som behandlade den latinamerikanska kommunismen, vilken han menade i alltför ringa grad berört USA:s negativa betydelse för denna rörelses utveckling.⁶⁴⁶

Andra vänsterdebattörer var principiellt positiva om än inte överväldigande i förhållande till innehållet, men mer njugga i förhållande till vad man uppfattade som motiven bakom boken och debatten. Behövdes den? Bland andra Anders Ehnmark menade att nyhetsvärdet i bokens innehåll var relativt litet. Bilden var den gamla även om materialet var delvis nytt. Och vad var bokens funktion? Vad den moraliska dimensionen anbelangade kunde man istället – tvärtemot vad Courtois hävdade – med fog betrakta antikommunismen som efterkrigstidens mest kreativa och framgångsrika ideologi, och eftersom kommunismen för samtiden var död fanns heller inget behov av att återlansera antikommunismen. Man behövde inte ta död på liket en gång till. Här vilar en uppfattning om vilken av de dystopiska ideologierna som varit den i efterkrigstiden dominerande, och som tycks fokusera erfarenheter från femtitalets kulturdebatt snarare än sjuttitalets.⁶⁴⁷ Ehnmark var dock kritisk även mot den samtida vänstern då den ansågs förskjuta den kommunistiska politikens medel som de är kända, men försvara dess mål – utan att lansera nya tillvägagångssätt.⁶⁴⁸

Bland borgerliga skribenter var Peter Luthersson en av de mer upprörda. Varken Ehnmarks eller Liedmans sätt att förhålla sig var förenliga med god moral. Luthersson menade tvärtom att en särskilt

tung skuldbörda föll på de vänsterintellektuella som likt Ehnmark behandlat de skilda motskrifterna från vänstern med samma tyngd som svartboken med avsikten att framställa sig själv som en ”balanskonstnär” och som sådan avkunna dom under sken av att vara mindre ideologiskt belastad. Liedman ges med ogillande karakteristik av antiamerikan, men får också försonande drag genom sitt betonande av Marx bakomliggande roll. Liedmans särhållande av kommunism och nazism mot bakgrund av kommunistisk motståndskamp och intellektuell briljans avfärdades framt. Den intellektuella halten förbättrade inte i sig den moraliska motsvarigheten, på samma sätt som motståndsargumentet lika gärna kunde vändas mot kommunismen: ”I Hitlers styrkor på östfronten stupade frivilliga som hade gått i krig för att hindra bolsjevismens utbredning”. Argumentet byggde på ”förgivettagandet att motstånd mot nazismen i sig är hedervärt men inte motstånd mot kommunismen”.⁶⁴⁹

Mest oförsonlig var dock Luthersson mot valda delar av panelen vid ett seminarium på Södertörns högskola som hölls med anledning av svartboken. Särskilt uppbragt var Luthersson över perspektivet på jämförelsen mellan kommunism och nazism då det framförts att ”Tredje riket har större likheter med USA under 50-talet”.⁶⁵⁰ Detta ledde till vidare debatt om historisk jämförbarhet. Historikern Werner Schmidt, som gjort jämförelsen ovan, menade sig ha velat problematisera ”totalitarismdoktrinen” sätt att ”subsumera helt olika fenomen under ett och samma begrepp: kommunism”, och räknade därefter upp en rad likheter mellan femtitalets USA och Nazityskland under hävdandet att ingen, dessa likheter till trots, skulle ge dessa samhällen en och samma etikett.⁶⁵¹ Luthersson menade i sin kommentar att Schmidt genom att förskjuta all komparation tvingats göra en gravt missvisande sådan själv, och att resonemanget visade på en vilja att till varje pris undvika en jämförelse som Schmidt betraktade som icke önskvärd. ”Totalitarismteorierna” ansågs inte göra anspråk på något uttömmande svar, men väl på att slå fast centrala likheter.⁶⁵² Såväl Luthersson som Schmidt hade således en väl artikulerad uppfattning

om vilka komparationer som saknade legitimitet – dock på moraliska snarare än vetenskapliga grunder. Nazismen ställdes i ett kommunistiskt *eller* ett liberalkapitalistiskt sammanhang.

Ett kapitel för sig var synen på den kommunistiska utopin. Det tycktes råda i det närmaste konsensus kring denna utopis fundamentala ”godhet”. Ett undantag från denna regel var Kay Glans, som i ett lägre tonläge men med i sak samma budskap som Peter Luthersson menade att den marxistiska utopin i sig förutsatte förtryck genom sin fatala brist på förståelse för spänningsförhållandet mellan kollektiv och individ. Tvärtom avser det marxistiska och tydligt positiva frihetsbegreppet enligt Glans en total socialisering av människan som inbegriper ”nedrivandet av allt som står i vägen för hennes uppgående i det kollektiva väsendet”. Friheten ligger i underordningen. Men det är inte bara medlen på vägen mot det utopiska målet som är tadelvärda, även utopin som sådan är enligt Glans ”präglad av ett hat mot differentiering och social mångfald, mot det okontrollerbara i tillvaron som marknaden är ett så centralt exempel på”. Glans ansluter sig också till ett totalitaristiskt betraktelsesätt då han i likheten mellan nationalsocialism och kommunism såg en karakteristik av det liberala samhällets dystopi:

Överensstämmelser kan dels bero på att kommunism och nationalsocialism har en del gemensamma rötter i romantiken, dels på att de som söker övervinna det liberala, sekulariserade samhället lätt utvecklar likartade hållningar. Jämförelser kan därför också skärpa vår vaksamhet inför nya utmanare till det liberala samhället, till exempel den religiösa fundamentalismen.

Det är notabelt att den religiösa fundamentalismen genom att utmana det liberala samhället i citatet återigen sätts i samband med kommunism och nazism. Motsvarande mönster har redan antytts i debatterna om Forum för levande historia, och kommer att återkomma i det följande. Förutom att lyfta denna tematik avfärdade Glans också de från vänster etablerade alternativa meningssammanhangen med fokus på

kapitalismens offer som irrelevanta, då den eventuella existensen av sådana samband knappast skulle påverka de kommunistiska brotternas moraliska halt.⁶⁵³ Den amoraliska position som det innebär att utifrån en socialistisk blickpunkt göra ett moraliskt fördömande av förtryck begånget under andra ideologiska fälttecken ogiltigförklaras således.

Sammanfattningsvis kan noteras att Courtois egentliga anslag om Lenins ideologiska ansvar för den sovjetkommunistiska terrorn blev till ett ganska tunt stråk i debatten. Istället kom den att handla om relevansen av olika historiska jämförelser och deras moraliska halt, men framför allt om vilken vidare slutsats som skulle dras av ett marxistiskt våldsansvar – ett ansvar som Courtois själv avskriver, men som ändå blev centralt. Var marxistiskt motiverad radikalism felaktig i sig, fanns det ett ideologiskt felslut som av nöden ledde till våld? Ett urval av debattens liberala konklusioner gavs några år senare av journalisten Niklas Ekdal då han förklarade varför han inte var kommunist. För det första pekade Ekdal på det omöjliga i att moraliskt relativisera folkmord med hjälp av brott begångna i andra ismers namn. För det andra menade han att ”bara den som blundar för kommunismens facit i öst kan fantisera om ekonomisk demokrati i väst”. Privat ägande var en mänsklig rättighet till vilken det inte fanns några alternativ då kollektivism och planekonomi visat sig odugliga. Så såg det välbefinnande ut även för tredje världen – utan den förtalade profiten skapas inget välbefinnande, enligt Ekdal.⁶⁵⁴ Dystopiska erfarenheter i öst verkade således tydligt mobiliserande kring den liberala blickpunkten, och liksom Glans underkände Ekdal den moraliska giltigheten i att peka på brott begångna av den egna blickpunktens ideologiska opposition. Det bör dock noteras att även Ekdals liberalism i hög grad definierades på just detta sätt: som ett avståndstagande från socialistisk repression och baserad på den dystopiska ideologin antikommunism.

Lenin: Massmördare?

Från vänster publicerades motböcker. Bland annat utgavs en skrift med tydligt fokus ställt mot den historiske karaktären Lenin, vilken av Courtois frammanats som ytterst ansvarig för den sovjetryska terrorn. Motskriften *Lenin: Massmördare?* består av två delar, författade av filosofen och 68-revoltören Daniel Bensaid samt historikern Håkan Blomqvist, och har som syfte att skriva en alternativ och delvis kontrafaktisk rysk revolutionshistoria jämfört med den som tecknas i *Kommunismens svarta bok*. Påfallande ofta framträder den ryske revolutionären Leo Trotskij som sanningsvittne i framställningen, och genom denna gestalt framskymtar en annan historisk linje än den stalinistiska. Skriftens författare menar nämligen att det inte alls föreligger en kontinuitet mellan Lenins och Stalins perioder vid makten. Tvärtom var Stalin den som förrådde den revolution som inte är att likna vid en kupp av en smal elit, utan tvärtom hade ett brett folkligt stöd. Också bilden av det förrevolutionära Ryssland kontrasterar mot de av Courtois omtalade liberaliseringarna, och istället målas det upp en historisk och kulturell fond vars armod och våldsinslag bildar förklaringsgrund för revolutionen.⁶⁵⁵ Central som bärare av skuld i framställningen är också den byråkratiserade struktur som korrumpertat den goda idén, och som i inte ringa grad rymde karriärister och tjänstemän ur den tsaristiska byråkratin.⁶⁵⁶ Även idén om inbördeskrigets oundviklighet, grundad i tanken om att frihetsrörelser alltid möts av konservativ motreaktion, är viktig i framställningen. Den röda terrorn under inbördeskriget måste ses mot bakgrund av den vita menar författarna, och uppkomsten av den sovjetiska säkerhetspolisen tjeikan sätts också in i detta sammanhang.⁶⁵⁷ Courtois explicita jämförelse mellan nazism och kommunism avfärdas framt, då naziregimen bedöms ha hållit vad den lovat medan stalinismen ”byggdes upp i motsättning till planerna på kommunistisk frigörelse”. Långt rimligare vore i så fall en ”Röd Bok om Kapitalets Brott” mot bakgrund av dess

ansvar för kolonialism, världskrig, hungersnöd och epidemier, menar författarna.⁶⁵⁸ Argumentationen radar således strukturella, kulturella och historiskt kontextuella faktorer som ställer den ideologiska intentionen under tvivel, men pekar också distinkt på det imperialismeteoritiska meningssammanhanget som ett rimligare alternativ till den nazi-kommunistiska jämförelsen.

Redogörelsen ovan bygger visserligen på Bensaid's bidrag, men bilden företräds även av Blomqvist: Det folkliga trycket förklarar revolutionen, kapitalisternas våld i industrin tillsammans med traditionellt bondevåld och första världskrigets moderna våld skapar den våldcocktail som präglar inbördeskrigets tid. Dessutom anses bolsjevikernas maktövertagande ha inneburit en diger reformlista, vilket innebär att inte enbart strukturella faktorer får sätta förtrycket i relief, utan även uppnådda välfärdskonsekvenser.⁶⁵⁹ Blomqvist dömer vidare ut tanken om interdependens mellan det kommunistiska och det nazistiska våldet. Det var inte kommunismen som utgjorde myllan för Hitlers våldsstat. Myllan utgjordes istället av de borgerliga krafter som ”den nuvarande kampanjen mot kommunismen brukar urskulda”, och det var nazismen som satte stopp för ”det sociala upproret i centrala Europa”.⁶⁶⁰ Man kan alltså varken tala om interdependens eller nämnvärda likheter de nazistiska och kommunistiska sfärerna emellan – tvärtom repellerar de från varandra. Särskilt skarp var dock Blomqvist då han beskrev sin uppfattning om motiven bakom svartboken:

De politiska motiven bakom Courtois' bok (...) är närmast övertydliga. I marknadens och liberalismens tidsålder ska inte sten på sten lämnas kvar av försöken att finna alternativ till den etablerade världsordningen. I synnerhet idag, när bortåt hälften av jordens befolkning lever i spillrorna av sammanstörtade nyliberala experiment (...) För oss svenskar illustreras detta med sedvanlig provinsiell bondkomik av tumultet kring IB-affären och åsiktsregistreringen. Ju starkare krav på sanningskommission och alla papper på bordet, desto fastare planer på skolkampanjer 'om kommunismen' och attacker mot exempelvis vänsterpartiet för 'leninism'.⁶⁶¹

Så kunde debattsammanhanget tolkas utifrån den socialistiska blickpunkten. På samma sätt som svartboken och upplevd antikommunism i Forum för levande historias verksamhet sågs som utslag av proliberalism i det ideologiska ställningskriget, ville man påminna om att samma antikommunism tidigare gjort våld på de demokratiska grundvalar den var satt att tjäna. Istället för att låta en realsocialistisk dystopisk erfarenhet styra den ideologiska orienteringen i proliberal riktning, grävde man upp andra lager ur den samlade erfarenhetstilläggnelsen som visade den repression man i antikommunismens namn ägnat sig åt. Så till vida tolkades sammanhanget direkt som en fråga om det var erfarenheter av kommunism eller antikommunism som skulle vara vägledande. Liksom IB-affären mobiliserade kring den socialistiska blickpunkten mobiliserade upplevt medlöperi och utopisk skönmålning, bland annat av Sovjetstaten, kring den liberala blickpunkten.⁶⁶²

Aldrig mer!

På samma sätt som svartboken väckte anstöt och misstänksamhet i vänsterled väckte den starkt positiva reaktioner hos andra, inte enbart i högerled. Staffan Skott, kulturskribent och själv organiserad socialdemokrat vid tidpunkten för utgivningen, författade ett kraftigt försvar för svartbokens ansats i sin egen bok *Aldrig mer!* Skott stödjer de viktigaste grundsatserna i Courtois bok rörande såväl kontinuiteten mellan Lenin och Stalin som det principiellt riktiga i jämförelsen mellan kommunism och nazism, även om han såg en skillnad i att nazismens våldslära predikades öppet, medan den kommunistiska motsvarigheten doldes under vackra ord.⁶⁶³ Det sovjetkommunistiska ekonomiska "vanstyret" knyts intimt samman med samtida låg rysk levnadsstandard, och de positiva tecken som uppges ha varit i dagen strax före revolutionen gjorde kommunismen snabbt slut på.⁶⁶⁴ De reformer och emanciperande konsekvenser av sovjetsystemet som Blomqvist talar om får ingen uppföljning hos Skott.

Det mest centrala temat var däremot det som Courtois definierat som det västeuropeiska medlöperiet till den kommunistiska terrorn, och som hos Skott får svensk inprägling och definieras som historierevisionism av samma art som förnekandet av förintelsen. Skotts lista över sådana svenska historierevisionister är mycket omfattande och innefattar inte minst det samtida svenska Vänsterpartiet, som bland annat genom sitt motstånd mot Forum för levande historia skrivs in i en lång svensk vänstertradition av förnekande och trivialiserande av terrorhandlingar begångna i kommunismens namn.⁶⁶⁵ Denna lista är alltför namnrik för att i sin helhet kunna refereras, men rymmer ett representativt urval av professorer, författare, journalister, akademiledamöter och andra bemärkta personligheter från större delen av nittonhundratalet. Ansatsen är såtillvida lik den tidigare nämnde Per Ahlmarks, som i sin bok *Vänstern och tyranniet* har ett likartat tillvägagångssätt.

Även den lista över tillfällen då denna historierevisionism varit särskilt påtaglig är mycket diger. Särskild vikt läggs vid debatten om Eyvind Johnsons vårtal till Uppsalas studenter 1951. I Skotts framställning får Johnson rollen av en vänsterns renegat som i sitt tal inte enbart talat antisovjetiskt utan också proamerikanskt och dessutom mot tredjeståndpunktarna. På samma sätt som IB-affären spelar en viktig roll i Blomqvists resonemang, är det alltså tredjeståndpunktsdebatten som i Skotts tanke lämnar historiska lärdomar. Den fredsappell som tredjeståndpunktarna gjorde sig till tolk för – här verkar Skotts uppfattning sammansmälta med den Johnson uttrycker i talet – var i själva verket dirigerad från Moskva, och den egentliga garanten för världsfred var istället USA.⁶⁶⁶ Denna skarpa dialektik får sin logiska uppföljning av Skotts eget diktum avseende vilken slutsats som bör dras av de nazistiska och kommunistiska massmorden: "Demokratin. I demokratiska stater är brott mot de mänskliga rättigheterna sällsynta. Fullvärdiga demokratier har aldrig börjat krig mot varandra".⁶⁶⁷ Återigen blir uppslutningen kring liberaldemokratiska ideal en följdverkan av att nazism och kommunism förskjuts, men det kan

också noteras att det för socialdemokraten Skott inte är de ”spillror” av nyliberal marknadsanpassning som Blomqvist ställer i dagen som är antitotalitarismens konsekvens. Erfarenheten av totalitarismen är således snarare en erfarenhet av för få allmänna val än av för stor offentlig sektor. Här anas en möjlig grundval för den socialdemokratiska antikommunismen.

Skott polemiserar också mot den tankegång han beskriver som ”mot paradiset genom massmord”, enligt vilken offer ses som legitima för att nå det hägrande större Goda och en funktionalistisk människosyn ses som vägen dit. Men, menar Skott, ”som man vet helgar emellertid inte ändamålen medlen. Tvärtom gör sådana medel det åstundande slutmålet omöjligt”.⁶⁶⁸ Denna uppfattning är mindre frekvent i debatten, men likafullt intressant då idén tycks vara att medel inte bara är legitima eller illegitima i förhållande till målet, utan också rent faktiskt påverkar målets realiserbarhet.

Kolonialismens svarta bok

I den europiska kulturdebatten etablerades också snabbt alternativa meningssammanhang till det som Courtois hade gjort sig till tolk för. Det följde alternativa svartböcker i spåret på kommunismens, varav vissa kom att översättas till svenska. En sådan är *Kolonialismens svarta bok* från 2003, i svensk översättning 2005.⁶⁶⁹

Redaktör för den bukiga volymen var den franske historikern Marc Ferro, som tycks ha en tveeggad inställning till Courtois: *Kolonialismens svarta bok* riktar förvisso udden mot svartboken över kommunismen, men definierar sig samtidigt som ett naturligt komplement till denna. De som talar om en likhet mellan Sovjetryssland och Nazityskland har läst sin Hannah Arendt ensidigt, menar Ferro, och gör redan på bokens första sida en poäng av Arendts sökande efter de totalitära samhällenas rötter i imperialismen.⁶⁷⁰

Kolonialismens ideologiska fundament ligger enligt Ferro inom ra-

men för ett rasistiskt tänkande, men inte heller upplysningsarvet går fritt. Tvärtom menar Ferro att det med revolutionen 1789 formades en stark självbild – framför allt i Frankrike, men inte enbart – av att vara bärare av upplysta ideal och potentiellt en spridare av civilisation. En sådan upplyst civiliserande mission stod knappast i opposition till rastänkandet. Snarare bildade de tillsammans en synergi med mäktig kraftutveckling.⁶⁷¹ De stater som i Ferros framställning främst bär ansvaret för koloniala brott är givetvis de europeiska kolonialmakterna, men penseln är bred och såväl rysk och sovjetisk som japansk och arabisk kolonialism får plats i ramverket.⁶⁷²

Viktigt, och länkat till skuldfrågan, är också frågan om skadestånd till drabbade för koloniala övergrepp, en fråga som ges relevans av det faktum att den tyska staten betalat skadestånd till judiska offer för naziregimen. Via skadeståndsfrågan framträder återigen uppfattningen att kolonialism kan ses i sammanhang med de nazityska brotten: Förövarna är i båda fallen Europas kärnländer, stödda på ett USA som inte vill se sitt historiska eller samtida agerande inför domstol, oberoende av om detta gäller bombningar av Vietnam eller exploatering av den inhemska svarta befolkningen.⁶⁷³ De koloniala banden till pekuniära frågor får dock sin mest centrala belysning då dynamiken bakom kolonialismen skall slås fast:

Det är monopolkapitalet som nästan alltid har drivit på den imperialistiska politiken, vilket gett upphov till militära interventioner (...) Efter befrielsekrigen har monopolkapitalisterna kunnat behålla sin dominerande ställning, och idag är den mycket starkare än i början av den period vi kallar neokolonialismen. Imperialisterna kan således acceptera att en avkolonisering sker. De behåller sin makt utan att kontrollera territorier.⁶⁷⁴

Ferro återknyter i detta sammanhang även explicit till den leninistiska tankegången om imperialism som kapitalismens högsta stadium och talar i det vidare också om ”de multinationella företagens imperialism”.⁶⁷⁵ Mot en sådan bakgrund förefaller det inte ologiskt att ter-

rorism uppkommer i tidigare koloniserade områden, i Ferros exempel Algeriet: "Enligt algerierna var terrorismen ett svar på kolonistörens våldshandlingar. Mot kolonistörens orsak och konsekvens uttryckt i ordparet terrorism/tortyr ställs följaktligen den koloniserades sätt att se saken: repression/terrorism/tortyr".⁶⁷⁶ Här får alltså kolonialism tjäna som historisk och moralisk kontext för andra våldshandlingar – en tankeoperation som kunnat ses i olika varianter även tidigare. Tortyr blir i sammanhanget också jämförbar med det motvåld som diskuterats i anslutning till Röda arméfракtionens aktioner under sjuttio-talet, om än av annan art. Att infoga kolonial repression i kedjan får här till en verkan som påminner om talet om det kapitalistiska systemets strukturella våld, och medför återigen att terroristen snarare blir att betrakta som ett offer för repression än en förövare. Oberoende av sakförhållanden är argumentstrukturen och dess inverkan på offer- och förövarrollerna desamma.

Kolonialismens svarta bok genererade inte tillnärmelsevis samma uppmärksamhet som sin kommunistiska motsvarighet. Synbarligen producerades inga motskrifter. Den anmäldes däremot i överlag positiva ordalag i tongivande dagspress. Skiljelinjen mellan det imperialismsteoretiska och det totalitarismsteoretiska meningssammanhanget stod dock klart i dagen. Recensenter som Torsten Kälvmemark, Stefan Jonsson, Petter Larsson och Anders Ehnmark kopplade bokens budskap till den samtida amerikanska interventionen i Irak, och poängterade de ekonomiska drivkrafterna bakom rasistisk kolonialistisk politik.⁶⁷⁷ I *Svenska Dagbladet* valde Magnus Eriksson däremot att se positivt på vad han menade var ett mer komplext skuldperspektiv som inte ensidigt skuldbelade Europa, men undrade samtidigt om det var rimligt att i ett vidare sammanhang jämföra en kolonialistisk praktik med "stora totalitära ideologier".⁶⁷⁸

Kapitalismens och storföretagens svarta böcker

Denna syn på kolonialism som sprungen ur kapitalismens dynamik fick rundlig behandling också i de mer explicit kapitalismkritiska svartböckerna om kapitalism och storföretag. Kapitalismens svarta bok, *Le livre noir du capitalisme*, utkom först av de båda – dock endast på franska, varför dess roll i svensk kulturdebatt blev relativt liten.⁶⁷⁹ De större svenska tidningar som anmälde boken tycks inte heller ha betraktat den som akademiskt vederhäftig, även om den kapitalismkritiska ansatsen inte ogiltigförklarades principiellt.⁶⁸⁰

Däremot kom den svartbok om storföretag som sprungit ur den tyska kontexten, *Schwarzbuch der Markenfirmer*, ut i svensk översättning 2005 under titeln *Storföretagens svarta bok*. Boken utgörs av en lång uppräknings av brottsliga handlingar begångna i syfte att tillförsäkra de multinationella företagen vinst. Detta vinsttänkande tar sig mångfasetterade uttryck. DaimlerChrysler deltar i utvecklingen av kärnvapen och i Pakistan sitter barn och syr Nike-logon på fotbollar, för att ta två exempel i mängden. Denna okontrollerade globalisering av den marknad som dirigeras av företag, inte sällan med ekonomier större än hela stater, kommer enligt författarna också ”ofrånkomligt att följas av en globalisering av de sociala konflikterna och av terrorn” vilket kan jämföras med Ferros bedömning ovan.⁶⁸¹

Förutom de multinationella företagen själva står internationella ekonomiska organisationer såsom Världsbanken, Internationella valutafonden och Världshandelsorganisationen WTO i skottlinjen. Världsbankens ideologiska fundament sägs vara Reagans och Thatchers ”There is no alternative”-tes där inga alternativ till den kapitalistiska dynamiken ses som möjliga, och följaktligen inte heller global fördelning. Det ”demokratifientliga” WTO begreppsliiggörs framt som en ”världshandelsdiktatur”, rentav som ”en totalitär institution, överordnad regeringarna” vars paragrafer går emot förklaringen om de mänskliga rättigheterna.⁶⁸² Marknadsdoktrinen såsom den pe-

dagogiskt framställs fungerar inte, eftersom det inte alls rör sig om ett spel mellan fria krafter, utan tvärtom: "Vid sidan av det selektiva statliga våldet och insatser med militära medel framträder korruptionen. Den tillhör de systembundna förutsättningarna för marknadens 'osynliga hand' i de kapitalistiska demokratierna".⁶⁸³ De amerikanska interventionerna i Afghanistan och Irak skrivs också in i denna sammanflätning av militärt våld, korruption och kapitalism.⁶⁸⁴ Sammanfattningsvis är författarnas analys den att kapitalism är liktydigt med den starkes rätt att slå den svaga. De möjligheter till valfrihet som finns på den globala marknaden är endast skenbart lika demokratiska val då styrkeförhållandena inte är jämbördiga.

Storföretagens svarta bok fick inte heller denna ett mottagande på bred front, och kan inte sägas ha vållat nämnvärd debatt. De tidningar som anmälde boken gjorde det dock i allt väsentligt med erkänsla. Fokus låg inte på historiskt tolkande dimensioner utan närmast på konsumentmakten och hur denna bäst skulle kanaliseras. En recensent menade att "det största motståndet mot makten formuleras idag, paradoxalt nog, med maktens eget språk: Konsumtionen" och valde därmed att se en förändringspotential inom ramarna för rådande system.⁶⁸⁵ Andra ställde dock "dagens förtryckssystem" med multinationella koncerner mot historiska motsvarigheter såsom de skildrats i kommunismens och kolonialismens svartböcker, och såg kombinationen av vinstbegär och friheten att flytta produktion som potentiellt dödlig.⁶⁸⁶ Den mest intressanta kommentaren fälldes dock av *Helsingborgs Dagblads* recensent Mats Holm, som förutom kvardröjande rasistiska attityder i det globaliserade samhället såg övergreppens orsak i synen på människans snävt instrumentella värde: "Människor är endast produktionsfaktorer, utbytbara brickor i en aldrig vilande strid om högre vinster, mer pengar till aktie-ägarna".⁶⁸⁷ Bilden av en totalitär struktur, präglad av tanken om människan som medel underordnad ett högre mål går igen i denna analys. Också marknaden drivs av en funktionalistisk människosyn när den går över lik för att maximera sin vinst. Frågan huruvida detta är att betrakta som ett

ideologiskt utopiskt mål eller en inneboende dynamik i en struktur, ett slags strukturell utopism, eller om en sådan distinktion över huvud taget är relevant, berörs inte.

* * *

Debatten kring *Kommunismens svarta bok* och de följande med- och motskrifterna var komplex och enkel på en och samma gång. Enkel ur den aspekten att den relativt väl följde upptrampade stigar från det kalla kriget, men komplex och inte alltid logiskt stringent i argumentationen. Det var exempelvis inte helt utan logisk friktion att den kommunism som tio år tidigare från liberalt håll bedömts som död och förpassad till historiens sophög helt plötsligt för samma åsiktsläger framstod synnerligen levande, vilket vissa debattörer inte försummar att påpeka. Möjligheten att definiera en ideologisk position negativt, baserat på dystopiska erfarenheter upphämtade ur förflutenheten på det sätt som trilemmat föreskriver, är här en viktig förklaringsfaktor. Det kan också återigen konstateras att Courtois frikännande av Marx i förhållande till den sovjetkommunistiska repressionen knappast var den tes som kom att förknippas med hans bok. När även en vänsterdebattör som Sven-Eric Liedman tvärtom identifierade en ”mörk punkt” även hos Marx, kom frågan istället att röra socialismens själva fundament. Så kom debatten kring svartboken att från vänsterhåll uppfattas som en vidare attack, och det var inte alldeles utan rätt.

En del av debatten handlade specifikt om Marx förhållande till den historiska karaktären Lenin och dennes övergrepp: Var han och den stat han var ledare för en produkt av en marxistisk ideologisk analys eller av en brutaliserad rysk kultur? En annan fråga av moralfilosofisk relevans var givetvis hur den leninistiska statens politiska utkomst, dess konsekvenser, skulle bedömas. Var Stalins ”stora terror” – eller till och med Hitlers folk mord – att betrakta som leninismens konsekvenser? Kunde detta i så fall viktas mot en välfärdskonsekvens, en uppnådd godhet? Någon vänsterdebattör nämner förvisso det bol-

sjevistiska reformprogrammet strax efter maktövertagandet, men två andra argumentationslinjer är betydligt mer frekventa.

Den första av dessa är historiskt contextualiserande, där leninistiska övergrepp ses i ljuset av inbördeskrigets västligt influerade vita aggression, som dessutom tvingat fram en omfattande byråkratisering med tsarryska kulturella förtecken av den unga Sovjetstaten, vilken med tiden slog ut i full terroristisk blomning under Stalin. Denna bakgrundsteckning ges också en moralisk halt, och frikänner ideologin, marxism som leninism, från ansvar. Den andra argumentationslinjen rör politikens konsekvenser, men då välfärdsvinster regelmässigt saknas blickar man istället ut mot en repression som kan tillskrivas en kolonial eller kapitalistisk dynamik. Med detta vidgas också den repressiva provkartan avsevärt, och hur olika jämförelser görs inom ramarna för denna debatteras i indignerad ton då ingen vill se det egna projektet sammankopplas med det nazityska. Det finns bestämda uppfattningar om vilka jämförelser som är legitima eller illegitima då de inte i första hand ses som historievetenskapliga tankeoperationer utan som ideologiskt betingade, vilket exempelvis Werner Schmidts jämförelse mellan femtioalets USA och Nazityskland är ett exempel på. En slående likhet mellan jämförelseobjekten i just denna komparation – det faktum att båda staterna styrdes av folkvalda ledare – är det till synes ingen som diskuterar, vilket annars på ett intressant sätt hade problematiserat Staffan Skotts tanke om demokrati som en garanti mot totalitarism.

Grunddynamiken i hur jämförelsen mellan kommunism och nazism bedöms i debatten fångas väl av Sven-Eric Liedman i dennes recension av *Kommunismens svarta bok*; pliktetiskt överväger skillnaderna, konsekvensetiskt överväger likheterna, och den egna ideologiska barlasten avgör vid vilken av dessa dimensioner man väljer att lägga störst vikt. Att den kommunistiska utopin är fundamentalt god är närmast ett axiom i debatten. Den enda som med större allvar ifrågasätter detta är Kay Glans, som menar att den frigörelse utopin skall bibringa mänskligheten endast är en frihet till underordning. Här kol-

liderar olika frihetsbegrepp; ett där all underordning definitionsmässigt anses minska individens frihet, och ett där frihet uppnås först då varje individs frihet är kompatibel med varje annan individs frihet. I annat fall omintetgörs den enes frihet av den andres. Detta skulle alltså kunna legitimera underordning under ett samhällsprojekt med uttryckligt mål att fördela frihet. Det är också värt i förhållande till Liedmans bedömning att peka på den roll kommunismens intellektuella halt tycks spela som kontextualiseringsgrund och därmed ofta för dess moraliska bedömning. Sannolikt speglar detta en hög värdering av det rationella moderna projektet, även om man kan ifrågasätta vilken roll de idéhistoriska banden till det rationella upplysningsarvet egentligen spelar om även detta fått motivera förtryck av såväl modern (Bauman) som imperialistisk (Ferro) art?

Redan Hannah Arendt har, vilket Ferro riktigt påpekar, fört fram tanken om totalitarismens imperialistiska rötter. Mer kontroversiell skulle man möjligen kunna tänka sig att sammankopplingen mellan kolonialism och kapitalism skulle vara, men detta tycks inte vålla någon större indignation, liksom inte heller ambitionen att diskutera dessa övergrepp i sammanhang med de kommunistiska brotten. I vissa fall betraktas det däremot som en jämförelse av skilda nivåer: en kommunistisk *ideologi*, ställd bredvid en kolonialistisk och kapitalistisk – dessa fenomen är relativt sammanflätade hos såväl Ferro som Werner och Weiss – *struktur*, vilket skulle göra det betydligt svårare att bedöma intentionalitet och därmed också utmäta skuld. Inte desto mindre företer bedömningen av den bakomliggande orsaken till de koloniala och kapitalistiska övergreppen en stor likhet med den karakteristik som ofta görs av totalitarismens syn på människan som ensidigt instrumentellt nyttig på vägen mot det hägrande målet. Hurvida detta mål är en ideologiskt kodifierad utopi eller en strukturellt skapad vinststrävan är sannolikt mindre viktigt för den människa som reduceras till enbart ett medel. Marknaden framträder här således som totalitär i sin funktionalistiska människosyn, även om den knappast fyller ett kollektivistiskt kriterium på det sätt som ofta beskrivs som

karaktäristiskt för ett totalitärt samhälle utan åtskillnad mellan privat och offentlig sfär.

Det bör också noteras att två av de svartböcker som här refererats – kolonialismens och storföretagens – uppträder i debatten inte enbart efter 11 september-attacken mot World Trade Center utan också efter den amerikanska interventionen i Irak. Dessa händelser bildar centrala *borderline events* som tycks föra den svenska erfarenhetstilläggnelsen i en riktning mot att se det samtida kriget i Irak i ljuset av västmakternas historiska aggression. Detta blir synligt inte minst då terrorhandlingar begångna av invånare i gamla kolonialområden contextualiseras med hjälp av just koloniala övergrepp.

11 SEPTEMBER 2001 – ATTACKEN PÅ ”DET ÖPPNA SAMHÄLLET”

Den som vaknat på morgonen den 11 september 2001 gick på kvällen till sängs i en värld präglad av en helt ny världspolitisk och säkerhetspolitisk situation. Ingen enskild händelse sedan Berlinmurens fall på hösten 1989 skulle i så hög grad komma att definiera det västerländska – och således även det svenska – erfarenhetsrummet under temata som vän, fiende, offer och förövare. Under den tidsperiod som förflutit sedan tvillingtornens fall har också stora debattglidningar ägt rum, inte minst kring vem som skall betraktas som världsscenen aggressor respektive offer. Dessa kategoriseringar har också speglat sig i förståelsen av vad totalitarism innebär: Vem är det egentligen som är totalitär, och i vilken aspekt?

Stora delar av debatten, särskilt den initiala, tycks också ha kretsat kring och inneburit en renässans för begreppet ”det öppna samhället”. Egentligen går begreppet tillbaka till den franske filosofen Henri Bergson, men konnoterar framför allt till Karl Poppers verk från 1945. Vad som avses med ”öppenhet” hos Popper respektive de debattörer

som använder begreppet efter 11 september tycks dock inte alla gånger vara detsamma: Då Poppers öppenhet i huvudsak tycks avse frihet från teleologi, med andra ord en öppenhet i förhållande till framtida utvecklingsalternativ, tycks flera av debattörerna kring begreppet snarare fokusera öppenhet i bemärkelsen tillgänglighet och fri rörlighet i rummet. Oberoende av detta är Popper, både explicit och implicit, såväl som det öppna samhällets fiender i form av islamistisk ”teokratisk totalitarism” och andra anknutna dimensioner, synnerligen närvarande i de meningsutbyten som reste sig ur rasmassorna på nedre Manhattan.⁶⁸⁸

Initiala reaktioner

Det gick åt mycket trycksvärta den 12 september 2001 och den närmsta tiden därefter. Rubrikerna var bistra, braskande, fördömande och stolt idealistiska om vartannat. I inledningen till förevarande undersökningsdel sades att debattlandskapet under tiden efter 1989 alltmer kom att röra sig från Fukuyamas liberala ideologiska konsensus till Huntingtons idé om en civilisationernas kamp med särskilt fokus på islam. Torsten Thurén och Göran Leth gör i sin sammanfattande studie över svenska mediers informationsspridning och åsiktsbildning kring 11 september-attacken bedömningen att Huntingtons perspektiv helt lyste med sin frånvaro i debatten.⁶⁸⁹ Detta är en sanning med modifikation.⁶⁹⁰ Att artikelförfattare polemiserar mot Huntington kan snarast ses som ett belägg för hans underliggande betydelse.⁶⁹¹ Ofta är också kulturkampen ett centralt tema utan att referensen är tydlig, exempelvis hos *Dagens Nyheters* chefredaktör Hans Bergström några dagar efter attacken:

Fram träder en kulturkamp mellan modernitet och tribalism, mellan å ena sidan det fria samhället med dess oro och val och å andra sidan längtan till den stillasittande perfekta ordningen. Karl Popper visade vart den längtan för.⁶⁹²

Bergströms tankegång är betecknande och intressant såtillvida att den väver samman Poppers kritik av utopiskt burna ideologier med tanken att sådana idéer har en kulturell knypunkt till "tribalism" medan "modernitet" ges en tydligt positiv kodning. Den "perfekta ordning" som Bergström talar om är således inte den moderna Baumanska trädgårdsmästarstaten i någon av sina fasetter, utan en kulturellt kodifierad islamistisk utopi. Bergströms argumentation väckte en del ont blod, och beskrevs bland annat i *Aftonbladet* som "etnocentriskt och kolonialt nedlåtande".⁶⁹³

Centrala temata i Bergströms artikel är också hur han uppfattar huvudstråk i skilda vänsterdebattörers argumentation kring attacken och dess bakgrund. Slutsatsen han drar av argumentationen är att den kontextualisering det innebär att lägga tonvikt på den amerikanska bakomliggande skulden är felaktig, men framför allt att denna saknar moralisk relevans. Återigen märks skilda värderingar av den vidare bakgrundsteckningen. Detta är enligt Bergström ett argument "från dem som vill sudda ut skillnaden mellan demokrati och diktatur", och drar i sammanhanget fram Eyvind Johnsons vårtal och debatten kring tredje ståndpunkten som ett tidigare tillfälle då vänstern inte förmått göra denna distinktion. Andra omdömen av USA-positiv karaktär gavs av bland andra förre folkpartiledaren Per Ahlmark som menade att USA räddat oss från nazism och kommunism och att det nu stundade en provotid för européernas känsla för historien och framtiden. I sitt tal om de transatlantiska banden som "den fria världens motståndskraft" skrivs också de islamistiska förövarna till attacken implicit in som tredje nod i ett totalitärt och ofritt menings-sammanhang.⁶⁹⁴ Liknande tankegångar i explicita ordalag framfördes också i debatten då "diktatorer och deras eliter, varhelst de finns och oavsett om det är en 'proletariatets diktatur', gudsstat eller ett renrasigt rike som de vill upprätta" alltid kommer att vara "1776 års Amerikas" fiende.⁶⁹⁵ Attacken konceptualiserades också direkt som ett "totalitärt hot".⁶⁹⁶ Även i en rad mindre polemiska inlägg manas till solidaritet med det amerikanska folket, eftersom attacken riktats

mot något vidare än bara USA: Det är "det öppna samhället", "vår demokrati" som drabbats, och därför är det lätt att "känna sig som en amerikan".⁶⁹⁷ USA ikläder sig för detta åsiktsläger den offerroll som alla i den fria, öppna och icke-totalitära världen egentligen är bärare av. Skiljelinjen gick återigen mellan det öppna och liberaldemokratiska samhället och dess totalitära fiende – förr nazism och kommunism, nu militant islamism.

Så tyckte inte alla. Många gjorde påfallande snabbt en helt annan analys av vem som egentligen blivit attackerad och varför. Längst ut på denna diametralt motsatta åsiktsflank stod sjuttioalets store ma-
oist och antiimperialist Jan Myrdal, som betraktade attacken som en ny fas i ett gammalt krig mellan å ena sidan en civilisation byggd på "kapitaliserat barnabod" och å andra sidan "de kortlivade och ut-sugna". Detta ledde Myrdal till ett direkt ställningstagande för "de demonstrerande islamisterna på gatan i Karachi", mot administratio-nen i Washington, och avslutade sin artikel med en travesti på Cato den äldres välkända fras: "För övrigt anser jag att marknadsvärldens femhundraåriga utsugarvärld bör förstöras".⁶⁹⁸ Även Myrdal såg med andra ord en längre historisk linje i konflikten, men tog tvärtom ställ-ning för de krafter som ovan karakteriserats som totalitära fiender till det öppna samhället. De betraktades istället som offer för kapitalisk och kolonial exploatering. Samma kontext som Bergström underkän-ner är således högst central för Myrdal. Denne var med sin artikel ovanlig ur den aspekten att hans tydliga historiska kontextualisering ledde honom vidare till ett kontroversiellt men också mycket distinkt moraliskt ställningstagande.

Andra formulerade sig i mindre skarpa ordalag, men med i huvud-sak samma budskap. IB-avslöjaren Jan Guillou menade att vi tvångs-kommenderats att bli amerikaner, och att udden riktats mot "USA-imperialismen" och inget annat. Detta skulle emellertid inte ses som ett försvar för attacken, blott att den "amerikanska terrorkrigsföringen" skulle bedömas enligt samma moraliska måttstock.⁶⁹⁹ Guillou retade sig liksom flera andra debattörer på det knäfall för USA som de ansåg

att främst *Svenska Dagbladet* gjort sig skyldiga till. Nils Schwarz i *Expressen* menade exempelvis att detta var ett uppenbart hyckleri, eftersom *Svenska Dagbladets* ledarskribenter inte riktade sin uppmärksamhet mot offren utan mot "Amerikahatarna" som inte reservationslöst fallit på knä vid frihetsgudinnans fötter då dessa trampat på de mänskliga rättigheter som inte kunnat förenas med snävt amerikanska intressen. Schwarz spekulerade även i vad det amerikanska svaret skulle bli. Enligt Schwarz prognos skulle detta riktas mot de palestinier "som inte gjort sig skyldiga till annat än att vara födda av fel föräldrar" och utsatts för ockupation och förtryck.⁷⁰⁰ Schwarz fortsätter:

Ett USA, uppblåst av krigsromantik och storhetsvansinne, hysteriskt redan inom vad som då ansågs säkra gränser, kommer att låta världens muslimer få äta upp vansinnesdådet, spillra för spillra, lem för lem, blodsdroppe för blodsdroppe.⁷⁰¹

Det förväntade amerikanska svaret kunde alltså beskrivas i termer av hämnd och vedergällning redan innan det ägt rum eller ens formulerats från amerikansk sida. Detta indikerar en stark förförståelse av vad som kännetecknar amerikanskt utrikespolitiskt agerande, och har explicit eller implicit erfarenhetsmässiga rötter i Vietnamkriget och liknande "nykoloniala" aktioner – ofta utförda under antikommunismens banér. Andra spekulerade åt andra håll, och ville snarare poängtera USA:s rätt till försvar. "En unilateral aktion från amerikansk sida behöver varken vara oacceptabel eller olaglig. Demokratier måste ha rätt att försvara sig" skrev exempelvis *Dagens Nyheters* utrikesredaktör Per Ahlin i en kommentar.⁷⁰² Tydligast i fråga om distinktionen mellan folkrättsligt legitimt försvar å ena sidan och vedergällning å den andra var Ove Bring som skrev att "nu, som tidigare, måste självförsvarsrätten utövas återhållsamt, i proportion till det hot man står inför".⁷⁰³ Rättsstaten måste agera inom de legala ramarna.

Tankar kring den amerikanska självförsvarsrätten parades ofta med en rädsla för att den åtskillnad mellan folkrätt och hämnd som Bring

gör ovan inte skulle upprätthållas, och att det statssamfund som Bring också talar om skulle lämnas vid sidan i försvaret av det öppna samhället. Å ena sidan finns således en rädsla för en kommande händelseutveckling med folkrättsliga övergrepp, å andra sidan en förvisning om att så kommer att ske. Dessa båda profetior dikteras givetvis av olika uppfattningar om vad Amerika ”är”, vilka värden den amerikanska regimen är bärare av och inom vilka erfarenhetsramar man tolkar dess tidigare utrikespolitiska agerande: liberaldemokratiskt antitotalitärt eller liberalkapitalistiskt imperialistiskt. Man kan här tala om två distinkt olika erfarenheter som tydligt genererar skilda förväntningar. Inom dessa ramar konstrueras också USA antingen som offer för islamistisk totalitarism eller förövare av imperialistisk aggression. Värt att notera i debatten kring det amerikanska svaret är också vikten av att detta blir ”civiliserat”, ett krav som dikteras inte primärt av en folkrättslig ordning utan av uppfattningen att försvarskriget för det öppna samhället inte får upphäva de grundvalar av medborgerliga fri- och rättigheter som detta anses vila på:

Det ”vi” som tydliggjordes efter tisdagens terrordåd får inte omfamna vad som helst. Om vi menar allvar med att det är en civilisation som har attackerats får vi inte blunda när denna civilisations värderingar förtrampas (...) Den fria världen vann kriget mot såväl nazismen som kommunismen. Det gjorde den inte bara i kraft av militär styrka, utan framför allt av ideologisk (...) Detta är även i fortsättningen den fria världens främsta värn.⁷⁰⁴

Flera debattörer uttryckte sig på ett motsvarande sätt.⁷⁰⁵ Attacken får inte tvinga ”den fria världen” att frånga sina egna principer. Men man är samtidigt uppenbart orolig att så kommer att ske.

Av intresse är också de olika uppfattningar om modernitet som med tiden kom till uttryck. Hans Bergstöms synsätt har förmedlats tidigare, och hans höga värdering av västerländsk modernitet och det öppna samhället i förhållande till dess omoderna motsatser som beskrivs i termer av tribalism och barbari, är med vissa variationer den vanligaste

uppfattningen om vilken part som är bärare av moderna ideal. Moderniteten är inte på Baumanskt vis totalitär. Någon tid efter attacken framträdde dock vissa avvikande röster. En sådan var Björn Kumm, som redan något år före attacken gett ut boken *Terrorismens historia*, vilken senare utkommit i förnyad upplaga. Kumm gör i förordet från 2002 sig till tolk för uppfattningen att bevekelsegrunderna bakom terrorismen måste analyseras utan att detta av nöden uppfattas som ett urskuldande.⁷⁰⁶ Ställd bredvid Bergströms uppfattning blir detta en god illustration till hur kontexter värderas olika av protagonist och antagonist. Kumm gör i sin bakgrundsteckning en omfattande beskrivning av Al Qaida-nätets framväxt, vilket tydligt knyts till amerikanska intressen under Sovjetunionens krig i Afghanistan. USA kan således sägas ha bundit ris åt egen rygg genom sitt utrikespolitiska agerande.⁷⁰⁷ Mest intressant är dock Kumm då han beskriver attentatsmännens drivkraft i termer av, i vissa aspekter, ”ett helt modernt, känslobefriat, osentimentalt ingenjörstänkande” i det faktum att militanta islamister tycks läsa Koranen närmast som en manual, en ”militär dagorder”. Också inspirationen från europeiska ”radikala revolutionärer” som Baader-Meinhof-gruppen betraktas som modern.⁷⁰⁸

Attackernas förhållande till moderniteten var också temat för en betraktelse av Anita Goldman på nyåret 2001. Goldmans artikel, som för övrigt citerats av Kumm i uppskattande ordalag, är till stora delar en betraktelse över ”tvillingtornens metaforik”, vilken föranledde Goldman att beskriva tornen i religiösa termer som ett ”kapitalismens tempel”. I det vidare anknyter Goldman explicit till Baumans modernitetskritik. Tvillingtornen symboliserade moderniteten mer än något annat. Men denna modernitet saknar värde och moralisk halt: De som arbetade i tornen var moderna i den aspekten att de arbetade med spekulation, rentav med spekulation om spekulation, utan att tillföra egna värden, och de var ”fullständigt bortkopplade från majoriteten av jordens befolkning, dess villkor, behov och drömmar”. Goldmans modernitetskritik fick med detta en specifikt antikapitalistisk udd, och hon avslutade sin betraktelse:

Vilken frihet var det den svenske socialdemokratiska statsministern – företrädare för en rörelse vars grundval sägs vara solidaritet – begrät när han stod vid tornens helvetesgrop? Symboliserade inte tvillingtornen istället friheten att plundra? Friheten från samhörighet med platsen, med människorna, med naturen? Friheten från ansvar.⁷⁰⁹

Återigen blev det uppenbart att begreppet frihet kunde läsas på skilda sätt, på samma sätt som det moderna projektet kunde ses som frigörande såväl som förtryckande.

Kriget mot terrorismen

Det amerikanska svar som världen väntat på följde relativt snart. De profetior som vissa ställt ut med rädsla, andra med förvissning, med olika moraliska värderingar men likafullt med slående likheter, visade sig också till stora delar bli verklighet. Schematiskt kan det uttryckas som att den förväntan om aggression som den socialistiska blickpunktens debattörer ställt i dagen alltmer tycktes besannad av händelseutvecklingen, och bekräftade det erfarenhetsinnehåll som skapat denna förväntan. Utifrån en liberal blickpunkt var däremot alltjämt erfarenheten av ett idealistiskt liberaldemokratiskt USA tydligt orienterande, och man tvangs istället beklaga att samtidens USA förbröt sig mot de ideal som format denna positiva erfarenhet – samtidigt som man ansåg att det öppna demokratiska samhället självklart behövde värnas.

I oktober påbörjades amerikanska bombningar av det talibanstyrda Afghanistan, i vilket Usama bin-Ladin, som hölls ansvarig för attacken förmodades befinna sig. Samma månad antogs en så kallad *Patriot act*, vilken medgav långtgående polisiära befogenheter för att förebygga och bekämpa terrorism. Det amerikanska svaret inbegrep alltså såväl militära angrepp med risk för civila dödsoffer som ett kringskärande av medborgarrätten – just det som hade väntats respektive fruktats. År 2003 anföll USA Saddam Husseins Irak utan mandat från

det "världssamfund" Ove Bring talat om, och eroderade med detta legitimiteten för det krig mot terrorismen som proklamerats av president Bush. De initiala kommentarer som deklarerar att "det är lätt att känna sig som amerikan" kom snart att tystna till förmån för betydligt bistrare omdömen om landet i väst. Journalisten Henrik Berggren, som kände sig som en amerikan i citatet ovan, skrev istället knappt tre år senare att "om ett av den internationella terrorismens mål är att skada den demokratiska rättsstaten har den varit framgångsrik. The patriot act, Guantánamo och Abu Ghraib talar sitt tydliga språk".⁷¹⁰ Detta tycks vara en betecknande förskjutning av stämningsläget.

Man kan urskilja i huvudsak tre argument mot den amerikanska krigsföringen. För det första anses den innebära en grogrund för en ny och mer omfattande antiamerikanism, och följaktligen en risk för mer omfattande terrordåd i framtiden. Krigshandlingarna är helt enkelt kontraproduktiva. Också verksamheten i lägren Abu Ghraib i Irak och Guantánamo på Kuba motverkar sitt syfte, och blir symboler "för hur muslimer förnedras i händerna på kristna".⁷¹¹

För det andra är det inte bara konsekvenserna av den amerikanska politiken, utan också hur världssamfundet hanterats i denna process som betraktas som tadelvärd. USA följer helt enkelt inte internationella överenskommelser. Nordamerikanska institutets chef Erik Åsard, vilken refererar den inhemska USA-kritiken efter attacken i återhållet upprörda ordalag, skrev exempelvis redan våren 2002 att USA agerar i strid med internationella humanitära fördrag och Genèvekonventionen, och att det är obegripligt att den amerikanska administrationen frångår sin linje att "terrorismen måste bekämpas globalt, i samverkan med andra nationer".⁷¹² Det kan vara värt att notera att detta omdöme fälldes redan före invasionen av Irak. En variant av argumentet är också att USA genom att frångå internationell rätt gör det möjligt för andra stater och regimer att också frångå denna. Konsekvensen blir en upplöst internationell rättsordning.⁷¹³

För det tredje, och kanske intressantast utifrån den liberala blickpunkten, är att Amerika begår ett brott mot sig självt, mot idén om

Amerika. ”Jag älskar den amerikanska konstitutionen – därför avskyr jag när USA bryter mot den” skrev den moderate riksdagsledamoten Henrik von Sydow och visade med detta uttalade att kritiken inte enbart bars upp av den politiska vänstern. Det som är i von Sydows fokus är dock inrikespolitik och rättssamhälle med fokus på domstolsprövning. Det amerikanska kriget i Irak däremot befriade befolkningen från en terrorregim, och anses därmed moraliskt riktigt.⁷¹⁴ Det tycks i detta fall gå en skiljelinje mellan å ena sidan rättsamhällets grundprinciper i vidare bemärkelse och å andra sidan folkrättens villkor för legitim intervention å den andra. I liknade skarpa ordalag kritiserade även Ove Bring hur amerikanerna systematiskt kränkte sin Bill of Rights under det pågående kriget mot terrorismen. ”Thomas Jefferson skulle vända sig i sin grav i Virginia”, avslutade Bring sin vidräkning.⁷¹⁵ Andra menade att det västerländska rättssamhällets sammanfall varit just det som avsetts av dem som genomförde attacken. En svärgreppbar fiende tvingar det öppna samhället till slutenhet. Men, menar man också, ”det vore tragiskt om framtidens historiker konstaterar att den liberala demokratin överlevde såväl nazismen som kommunismen men gick drygt två hundra år efter franska revolutionen under på grund av inre upplösning”.⁷¹⁶ Här finns sammanfattningsvis en avvägningssproblematik som tidigare diskuterats som en liberaldemokratisk paradox: Hur skall den demokratiska staten värnas utan att göra våld på sina grundvalar?

Det blir också tydligt att den amerikanska regimens agerande efterhand alltmer skrivs in i en totalitär begreppsfas. Journalisten Gösta Hultén avslutar sin bok om den svenske Guantánamofångnen Mehdi Ghezali i sådana ordalag:

Guantánamo är ett uttryck för en ännu otyglad totalitarism hos världens mäktigaste stat. Så länge den har makten är Guantánamosystemet ett latent hot mot oss alla. Så länge den har makten är vi alla fångar i Guantánamo Bay.⁷¹⁷

Tematiken är intressant såtillvida att den starkt påminner om de initiala reaktioner i september 2001 som hävdade att attacken mot tvillingtornen var en attack på oss alla. I förlängningen av citatet ligger en tanke om att det USA som tidigare kunde beskrivas som det öppna samhällets garant i samtiden transformerats till dess främsta fiende.

Liknande uppfattningar tycks relativt frekventa, inte minst efter USA:s invasion i Irak. Den liberaldemokratiska paradoxens dynamik tycks föra Amerika allt närmre ett totalitärt samhälle, åtminstone i retoriken. Särskilt betydelsefull är sammanlänkningen av det irakiska fånglägret Abu Ghraib med Guantánamo på Kuba, vilka ses som rättsvidriga öar i det globala havet och följdriktigt omnämns som ”arkipelag”, ”Gulag” eller rentav ”Guantanamoarkipelag” – begrepp som direkt konnoterar till det sovjetiska lägersystemet och Alexander Solzjenitsyns beskrivning av detsamma.⁷¹⁸ Jämförelsen med Gulag förefaller dock stötande, ohistorisk och felaktig enligt somliga. Femhundra fångar i Guantánamo kan inte jämföras med de miljontals människor som sändes till Gulag – ”det är inte bara historieförfälskning, utan dessutom en beklämmande trivialisering av ett av förra århundradets värsta brott mot mänskligheten”.⁷¹⁹ Detta hindrar dock inte att begångna övergrepp fördöms. Andra använder, redan före invasionen av Irak, begreppet ”totalitär” och jämför George Bushs vilja att starta krig med Adolf Hitlers.⁷²⁰

Ett delvis anknutet tema använder religionshistorikern Mattias Gardell då han skriver om tortyranvändande i Irak. Gardell fokuserar tidigt i sin artikel förhållandet att irakier fortfarande torteras i Saddamregimens gamla fängelser efter den amerikanska invasionen, nu dock av amerikaner, enligt metodik med rötter i Vietnamkriget.⁷²¹ Tortyren är således en kontinuitet, men fängelsepersonalen talar ett främmande språk och anser sig ha frigörelse som mål. Situationen liknar den i det gamla nazistiska arbetslägret Buchenwald, som efter krigsslutet 1945 övergick i sovjetisk drift under liknande förtecken. Tematiken är densamma. Befriaren och den man befriats från visar sig vara av liknande karaktär och inte alls diametralt motsatt. Gardells

exempel står dock inte på totalitär grund, utan vilar snarare på imperialismsteoretiska fundament.

Efterhand kom alltså USA att alltmer skrivas in i en totalitär begreppssfär, främst knuten till lägren i Abu Ghraib och Guantánamo – av den forna kabinetssekreteraren Sverker Åström för övrigt konceptualiserat som ett ”koncentrationsläger” – men också mer generellt genom det öppna samhällets övergång i sin rättsosäkra, slutna motsvarighet.⁷²² Vad hände då med den ”islamistiska totalitarismen” med sin strävan efter en gudsstat? I takt med den ökade kritiken mot det amerikanska agerandet tycks tanken om islamism som en tredje totalitarism tidvis ge vika. Statsvetaren Lisbeth Lindeborg är ganska ensam när hon sensommaren 2005 hävdar att islamism skall betraktas på just detta sätt, och att det finns starka förbindelselänkar mellan högerextremism och den islamism vars främsta mål är ”införandet av ett världskalifat”.⁷²³ Ganska snart härefter tycks däremot tanken om en islamistisk totalitarism slå ny rot, tydligt länkad till den danska *Jyllandspostens* publicering av Muhammedkarikatyrerna hösten 2005 och debatten framöver. Stora delar av denna kretsade kring press- och yttrandefriheten samt dess ställning och gränser i olika samhällen, även om man också ifrågasatte hur omfattande den muslimska världens protester egentligen var.⁷²⁴

Den ”liberala tortyrideologin”

Det är på sin plats att avslutningsvis behandla den hösten 2008 utgivna boken *Tortyrens återkomst*, författad av den tidigare nämnde religionshistorikern Mattias Gardell. Gardells åsikter blir tydliga ovan, och de delades av många. Delar av tankegodset har med andra ord refererats tidigare, men Gardells framställning har i boken en historisk systematik och bygger till stora delar på material direkt från amerikanska myndigheter. Det sätt varpå boken togs emot, inte minst av Jan Myrdal-sällskapet, ger också ett gott vittnesbörd om den stränga

dialektik med rötter i kalla kriget som ofta präglat debatten i termer av för eller mot, svart eller vitt.

I förhållande till de renodlade åsiktsläger där det ena menar att USA bedriver försvarskrig för det öppna samhället mot den islamistiska totalitarismen, medan det andra menar att USA antingen själv förvandlats till en totalitär stat under den konflikt som man på många sätt själv är upphov till, alternativt agerar imperialistiskt och nykolonialt, positionerar sig Gardell tydligt: Det är den amerikanska regimen som spelar förövarrollen och som bör ställas inför rätta vid internationella brottsdomstolen i Haag.

Det som tycks särskilt centralt hos Gardell är det undantagstillstånd han menar präglar och motiverar det amerikanska agerandet. Undantagstillstånd för mobilisering mot systemets yttre fiende är alltså den totalitära tematiken. Kriget mot terrorismen har fått den amerikanske presidenten att deklarerat sig som inte längre bunden av Genèvekonventionen eftersom fiendeparten, som inte är en stat, inte undertecknat denna. I konflikten skapas härmed en situation där det varken råder krig eller fred, med ett lagtekniskt ingenmansland som följd. De "illegala kombattanter" som internerats på Guantánamo lyder således inte under vare sig amerikansk eller internationell rätt, vilket lämnat fältet fritt för den amerikanske presidentens exekutiva makt och för den tortyr som är bokens huvudtema.⁷²⁵

Undantagstillståndet knyter Gardell idéhistoriskt främst till den tyska nazismen och rättsteoretikern Carl Schmitt. Generellt är Gardell mer böjd att, i det fall jämförelser görs, se likheter mellan den amerikanska och den nazityska praktiken. Myndighetsjuristernas sätt att skapa en legal fasad för tortyr sätts in i ett nazistiskt meningssammanhang, liksom det amerikanska värvandet av tyska krigsförbrytare i syfte att utveckla tekniker i underrättelseverksamheten efter andra världskriget, ett faktum som Gardell dock inte vill övertolka. Däremot tycks den nazistiska regimen ha lånat inspiration till den förskönande omskrivningen "tredje gradens förhör", betecknande tortyr, från amerikanska polisiära praktiker under tidigt nittonhundratalet.⁷²⁶

Författaren menar också att undantagstillståndets historia tillhör demokratierna. Detta kan vid en första anblick verka kontraintuitivt, men visar egentligen bara att undantaget – som förvisso löper överhängande risk att permanentas – är just ett undantag från en demokratisk rättspraxis. Envåldshärskare är inte i behov av undantag.⁷²⁷ Möjligen kan detta förklara varför den amerikanska tortyrens ganska frekventa jämförelseobjekt är just nazismen och inget annat: Tredje riket blommade som bekant upp ur den demokratiska Weimarrepubliken. Sovjetisk tortyr har en långt mindre framskjuten plats i framställningen.⁷²⁸

Undantagstillståndet är karakteristiskt för den övergripande legitimitetsgrund Gardell benämner ”liberal tortyrideologi”. Återigen framstår en funktionalistisk människosyn som det tadelvärda:

[Den liberala tortyrideologin] tillåter ”goda liberaler” att bejaka tortyrens praktik och samtidigt förkasta de skäl som motiverar tortyr i icke-liberala samhällen (...) Tortyren utförs av *goda människor* som heroiskt sätter sig över sina skrupler för att värna en oskyldig befolkning. Avsikten är inte att tillfoga smärta, smärtan är en biprodukt av den metod som används för att erhålla nödvändig information.⁷²⁹

Ändamålen helgar således medlen, och detta är inte ett oproblemiskt förhållningssätt även om det är själva demokratin som är ändamålet. Gardell är också tydlig med att ett sådant synsätt – ”det val som medför flertalets lycka är det moraliskt riktiga valet” – går tillbaka till den klassiska utilitarismen och Jeremy Bentham.⁷³⁰ Dennes namn knyts vidare till det Panoptikon, det allseende öga, som ständigt iakttar de medborgare som befinner sig utanför tortyrkamrarna men som för säkerhets skull måste hållas under observans, och som manifesteras i övervakningskameror, avlyssningsapparater och internetfilter.⁷³¹ Med en sådan karakteristik av ett övervakningssamhälle rör Gardell implicit vid ytterligare en totalitär metafor: Storebror, så som han framträder i George Orwells *1984*.

Gardell fick uppskattande recensioner för sin bok.⁷³² Inte bara re-

censentfloran var positiv. Jan Myrdal-sällskapet tilldelade under visst uppseende sitt första stora pris, Leninpriset, till Gardell med motiveringen att hans perspektiv ”underifrån och från andra sidan” gett nya ”kritiska vinklingar och bakgrunder till vår tids politiska slagord, såsom ’globalisering’ och ’politisk islam’”. Prisets namn lånades från det som sedan 1925 delades ut i Sovjetunionen som en motvikt till ”borgerliga pris i väst” och vägledades enligt sällskapets pressmeddelande av en ”bred humanistisk och socialistisk kultursyn, som i dagens svenska offentlighet är i det närmaste uttraderad”.⁷³³ Bland mottagarna av det sovjetiska Leninpriset märks bland andra den i tidigare kapitel mångfaldigt omnämnde författaren Artur Lundkvist. Myrdalsällskapet bär namn av samme Myrdal som i september 2001 solidariserat sig med islamisterna i Karachi i sitt motstånd mot ett kapitalistiskt USA, på samma sätt som priset bär namn av Sovjetunionens grundare. Att det kalla krigets bipolaritet kunde prägla kulturdebatten även tjugo år efter Berlinmurens fall kan knappast sägas tydligare. USA som dystopisk resurs kunde vara väl så viktig, då de socialistiska utopierna berövats sin strålgans och själva transformerats till dystopiska erfarenheter.

* * *

Den debatt som refererats ovan är på intet sätt avslutad då detta skrivs. Tvärtom torde temata från debatterna återkomma i olika skepnader i takt med den nya amerikanska regimens göranden och låtanden i Irak, Afghanistan och resten av världen. En tillfällig slutpunkt sätts dock här.

Man kan notera att åsiktspanoramat i sin helhet kommer på plats mycket snabbt efter attacken, vilket tydligtvis indikerar att det ligger ett omfattande erfarenhetsinnehåll redo att på olika sätt orientera utifrån, och som tydligt också ger upphov till förväntningar av delvis skilda slag. Det ena lägret uppfattar attacken mot USA som väntad, kanske rentav som en moraliskt legitim försvarshandling då USA i

denna berättelse spelar rollen av aggressor. Detta åsiktsläger förväntar sig också ett amerikanskt svar i termer av vedergällning. På samma sätt är man obenägen att se attacken som riktad mot hela det öppna samhället vars öppenhet, modernitet, civilisation och frihet endast medger en frihet att plundra, för att tala med Anita Goldman. Återigen är det här centralt att se hur skilda debattörer – Kumm, Myrdal, Bergström med flera – värderar kontext på olika sätt. Oberoende av huruvida man väljer att tillmäta bakgrunden, som i detta sammanhang handlar om tidigare amerikanska övergrepp i den muslimska världen, en historiskt förklarande eller moraliskt rättfärdigande dimension, får den här i någon mån en legal aspekt eftersom den har viss betydelse för försvarsrätten. Det USA som enligt ovanstående själv slår första slaget har rimligen ingen försvarsrätt. Tanken är inte olik den triptyk av repression, terrorism och tortyr som Marc Ferro i ett tidigare kapitel ställde i dagen: Det är inte terroristen som är den egentligen skyldige, utan tvärtom den part som har ansvar för såväl repression som tortyr.

Det motsatta åsiktslägret accepterar däremot inte att offer- och förövarrollerna turneras på detta sätt. Här står istället de som solidariserar sig med det Amerika som för dagen fått ikläda sig den offerroll som ”vi alla” i de öppna, civiliserade och moderna demokratierna egentligen är bärare av. Den frihetstanke som knyts till det öppna samhället uppfattas som reell, snarare knuten till ett ”1776 års Amerika” än till den ansiktslösa marknadsdynamik som byggt en västerländsk civilisation på ”kapitaliserat barnabod”. Här befinner föredrarna för den liberala blickpunkten.

Inom ramarna för det debattlandskap som skisserats ovan, där två huvudsakliga uppfattningar om förövare, offer, idealism och maktrealism snabbt formades – på erfarenhetsfundament kvarliggande från det kalla kriget olika faser – sker sedan glidningar, huvudsakligen dikterade av det amerikanska utrikespolitiska agerandet. Ett Amerika som negligerar ”världssamfundet” och alltmer tummar på rättsstatens principer och till och med på sin egen konstitution, tappar snart sympatier i vida kretsar. En tunn och ganska outtalad linje i debatten

som rör frågan huruvida internationell rätt skall skydda stater eller individer kan möjligen läsas ut ur materialet i förhållande till Irak-invasionens legitimitet, men överlag vinner den USA-kritiska, anti-imperialistiska grundsynen terräng. Det dominerande stråket är dock inte den antiimperialistiskt socialistiska linjen, utan istället tanken att det öppna samhället, ställt inför ett hot som åtminstone initialt ofta definierats i termer av totalitarism, sluter sig och blir alltmer likt sin totalitära fiende. En islamistisk storebror, med siktet ställt på en totalitär gudsstat, tvingar fram en liberaldemokratisk storebror. Återigen kan man här tala om den liberaldemokratiska paradoxen: ett samhälle som tillåter sin egen opposition – minns Voltaires välkända fras att vara beredd att dö för varje människas rätt att uttrycka den åsikt man ogillar – utsätter sig för en fara. Det blir alltför frestande att frångå det öppna samhällets grundvalar för att kringgå denna fara. Det demokratiska samhället tycks såtillvida inom sig bära fröet till sin motsats. Mot denna bakgrund uttrycker många debattörer sin oro över att det öppna samhällets fundament skall offras i det proklamerade kriget mot terrorismen, och att Amerika således hasarderar själva idén om Amerika.

Detta får stor betydelse för hur den totalitarismteoretiska begreppssfären används. Det som i september 2001 kan beskrivas som en islamistisk totalitarism, med samma förtryck som medel att nå målet som i en kommunistisk utopi eller ett renrasigt tusenårsrike, tonas snart ner. Visserligen får tankegången en renässans i kölvattnet på debatten kring Muhammedkarikatyrerna, men i takt med ett ökat medialt fokus på de amerikanska fånglägren i Abu Ghirab och framför allt Guantánamo blir det i ökande grad det amerikanska agerandet som knyts till totalitärt konnoterade begrepp. Främst gäller detta liknelsen vid den sovjetiska Gulagarkipelagen, men även den nazistiska jämförelsen lyfts fram. Gardell lyfter rentav in tanken om ett liberalt och utilitaristiskt kodifierat övervakningssamhälle, i termer av Benthams Panoptikon, det liberala samhällets storebror.

Särskild uppmärksamhet måste också riktas mot begreppet moder-

nitet och hur synen på det moderna projektets värde gör sig påmind i debatten. Hans Bergström refererar tidigt till en upplyst modernitet i kraftigt positiva ordalag, vilken knyts till en västerländsk kultursfär och sammansmälter med det ideologiskt kodifierade öppna samhället, på samma sätt som dess kulturellt definierade antites – tribalism och barbari – knyts till ett slutet samhälle med gudsstaten som utopiskt mål. Den Baumanska modernitetskritiken tycks helt överspelad. Enskilda debattörer slår an en något annorlunda ton. Goldman knyter den västerländska moderniteten, explicit via Bauman, till en själlös roffarmentalitet. Sådana åsikter förekommer, men är inte tillnärmelsevis så frekventa som de i allt väsentligt höga värderingarna av en västerländsk, ”civiliserad”, ”demokratisk”, och ”upplyst” modernitet. Två saker är särskilt intressanta med denna värdering. För det första att det ideologiska och det kulturella perspektivet sammansmälter. I någon aspekt är det *den Andre*, i detta fall islamisten, som blir betraktad som totalitär, medan man betraktar sig själv som modern. Gardell snuddar vid liknande perspektiv då han betecknar den västliga bilden av islamisten som en kaosfigur i en global kosmologi, kring vilken ett motstånd etableras för att sagda kosmologi skall kunna upprätthållas. Också i sitt senare verk *Islamofobi* utvecklar Gardell denna tanke om ett liberalt behov av en ny motbild i det postsovjetiska tidevarvet.⁷³⁴ Att ett sådant i huvudsak kulturellt ramverk av kaos och kosmos i debatten också kan fyllas med ett ideologiskt innehåll i termer av totalitarism är intressant – på samma sätt som det kan noteras att det dystopiska trilemmats grundpositioner alltjämt är intakta. Då Usama bin-Ladin likviderades av amerikanska soldater i Pakistan våren 2011 påminde *Dagens Nyheters* liberale ledarskribent om bin-Ladins ”totalitära tankevärld”, medan Mattias Gardell i *Aftonbladet* istället gjorde en poäng av att likviderandet skett i Abbottabad, döpt efter den brittiske kolonialherren James Abbott, och framställde USA väsentligen som dennes imperialistiske arvtagare.⁷³⁵

För det andra är tidpunkten för modernitetens höga värdering intressant, tio år efter Baumans genomgripande kritik. Detta vittnar

om en stark kontinuitet och konsensus kring värdet av det moderna projektet. Mer specifikt kan det vara intressant att notera att Baumans kritik formulerades i samma historiska skede som Berlinmuren föll. Det socialistiska samhällsprojektets fall verkade lämna den liberala moderniteten ensam kvar på den historiska och världspolitiska scenen. En, möjligen vågad, förklaring skulle mot bakgrund av detta kunna vara att den höga värderingen av det moderna projektet gått en ny var till mötes då kampen om innehållet i denna modernitet för tillfället syns avklarad efter "östmodernitetens" fall 1989. Detta är i förhållande till Baumans budskap vid samma tid i så fall något paradoxalt.

Avslutningsvis kan sägas att den karakteristik som görs inledningsvis i detta kapitel – att ingen enskild händelse sedan murens fall kommit att betyda så mycket för det svenska erfarenhetsrummet som tvillingtorsattacken – lika gärna skulle kunna betraktas ur ett diametralt motsatt perspektiv. Kontinuiteten i förhållande till kalla krigets USA-bilder skulle lika gärna kunna ställas i fokus. USA som idealistisk och antitotalitär världsfredsgarant alternativt rovgirig kapitalistisk imperiestat var viktiga orienteringspunkter i debatten också i det postsovetiska tidevarvet.⁷³⁶ Den erfarenhetsmässiga överlappningen är med andra ord betydande, och antiislamism kom i många fall att spela samma roll som den dystopiska ideologin antikommunism tidigare gjort utifrån en liberal blickpunkt. På motsvarande sätt kunde kommunism såväl som islamism, nu som tidigare, ses som ideologiska responser på dystopiska erfarenheter av kapitalism och kolonialism. Det dystopiska trilemmats ursprungliga form blev i detta perspektiv mindre relevant, men fick också påspädning av en annan, ny dystopisk ideologi som sorterades in i totalitarismens begreppssfär och tolkades utifrån redan befintliga erfarenhetsramar.

AVSLUTNING:

DYSTOPIERNAS SEGER

DET SYFTE SOM inledningsvis angavs för denna undersökning var att analysera den ideologiska orienteringsprocessen under efterkrigstiden och dynamiken i densamma, med särskild tonvikt på hur historisk erfarenhetsbearbetning påverkat denna process. Att sammanfatta resultaten är således i en mening att konkludera hela nittonhundratalets idépolitiska utveckling. Det är naturligtvis en både övermaga och orimlig uppgift i detta format. De empiriska resultat som analyserats fram med utgångspunkt i en grundläggande förståelse av begreppet och teoribildningen totalitarism som fundamentalt grundad i ideologiska antipatier riktade mot nazism och kommunism – det som i undersökningen kallats för dystopiska ideologier och benämnts antinazism och antikommunism – ger dock tillsammans med annan forskning en möjlighet att anlägga ett perspektiv på centrala drag i svensk ideologisk debatt. I detta perspektiv får den analytiska ramen för undersökningen, det dystopiska trilemmat, en dubbel funktion; i första läget en tentativt hållen och förförståelsegrundad arbetshypotes, och i andra läget en del av ett mer elaborerat forskningsresultat. Det senare innebär också att trilemmat understundom visat sig otillräckligt för att beskriva den ideologiska debatten.

UTOPISK FÖRVÄNTAN, DYSTOPISK ERFARENHET

I inledningen till denna studie refererades den brittiske historikern Mark Mazower och dennes syn på den tidiga mellankrigstidens Europa som präglad av kaos men också av öppenhet i förhållande till framtiden, inte minst i idépolitiskt hänseende. De gamla regimernas ideologiska grundvalar låg kvar i första världskrigets skyttegravar. Nu behövdes nya. Det kan noteras att också begreppet totalitarism är ett barn av denna formativa period, och det var inte alltid negativt kodat. I sin avslutande epilog ser Mazower det nya sekelskiftet nalkas, nu däremot helt utan den öppenhet inför framtiden med vilken han börjat sin historieskrivning. Tvärtom tycks Europa vända blicken bakåt, mot sin egen blodiga historia. Skälet som anges är tänkvärt: "Ibland är det lättare att drömma de gamla drömmarna – också när de är mardrömmar – än att vakna upp till en okänd verklighet".⁷³⁷ Också historikern Tony Judt gör i sin intervjubok med kollegan Timothy Snyder en liknande observation: "What matters, to put it bluntly, is that we understand as well as possible the risks of getting it wrong, rather than devoting ourselves overenthusiastically to the business of getting it right".⁷³⁸

Det är vägen mellan Mazowers båda historiska momentum som varit i fokus i denna avhandling. Den övergripande slutsats som i sammanhanget fått beteckningen "dystopiernas seger" ligger i den omedelbara närheten av den europeiska drömvärlden såsom den refereras ovan: det som med det idéanalytiska och verkningshistoriska ramverket som raster kan kallas de prospektiva utopiska förväntningarnas övergående i retrospektiva dystopiska erfarenheter. Utgångspunkten har varit att de tre ideologiska huvudalternativ som utkristalliserades i första världskrigets kölvatten under mellankrigstiden förde en jämbördig tävlan så till vida att ingen av de tre i den dåtida samtidigheten avsatt ett så negativt erfarenhetsinnehåll att det allmänt kunde bort-

definieras. En vattendelare i den vidare processen är givetvis det andra världskrigets slut och Tredje rikets fall. Nationalsocialismen och dess utopiska förväntan om det kommande renrasiga tusenårsriket hade störtat världen i brand, och krigshändelserna kom att utgöra den retrospektiva erfarenhet som dystopigjorde nazismen i det tidiga efterkrigssamhället. Processen har beskrivits verkningshistoriskt av Johan Östling: de värden som ansågs ha burit upp och konstituerat nazismen – idealismen, mysticismen, tyskheten – vändes ryggen, medan det som tolkades som dess motsatser – materialism, rationalism, och en starkt pro-amerikansk tendens – fick det naturliga primatet. Nazismen transformerades från en ideologisk position som var möjlig att artikulera i offentligheten utan omedelbar risk för stigmatisering till att bli den manande erfarenhet som bildade grund för vad Alf W. Johansson med idéanalytiskt fokus kallat den tidiga efterkrigstidens ideologiska underström *par excellence*: antifascismen.

Det är i denna antifascistiska konsensus som denna empiriska undersökning tar sin början. Situationen komplicerades dock av att den dystopiska ideologin antifascism delades av de liberala såväl som av de socialistiska segrarna i världskriget. Eftersom företrädarna för det dystopiska trilemmats liberala och socialistiska blickpunkter härutöver betraktade varandras samhällsprojekt som ömsesidiga dystopier och således mobiliserade kring den egna ideologin genom att förskjuta den andra, innebar detta också att den nazistiska erfarenheten kom att förhandlas och inkluderas i två skilda meningssammanhang. Detta innebar att den dystopiska ideologin antifascism, här snarast antinazism baserad på den nazityska erfarenheten, utifrån den liberala blickpunkten skrevs in i ett totalitarismteoretiskt sammanhang då den ställdes bredvid den dystopiska ideologin antisocialism eller antikommunism, och samtidigt mobiliserade kring en liberal ståndpunkt, primärt associerad med sitt demokratiska styrelseskick. Det innebar emellertid också att antifascismen utifrån en socialistisk blickpunkt kunde ställas bredvid en antikapitalistisk ideologi i ett imperialismeteoriskt sammanhang. Det liberala samhället förknippades här snarast

med den ekonomiska organisationen kapitalism, medan den politiska demokratin sågs som en otillräcklig form av demokrati, vars maktfördelning grundidé omintetgjordes av det kapitalistiska systemets ojämlika ekonomiska styrkeförhållanden.

Givet den analytiska ram som trilemmat och dess ömsesidigt negativa definitioner utgör är det emellertid viktigt att peka på hur den socialistiska blickpunktens företrädare i den tidiga efterkrigstiden också kunde definiera sig positivt och mobilisera kring den sovjetiska segrarmakten. Ett gott exempel på detta är den sovjetiska hälsningsadressen från 1947, undertecknad av flera av de mer prominenta deltagarna i de kommande debatterna. Den vänstervind som kännetecknade de tidiga efterkrigsåren konstituerades med andra ord av en grundläggande antifascism, burens inte minst av den sovjetiska segern, men också av en tro på ett humanistiskt framåtskridande i Sovjetunionen. Denna ideologiska tendens kunde spåras ända in i socialdemokratin. Då Sören Hellström och Yngve Lundberg 1947 frågade sig hur det stod till i Sovjetunionen i en bok utgiven på det socialdemokratiska förlaget *Tiden*, blev svaret till synes utmärkt.⁷³⁹ I förhållande till trilemmat och de negativa, dystopiska ideologiska positionerna innebär detta ett avsteg. Den socialistiska blickpunktens företrädare kunde definiera sig positivt såväl som negativt.

De utopiska förväntningar på ett annalkande socialistiskt samhälle som uttrycktes i dessa positiva skildringar kom under de närmast följande åren att konfronteras med den sovjetiska politiken i Östeuropa. Denna politik kom nu att utgöra den verkningshistoriska erfarenhet som saknas i de ovan anförda exemplen. Det kommunistiska agerandet i Koreakriget och inte minst under Pragkuppen 1948 blev tydligt katalyserade händelser då antifascismen alltmer allmänt placerades bredvid antikommunismen i en övergripande antitotalitarism. Med andra världskriget alltså in på knutarna blev erfarenheterna från *appeasement*-politikens München 1938 en manande appell då den sovjetiska expansionismen skulle bedömas och bemötas. Inte minst den i samtiden centralt placerade Herbert Tingsten såg här en analogi.

Flera av de socialistiskt märkta debattörer som bara några år tidigare hyllat Sovjetstaten tvangs redan i debatten om den tredje ståndpunkten 1951 att retirera till vad som kan beskrivas som mera säker mark, de dystopiska ideologierna antiimperialism och antikapitalism – den senare utgående från tanken att den politiska demokratin ointetgöras av kapitalismen och att den sanna demokratin förutsätter socialism, vilken i sin tur skall förstås som en tänkt konstruktion och inte huvudsakligen som en beteckning på tillståndet i den programmatiskt socialistiska sovjetstaten. Artur Lundkvist kan ses som en representant för denna tanke.

Debatten om tredje ståndpunkten kan i detta sammanhang ses som preludiet till det tillstånd Herbert Tingsten själv benämnde ideologiernas död. I sak sekunderas han här av Anders Frenander. Som bakgrund till denna avstannande idédebatt framhåller Frenander inte minst det Tingstenska maktspråket: ett bryskt och oblygt bruk av den tribun Tingsten genom chefredaktörskapet på *Dagens Nyheter* fått i den svenska offentligheten.⁷⁴⁰ Utifrån det verkningshistoriska perspektivet, mer orienterat mot mening än makt, ligger det dock närmre till hands att se Tingsten som en företrädare för det i samtiden mest meningsbärande perspektivet. Alf W. Johansson företer ett perspektiv som delvis liknar Frenanders, genom att peka på hur Tingsten drev ned sina motståndare i vad som med inspiration från Tocqueville kallas en "tystnadens spiral". Samtidigt pekar han på en meningsbärande dimension då han menar att Tingsten hade "tidsandan i ryggen" – han katalyserade således en strömning i tiden, men konstituerade den inte själv.⁷⁴¹ Den sovjetiska invasionen av Ungern 1956 beseglade i hög grad detta meningsinnehåll, och manifesterade sig i en världsbild enligt vilken det var tydligt vilken av de båda supermakterna som var den huvudsakliga aggressorn: den socialistiska. Detta innebar att de antisocialistiska och antikommunistiska dystopiska ideologierna kunde ställas bredvid antifascismen och antinazismen, och sammantaget bilda vad som hart när kan beskrivas som en antitotalitär konsensus. Det totalitära meningssammanhanget, där den programmatiskt anti-

demokratiska nazismen ställdes bredvid en socialism som betraktade den politiska demokratin som blott en ofullständig form av folkmakt, framställdes också som en bjärt kontrast till den liberaldemokratiska överideologi som var den till synes främsta beståndsdelen i det idépolitiska tillstånd som etiketterades som "ideologiernas död". Det ligger återigen nära till hands att referera Alf W. Johansson, då han påpekar att ideologiernas död kan betraktas som ett resultat "av de dystopiska ideologiernas inverkan på det ideologiska fältet".⁷⁴²

Den Sovjetsympati som kunnat skönjas i den tidiga efterkrigstiden, och som här betraktats som en möjlighet att definiera en vänsterposition utopiskt positivt, kom alltså att avta. För det första innebar detta att den socialistiska blickpunktens företrädare tvangs att mera ensidigt bruka de dystopiska ideologierna antifascism, antiimperialism och antikapitalism, just så som trilemmat i sin negativa strukturella förståelse föreskriver. För det andra innebar det att den imperialismteoretiska tanke som är underströmmen i dessa ideologier och utgör totalitarismtankens alternativa meningssammanhang, eller "motmyt" för att tala med Abbot Gleason, hade begränsade möjligheter att vinna kampen om beskrivningen av världsläget.⁷⁴³ Med historikerns vetenskap om vad som komma skulle kan man säga att den socialistiska blickpunktens debattörer bidade sin tid, och inväntade att den eskalerande konflikten i Vietnam skulle göra konjunkturen för antiimperialism och i förlängningen även antikapitalism alltmer gynnsam. Detta formulerades i den empiriska genomgången mycket framt inte minst av Gunnar Ågren, ledare för Forum Vänster, då han med Vietnamkriget som ingång hävdade att det i en situation då USA tycktes vara den part som hotade världsfreden var betydligt lättare att finna en resonansbotten för de socialistiska idéerna eftersom dessa då inte naturligt associerades med politiken i öststaterna. Med det dystopiska trilemmats verkningshistoriska raster är det lätt att se hur en ny erfarenhet i frågan om vem som var världsscenens aggressor tog form i samtiden, och skapade en avsevärt bättre konjunktur för en imperialismteoretisk världsbild: En samtida dystopisk erfarenhet av den amerikanska impe-

rialismen övertrumfade de dystopiska erfarenheter av den sovjetkommunistiska totalitarismen som varit vägledande för Herbert Tingsten under det tidiga femtiotalet. Den verkningshistoriska principen, att gammal erfarenhet gäller tills den i samtiden vederläggs av ny, får här en god illustration och bildar grundvalen för vad som ofta beskrivits som vänsterns problemformuleringsprivilegium i brytpunkten mellan sextio- och sjuttioital. I det verkningshistoriska perspektivet ligger återigen, liksom i fallet Tingsten under femtiotalet, att denna maktposition förvärfvas via det meningsinnehåll och den världsbild som tycks mest koherent och potentiellt orienteringsgivande i samtiden. Återigen får vissa perspektiv, argument och aktörer tidsandan i ryggen – medan andra istället får den i ansiktet.

Det är naturligtvis orimligt att se Vietnamrörelsen som homogen. Den rymde hela skalan från kritik av enskilda krigshandlingar till en socialistiskt färgad antiimperialism som tydligt identifierade kapitalismen som roten till det imperialistiska agerandet. Det är emellertid klart att fokuseringen på den kapitalistiska supermaktens övergrepp gjorde den imperialismsteoretiska analysen avsevärt enklare än den totalitarismsteoretiska motsvarigheten. Detta innebar också att den nazistiska erfarenheten kom att ställas fri att inkluderas i samma meningssammanhang som den amerikanska imperialismen. Inte minst Sara Lidman ger detta en pregnant formulering då hon frågar sig vad nazisterna gjorde som inte också USA gjort sig skyldiga till i Vietnam. Även de som på sina demonstrationsplakat ersatt den amerikanska flaggans stjärnor med hakkors, likt Carl Johan De Geer, gjorde bruk av denna jämförelse. Det kan således rent allmänt noteras att pendelrörelsen från ett antitotalitärt till ett antiimperialistiskt ställningstagande också inbegrep två skilda värderingar av den nazistiska ideologin och den nazistiska erfarenheten.

Ytterligare två dimensioner av denna skiftning bör noteras: generationsaspekten och synen på den politiska demokratins värde. Man kan liksom Östling i processen kring nazismens dystopigörande notera hur den inflytelserika grupp av kulturradikaler med Tingsten och

Ingemar Hedenius i spetsen som erhöll vad han kallar sensmoralformuleringsprivilegiet i den tidiga efterkrigstiden, var betydligt yngre än de nationellt konservativa som vid krigsslutet i allt högre grad bortdefinierades som tyskvänner och potentiellt opålitliga. Mycket riktigt skiljer det en generation mellan gestalter som Fredrik Böök och Sven Hedin å ena sidan och Tingsten och Hedenius å den andra.⁷⁴⁴ I det sena sextioalet tycks samma fenomen gå igen. Att de tredjeståndpunktare som synbarligen gick en ny vår till mötes genom radikaliseringen var betydligt äldre rubbar inte det grundläggande faktum att skiftet bars upp av en yngre generation – inte minst av de stora kullarna universitetsstudenter som i de flesta fall saknade egna minnen och upplevelser av andra världskriget. På samma sätt som man kan tala om kulturella generationer är det därför rimligt att tala om ideologiska generationer – särskilt mot bakgrund av den verkningshistoriska erfarenhetens inverkan på det ideologiska fältet. Som folktoppartisten Cecilia Nettelbrandt riktigt påpekar i förhållande till sina döttrars alltmer vänsterinriktade politiska engagemang hade ”de unga” aldrig upplevt den amerikanska politikens positiva sidor. Den antiamerikanska inställning som grundades i de dystopiska ideologierna antiimperialism och antikapitalism anses därför i en mening fullt rimlig, eftersom den utgår från en generationsspecifik erfarenhet.

Avslutningsvis bör den aspekt av Vietnamdebatten som rör synen på den politiska demokratin värde fokuseras. Redan i debatten om den tredje ståndpunkten femton år tidigare hade Artur Lundkvist hävdad att ingen av supermakterna, varken USA eller Sovjetunionen, kunde karakteriseras som en demokrati. Sann demokrati förutsatte socialism, och någon sådan kunde Lundkvist inte se varken i öst eller väst. Detta principiella underkännande av den politiska demokratin som en differentieringssprincipp då stater skall bedömas var fundamentet i Lundkvists ställningstagande. Tingstens invändning, att en ståndpunkt som Lundkvists fick artikuleras i väst men inte i öst, verkade i motsatt riktning. Demokratin visade sin överlägsenhet genom att tillåta sin egen opposition, den gentemot makten avvikande me-

ningen, och existensen av politisk demokrati borde därför alltid sättas i första rummet. Detta var också kardinalpunkten i budskapet om ideologiernas död – en spridd konsensus om den liberala demokratis supremati. Argumentet tycktes mycket starkt.

När så det liberaldemokratiska USA, utifrån den totalitarisminspirerade tanken att länderna i Asien skulle falla som dominobrickor ställda inför en aggressivt expansionistisk kommunism, inledde sin krigföring i Vietnam kom argumentet återigen till användning. Men nu slog det i hälleberget. FNL – av den amerikanska administrationen regelmässigt konceptualiserad som en kommunistisk gerilla, Vietcong – betraktades liksom i sin egen självförståelse snarare som en nationell befrielse rörelse och knappast som ett hot av sovjetisk art. Viktigare än så var att den politiska demokratis värde, med det amerikanska agerandet som exempel, tycktes ha tappat sin supremati. Den amerikanska demokratin hade förtjänat sitt anseende genom att befria Europa från nazistiskt totalitärt förtryck. Då samma demokratiska stat inte längre agerade på det sätt som denna erfarenhet föreskrev, kunde den inte heller frikännas i kraft av att vara just en demokrati. Även det demokratiska agerandet gav upphov till ett förändrat erfarenhetsinnehåll. En demokrati kunde inte frikännas med hänvisning till att den var en demokrati, detta var att förfalla till ett cirkelargument. Den liberaldemokratiska erfarenheten var inte statisk. Att en demokratisk stat stundtals agerar i strid med de värden som konstituerat dess moraliska överlägsenhet – inte sällan då den ser sig ställd inför ett totalitärt hot – är en tematik som också återkommer i samtiden, inte minst under IB-affären.

Vietnamrörelsen verkade således katalyserade för en rörelse i det dystopiska trilemmat, till förmån för de dystopiska ideologierna anti-imperialism och antikapitalism, som kunde ställas vid sidan av den alltför tungt vägande antifascismen. I förhållande till parollen om ideologiernas död är detta centralt – den reaktiverade socialistiska blickpunkten med stark grund i sina dystopiska ideologier förebådar ideologiernas återkomst. Det bör dock noteras att det utifrån den so-

cialistiska blickpunkten också fanns en nyvunnen utopisk resurs: det maoistiska Kina. Det dystopiska trilemmat visar sig i sin ensidigt negativa struktur återigen vara en alltför snäv analysram. Situationen påminner i detta avseende om de prosovetjiska stämningarna i det tidiga efterkrigssamhället, som gav den socialistiska blickpunktens företrädare en större möjlighet att definiera sig positivt, och inte entydigt negativt. I det kinesiska fallet får detta dock betydligt mer utrerade uttryck. Då Olof Lagercrantz, Tingstens efterträdare på *Dagens Nyheter*s chefredaktörsstol, prisar kineserna för deras ”notoriska civilism” och för att de spelar fredlig och kreativ korgboll istället för aggressiv västerländsk fotboll, och härtill liknar det kinesiska projektet vid ett ”slottsbygge”, är detta goda exempel på hur den ideologiska pendelrörelsen också hämtade kraft ur en utopiskt skimrande framtidstro. Varför skulle man, som Lagercrantz frågar sig, titta på fjolårslöven när så nya och vackra blommor som den kinesiska bröt fram ur jorden? Den möjlighet till ”byte” av utopiskt projekt som Kina erbjöd gav också en möjlighet att, inte minst med den sino-sovjetiska konflikten som hävstång, kontrastera ett hoppingivande kommunistiskt alternativ mot den stagnerade sovjetrevisionismen. Således behövde man inte heller känna sig nödsakad att försvara sovjetiska övergrepp i de östeuropeiska satellitstaterna – dessa kunde tvärtom betraktas som konsistenta med revisionismen och brottet med den egentliga socialismen. Att sovjetkritiken ändå inte tilläts ta vilka proportioner som helst är dock tydligt i mottagandet av Alexander Solzjenitsyns verk under sextio- och sjuttitalen. Att kritisera stalinismens excesser, och även den samtida sovjetrevisionismen, gick till synes bra. Angreppet på sovjetkommunismen i sin helhet, även Lenins revolution, kunde dock inte utan vidare accepteras. Medan den liberala pressen gavs möjlighet att tala om hur ”1984” hade börjat 1917, uttryckte samme Lagercrantz som prisat kineserna för deras fredliga idrottstävlan en önskan att Solzjenitsyns angrepp på sovjetstaten inte skulle bli det sista ordet om socialismen. Viss renhållning kunde behövas, men själva Augiasstallet var det inget fel på – stallet här sett som en metafor för det socialistiska

idégoods som tycktes få en värdigare utformning i det maoistiska Kina.

Under sjuttioalets senare hälft falnade återigen den socialistiska glöden. Detta gällde såväl primatet för de dystopiska ideologierna antiimperialism och antikapitalism som den utopiska potential man kunnat se i exemplet Kina. I linje med det verkningshistoriska perspektivet kan denna skiftning återigen tillskrivas ett växlande erfarenhetsinnehåll. Då Vietnamkriget avslutades 1975 blev antiimperialismen allt mindre relevant. Som Salomon påpekat var den imperialismsteori som genomsyrt FNL-rörelsens arbete inte lika användbar då den vietnamsiska freden skulle rättfärdigas som den varit då den amerikanska krigföringen skulle fördömas. Den förväntan om förnyad amerikansk aggression och upptrappning som under en tioårsperiod byggts upp och ständigt bekräftat den erfarenhet som tagit form under sextioalets mitt, blev helt enkelt inte längre bekräftad. I likhet med varje annan erfarenhet som inte bekräftas, tappade därför Vietnamfrågan successivt sin orienteringspotential. Det var inte meningsfullt att tala om en USA-imperialism som man i samtiden inte tydligt var varse.

I det maoistiska fallet är det mera vanskligt att uttala sig om när och varför dess utopiska potential avtog och småningom försvann. Man kan peka på Maos död 1976, och den tilltagande maktkampen därefter. Man kan peka på de *Amnesty*-rapporter som följde på varandra under sjuttioalets mitt, och som företedde allt annat än ett utopiskt skimmer. Man kan peka på det kinesiska anfallet på Vietnam, som potentiellt ställde det kommunistiska Kina i samma position som USA varit i bara något år tidigare. Oberoende av hur dessa faktorer skall viktas mot varandra är det klart att det också i det kinesiska fallet skapades ny erfarenhet som svek en tidigare utopisk förväntan. Det bör i sammanhanget poängteras att det till det meningsbegrepp som här använts också är knutet ett visst krav på koherens: en erfarenhet som skall ha potential att vara orienteringsgivande måste bygga på ett meningsinnehåll med någon grad av inre logik. Den världsbild som bygger på en uppsättning erfarenheter med vars hjälp vi orienterar oss framåt i tiden måste helt enkelt hänga ihop för oss själva. Vid alltför

stora sprickor i koherensen sker en omprövning. I det kinesiska fallet antyder detta en möjlighet. Man fick inte längre ihop det asiatiska pusslet så väl som man fått då det kapitalistiska USA utövade imperialistisk krigföring i Vietnam, allt medan leende kineser i fred och endräkt byggde det socialistiska samhället. Vem som var aggressor och vem som var befriare var inte längre uppenbart. Det började uppstå dissonanser av ett slag som gjorde det asiatiska exemplet allt svårare att använda som understöd för en socialistisk ståndpunkt, antiimperialistisk såväl som pro-maoistisk. Till detta skall läggas att den tyska Röda armé-fraktionens aktioner i det svenska närområdet och även i Sverige knappast stärkte utgångsläget för den socialistiska blickpunktens företrädare, som tvangs att betrakta terrorattentaten som en respons på kvardröjande eller återskapade nazistiska strukturer i det tyska samhället. Detta försök att skriva arméfraktionens handlingar på nazismens konto hade dock ingen större framgång, även om den nazityska erfarenheten naturligtvis utgjorde en central kontext som inte heller kunde räknas bort.

Det stundande åttioatalet karakteriserades i vänsterpolitiskt hänseende snarast av ett vakuum efter sjuttioatalets urladdning. På den internationella arenan återtog Ronald Reagan det amerikanska initiativet, och med sitt tal om Sovjetunionen som *the Evil Empire* förde han åter analysen i totalitarismteoretisk riktning. Den idépolitiska högervåg som kunnat avläsas i det svenska politiska språkets förändring har i denna undersökning inte studerats närmre empiriskt, även om det utgör en central kontext. Närmast kommer den ganska spretiga debatten huruvida Sverige är totalitärt, i vilken vissa indikationer på att det negativa frihetsbegreppet stärkt sin ställning ges – i motsättning till det positiva frihetsbegreppet, som istället förbinds med individens underordning under en förmodad kollektiv vilja och allmänintresse. Det ligger istället, återigen med historikerns vetenskap om vad som komma skall, nära till hands att se åttioatalet som en idépolitisk uppbyggnad som kulminerade i östblockets implosion 1989. Fukuyamas tanke om historiens slut, som i sin liberalt infärgade och på dystopiska erfaren-

nism, samt alltför självklart antinazism – gavs olika normativa värderingar, vilket i sig är ett gott belägg för att debatterna inte fördes enbart på det historiska fältet, utan upplevdes som tydligt samtidsrelevanta. Bland den socialistiska blickpunktens kvardröjande debattörer ansågs de dystopiska ideologierna antiimperialism och antikapitalism betydligt mer meningsbärande. Detta bekräftas av de alternativa svartböckerna, liksom av den kritik mot Forum för levande historia som antydde att information om kolonialism och slaveri var betydligt viktigare än en kommunismkampanj. Denna antiimperialism och antikapitalism, ofta länkad till en övergripande antiamerikanism, tycks också få sin samtida bekräftelse under det så kallade kriget mot terrorismen, då skeenden i realtid ställs bredvid återupplivade erfarenheter av den imperialistiska supermakten USA – även om man i talet om ”Guantanamoarkipelagen” och liknande möjligen kan ana en imperialismteoretisk analys i totalitarismteoretisk språkdräkt.

Framför allt bör det dock noteras att den socialistiska blickpunktens företrädare i det så kallade ”postkommunistiska” tidevarvet efter Berlinmurens och östblockets fall definierat den egna ståndpunkten ensidigt negativt genom sina dystopiska ideologier. Någon utopisk resurs likt Sovjetunionen i den nära efterkrigstiden eller, i högre grad, det maoistiska Kina under det tidiga sjuttioåret går inte att se.

Det huvudresultat som denna studie ger vid handen är således att den socialistiska blickpunktens företrädare under undersökningsperioden blivit böjda att alltmer ensidigt definiera den egna ideologiska positionen negativt genom de dystopiska ideologierna antifascism, antiimperialism och antikapitalism. Detta innebär sammantaget för den idépolitiska debatten, som den tar sig uttryck med det dystopiska trilemmat som prisma, att nazismens härjningar upphöjts till nittonhundredratallets dystopiska urerfarenhet, att den socialistiska blickpunkten i avsaknad av utopiska resurser har sin enda kvarvarande lockelse i sina dystopiska ideologier, samt att den enligt Fukuyama segerrika liberalismen vilar tungt på totalitarismanalysens dystopiska ideologier och programmatiska antiutopism. I denna bemärkelse har dystopierna

således segrat – inte genom att vara hoppingivande framtidsalternativ, utan genom att utgöra de historiska erfarenheter som finns kvar att orientera efter i det tjugohundratal som blickar tillbaka på den stålblanka nittonhundratalsutopismens dikeskörningar. Det är dessa dikesåkningarna som utgör de mardrömmar vi enligt Mazower valt att drömma om en gång till, istället för att vakna upp till en okänd värld.

DEN HISTORIEMORALISKA MATRISEN OCH DEN LIBERALDEMOKRATISKA PARADOXEN

Utöver detta övergripande resultat, som i sitt fundament vilar på den socialistiska blickpunktens tilltagande och småningom allenarådande negativa definition av den egna ideologiska utgångspunkten, och som här alltså fått det programmatiska uttrycket dystopiernas seger, kan ytterligare ett par återkommande mönster noteras. Dessa temata, eller retoriska figurer, benämns i det följande *den historiemoraliska matri-sen* och *den liberaldemokratiska paradoxen*.

Ett av de grundläggande postulaten för denna undersökning har varit att den verkningshistoriska erfarenheten påverkar det ideologiska fältets konfigurationer. I den konkluderande analysen har denna process enkelt uttryckt fått tre olika dimensioner; vilka av trilemmats blickpunkter som får det naturliga primatet, vilka blickpunkter som är möjliga att inta, samt på vilka grunder positionerandet sker. Det naturliga primatet får i denna process företrädarna för den blickpunkt som artikulerar en världsbild konstituerad av de erfarenheter som i samtiden framstår som mest meningsbärande, koherenta och orienteringsgivande. Den ideologiska pendelrörelsen från Tingstens liberalism till Vietnamrörelsens mer eller mindre uttalade socialism har ovan analyserats på detta vis. Detta skall emellertid inte tolkas som att inga avvikande meningar existerar. Däremot innebär det för det första

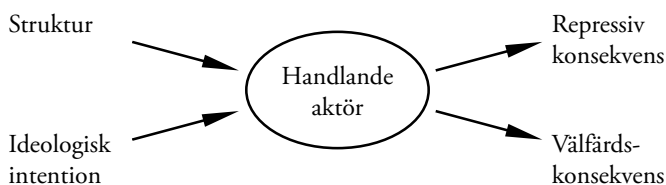
att erfarenhetsinnehållet på olika sätt förhandlas i debatterna, och för det andra att den underliggande tanke om intentionalitet bakom de blottlagda dystopiska erfarenheterna som föreskrivs i trilemmat – att det finns en korrelation mellan ideologi och politiskt utfall – på olika sätt ges alternativa tolkningar. Mönstret är särskilt tydligt då kommunismens historia skall bedömas, inte minst under nittiotalets debatter, men mönstret går igen i olika varianter på fler ställen än så.

Principiellt kan det beskrivas enligt följande. Utgångspunkten för många av de debatter som förts och studerats i denna avhandling är att det finns en kategori av offer. Det är dock inte i huvudsak dessa offer som är intressanta, utan snarare vad som föregått dem, närmre bestämt: Vem är förövaren och hur skall förövarens handlande förklaras? Historievetenskapens urfråga om hur stort manöverutrymme den enskilde aktören har i förhållande till kringskärande strukturer gör sig här påmind. Den debattör som företer en världsbild som avviker från den i samtiden mest inflytelserika, har här en möjlighet att rationalisera sitt ställningstagande: den historiske förövarens agerande kan i själva verket betraktas som en strukturell respons. Då exempelvis den leninistiska terrorn diskuteras finns det en möjlighet att peka på faktorer som inbördeskriget, eller alternativt att se Lenin som en produkt av en brutaliserad tsarrysk kontext. En funktionalistisk, strukturell förklaringsmodell övertrumfar på detta sätt den ideologiskt intentionella motsvarigheten. Eftersom den dystopiska erfarenheten i detta exempel inte kan tillskrivas den kommunistiska ideologin, innebär det också att den idépolitiska konsekvensen inte blir antikommunism. Förövaren blir istället ett offer för strukturen.

En annan möjlighet att rationalisera en avvikande mening är att peka på eventuella emanciperande konsekvenser av aktörens – ”förövarens” – handlingar. Dessa kan då anses väga upp förtrycket, och ge en moralisk balansräkning vid handen som slutar på plus. Ett illustrativt exempel på ett sådant räknestycke är Maos så kallade sju-tre-doktrin, enligt vilken Stalin ansågs ha varit sju delar ”bra” och tre delar ”dålig”. Att ställa den stalinistiska industrialiseringen och produktionsök-

ningen mot trettioalets utrensningar är en annan möjlighet. Denna strategi är alltså direkt konsekvensetisk till sin natur – i motsats till den ovanstående, som genom att fokusera de dimensioner som föregår själva handlingen snarast minner om den kantianska pliktetiken. Denna distinktion får sitt tydligaste uttryck då Sven-Eric Liedman ger sin syn på den totalitarismteoretiska jämförelsen mellan nazism och kommunism; ur ett pliktetiskt perspektiv är jämförelsen orimlig, men ur ett konsekvensetiskt fullt rimlig. Det kan också noteras att de välfärdskonsekvenser som kontextualiserar repressionen inte av nöden behöver ligga inom samma territorium som denna repression. Den inledningsvis nämnde brittiske historikern Eric Hobsbawms tanke, att Sovjetunionen genom sin blotta existens utgjorde ett hot som tvingade den västeuropeiska bourgeoisien till fördelningspolitiska eftergifter som den annars aldrig skulle gått med på, är ett signifikant uttryck för detta. Förtrycket finns i öst och frigörelsen i väst.

Sammantaget tonar alltså en bild av fyra principiellt skilda kontexter kring den historiske aktörens handlande fram; de strukturella omständigheter respektive ideologiska intentioner som föregår handlandet, samt de repressiva respektive emanciperade konsekvenser som handlandet ger upphov till. Mönstret kan visualiseras på följande sätt:

Figur 2. Den historiemoraliska matrisen

De strukturella omständigheterna och de emanciperande, välfärdsbringande konsekvenserna erbjuder alltså möjligheter att kontextualisera och ifrågasätta den raka linjen mellan ideologisk intention och totalitärt förtryck. En variant kan också vara att se repressionen som

skapad ur strukturella predikament, medan de emanciperande godvärdena anses sprungna ur en ideologisk intention. Då de svenska steriliseringarna förklaras kulturellt och strukturellt, medan steriliseringslagens avskaffande betraktas som en socialdemokratisk förtjänst, är det ett exempel på just ett sådant mönster. Det bör i sammanhanget också påpekas att ingen av de fyra kontexterna är principiellt ogiltig eller orimlig – tvärtom. Däremot är det faktum att endast vissa utsnitt av denna helhet förekommer hos olika debattörer en god illustration till det faktum att historieskrivning är en levande substans som brukas och kommuniceras på olika sätt, och att olika debattörer har olika syn på vad som skall anses meningsbärande. Eftersom det således föreligger ett slags principiell validitet också i den strukturella, funktionalistiska förklaringsmodellen, liksom i de emancipatoriska konsekvenserna, blir frågan således hur dessa kontexter skall värderas. Kontextualisering är som bekant en historievetenskaplig dygd. Frågan huruvida en kontext brukas inomvetenskapligt historiskt, orienterat mot en bredare förståelse av ett fenomen eller en händelse, eller med moraliskt trivialiserade eller relativiserande förtecken, har därför debattens antagonister och protagonister ofta skilda meningar om.

Att använda en funktionalistisk förklaringsmodell för att frigöra ideologier från realhistorisk barlast är inte helt ovanligt. Idéhistorikern Conny Mithander ger ett illustrativt exempel. Då den svenske nationalsocialistiske ledargestalten Sven Olov Lindholm 1946 skrev sitt politiska eftermäle var han djupt skakad över vad som framkommit om den tyska nazismen efter världskrigets slut. Om detta var vad som avsågs med nationalsocialism så var han inte nationalsocialist. Underförstått var det ytterst tveksamt om det fanns någon ideologisk korrelation med händelseutvecklingen i Tredje riket. På likartat sätt tolkar Mithander den tidigare vänsterledaren Lars Ohlys försök att återerövra begreppet kommunist – erfarenheten av realsocialismen på andra sidan järnridån måste härledas till något annat än en ideologisk intention att skapa det klasslösa kommunistiska samhället.⁷⁴⁵ En liknande kamp om erfarenhetsinnehållet kan noteras också i förhållande

till det dystopiska trilemmats tredje blickpunkt, den liberala. I den debattserie om liberalism som publicerades i *Dagens Nyheter* sommaren 2010 och som initierades av tidningens tidigare chefredaktör Svante Nycander, definierar flertalet av de programmatiskt liberala debattdeltagarna – bland andra Nycander själv – den liberala positionen som i huvudsak politiskt demokratisk. Kritikernas definitioner av det liberala projektet fokuserar istället den ekonomiska liberalismen, kapitalismen. Samme John Stuart Mill som ses som förkämpe för individuella politiska rättigheter betraktas i det senare fallet lika gärna som tjänsteman i det Brittiska Ostindiska kompaniet. Liberalismens knyts till den koloniala praktiken enligt trilemmats beprövade mönster, och det är ingen slump att bildmaterialet i sammanhanget visar indiska sepoysers fjättrade framför brittiska kanoner. Även den liberala erfarenheten knyts i debatten till annat än höga ideal.⁷⁴⁶

Sammanfattningsvis frammanar debatternas historiemoraliska grundmönster, såsom det beskrivits ovan, två potentiella alternativa strategier eller förhållningssätt till idén om ett grundläggande samband mellan ideologi och förtryck: funktionalistiska, strukturinriktade förklaringsfaktorer samt emanciperade konsekvenser. Till dessa två strategier kan dessutom läggas en tredje och en fjärde. Då den vetenskapliga metoden i inledningen etiketterades som en argumentationsanalys på idékritisk grund, vilken i sin tur tolkades i termer av erfarenhet, kan det här noteras hur dessa fyra strategier tillsammans utgör just en uppsättning argument mot den tanke om intentionalitet i handlandet som vägleder den totalitarismteoretiska analysen: Om de kommunistiska och nazistiska brotten inte förklaras ideologiskt och intentionellt, varför skall man då sluta upp kring de dystopiska ideologierna anti-kommunism och anti-nazism?

Den tredje strategin sorterar under vad som ofta benämns *body count*, det vill säga offerräkning. Då Courtois räknade till 100 miljoner offer i kommunistiska stater, svarade författarna till *Kapitalismens svarta bok* med lika många offer för kapitalismen mellan år 1900 och 1997, och satte här till upp tidigare seklers koloniala övergrepp

på kapitalismens moraliska konto. Kapitalismens dödstal blev således högre än kommunismens.⁷⁴⁷ Ansatsen är med andra ord att extrahera kvalitativ moralisk mening ur ett kvantitativt offertal – tal som kan hållas höga eller låga. Detta exempel illustrerar dessutom den fjärde strategin: det dystopiska trilemmat som sådant. Istället för att diskutera förtryck i kommunistiska stater, brännmärks det kapitalistiska västerlandet. Även detta är en moralisk hållning, i den bemärkelsen att den är fundamentalt *amoralisk*: Det handlande som knyts till den egna ståndpunkten blir inte föremål för moralisk bedömning – den moraliska värderingen drabbar istället den politiske opponenter. Det bör påpekas att detta amoraliska förhållningssätt gäller för trilemmats samtliga blickpunkter. Inledningsvis beskrevs dynamiken med en travesti på Mao Zedong, enligt vilken det är viktigare att peka på de ägg som andra krossat än att visa upp den egna omeletten. Denna amoraliska grunddynamik är värd att påminna om ännu en gång, och den tycks gälla trilemmat i sin helhet.

Utöver det historiemoraliska grundmönster som dissekerats ovan är ytterligare en argumentstruktur vanligt förekommande i det studerade materialet: den liberaldemokratiska paradoxen. Denna latent motståndning i det liberaldemokratiska projektet blir särskilt brännande mot bakgrund av hur högt aktad just den politiska demokratin genomgående är – Artur Lundkvists artikel utgör snarast ett egen-sinnigt undantag, emanerande ur en socialistisk demokratidefinition. Utgångspunkten för denna paradox kan beskrivas som det demokratiska janusansiktet. Med detta avses att demokrati å ena sidan implicerar formell värdeneutralitet: var och en skall låtas bli lycklig på sin tro, och man är beredd att gå i döden för människors rätt att uttrycka åsikter man tycker passionerat illa om. Så brukar upplysningsfilosofernas liberala idéarv traderas. Å andra sidan är den politiska demokratin allt annat än värdeneutral, då den i själva verket vilar på den mycket starkt normativa tanken att varje människa och medborgare är politiskt kapabel och bör tillerkännas politiskt inflytande. Här randas således konturen av en konflikt: I det fall den fritt artikulerade idé

som uttrycks inte erkänner varje individs politiska kapacitet, kan man då på demokratiska grunder kringskära den demokratiska friheten? Eller måste den politiska demokratin, för att inte göra våld på sina normativa fundament, i själva verket inom sina gränser också tillåta utslag av icke-demokrati? Frågan ställs också på sin spets av det faktum att ett upplevt hot från en yttre fiende, riktat mot det egna politiska projektet, påfallande ofta haft en mobiliserande verkan kring den sittande regimen i de stater som betecknas som totalitära. Som fastslagits av Pierre Hassner är det karakteristiskt för den totalitära staten att den ställer militärteoretikern Clausewitz tes om kriget som politikens fortsättning med andra medel på huvudet – i själva verket är totalitarismens politik en fortsättning på och ett permanentande av kriget, ofta riktat mot en inre fiende.⁷⁴⁸

Som påpekats i den empiriska genomgången är Vietnamdebattens inledningsskeende en god illustration till denna liberaldemokratiska paradox i global skala, där de amerikanska krigshandlingarna av vissa debattörer försvaras med argumentet att de utgör ett demokratiskt värn mot ett kommunistiskt och totalitärt hot. Det är när denna beskrivning av situationen successivt tappar sitt meningsinnehåll som pendeln svänger. Sina renaste inkarnationer får den liberaldemokratiska paradoxen dock tematiskt i tre av de övriga fallen: IB-affären, Forum för levande historia och under tjugohundratalets krig mot terrorismen. I frågan om Informationsbyrån och dess verksamhet gäller det huruvida registrering av bedömda säkerhetsrisker, utan parlamentarisk insyn, skall ses som grundlagsstridig eller möjligen, i en djupare mening, som ett skydd för den demokratiska grundlag som hotas av förment opålitliga vänsterelement.

Även frågan om eventuella förlöpningar under kriget mot terrorismen ger den liberaldemokratiska paradoxen en legal inramning: Är det principiella brottet mot internationell rätt vid Irakinvasionen eller inskränkningarna i den individuella rättssäkerheten att betrakta som det "nödvändiga" eller "mindre" onda som krävs i kampen mot ett "större" islamistiskt totalitärt hot? Exemplet visar tydligt hur detta

dilemma får en konsekvensetisk prägling av det slag som diskuterats ovan – ett mindre ont kontrasteras mot ett större gott.

Det tredje fallet, behandlingen av Forum för levande historia och de båda informationskampanjerna, företer däremot en variant av tematiken som saknar omedelbara legala förtecken. Frågan gäller informationsstyrningen, eller rättare sagt gränssnittet mellan informations-spridning och propaganda. I Friedrichs och Brzezinskis sexpunktslista är kontrollen över informationsspridningen ett av det totalitära samhällets utmärkande drag. Blir således den demokratiska staten mer totalitär av att bedriva riktade informationskampanjer om totalitära stater? Återigen blir den övergripande frågan om en totalitär storebror av nöden tvingar fram en liberaldemokratisk storebror – eller åtminstone lillebror – och huruvida detta skall ses som en föregripande och försvarande åtgärd, eller ett brott mot de idéer på vilka det liberaldemokratiska projektet baserar sin moraliska överhöghet.

DET DYSTOPISKA TRILEMMAT, ERFARENHETEN OCH TOTALITARISMEN

Konklusionen följer i det ovanstående alltså två led; ett överordnat, där trilemmats utveckling mot en alltmer ensidigt negativ struktur betecknats som en dystopiernas seger, eller mera korrekt som de dystopiska erfarenheternas seger över de stora utopiska visionerna; samt ett på en lägre analytisk nivå, som har formen av två återkommande retoriska mönster som också kunnat noteras i debatterna – den historiemoraliska matrisen och den liberaldemokratiska paradoxen. I förhållande till tidigare forskning, främst Frenander och Wiklund, innebär detta en del avvikelser, men också en högre grad av precision. Där Frenander ser en enkel vågrörelse mellan höger och vänster, ger trilemmat en högre grad av dynamik genom att identifiera två principiellt skilda sätt att inta en ståndpunkt: positivt eller negativt. Härutöver ger den verkningshisto-

riska ramen en bättre möjlighet att förklara idélandskapets förändring. Tredjeståndpunktarnas relativa tystnad efter debatten om denna ståndpunkt blir exempelvis i denna undersökning inte någon enkel funktion av Tingstens maktspråk eller internationell forskning, utan framför allt en följdverkan av att vissa erfarenhetsgrundade uppfattningar i samtiden befanns ha ett högre meningsinnehåll med bättre orienteringspotential för framtiden. Det var denna orienteringspotential som utgjorde själva maktbasen i Tingstens fall, och den internationella forskning som identifierade en ideologisk död i termer av liberaldemokratisk uppslutning kan även denna ses mot bakgrund av motsvarande erfarenhetsinnehåll. Samma mönster går igen också i Vietnamdebatten, då dock i motsatt riktning. Wiklunds perspektiv, riktat mot historisk orientering, faller bättre in i denna studies linje. Härtill visar flera av de kritiska berättelser om det moderna Sverige som Wiklund identifierar – sextiotalsvänsterns, alternativrörelsens och liberalernas – på omfattande överlappningar med det dystopiska trilemmats socialistiska, modernitetskritiska och liberala blickpunkter. Kritiken i berättelserna sammanfaller alltså i betydande grad med ett dystopiskt anslag, där kritiken mot det utomstående mobiliserar kring den egna ideologiska positionen. Wiklund visar dessutom att det finns beröringspunkter mellan de kritiska berättelserna, inte minst av anticentralistisk och antibyråkratisk art. Wiklunds intresse för vilken berättelse som skall ses som rimligast står dock i skarp kontrast till ifrågavarande undersökning. Som sades inledningsvis har ambitionen här varit att inte göra moraliska värderingar, men väl att studera de moraliska värderingar som görs. I detta ligger en betydande skillnad, liksom i det faktum att Wiklund av avgränsningsmässiga skäl inte ser mönster över de längre tidslinjer som här stått i fokus.

Utöver dessa övergripande resultat och forskningsmässiga inplaceringar skall nu ett antal mindre, och ibland mera spekulativa noteringar göras. För översiktlighetens skull ställs dessa i relation till, och sorteras utifrån undersökningens tre utgångspunkter: *det dystopiska trilemmat*, *erfarenheten* och *totalitarismen*. Härutöver skall ett par korta utblickar göras.

I förhållande till *det dystopiska trilemmat* har redan tidigare en del avvikelser diskuterats, framför allt från det ensidigt negativa definitions-mönstret – avvikelser som i sin tur däremot är ytterst illustrativa för trilemmats verkningshistoriska, processuella dimension. Inte minst det maoistiska exemplets skiftande orienteringspotential tydliggör denna dynamik. Diskussionen om trilemmats förklarande potential måste dock även fokusera det som inledningsvis diskuterades som ”blickpunkternas immanenta spänningar”. Särskilt iögonfallande är här synen på socialdemokratin, som i enlighet med sina marxistiska idéfundament rimligen borde räknas till trilemmats socialistiska blickpunkt. Slitningarna är dock, inte bara i IB-debatten, alltför betydande för detta. Socialdemokratin är inte primärt förknippad med sina ideologiska fundament utan snarare, i kraft av ett näst intill obrutet maktinnehav, med staten och makten som sådan. Det är den socialdemokratiska staten som utgör det moderna samhälle som i Wiklunds exempel möts av en rad kritiska berättelser från vänster såväl som från höger. I denna studie har förhållandet uttryckts så, att samma statsbärande socialdemokrati som under sjuttioalet bedömts som imperialistisk och fundamentalt kapitalistisk av dem som då hade problemformuleringsprivilegiet, under nittioalets steriliseringsdebatt istället kunde ses som socialistiskt totalitär, då den låtit kollektivistiska folkhemsdrömmar kränka individens rätt till sin egen kropp. Socialdemokratins nära band till den politiska makten gör den således exponerad för kritik från två håll. Med trilemmat som analytisk ram blir huvudfrågan dock i vilken utsträckning det spända förhållandet till vänsteroppositionen gör det möjligt att inkludera socialdemokratin i den blickpunkt som initialt benämndes socialistisk-kommunistisk – särskilt då den socialdemokratiska antikommunismen tydligt läggs i dagen i samband med IB-affären.

Den andra aspekten som givet trilemmats struktur är intressant att fokusera är den utomliggande, fjärde blickpunkten, som med bred pensel getts beteckningen modernitetskritik. Redan penselbredden är i sammanhanget ett problem: kritiska anmärkningar om det moderna samhället kan göras utifrån såväl konservativa som ekologiska,

postmoderna eller Baumanska synvinklar, och i denna bemärkelse är alltså modernitetskritik ett karaktärsdrag som kan återfinnas i många ideologiska positioner. Den analytiska funktion som modernitetskritiken i denna undersökning tänktes fylla var, som sades inledningsvis, att den erbjöd en väg ut ur trilemmats slutna system. Det kan nu, efter den empiriska genomgången, konstateras att kritik av moderniteten är ett mycket tunt stråk i debatterna. Detta kan naturligtvis ses som ett belägg för synen på den idépolitiska debatten som just ett slutet system, ett trilemma, där förskjutandet av en position med automatik leder vidare till en annan – även om detta inte är ett logiskt nödvång. Man kan också spåra ett paradoxalt förhållande i det faktum att den liberala moderniteten tycktes gå en ny vår till mötes vid samma tid som Zygmunt Bauman publicerade sitt modernitetskritiska epos. Detta får dock sin sannolika förklaring av att den västerländska modernitet, som av Fukuyama tilldömdes segern i nittonhundratalets idépolitiska batalj, höjde ett segervrål som gjorde det svårt att höra de kritiska rösterna. I förhållande till den ”dystopiernas seger” som blivit det övergripande resultatet av denna studie, är det dock intressant att se hur just modernitetskritiken också kan tillskrivas en utopisk potential i en tid då den historiska erfarenheten transformerat nittonhundratalets utopier till dystopier. I en uppskattande recension av ett i raden av idéhistoriska verk om utopier, skriver exempelvis Anita Goldman – samma Goldman som tidigare hävdade att den kapitalistiska moderniteten endast innebar en frihet att plundra – med ett grönt modernitetskritiskt anslag att utopierna i klimatförändringens spår är viktigare än någonsin. ”Utopia eller utplåning” blir det credo som Goldman i recensionens avslutning ansluter sig till. Utopin är med andra ord nödvändig för att rädda människans biotop.⁷⁴⁹

Den tredje dimensionen av trilemmat, som tidigare noterats som en avvikelse men som tydligt också tolkas inom det kalla krigets erfarenhetsramar, är hur den militanta islamismen konceptualiseras som totalitär och ur en liberal blickpunkt skrivs in som tredje nod i ett totalitarismteoretiskt meningssammanhang. Detta faktum, som kan

tyckas falsifiera trilemmats grundläggande stuktur och dess tre blickpunkter, kan dock lika gärna ses som ett belägg för att den verkningshistoriska ramen är högst funktionell och ställer upp tidigare erfarenheter av antiliberalism som en fond för den islamistiska aggressionen. Som tidigare påpekats menar Mattias Gardell att islamismen konstruerats som en ny fiende till västerlandet då det kommunistiska hotet inte längre finns kvar. En liknande tanke har även François Furet då han menar att liberalkapitalismen efter 1989 berövats sitt bästa argument – antikommunism. Intressant nog säger Furet någon liknande om situationen efter 1945. Sovjetunionen hade då vunnit sin stora seger över fascismen. Samtidigt hade man, i analogi med ovanstående, berövats sitt bästa argument – antifascism. Segern var i denna mening även en förlust. Mönstret visar återigen att möjligheten att peka på en ideologisk motbild är ytterst central.⁷⁵⁰

En fjärde aspekt av trilemmat, slutligen, rör de dystopiska erfarenheterna och på vilken dynamik de grundas. Utifrån den liberala blickpunkten är det uppenbart att det föreligger en korrelation mellan ideologi och repression. Viljan att till varje pris bygga det utopiska samhället har förmått förövarna att gå över lik. Utifrån den socialistiska blickpunkten är situationen delvis en annan, då det här är kapitalismen som åsamkat lidandet. Eftersom också fascismen ses som sprungen ur en depraverad och chauvinistisk bourgeoisie – samma bourgeoisie som sticker *Reichmark* i händerna på Hitler på John Heartfields berömda montage – är det också i fascismens fall kapitalismen som är problemets kärna. Det innebär att liberalismens dystopiska erfarenheter har sin grund i utopisk *ideologi*, medan socialismens dystopiska erfarenheter grundas i en kapitalistisk *struktur*. Det negativa definitionsmönstret är således intakt, men skillnaden de båda blickpunkterna emellan ger också en förespegling om olika sätt att se på politik mera generellt: Medan den i det liberala fallet är problemet, är den i det socialistiska fallet tvärtom lösningen.

Avseende undersökningens andra utgångspunkt, *erfarenheten* och den verkningshistoriska princip denna är underkastad, har redan att

antal dimensioner antytts. Erfarenheten är i denna undersökning dock inte enbart det historieteoretiska fundamentet utan också en urspringsprincip. Tillvägagångssättet liknades i metodologiavsnittet vid ett arkeologiskt grävande genom det ena erfarenhetslagret efter det andra. Att denna metod varit ändamålsenlig visas genom den påtagliga intertextualitet som kunnat läggas i dagen. Inte bara debatternas aktörer går alltså igen, de påminner också varandra om tidigare ordväxlingar med motsvarande tematik, återoppar förlöpningar av motståndarsidan till försvar för den egna ståndpunkten, och använder sig väsentligen av samma argument. I denna bemärkelse är det exempelvis tydligt att såväl femtiotalets debatt om tredje ståndpunkten som sjuttiotalets debatt om IB är tydligt identifierbara erfarenhetslager, liksom att de argument som det dystopiska trilemmat och den historiemoraliska matrisen ställer i dagen är återkommande i de debatter som studerats. Främst ett av de studerade fallen sticker ut från detta mönster, och det finns därför skäl att dröja vid detta.

I den debatt som under det tidiga åttiotalet fördes under parollen ”är Sverige totalitärt?” återopade till synes inte någon deltagare erfarenheter från realsocialismens Sovjet eller kolonialkapitalismens västmakter till stöd för det egna ställningstagandet. Inte heller tycktes man mån om att försöka ställa sin antagonist i samband med den nazityska erfarenheten. I de fall dessa dimensioner alls förkommer är det återhållsamt och implicit. Det är därför inte förvånande att ingen sentida debattör återopar just denna debatt till stöd för sitt ställningstagande. Skälet tycks vara följande: Detta är en principdebatt om gränssnittet mellan individ och kollektiv, mellan positiva och negativa friheter – tydligt totalitarismrelevanta frågor, men diskuterade utan totalitarismens erfarenheter i den omedelbara närheten. Eftersom debatten inte tar sin utgångspunkt i en historisk erfarenhet läggs den följaktligen inte heller som ett skikt i den överlagrade erfarenhet som är tillgänglig för utgrävning. Denna debatt har med andra ord identifierats i den prospektiva genomgången av materialet. Den metodologiska poäng som låter sig göras i sammanhanget är således att de debattväxlingar

som inte tar sin utgångspunkt i en i samtiden nyvunnen historisk erfarenhet eller tidigare debatt- och erfarenhetslager inte heller är möjliga att identifiera med hjälp av den retrospektiva urvalsprincipen. I flertalet av de debatter som behandlas i denna undersökning börjar argumentationen i en samtida eller dåtida erfarenhet, ur vilken man sedan försöker extrahera principer för orientering och handlande. I den ovanstående debatten om det totalitära Sverige börjar och slutar man i betydande grad i principerna. Situationen påminner här så till vida om Leif Lewins studie av planhushållningsdebatten. Möjligen kan man i detta förhållande också spåra en viktig orsak till varför Lewin i sin undersökning avslutningsvis polemiserar mot Tingstens tes om ideologiernas död: i Lewins fall handlar analysen i påfallande hög grad om argument kring ekonomisk organisation och fördelning, och om var gränssnittet mellan stat och individ bör gå. Här spelar ideologiska normer en mer framträdande roll. I Tingstens fall handlar avideologiseringen i betydande grad om just erfarenheter – av den demokratiska överideologins överlägsenhet, men framförallt av de konkurrerande totalitära systemens underlägsenhet.⁷⁵¹

Den tredje av undersökningens utgångspunkter har varit *totalitarismen*. Ansatsen har i denna studie inte varit begreppshistorisk, men det finns ändå skäl att avslutningsvis rikta blicken mot just själva begreppet. För det första, och delvis i anslutning till årtiotalets avvikande totalitarismdebatt, är det tydligt att totalitarismbegreppet under seklet laddats med en avsevärt mer negativ klang än den Mussolini tillmätte begreppet i tjugotalets Italien. Man kan rentav tala om totalitarismbegreppet som ett slags pejorativ i tiden. Sådana betydelser förändras emellertid. Ett illustrativt exempel kan ges: Då Jörn Svenssons bok *Korporatismen och den borgerliga klassdiktaturen* recenserades i *Dagens Nyheter* 1975 gjordes detta under rubriken "Är Sverige fascistiskt?".⁷⁵² Några år senare diskuterades synbarligen samma korporativism under beteckningen "Är Sverige totalitärt?". Detta faktum ger ytterligare kontur till den tidens skiftning som tidigare illustrerats med karakteristiken av den statsbärande socialdemokratin ömsom

som lakej åt USA-imperialismen och ömsom som socialistiskt väsenslik den sovjetiska totalitarismen. År 1975 kunde beteckningen "fascism" ha samma pejorativa klang som "totalitarism" några år senare.

Den andra dimensionen av totalitarismbegreppet är det skiftande meningsinnehåll som kan avläsas i detsamma över tid, inte minst genom att identifiera dess motbegrepp. Eftersom studien inte är begreppshistorisk har detta inte gjorts, och det mönster som skall antydast är därför delvis spekulativt. Med motbegrepp menas här det begrepp, det värde, som skall tillförsäkras genom att totalitarismen vänds ryggen. Under femtiotalets debatt om tredje ståndpunkten finns det en markerad tendens att detta värde är *fred*. Under det sena sextio- och tidiga sjuttioåret är tendensen mera sammansatt, men en god pretendent är begreppet *demokrati*. Vid historiens slut och nittiotalets intåg finns slutligen en tendens att se begreppet *frihet* som totalitarismens antimateria. Även om denna utvecklingslinje från fred via demokrati till frihet möjligen är tecknad med väl fri hand, så visar den potentiellt på två saker. Framför allt säger den något om tiden och de krafter som upprätthåller problemformuleringsprivilegiet. Radikaliseringens fokusering på ett mera omfattande demokratibegrepp, innefattande också den ekonomiska sfären, kunde i kraft av att vara mera omfattande också ses som en mera "sann" definition av begreppet. Totalitarism kunde i sammanhanget följdriktigt tillskrivas de politiska krafter som negerade det "sannare" demokratibegreppet. Sådillvida kunde det vara åtminstone principiellt relevant att tala om en "totalitär kapitalism", även om den socialistiska imperialism- och fascismteoretiska analysen låg närmre till hands. Något liknande kan sägas om begreppet frihet under nittioåret, som i sin negativa form kunde dystopigöra allt som bar spår av offentlig sektor och mobilisera runt nattväktarstaten, betraktad som den politiska konklusionen av öststatstotalitarismens sammanbrott. Man bör också notera att det föränderliga motbegreppet visar på just det som Koselleck själv beskrivit rörande nazisternas maktövertagande 1933: händelserna ligger fast, men erfarenheterna av dem förändras. Att fred blir antibegreppet under femtioåret är så-

ledes fullt logiskt. Erfarenheterna av det andra världskriget låg då in på knutarna, men i Tingstens tanke var München 1938 en viktigare lärdom – det totalitära hotet måste stoppas *innan* det störtar världen i brand. Med risken för krig så tydligt närvarande blir freden det mål som står i orienteringens fokus. Under nittioalet ser samma orientering av naturliga skäl ut på ett annat sätt: freden kan inte ställas i meningssammanhangets fokus då den totalitära stat som hotat denna fred inte längre existerar. Den orienterande lärdomen förläggs därför istället till historien och till den repressiva stat som förtryckt sin egen befolkning, snarare än att fokusera Sovjetunionens aggression. Allt detta får dock ses som tendenser, då de tre antibegreppen existerar parallellt under hela perioden.

I anslutning till det dystopiska trilemmat och den verkningshistoriska ramen är det också på sin plats att göra en kort internationell utblick. Stora delar av det empiriska material som studerats behandlar internationell politisk och historisk utveckling, och i många fall hade alltså reaktionsmönster från andra länders debatter kring samma frågor kunnat få den svenska debattens särdrag att framträda tydligare. Detta har här emellertid bara kunnat göras antydningvis. Historikern Jens Ljunggren, vars bok om 68-rörelsen och de intellektuella berördes inledningsvis, noterar exempelvis att Solzjenitsyns roman om Gulag väckte en enorm uppståndelse i Frankrike – Ljunggren talar rentav om en uppgörelse med orkanstyrka. För de franska intellektuella innebar detta att det ideal som Jean-Paul Sartre personifierat vändes ryggen, och istället blev Raymond Aron mannen för dagen. I kontrast till denna våldsamma franska uppgörelse med marxistisk revolutionsromantik framställer Ljunggren det tyska och det svenska mottagandet av samma verk som betydligt mera avmätt. I Tyskland hade den revolutionära marxismen inte haft en så framskjuten plats bland de vänsterintellektuella som i Frankrike, varför det inte fanns samma behov av en uppgörelse. Något liknande kan enligt Ljunggren sägas om de svenska förhållandena: inte heller här blev Solzjenitsyns verk av avgörande betydelse för vänsterpolitiska uppgörelser.⁷⁵³ Man

kan så till vida säga att Olof Lagercrantz blev bönhörd då han önskade att *Gulagarkipelagen* inte skulle bli det sista ordet i debatten om socialismen.

I sådant komparativt ljus får den svenska debattens särdrag tydligare kontur. I det här studerade materialet har nationella särdrag bara låtit sig anas implicit, som i sjuttioalets debatt om Röda arméfraktionen eller åttioalets historikerstrid. Det har i dessa båda fall varit tydligt att den nazityska erfarenheten varit en ytterst central kontext för bedömningen av såväl arméfraktionens aktioner som historikerstridens aktörer, inte minst Ernst Nolte. Att den nazistiska kontexten framträder än tydligare i Tyskland är knappast förvånande – att tona ned eller negligera denna hade kunnat tolkas som en ovilja att kännas vid de mörka stråk i den nationella historien som för många andra européer utgör seklets dystopiska urefarenhet. Plikten att minnas nazismens våldsdåd får i det tyska fallet sin tydligaste och mest existentiella dimension. För svenskt vidkommande spelar tillvaron i stormens öga under världskrigen liksom ett långt obrutet socialdemokratiskt regeringsinnehav rimligen en viktig roll för hur debatterna om totalitarismens existens och manifestationsformer förs. Mer exakt på vilket sätt får här lämnas osagt. Det är dock inte orimligt att anta att den småstatsrealistiska grundsyn som länge präglade den svenska bilden av det egna agerandet under andra världskriget – att det för en liten stat som Sverige inte fanns något manöverutrymme då den övermäktiga nazityska maktapparaten ställde krav på malmtransporter och transiteringsvägar – i historiemoralisk bemärkelse haft samma funktion som den totalitarismteoretiska självförståelsen i det forna östblocket ibland haft efter 1989. I båda fallen är det tydligt att det egna, moraliskt dubiösa agerandet rationaliseras genom att hänvisa till trycket från en yttre maktfaktor. Oberoende av om det gäller Engelbrechtdivisionens väg genom Sverige 1941 eller östeuropeiska tjänstemäns beredvillighet att bistå de sovjetryska ockupanterna kan man betrakta sig som ett offer för omständigheterna. Det fanns inget val. Situationernas olikhet till trots är den historiemoraliska hållningen alltså snarlik.

Man kan utöver denna utblick i rummet göra en kort utblick avseende undersökningens utgångspunkter. Det bör noteras att det dystopiska trilemmat vilar på ett par postulat som av avgränsningsmässiga skäl inte kunnat prövas empiriskt. För det första finns ett antagande att den liberala blickpunktens debattörer lyckats föra sin övergripande politiska vision, sitt utopiska projekt, i hamn genom den allmänna rösträttens genomförande. Härefter blir liberalismen allt mer ensidigt negativt definierad, ett ställningstagande som efter andra världskrigets slut får erfarenhetsmässig påspädning av det som ses som de utopiska konkurrenternas haverier. För det andra erbjuder den mellankrigstid som av naturliga skäl inte kan blicka tillbaka mot en nazistisk dystopisk erfarenhet, en rent faktisk möjlighet att inta den blickpunkt som i denna undersökning ensidigt spelar rollen som motbild och det ideologiska landskapets svartepetter. Här finns också hypotetiskt möjligheten att definiera denna blickpunkt positivt: svaret på ett förskjutande av det förflackade, materialistiska amerikanska massamhället såväl som av den asiatiska bolsjevismen kan ha uttrycks som en vilja att följa den germanska idealismens banérförare Adolf Hitler in i en ljusnande framtid. Sammantaget skulle detta borge dels för en aktivt levande tripolaritet i trilemmat, och dels för tydligare möjligheter att definiera den egna ideologiska positionen positivt. Trilemmat erbjuder såtillvida forskningsproblem för en empirisk studie också av den idépolitiska utvecklingen under nittonhundratalets första del.

DYSTOPIERNAS SEGER, IDEOLOGIERNAS DÖD OCH HISTORIENS SLUT

Det finns avslutningsvis skäl att ge några ingångsvärden kring hur den ”dystopiernas seger” som här blivit undersökningens övergripande konklusion förhåller sig till andra likartade programfraser. Inte minst gäller det Tingstens ”ideologiernas död” och Fukuyamas ”historiens

slut”, som redan inledningsvis framställdes som möjliga sätt att beteckna och karakterisera en situation i vilken den liberala blickpunkten tillerkänns primatet i debatten. Att i detta sammanhang betrakta de tre programfraserna som en delvis överlappande triad, byggda på likartade iakttagelser, är inte bara möjligt utan också vid närmare eftertanke logiskt: om ideologierna dött och historien tagit slut, måste något annat rimligen ha segrat eftersom vi alltså lever som orienterande varelser längs en tidsaxel.

Den ideologiska död som Tingsten tyckte sig se under femtio- och sextiotalen var för honom mycket långtgående. I sin avhandling om Tingsten och dennes ideologianalys dissekerar idéhistorikern Bernt Skovdahl med hjälp av statsvetaren Evert Vedung förhållandet. Vedungs analysram innehåller två principiellt skilda ideologibegrepp; ett innehållsligt, som knyts till ideologiernas inre koherens; samt ett funktionellt, som istället fokuserar ideologins användning och funktion i en politisk process. Dessa kan i sin tur ses som korresponderande med å ena sidan substantivet ideologi, och å andra sidan verbet och aktiviteten att ideologisera. Skovdahls poäng i sammanhanget blir här att Tingstens tal om en ideologiernas död omfattar *båda* definitionerna. Inte bara de mer eller mindre koherenta idésystem som vanligtvis benämns ideologier hade alltså mist sin samhällsroll – även själva aktiviteten att ideologisera hade upphört. Det var också här som Tingsten, enligt Skovdahl, ådrog sig mest kritik.⁷⁵⁴

En sådan förståelse av Tingstens tes skaver mot det tillstånd som dystopiernas seger avser att ringa in. De utopiska versionerna av nittonhundratalets ideologiska positioner må vara döda. Detta ligger i förståelsen av den process från utopisk förväntan till dystopisk erfarenhet som beskrivits ovan, och som utgör en central del av dynamiken i det dystopiska trilemmat. Däremot innebär det inte att dessa dystopiska erfarenheter inte skulle brukas ideologiskt – tvärtom. Då man i debatten tycker sig ha sett utopismens upprepade misslyckanden erbjuder de retrospektiva dystopiska erfarenheterna den enda kvarvarande möjligheten att orientera politiskt. Den dyrköpta kunskapen

om det idépolitiska sjökortets grynnor och skär finns alltså kvar att navigera efter – även då man är osäker på vart den vidare rutten går.

Förhållandet till Fukuyamas idé om historiens slut har kort berörts tidigare. Ställd bredvid det dystopiska trilemmat är tesen om historiens slut i sin bokstavliga mening naturligtvis fel – tvärtom är historien den enda tidsdimension till vilken vi kan vända oss då en utopisk framtidsförväntan omöjliggjorts av den historiska erfarenheten. I denna mening förebådar historiens slut i själva verket historiens återkomst. Mer specifikt än så, finns det två centrala distinktioner mellan historiens slut i Fukuyamas tanke och dystopiernas seger, såsom idén kommit till uttryck i denna studie.

Den första distinktionen rör synen på erfarenheten. En bärande idé hos Fukuyama ligger i tanken att den historiska utvecklingen i de samhällen som åberopat sig på fascistiska och kommunistiska idéer också påverkat människors tilltro till dessa idéer. Han antar med andra ord att det bland folk i gemen anses finnas ett samband mellan ideologisk intention och repressiva konsekvenser på samma sätt som det uttryckts i trilemmat och i den historiemoraliska matrisen ovan. Så långt är de båda analyserna kompatibla. I Fukuyamas tanke har dock de realfascistiska och realkommunistiska erfarenheterna dystopifierat dessa ideologier med så våldsam kraft att de uttrangerats som ideologiska alternativ, som det syns, för alltid. Det är därför historien är slut. Detta innebär att erfarenheten i Fukuyamas analys är gjord en gång för alla, och således inte underkastad samma verkningshistoriska princip som Gadammers erfarenhetsbegrepp. Om Fukuyama accepterat Gadammers idé att gammal erfarenhet gäller endast tills den vederläggs av ny, hade han varit mindre trosvis om framtidens syn på nittonhundratalets ideologiska positioner.

Den andra distinktionen rör möjligheten att definiera en ideologisk position negativt. Om Fukuyamas förutsägelse om socialismens bortdöende varit alltigenom sann hade det varit okontroversiellt av Courtois att jämföra ett svältande kulakbarn med ett svältande judebarn. Det var det som bekant inte, och svarsskrifterna om kapitalism

och kolonialism behöver knappast nämnas ytterligare en gång. Andra exempel på samma dynamik kan dock ges. I sina memoarer skriver historikern Håkan Arvidsson om sitt möte med Clarté och dess äldre medlemmar i sextiotalets Lund. Där en stor del av medlemmarna gått ur förbundet som en konsekvens av Ungernkrisen 1956, mötte Arvidsson istället personer som gått in i förbundet samma år, då som en konsekvens av Suezkrisen.⁷⁵⁵ Att gå in i likväl som ut ur Clarté var handlingar som i båda fallen vilade på dystopiska erfarenheter, men vilken dystopisk erfarenhet som skulle ges primatet – den östliga eller västliga – värderades olika. I Clarté var detta inte lika uppenbart som i det Tingstenska femtiotalet i övrigt.

Skiljelinjerna mellan de tre programfraserna till trots, avbildar dock samtliga ett tillstånd av ideologisk stagnation. Till denna slutsats kan man i normativt hänseende förhålla sig på två principiellt skilda sätt. Är det ett sorgeskvåde över ett visionslöst politiskt tillstånd, ett kameralt förvaltande med apatin upphöjd till samhällelig norm? Eller är det tvärtom positivt att en parlamentarisk demokrati i stillsam och rationell anda, utan himlastormande idealism, söker sin väg framåt utan att hasardera samhällsegrar? Det är inte författarens uppgift att ta ställning i dessa frågor. De lämnas till läsaren.

EFTERORD

SOM SÅ MÅNGA avhandlingsförfattare före mig själv har jag ofta fått frågan vad jag egentligen skriver om. Möjligen är mina folkpedagogiska talanger klenutvecklade, men jag har märkt att det svar som oftast leder associationerna rätt är ”bilden av politiskt våld”, hur dubiös den förklaringen än är. Avhandlingen handlar alltså om våld. Om uppfattningar om våldshandlingars legitimitet och grad av jämförbarhet. Om folkmord och lägersystem i Nazityskland och Sovjetunionen. Om koloniala övergrepp. Om terroristattacker. Om iscensatta svältkampanjer. Om det kapitalistiska systemets strukturella våld. Det är med andra ord ingen särskilt upplyftande tematik.

Det föga upplyftande ämnesvalet har dock inte påverkat arbetsprocessen. Den har tvärtom varit påfallande fri från ångest och intellektuella födslovåndor, och istället fylld med lust inför forskningsuppgiften. Ett viktigt skäl till detta har varit ett synnerligen väl fungerande handledarskap. Min huvudhandledare Klas-Göran Karlsson har med skarpblick och god vetenskaplig intuition läst mina texter från dag ett. Han har låtit mig möta det internationella forskarsamfundet på andra sidan Atlanten såväl som på den konferens vi anordnade tillsammans i Lund 2011. Under de år då jag bultade på dörren till forskarutbildningen var Klas-Göran här till ett gott stöd på insidan. Jag är stort tack skyldig för allt detta, och hoppas på samarbeten också framöver. Min biträdande handledare Kim Salomon har, särskilt i arbetets slutskede,

gjort viktiga påpekanden och genom idogt ifrågasättande förmått mig till viktiga förtydliganden. Tack, Kim! Johan Östling har som slutseminarieopponent och tredjeläsare med noggrannhet och sakkunskap om perioden såväl som perspektivet läst manuskriptet i sin helhet vid två tillfällen, och gjort värdefulla påpekanden. Tack för detta. Härtill riktas ett tack till alla de delar av den lundensiska historikermiljön som med glada tillrop och kritiska kommentarer bidragit till att göra livet lättare och avhandlingen bättre. Ett särskilt tack till kamraterna i Lektugan – det har varit en sann fröjd att spendera doktorandtiden med er!

Många andra är också värda ett tack. Sprungen ur vad som brukar kallas en studieovan miljö, har jag haft turen av att ha haft bra lärare. En varm tanke går här inte minst till Christer Strahl, en av de få kvarvarande gymnasielektorerna i historia, som tillstyrkte mina akademiska ambitioner som ung gymnasist. Personalen vid de arkiv jag besökt, inte minst Sigtunastiftelsens arkivarier, har bistått mig på ett förnämligt sätt under mina vistelser där. Tack också till Harald och Louise Ekmans forskningsstiftelse samt Stiftelsen Bokelunds resestipendiefond som på ett mycket frikostigt sätt betalat dessa arkivresor. Tack till Karl Staafts fond för frisinnade ändamål för ett generöst tryckningsbidrag. Tack till min kollega Maria Karlsson, som med kort varsel underkastat min engelska sammanfattning viss språklig ans. Tack till Viktor Agering för din entusiasm som förläggare.

Utöver dessa tack för understöd och vetenskaplig professionalism vill jag rikta ett tack till dem som står mig närmast och som får mig att fungera inte bara som historiker utan som människa, min familj. Ett varmt tack till mina föräldrar Bo och Mona Stenfeldt för att ni alltid stöttat mig och för att ni låtit mig utvecklas i den riktning jag velat. Tack till min syster Maria, och inte minst till min bror Peter som väckte intresset för historieämnet. Ett innerligt tack till min älskade hustru, Hanna, för allt du varit och är för mig.

Avhandlingen tillägnas Ally och Sture Lundberg, min mormor och morfar. Det var i deras hem som tankarna på att bli historiker så sak-

teliga började ta form. Jag är mycket osäker på om de någonsin förstått vad som skulle vara bra med det, men de såg att det var det jag ville. I en avhandling som i så hög grad handlar om våld är min hälsning till dem och till min övriga familj ett hoppfullt vittnesbörd om vad människor *också* är kapabla till – kärlek.

Lund, en novemberkväll 2012

Johan Stenfeldt

SUMMARY

THE VICTORY OF THE DYSTOPIAS

Totalitarianism as a Point of Orientation in the Ideological Debate of Postwar Sweden

THE PURPOSE OF this study has been to dissect the process of ideological orientation in the public debate of postwar Sweden. The aim may be regarded as twofold, focusing partly on empirical observations, and partly on the dynamic or propelling forces that this process of orientation is subject to. Crucial to the study is the idea of a generic totalitarianism; a concept used both on a scholarly and a political level, focusing on the similarities between communism and Nazism, and the diverging guiding potential of this idea in different times and situations.

Comparing communism and Nazism is highly controversial. In this study, the reception of the French anthology *Le livre noir du communisme*, The Black Book of Communism, edited by Stéphane Courtois and published in 1997, is used to highlight the nature of this controversial comparison. When Courtois revealed his sympathy for the totalitarianism approach in the introductory chapter of the book, stating that there was no moral difference between a Jewish child starving in the Warsaw ghetto during the Second World War and a Ukrainian child starving during the campaign against the Kulaks in the thirties, the response was immediate. Two prominent answers to

Courtois were also black books: *The Black Book of Colonialism* and *The Black Book of Capitalism*. It is worthy of note, though, that one book was never published: *The White Book of Communism*. This reveals a logic of great importance to this study, i.e. the possibility to negatively define an ideological position or, to paraphrase Mao Zedong, it is more important to point out the eggs that your political opponent has cracked than to show the omelet you have been cooking yourself.

Following this observation, the analytical framework of this thesis is further elaborated, leading up to a model here called *the dystopian trilemma*. This model suggests that the three most predominant ideologies of the twentieth century have, to a great extent, defined themselves mutually negatively. These three ideologies are named as pairs: fascism/Nazism, socialism/communism and liberal capitalism/liberal democracy. As a result of these three potential positions, two important things follow. Firstly, it suggests that each of these three ideologies, or ideological positions, defines itself against the remaining two and usually regards the other two as interconnected, or equivalent, dystopian counterparts. Secondly, it also proposes that such a perceptual pattern is disapproved by the two remaining ideologies, which on the contrary define themselves as ideological counterparts to each other. This provides the trilemma with three rather distinct viewpoints, and consequently a rather particular dynamic. In sum, it may be said that from a liberal point of view socialism as well as fascism are regarded as equal dystopias based on utopianism, collectivism and terror; from a socialist point of view liberal capitalism as well as fascism are interconnected phenomena, tied together by imperialism and racism; and from a fascist point of view liberalism as well as socialism may be regarded as dystopias, sharing similarities such as internationalism, rationalism, and – from a Nazi point of view at least – Jewishness. It may be said, however, that the agents included in this study never advocate this third viewpoint. After the end of the Second World War, Nazism and fascism may be compared to the main figure in a political version of the game “the old maid”. Nazism is transformed into a “card” that

no one wants to hold, or even have in their proximity, but is eager to compare their opponent to. This, however, reveals that Nazism still plays a significant role in the ideological debate as a morally discarded experience that needs to be avoided.

Apart from the negatively defined dystopian positions in the trilemma, this shows that our experiences, the way we interpret the past when seeking orientation for the future, are of great importance to this study. Experience is here used in accordance with the tradition emanating from modern German hermeneutics and the term *Wirkungsgeschichte*, history of effects, elaborated by Hans-Georg Gadamer and Reinhart Koselleck. A crucial aspect, maintained by this tradition, is that our experiences are closely interconnected with our expectations. Experiences of the past will form our expectations for tomorrow, and if what we expect actually happen, our historical experience is confirmed. But if our expectations fail, our experiences will need to be revised. Gadamer compares this to a learning process, a process of *trial and error*, in which our experiences are continuously revised to fulfill their function of temporal orientation. This interplay between experiences and expectations is utterly important, in the sense that it provides the dystopian trilemma and the strictly negative definitions of this framework with a dimension of process: at the beginning of the interwar period, when Nazism could not yet be judged from the experiences of war and the concentration camps, and Soviet communism, in the same way, could not be judged from the Stalinist purges of the Great Terror, the ideological viewpoints may have been based on positive visions as well. Eventually, this changed. The hypothesis states, therefore, that the process of ideological orientation, which is the topic of research in this study, may be described as a development from *utopian expectations* to *dystopian experiences*.

The sources used to study this process are Swedish newspaper articles and a number of books that have been of great importance in the public debate of postwar Sweden, among them the three black books previously mentioned. The empirical starting point is the Swedish re-

ception of Victor Kravchenkos' *I Chose Freedom* in the late forties, and the final chapter deals with the 9/11-attack and the war on terrorism, focusing on the way experiences from the Cold War still play a significant role in the ideological debate of the post-Soviet era. These experiences resurface, for example, when Al-Qaeda is conceptualized as totalitarian, or when the United States is accused of developing totalitarian characteristics in the struggle against this new form of Islamic totalitarianism.

Describing the ideological debate as a movement from utopian expectations to dystopian experiences turns out to be fruitful. Concerning the mutual and negative definitions of the trilemma, there is a great continuity. The dystopian ideologies of the liberal viewpoint, anti-communism and anti-fascism, may be regarded as the ideological version of totalitarianism theory. In the same way, the dystopian ideologies of the socialist viewpoint, anti-capitalism, anti-imperialism and anti-fascism, have formed what the American historian Abbot Gleason has called a distinct "countermyth" to this idea of a generic totalitarianism. This conflict between totalitarianism theory and imperialism theory is the backbone of the debates. Different situations tend to underpin one of these theories: the Soviet aggression in the Eastern Bloc at the end of the forties is transformed into a historical experience that has a mobilizing function in favour of the liberal totalitarianism perspective. In the same way, the American aggression in Vietnam at the end of the sixties is transformed into another historical experience that has a mobilizing function in favour of the socialist imperialism perspective. During the sixties and early seventies there is however, one important exception to this strictly negativist scheme of interpretation: the possibility to use the example of communist China and the Cultural Revolution as a positive, utopian resource. In the end of the seventies, when the political landscape of Southeast Asia was transformed, this changed. The United States left Vietnam, and China entered in its stead. More or less simultaneously, Mao died and a furious struggle for power ensued. All of this together destroyed the

utopian potential of the Chinese example, which was transformed into yet another dystopian experience. Defenders of the socialist perspective had to stick to anti-capitalism, anti-imperialism and anti-fascism again.

This transformation reveals the most important empirical result of the study: the defenders of the socialist viewpoint have become more inclined to define their ideological position strictly negative. Since Nazism was transformed into the dystopian experience *par excellence* by the Second World War, and liberalism to a very high degree is based on the anti-utopianism of the totalitarianism perspective, this altogether means that the dystopian experiences of the twentieth century are the sole ones left to navigate from ideologically in the beginning of the twentyfirst century. The utopian expectations are outplayed by these experiences, and in this sense we may speak of the dystopias as victorious.

Apart from this main result, emphasized in the title of the book, two other arguments, or patterns of arguments, are frequently discussed and may be regarded as results. The first pattern focuses on the moral evaluation of historical events. The dystopian ideologies anti-communism and anti-Nazism, which lie inherent in the totalitarianism idea, are both based on the idea that the repression within these systems may be explained intentionally. If the repression in Nazi Germany and in the Soviet Union were not explained by ideological intentions, there would be no rational core in anti-Nazism and anti-communism any longer. Consequently, there are strategies to question this intentionality, or at least to put the crimes of the systems in a broader context. The primary one is to place great emphasis on structures, i.e. using functionalist modes of explaining, turning the perpetrator into a victim of the structure instead. The second strategy is to point at emancipatory consequences that the repression may be counterbalanced by. The third strategy is to question the death tolls of the system, and extract a new moral quality from this revised quantity. The fourth strategy is located in the structure of the dystopian trilemma itself:

to point at the repression caused by or associated with the political opponent. Altogether, this pattern of arguments shows that there are ways to question the historical experiences on which the dystopian ideologies are based.

Another problem, occurring frequently in the debates, may be called the great paradox of liberal democracy. In the democratic state the individual is regarded as politically capable and has a number of political rights. Everyone is entitled to his or her own beliefs, religious as well as ideological. The moral supremacy of liberal democracy thus lies in its tolerance. But how shall individuals and political groups who do not share these democratic beliefs be treated? Can they be tolerated? Or *must* they be tolerated, in order to avoid destroying the democratic, tolerant fundament itself? In debates on totalitarianism, this argument has been elaborated along the lines: Will the struggle against totalitarianism transform the democracies into totalitarian states, or at least states with totalitarian characteristics? This dimension is, for instance, touched upon in the case of 9/11, and the subsequent criticism against the Patriot Act.

Finally, the main result and the phrase “the victory of the dystopias” is related to similar ideas, as “the end of ideology” by the Swedish political scientist Herbert Tingsten (among others) and the notion of “the end of history”, advocated by Francis Fukuyama. However, in comparison with Fukuyama, two differences can be noted. Firstly, that Fukuyama seems to ignore the possibility to define an ideological position negatively, in the socialist case most prominently by anti-capitalism. Secondly, that he, when applying the concept of experience, has an approach that separates him from the tradition of *Wirkungsgeschichte*, and the way Gadamer uses the term. Crucial to Gadamer as well as Koselleck was that experiences are subject to continuous change, whereas the experiences of Nazism and communism in the Fukuyama case are made once and for all.

Despite the differences between the three phrases there are still overlapping aspects, and it is suggested that they may be regarded as

three different sides of the same problem or phenomena – if history as well as ideology have both ended, something else has been successful, since we are still able to orient ourselves in time. The answer proposed in this thesis suggests that what in fact prevailed were the, victorious, dystopian experiences of the twentieth century.

NOTER

- 1 Snoilskys dikt återges i Ekström 1994, s. 123f.
- 2 Jfr Gerner 2009, s. 304.
- 3 Mazower 2010, främst s. 9-55. Citat s. 9.
- 4 Furet 2011, främst s. 65-101, 243-319.
- 5 Furet 2011. Se även Berntson 2008a.
- 6 Herbert Tingsten publicerade redan under sommaren 1952 ett antal artiklar på detta tema. Mer bemärkt i sammanhanget är dock hans *Från idéer till idyll* från 1966. I internationellt hänseende märks bland annat Aron 1955, Bell 1960, samt Lipset 1960.
- 7 Fukuyama 1989, samt Fukuyama 1992.
- 8 Hobsbawm 1997, s. 24. Jfr även Berntson 2008b.
- 9 Johansson 1995.
- 10 Östling 2008a.
- 11 Frenander 1998.
- 12 Wiklund 2006.
- 13 Zander 2001, Linderborg 2001.
- 14 Lewin 1967. Avseende nazismens brist på förståelse för multiplikatorresonemang, se s. 143.
- 15 Mazower 2010, s. 10. Judt 2005.
- 16 Koselleck 2004, s. 175.
- 17 Detta kapitel bygger i allt väsentligt på Stenfeldt 2010.
- 18 Begreppet här hämtat från Östling 2008a, s. 17.
- 19 Fukuyama 1989, samt Fukuyama 1992.
- 20 Courtois 1999, s. 26.
- 21 Ferro 2005, samt Perrault (et al) 1998.
- 22 Johansson 1995, s. 230, 320.
- 23 De åsyftade verken är Arendt 1973, samt Friedrich & Brzezinski 1965.

- 24 Vad som mera exakt skall betraktas som totalitära system och ideologier råder det delvis delade meningar om, även bland dem som principiellt ställer sig bakom såväl begreppet som den grundläggande analysen. Se kommande kapitel *Totalitarism: begrepp och historiografi*.
- 25 Furet & Nolte 2004, s. 90.
- 26 Friedrich & Brzezinski 1965, s. 22.
- 27 Horkheimer & Adorno 1981, s. 20.
- 28 Lenin 1983, s. 70, 84, 95. Se även Marx & Engels 2004, s. 34f.
- 29 För Kominterntesen, se Caplan 2006, s. 550, Wippermann 1997a, s. 58.
- 30 Hitler 2002, s. 249.
- 31 Karakteristiken är övergripande och kan jämföras med Roger Griffins samlingsbegrepp "generic fascism", se Griffin 1993, s. 26. Jfr även Larsson 1997, s. 98-101 samt Paxton 2005, s. 218-220. Det kan noteras att Ernst Nolte, som i egenskap av totalitarismteoretiker kom att ställa till stor skandal under åttiotalets tyska historikerstrid, i Nolte 1963 också slöt upp bakom tanken på nazismen som en form av fascism.
- 32 Bauman 2004, citat s. 164.
- 33 Åsyftade verk är Horkheimer & Adorno 1981, samt Arendt 2005.
- 34 Berlin 1958. Uppsatsen finns återgiven i svensk översättning i Berlin 1984.
- 35 Rawls 2005, Nozick 1978.
- 36 För en övergripande redogörelse för arbetarrörelsens historia och åsiktsbrytningarna under arbetarinternationerna se Abendroth 1980. Avseende socialfascismtesen, se Wippermann 1997a, s. 17-19.
- 37 Detta diskuteras av Robert S. C. Gordon i Bosworth 2010. Gordon noterar att rasismens roll tidigare ofta ansetts vara en särskiljande faktor mellan nazism och fascism, men menar att ny forskning ifrågasatt detta. Gordons konklusion blir istället att fascismens koloniala handlande mot araber och afrikaner och den övergripande ambitionen att på totalitärt manér skapa en ny människa, liksom intresset för andra "rasmässiga" offerkategorier än judar i det nazistiska fallet, öppnat upp en gråzon i vilken den italienska fascismen inte längre lika lätt kontrasteras mot den nazityska antisemitismen. Icke desto mindre poängterar Gordon att omfattningen och intensiteten i den nazistiska rasismen vida övergår det italienska fascismens. Se ovanstående verk, s. 296-316.
- 38 Arendt 1973, särskilt s. 258f.
- 39 Arendt 1973. Jfr även Gleason 1995, s. 108-113.
- 40 Arendt 2005.

- 41 Furet & Nolte 2004, särskilt s. 19.
- 42 Här hämtat från Larsson 1997, s. 35.
- 43 Staaff 1917. Jfr även Lewin 2010, s. 54–56.
- 44 Liedman 1989, s. 45.
- 45 Gadamer 2002, s. 162f.
- 46 Utopibegreppet används i denna studie funktionellt, annars finns kring utopiernas idéhistoria en mycket omfattande litteratur som här bara försiktigtvis kan antydast. För ett översiktligt verk på svenska se Ambjörnsson 2004. För aspekter på vägen mellan utopism och antiutopism samt totalitarismens förhållande till utopism och dystopism, se Kumar 2000 samt Rouvillois 2000.
- 47 Gadamer 2002, s. 147f.
- 48 Gadamer 2002, s. 149. Jfr Carr 1991, s. 4.
- 49 Gadamer 2002, s. 155.
- 50 Gadamer 2002, s. 161.
- 51 Gadamer 2002, s. 166.
- 52 Gadamer 2002, s. 162f.
- 53 Koselleck 2004, s. 165–195.
- 54 Koselleck 2004, s. 171.
- 55 Koselleck 2004, s. 173.
- 56 Koselleck 2004, s. 175.
- 57 Jeismann 1979. Jfr även Rüsen 2004, s. 103.
- 58 Se exempelvis Brinckmann & Rasmussen 1996. Jfr även Karlsson 2004, s. 21, 39f.
- 59 Jensen 1996, s. 6–8. Detta är Jensens fjärde kriterium. De tre övriga dimensionerna är knutna till identitetsbildning, möte med andra kulturer samt till en socio-kulturell läroprocess, vilken har gemensamma drag med värde -och principförklaringen.
- 60 Nora 2001, s. 367. Se även Nora 1996, s. 1–20.
- 61 Rüsen 2004, s. 98.
- 62 Wiklund 2008b. Citatet, direkt hämtat från Rüsen, s. 72.
- 63 Jfr Rüsen 2004, s. 179–194, se även Wiklund 2008b.
- 64 Rüsen 2004, där Rüsen vid åtminstone ett tillfälle översätter begreppet ”mening” med ”begriplighet”, s. 168, samt Heller 1982, s. 64.
- 65 Rüsen 2001, s. 252f. Se även Karlsson 2004, s. 47f.
- 66 Festinger 1962, Lundell 2011, s. 29–31, samt Gerner 2008b, s. 23–29. I Gerners fall används begreppet synbarligen utan referens till Festinger.

- 67 Kuhn 2012.
- 68 Totalitarismbegreppet finns inte upptaget i sagda verk. Begreppet hade i så fall haft sin alfabetiska plats mellan begreppen tolerans och tradition, två begrepp som tillsammans skulle kunna sägas utgöra totalitarismens antites. Se Brunner, Conze & Koselleck 1990.
- 69 Freeden 2008.
- 70 Gleason 1995.
- 71 Gleasons bok är den som brukar användas i det historiografiska sammanhanget. Exempelvis konstaterar den norske historikern Øystein Sørensen i den historiografiskt riktade Sørensen 2011 at Gleasons historiografi är mycket användbar, om än något USA-centrerad, varför den kan kompletteras med bidrag ur Jesse 1996a. Också detta verk refereras i det följande.
- 72 Gleason 1995, s. 13-17.
- 73 Schapiro 1972, s. 13.
- 74 Nordin 2008, s. 149.
- 75 Jfr Friedrich & Brzezinski 1965, s. 17, där fascism och kommunism karakteriseras som en form av "crisis government". Jfr även, enligt tidigare, Furets och Mazowers verk.
- 76 Schapiro 1972, s. 13f, Gleason 1995, s. 24f, 29.
- 77 Jfr Gleason 1995, s. 28. Det är Kominterntesens tolkning av fenomenet som här åsyftas.
- 78 Gleason 1995, s. 33, Schapiro 1972, s. 14.
- 79 Jesse 1996b, s. 13.
- 80 Jfr Conquest 1968, s. 43-45.
- 81 Gleason 1995, s. 49f.
- 82 Churchills tal finns återgivet på adressen <http://www.historyguide.org/europe/churchill.html> (hämtat 2012-11-07).
- 83 Johansson 1995, s. 148f, 160f, 168f. Kennan, och det sk. långa protokollet diskuteras bl.a. i Gaddis 2011.
- 84 Orwell 1949. Övergripande om Kennan, Orwell och totalitarismanalysens växande popularitet, se Gleason 1995, s. 61f, 69, 73-77, 81f.
- 85 Popper 2002, s. 5, 9-11.
- 86 Popper 2010a, s. xvii-xxii, 3-6, 186.
- 87 Popper 2010b, s. 305. Popper använder också begreppet "piecemeal engineering" för att kontrastera denna önskvärda politiska ambition från den icke önskvärda historicismen och utopismen. Se Popper 2010a, s. 166-168.
- 88 Popper 2010b, s. 90f, 117f, 151-153, 210f, 214.

- 89 Soros 1999, särskilt s. 33-75. Se även Gerner 2008a, s. 235f.
- 90 Jfr Popper 2010b, s. 288-290.
- 91 Det ”långa femtiotalet” syftar i detta sammanhang på en period som utö-
ver femtiotalet också innefattar sextiotalets tidigare del, som ideologiskt
och kulturellt anses ha mer gemensamt med femtiotalet än med den senare
radikaliseringssvågen. Begreppet kan möjligen ses som allmänt, här dock
hämtat från Cronqvist 2004, bl.a. s. 307.
- 92 Arendt 1973, s. 258f.
- 93 Arendt 1973, s. 318f, 409, 419.
- 94 Arendt 1973, särskilt s. 9f, 14f, 123-126, 148, 222-229, 232f, 354, 475. Jfr
även Gleason 1995, s. 108-113.
- 95 Arendt 1973, s. 341, 460-479.
- 96 Arendt 1973, s. 249.
- 97 Arendt 1973, exempelvis s. 458, ”Common sense trained in utilitarian
thinking is helpless against this ideological supersense, since totalitarian
regimes establish a functioning world of no-sense”.
- 98 Begreppet ”countermyth” används av Gleason 1995, s. 71.
- 99 Arendt 1973, s. 445.
- 100 Brzezinski var bland annat rådgivare åt den amerikanske presidenten Jimmy
Carter. Något liknande kan sägas om två andra totalitarismteoretiker, Jeane
Kirkpatrick samt Richard Pipes, som båda tillhörde Ronald Reagans krets.
- 101 Friedrich & Brzezinski 1965, särskilt s. 22.
- 102 Man kan här dock återigen inflika Horkheimer och Adornos perspektiv i
Upplysningens dialektik, liksom den senare Hannah Arendts banala ondska.
- 103 Karlsson 2010, s. 180.
- 104 För en systematisk översikt se exempelvis Karlsson 2005, s. 45-62. Se även
Gleason 1995, s. 121-142, där totalitarismteorins ställning bland sovjet-
ologerna behandlas.
- 105 Fainsod 1953, s. ix.
- 106 Fainsod 1958, s. 446-454. Citat s. 449f.
- 107 Hough & Fainsod 1979. Kritik av ”The Totalitarian ‘Model’”, särskilt av
Brzezinski och Friedrich, s. 518-522.
- 108 En kort exposé över kritiken mot totalitarismteorin ges bl.a. i Schapiro
1972, s. 105-108. En kritik mot sammansmältningen av kategorierna ras
och klass, som också ställer sig frågande till intentionen bakom trettio-
talets sovjetiska kulakkampanj, ges i Wippermann 1998. Avseende totalita-
ristanken som teori och ideologi se Wippermann 1997b, s. 111-117.

- 109 Getty 1987. Värderingen av verket är här hämtad från Karlsson 2010, s. 160.
- 110 Gleason 1995, s. 197.
- 111 Linz 2000. Ett översiktsverk som använder distinktionen är Karlsson 1995, s. 88-90.
- 112 Gleason 1995, s. 193-210. Citat s. 190.
- 113 Kotkin 1995. Se även Hedin 2003.
- 114 Bauman 2004.
- 115 Horkheimer & Adorno 1981, s. 20.
- 116 Allmänt om renässansen i öst, se Gleason 1995, s. 211-216. Tematiken om totalitarismtankens urskuldande potential för de lokala eliterna kan bl.a. ses i mottagandet av Timothy Snyders *Bloodlands*, se bl.a. Katz 2011. För ett liknande perspektiv i det nazityska fallet, jfr Welzer, Moller & Tschuggnall 2002.
- 117 Friedrich & Brzezinski 1965, s. 26.
- 118 Gentile 2004, definitioner s. 327f.
- 119 Sørensen 2011 pekar på det tilltagande intresset för politisk religion, s. 16f, 24-28. För Griffin, se bl.a. Griffin 2005. Hans Maier har redigerat verket *Totalitarianism and Political Religions* i tre volymer, den andra tillsammans med Michael Schäfer. Se även Maier 1996.
- 120 För översikt om George Mosse, se Drescher, Sabeau & Sharlin 1982, samt Salomon 2008. Kring sovjetrysk ikonografi och personkult, se Tumarkin 1997, s. 1-23, Abel 1987, samt Lane 1981.
- 121 Se bl.a. Burleigh 2007, Thorup, Schanz, & Mozaffari 2007. Också Ber- man 2005 kan ses i detta sammanhang.
- 122 Gardell 2010, s. 77, 187, 255.
- 123 Andersson, Lena, "Total kärlek" i *Dagens Nyheter* 2010-06-19.
- 124 Schmidt 2003, s. 198.
- 125 Žižek 2011.
- 126 Uttrycket "utrensningarnas förmånstagare" (beneficiaries of the purges) är hämtat från Fitzpatrick 1992, s. 177. Principiellt företer också Aly 2009 ett likartat perspektiv genom att fokusera på den legitimitet som den förda nazistiska politiken mötte i Tyskland. Alys bok heter i sin engelska översättning just *Hitler's beneficiaries*.
- 127 Tingsten 1992a, s. 354f samt Östberg 2008, s. 62.
- 128 von Hayek 2004. Jfr även Gleason 1995, s. 64f.
- 129 Föreläsningen finns återgiven i svensk översättning i Berlin 1984, citat s. 180. Noteras bör att Berlin i förordet till denna bok placeras i Hay-

- eks åsiktsmässiga närhet, medan exempelvis Svante Nycander i biografen Michael Ignatieffs efterföljd karakteriserar honom som en "New Deal-liberal". Se Nycander 2009, s. 456f.
- 130 Friedrich & Brzezinski 1965, s. 90.
- 131 Beckman 2007, s. 30-47.
- 132 Freeden 2008, Brunner, Conze & Koselleck 1990.
- 133 Tingsten 1941, se även Tingsten 1966a, s. 5-7.
- 134 Skovdahl 1992, s. 43.
- 135 Lundborg 1991, s. 52-56.
- 136 Frenander 1998, s. 42. Jfr även Lundqvist 2012, s. 235f, 276.
- 137 Ljunggren 2009, s. 20-25, 260.
- 138 I huvudsak har Sigtunastiftelsens mycket omfattande klipparkiv använts. Här finns klipp katalogiserade på ämnesord, hämtade från ett tjugotal tidningar mellan tjugotal och nittiotial. Härutöver har klipp, katalogiserade vid Forum för levande historia från myndighetsbildandet 2003 till 2008, samt en del klipp katalogiserade på författarnamn vid Språk- och litteraturcentrums arkiv vid Lunds universitet gått igenom. Med detta material som utgångspunkt har dessutom ett stort antal artiklar letats fram i Lunds universitetsbiblioteks mikrofilmsarkiv.
- 139 Valentin 1966.
- 140 Begreppet "kronologisk imperialism" associeras främst med Nilsson 1990, s. 51f. Frågan kretsar hos Nilsson inte minst kring det problematiska i att döma historiens aktörer med samtida moral och rationalitet som måttstock.
- 141 *Volvo* 1927-1987 (Göteborg 1987), s. 6, 30, 32. Se även http://www.volvogroup.com/SiteCollectionDocuments/VGHQ/Volvo%20Group/Volvo%20Group/Our%20history/Museums/volvo_museum_brochure_sv.pdf. Länk hämtad 2011-06-20. Begreppet "Hitlerkälke" är dock ett allmänt pejorativ som inte nämns i dessa källor.
- 142 Östling 2008a. Se även Johansson 1995, s. 226.
- 143 Referat ur Jungs dagbok i Schmidt 2003, s. 189.
- 144 Östling 2008a. Skiftet av B-språk s. 212-216, om nazismens band till prussisk militarism bl.a. s. 97.
- 145 Övergripande bygger redogörelsen på Östlings avhandling. Se dock även Böök, Fredrik, "Tal vid Tegnérfesten i Lund" i *Svenska Dagbladet* 1940-10-05, och Böök 1940. Tingstens tal finns återgivet i Tingsten 1992b. Böök 1953 recenserades av såväl Tingsten, Herbert, "Professor Bööks sista

- alibi" i *Dagens Nyheter* 1953-10-21 som Harrie, Ivar, "Drypande sirap" i *Expressen* 1953-10-21. Se även Nordin 1994.
- 146 Tingsten 1933, s. 86-118. Skovdahl 1992, s. 170, 192.
- 147 Essén 1940, s. 856.
- 148 Redogörelsen över Rütger Essén bygger återigen väsentligen på Östling 2008a, s. 118. Se dock även Tingsten 1992a, s. 263, 301, samt Berggren 1999, s. 202-205.
- 149 Liedman, Sven-Eric, "Nazismen som bakläxa" i *Dagens Nyheter* 2008-12-11.
- 150 Något bör här sägas om Tingstens ställning och inflytande. Alf W. Johansson kallar honom opinionshegemon, medan historikern Martin Wiklund bl.a. påpekat att Sverige styrdes av socialdemokratiska regeringar under hela Tingstens chefredaktörsperiod. Det liberala genomslaget var således långt ifrån totalt. Se Johansson 1995, s. 320, samt Wiklund 2004, s. 261f.
- 151 Avseende omsvängningen, "det ideologiska fältets konfigurationer", se Johansson 1995, s. 228f.
- 152 Jfr Arvidsson 2004, s. 188f.
- 153 Tingsten redogjorde för uppfattningen redan 1952, med framför allt i Tingsten 1966b. Jfr även Skovdahl 1992, s. 387-402.
- 154 Aron 1955, Bell 1960, samt Lipset 1960.
- 155 Frenander 1998, s. 158-187. Om Tingstens maktställning s. 158.
- 156 Marcuse 1964.
- 157 "30 år" i *Ny Dag* 1947-11-07.
- 158 "Arvet efter Lenin – ett arv för sekler" i *Ny Dag* 1947-11-07.
- 159 Uppropstexten återges i "31 författare överlämnar hälsningsadress till Sovjet" i *Ny Dag* 1947-11-07.
- 160 Johansson 1995, s. 228f, Hirdman 1974, s. 276.
- 161 Hirdman 1974.
- 162 Hellström & Lundberg 1947.
- 163 Elfving, Gösta, "Demokrat och socialist ser på Sovjet" i *Morgon-Tidningen* 1947-02-23.
- 164 Tingsten, Herbert, "Totalitära idéer genom tiderna" i *Dagens Nyheter* 1947-08-21. Håkan Holmberg i *Upsala Nya Tidning* vidimerade vid detta tillfälle avsaknaden av recensioner av originalupplagan, så när som på Tingstens. Se Holmberg, Håkan, "Popper i samhällsdebatten" i *Upsala Nya Tidning* 1981-05-05.
- 165 Benedikt, Ernst, "Diktaturernas ursprung" i *Svenska Dagbladet* 1952-01-11.

- 166 Skovdahl 1992, s. 187, 189, 192.
- 167 Kravtjenko 1949, s. 8.
- 168 Buber-Neumann 1948.
- 169 Kravtjenko 1949, citat s. 268.
- 170 Tingsten, Herbert, "Kring det ryska problemet" i *Dagens Nyheter* 1947-02-24.
- 171 Berger, Sven, "Osminkade sovjetskildringar" i *Sydsvenska Dagbladet* 1947-02-28.
- 172 Bolander, Knud G., "Sanningen om sovjetparadiset" i *Svenska Dagbladet* 1947-03-03.
- 173 Roos, Alarik, "Sovjetrysk ämbetsman avslöjar" i *Stockholms-Tidningen* 1947-03-04.
- 174 Elfving, Gösta, "Demokrat och socialist ser på Sovjet" i *Morgon-Tidningen* 1947-02-23.
- 175 Westin, Gunnar, "Det outgrundliga Ryssland" i *Svenska Morgonbladet* 1947-03-14.
- 176 Lindh, Nils, "Kravtjenkos vittnesmål" i *Morgon-Tidningen* 1947-04-22 samt 1947-04-23.
- 177 "Jag valde friheten" i *Ny Dag* 1947-03-06.
- 178 Kravtjenko, Viktor, "Världsrevolutionens andra rond under full utveckling i Europa" i *Stockholms-Tidningen* 1947-11-09. Att Kravtjenkos avhopp från sovjetsystemet inte innebar någon blind proamerikanism framgår också av den synbarligen enda sammanhållna skildringen av fallet Kravtjenko, se Kern 2007. Kern vill i boken också sätta fingret på vad han anser vara Rysslands regression till totalitära mönster under Vladimir Putin. Se s. vii–xvii.
- 179 "Vittne från Sverige blev trumfäss för Kravtjenko" i *Svenska Dagbladet* 1949-02-24.
- 180 För ren rapportering kring utvecklingen, se exempelvis "Kravtjenko huvudpersonen i sensationsprocess i Paris" i *Svenska Dagbladet* 1949-01-11, "Aggressiv Kravtjenko i dramatisk ordduell med 300 journalister" i *Dagens Nyheter* 1949-01-12, "Mannen som valde friheten är fånge på sitt hotellrum" i *Morgon-Tidningen* 1949-01-22, "Kommunistisk oro för Kravtjenkomålet" i *Dagens Nyheter* 1949-01-24, "Tumult, publikvrål i Kravtjenkomålet" i *Stockholms-Tidningen* 1949-01-25, "Kravtjenkoprocessen ajournerad Kommunistisk brännvinsadvokatyr" i *Dagens Nyheter* 1949-01-29.

- 181 Vinde, Victor, "Kravtjenkoprocessen ajournerad Kommunistisk brännvinsadvokatyr" i *Dagens Nyheter* 1949-01-29.
- 182 Vinde, Victor, "Kommunistisk oro för Kravtjenkomålet" i *Dagens Nyheter* 1949-01-24.
- 183 Signaturen S. B-r., "Träl i Kasakstan och Ravensbrück" i *Sydsvenska Dagbladet* 1948-06-10 samt signaturen Jc, "Bakom taggtråd – Hitlers och Stalins" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1948-07-28.
- 184 Vinde, Victor, "Skräckskildring av stockholmska i Parisprocessen" i *Dagens Nyheter* 1949-02-24. För Buber-Neumanns medverkan i rättegången, se även exempelvis "Kravtjenko får vittne från Sverige" i *Svenska Morgontidningen* 1949-02-14, "Vittne från Sverige blev trumfäss för Kravtjenko" i *Svenska Dagbladet* 1949-02-24.
- 185 "Kravtjenko-processen" i *Sydsvenska Dagbladet* 1949-01-26, "IDAG" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1949-02-09, "Kravtjenkos upprättelse" i *Sydsvenska Dagbladet* 1949-04-06.
- 186 "Kravtjenkos upprättelse" i *Sydsvenska Dagbladet* 1949-04-06.
- 187 Aurén, Sven, "Kravtjenkoprocessen" i *Svenska Dagbladet* 1949-03-24.
- 188 Kravtjenko 1950.
- 189 Öste, Sven, "Vittnen från Sovjet" i *Dagens Nyheter* 1951-01-18.
- 190 Signaturen J. E.-dt., "Nya avslöjanden av Kravtjenko" i *Sydsvenska Dagbladet* 1950-12-08.
- 191 Ollén, N.P., "Kravtjenkos slutsatser" i *Svenska Morgonbladet* 1950-12-08.
- 192 Signaturen Jc., "Kravtjenko anklagar åter" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1950-12-27.
- 193 Holmström 1972, s. 298f.
- 194 Berge 1990, s. 194f.
- 195 Citat från Nyberg, Ven, "Framtiden i en mardröm" i *Svenska Dagbladet* 1949-07-04.
- 196 Nyberg, Ven, "Framtiden i en mardröm" i *Svenska Dagbladet* 1949-07-04, Dahmén, Gunnar, "Mellan verklighet och mardröm" i *Sydsvenska Dagbladet* 1949-08-03, Classen, E., "En profet från 1900-talet" i *Sydsvenska Dagbladet* 1949-12-05, Frykman, Erik, "1984" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1950-01-07, Lindström, Rickard, "Storebror och det mänskligas undergång" i *Morgon-Tidningen* 1950-06-05, Nordberg, Carl-Eric, "Stöveln och ansiktet" i *Stockholms-Tidningen* 1950-08-14, Jönsson, Gabriel, "Framtidsvision och satir" i *Sydsvenska Dagbladet* 1950-09-09.
- 197 Isaksson, Folke, "Jag valde ljumheten" i *Expressen* 1949-11-17.

- 198 Jfr Frenander 1998, s. 113, 124, samt Forser & Tjäder 1972, s. 63-68.
- 199 För karakteristiken "tidsandans herre" se Johansson 1995, s. 320.
- 200 "Rapport från Buchenwald 1948" i *Dagens Nyheter* 1948-02-03, "Buchenwald 1948" i *Sydsvenska Dagbladet* 1948-02-07, "Buchenwald" i *Dagens Nyheter* 1948-02-13.
- 201 Talet, "Den nya terrorn", återgivet i Tingsten 1992b, s. 337-344.
- 202 Detta är ett kort referat av ett radiotal Eyvind Johnson höll den 21 november 1947, återgivet i Johnson 1992, s. 109-111.
- 203 "Ett vårtal 1951", återgivet i Johnson 1992, s. 120-127. Jfr även intervju med Eyvind Johnson, "Den tredje ståndpunkten önskar en röd revolution" i *Svenska Dagbladet* 1951-10-09.
- 204 *Tredje ståndpunkten* (Stockholm 1951). Flertalet av de artiklar som här refereras är hämtade ur denna skrift, även citat.
- 205 Vennberg, Karl, "Nu var det 1951" i *Morgon-Tidningen* 1951-05-20. Kommentaren om Böök hämtad ur Vennberg, Karl, "Putsmedel för en martyrkrona" i *Morgon-Tidningen* 1951-05-23.
- 206 Aspenström, Werner, "Påminnelse om det elementära" i *Stockholms-Tidningen* 1950-10-23.
- 207 Arnér, Sivar, "Varför neutrala?" i *Afton-Tidningen* 1951-03-12.
- 208 Carlsson, Stig, "Socialism och fred" i *Morgon-Tidningen* 1951-05-23.
- 209 Lundkvist, Artur, "Demokrati kräver socialism" i *Morgon-Tidningen* 1951-06-12.
- 210 Lundkvist, Artur, "FN är i fara" i *Morgon-Tidningen* 1951-06-14.
- 211 Jfr Tingsten, Herbert, "Socialdemokratisk kommunistpropaganda" i *Dagens Nyheter* 1951-06-16, samt Tingsten, Herbert, "Tredje ståndpunkten" i *Dagens Nyheter* 1951-06-17. Tingsten skrev i rask följd fyra ledare om den tredje ståndpunkten. Dessa återgavs i broschyren *Tredje ståndpunkten – en orimlighet* redan 1951, men återges också i Tingsten 1992b, vilken här ligger till grund för referatet.
- 212 Tingsten, Herbert, "Socialdemokratisk kommunistpropaganda" i *Dagens Nyheter* 1951-06-16.
- 213 Tingsten, Herbert, "Tredje ståndpunkten och USA" i *Dagens Nyheter* 1951-06-18. För bedömning av argument se Forser & Tjäder 1972, s. 108f.
- 214 Tingsten, Herbert, "Socialdemokratisk kommunistpropaganda" i *Dagens Nyheter* 1951-06-16, Tingsten, Herbert, "Tredje ståndpunkten" i *Dagens Nyheter* 1951-06-17, Tingsten, Herbert, "Tredje ståndpunkten och USA" i *Dagens Nyheter* 1951-06-18, samt Tingsten, Herbert, "Tredje ståndpunk-

- ten och det inre livet" i *Dagens Nyheter* 1951-06-20. För prioriteringsordningen mellan rustning och reformarbete jämför även "Varken – ej heller?" i *Svenska Dagbladet* 1951-07-08.
- 215 "En slipprig ståndpunkt" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1951-05-25.
- 216 "Öst eller Väst eller...?" i *Svenska Dagbladet* 1951-06-14, "Den väsentliga skillnaden" i *Svenska Dagbladet* 1951-06-20, samt "Fri debatt eller propaganda?" i *Svenska Dagbladet* 1951-06-21.
- 217 "Vapenvilans förspel" i *Svenska Dagbladet* 1951-07-04.
- 218 Ahlberg, Alf, "Den ohållbara tredje ståndpunkten" i *Svenska Dagbladet* 1951-07-14.
- 219 Ers 2008, bl.a. s. 167-169.
- 220 Detta syns redan i tråtan över Forser och Tjäders bok och Skotts uppmärksammande. Då Ingemar Hedenius på sjuttioalet skrev en positiv biografi om Herbert Tingsten, trodde han själv inte på någon kritikerframgång eftersom han gått alltför hårt åt tredjeståndpunktarna. Debattlägren levde. Se Nordin 2004, s. 386.
- 221 Skott 2004, s. 253-270.
- 222 Forser & Tjäder 1972, s. 7f, 122f.
- 223 Wiklund 2004.
- 224 Se Tingsten, Herbert, "Tredje ståndpunkten går igen" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1972-12-05, samt Cavefors, Bo, "Kalla kriget går igen!" i *Arbetet* 1972-12-12.
- 225 Johansson, Gustav, "Fredens fiender sitter trångt i debatten" i *Ny Dag* 1951-06-21.
- 226 Johansson 1995, s. 290.
- 227 Carlsson, Stig, "Tredje ståndpunkten än en gång" i *Morgon-Tidningen* 1951-06-08.
- 228 Frenander 1998, s. 177-187.
- 229 Frenander 1998, s. 158f.
- 230 Johansson 1995, s. 317f.
- 231 Tingsten, Herbert, "Fulländning eller förfall" i *Dagens Nyheter* 1952-07-27, "Den lyckade demokratin" i *Dagens Nyheter* 1952-07-29, samt "En stabil och vital demokrati?" i *Dagens Nyheter* 1952-07-31.
- 232 Tingsten 1966b.
- 233 Lundborg 1991, s. 122, 144f.
- 234 Skovdahl 1992, s. 13, 170-175.

- 235 Ers 2008, särskilt s. 167-171, 189-200, 205-214. Jfr även Johansson 1995, s. 138.
- 236 Citat från Tingsten, Herbert, "Fulländning eller förfall" i *Dagens Nyheter* 1952-07-27.
- 237 Artikelmaterialiet rörande Ungernrevolten är mycket omfattande och kan inte famnas i sin fulla vidd. Citat i detta fall från Wigforss, Harald, "De yttersta tillgångarna" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1956-11-22.
- 238 "Minnet av Ungern" i *Dagens Nyheter* 1957-10-23.
- 239 Salomon 1996, s. 9.
- 240 Även Abbot Gleason hävdar i sin bok om totalitarismbegreppets historiografi att Vietnamfrågan i generell bemärkelse betingade totalitarismanalysens avtagande popularitet under sextiotalets senare hälft, se Gleason 1995, s. 5.
- 241 Queckfeldt 1981, Kilander 2007, samt Salomon 1996.
- 242 Just denna debatt ses av flera forskare som en indikation på en omsvängning i synen på världsläget i allmänhet och USA i synnerhet, se bl.a. Frenander 1998, s. 193-196, Nordin 2004, s. 348. Jfr även Block 1976, s. 117, 120.
- 243 Forsell, Lars, "Brev till en svensk tidning" i *Dagens Nyheter* 1965-06-01. Den bok som sammanfattar de viktigaste inläggen är *Vietnam i svensk pressdebatt sommaren 1965* (Stockholm 1965). Forsells inlägg, liksom ett flertal andra som här refereras och citeras, är hämtade ur denna sammanställning.
- 244 "Amerika och vi" i *Dagens Nyheter* 1965-06-06.
- 245 Lindqvist, Sven, "Förklara, förstå och kanske hoppas" i *Dagens Nyheter* 1965-06-09.
- 246 "Makt, mål, medel" i *Dagens Nyheter* 1965-06-13.
- 247 "USA ser på Vietnam" i *Dagens Nyheter* 1965-06-17.
- 248 Om efterkrigstidens antikommunism som besjälad av korstågsanda och aggressivitet, jfr Schmidt 2003.
- 249 Se även för dessa dimensioner "Makt, mål, medel" i *Dagens Nyheter* 1965-06-13, samt "USA ser på Vietnam" i *Dagens Nyheter* 1965-06-17.
- 250 Se exempelvis "Vietnam och moralen" i *Svenska Dagbladet* 1965-08-01 samt "Sverige och Vietnam" i *Upsala Nya Tidning* 1965-08-02.
- 251 "Hr Forsell ser spöken" i *Svenska Dagbladet* 1965-06-03.
- 252 "Dåraktigt författarkrav total uppgivelse i Vietnam" i *Expressen* 1965-06-22.
- 253 Sparring, Åke, "Att moralisera om Vietnam" i *Dagens Nyheter* 1965-06-19.
- 254 Lindqvist, Sven, "Våld och moral i Vietnam" i *Dagens Nyheter* 1965-06-22.

- 255 Lundkvist, Artur, "Moraliserande eller politik" i *Stockholms-Tidningen* 1965-06-22.
- 256 Myrdal, Jan, "Sparring och informationen" i *Stockholms-Tidningen* 1965-06-22.
- 257 Palm, Göran, "Blir vi förda bakom ljuset?" i *Expressen* 1965-06-22. Jfr även Palm 1966.
- 258 Isaksson, Folke, "Världens enhet – och komplikationer" i *Dagens Nyheter* 1965-06-25.
- 259 Isaksson, Folke, "Världens enhet – och komplikationer" i *Dagens Nyheter* 1965-06-25.
- 260 Wedén, Sven, "Korståg i Vietnam?" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-09-19, Wedén, Sven, "Den kinesiska nationalismen" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-09-23, Wedén, Sven, "Nationalkommunismens Kina" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-09-29, Wedén, Sven, "Vietnam och vi" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-10-02, samt Wedén, Sven, "Härvan i Vietnam" i *Dagens Nyheter* 1966-04-29.
- 261 Se särskilt Wedén, Sven, "Härvan i Vietnam" i *Dagens Nyheter* 1966-04-29.
- 262 Wedén, Sven, "Nationalkommunismens Kina" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-09-29.
- 263 Se exempelvis "Vietnam och moralen" i *Stockholms-Tidningen* 1965-06-27, "Skuld och ansvar i Vietnam" i *Stockholm-Tidningen* 1965-07-11, samt Braconier, Fredrik, "Det hopplösa kriget" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-07-10.
- 264 Lidman 1966.
- 265 Lidman, Sara, "Bombas till ny stenålder" i *Aftonbladet* 1965-12-03. För en kommentar kring det humanitära biståndet, se bland annat Benson, Simon, "USA och Vietnam" i *Dagens Nyheter* 1965-07-04.
- 266 Lidman, Sara, "Vem äger Vietnam?" i *Aftonbladet* 1966-11-26.
- 267 Lidman, Sara, "Vad är ära?" i *Aftonbladet* 1967-02-23. Jfr även Lidman, Sara, "Jo, vi skäms herr Erlander" i *Aftonbladet* 1967-02-11, i vilken USA även uppges begå folkmord i Vietnam.
- 268 Milld, Jan, "Resultaten är desamma" i *Expressen* 1967-04-17.
- 269 "Hitlers grymheter unika i historien" i *Expressen* 1967-04-17. Se även "Lyndon Johnson vår tids Hitler?" i *Expressen* 1967-04-10.
- 270 Refererat ur "Vietnamdemonstrationerna parallell till nazidebuten?" i *Göteborgs-Posten* 1966-06-12. Den refererade artikeln publicerades ursprungli-

- gen i *Svenska Dagbladet*, datum framgår inte av *Göteborgs-Postens* artikel.
- 271 "Vietnam 21 oktober" i *Aftonbladet* 1967-10-20.
- 272 Kilander 2007, s. 445f.
- 273 Salomon 1996, s. 127-146. Avseende det maoistiska inflytandet i FNL-rörelsen se också bl.a. Nordin 2004, s. 348, samt Augustsson & Hansén 2001, bl.a. s. 87f.
- 274 Salomon 1996, s. 146.
- 275 Jfr Gadamer 2002, s. 156, 161.
- 276 Friedländer 2001, s. 274.
- 277 Jfr Gerholm 1993.
- 278 Lindström, Jan, Svedgård, Lars, Delden, Jan, "Vietnam splittrar familjer" i *Expressen* 1968-02-11.
- 279 Gahrton, Per, "Hr Wedén och gula faran" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-10-30 samt Wedén, Sven, "Svar till Per Gahrton" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-10-30.
- 280 Lundkvist, Artur, "Kritik av den nya vänstern – från en gammal nyradikal" i *Dagens Nyheter* 1970-07-18.
- 281 "Nya teser på (k)-mötet" i *Dagens Nyheter* 1966-05-22.
- 282 Arnér, Sivar, "Varför vi hatar USA" i *Stockholms-Tidningen* 1965-11-04. Reaktionerna på Arnérs artikel var många, och startade en egen debatt som här inte kan behandlas i sin helhet. För ett mera negativt bemötande av Arnér och dennes position se bl.a. "Övning i hat" i *Svenska Dagbladet* 1965-11-05, Braconier, Jean, "Sivar Arnér 'hatar'" i *Sydsvenska Dagbladet* 1965-11-08, för ett i grunden mera positivt bemötande, om än i mindre bjärta ordalag, se bl.a. Fredriksson, Gunnar, "Den amerikanska världen" i *Stockholms-Tidningen* 1965-11-10.
- 283 Lundkvist, Artur, "Inte nog att hata USA" i *Stockholms-Tidningen* 1965-11-15.
- 284 Vennberg, Karl, "Vietnam som moralproblem" i *Aftonbladet* 1967-04-25.
- 285 Referatet är här hämtat från Salomon 1996, s. 65f. Se även Oredsson 1992, s. 226.
- 286 En sammanhållen exposé över den internationella utvecklingen, särskilt knutet till studentmiljön, görs i Josefsson 1996, s. 40-63. Se även Blomqvist 1998, s. 19-25.
- 287 Se Josefsson 1996, s. 137-142, 192f. Se även Salomon & Blomqvist 1998, samt Arvidsson 2008, s. 223-242.
- 288 Östberg 2002.

- 289 För resonemang om generationsspecifika erfarenheter, se Gerholm 1993.
- 290 Wiklund 2006, s. 316, 383, 388f, 428f.
- 291 Wiklund 2008a, särskilt s. 166.
- 292 Begreppen "ytfenomen" och "problemformuleringsprivilegium" här lånade av Eriksson 1993. En liknande tanke har Lundberg 1993, då han menar att även de demonstranter som inte till fullo ställde sig bakom det kraftigt radikaliserade perspektivet erkände dess hegemoni. Se ovannämnda verk, s. 19. Begreppet "problemformuleringsprivilegium" formulerades av Gustafsson 1989. Se även Östberg 2002, s. 157.
- 293 Boréus 1994.
- 294 Citatet är rubriktexten till Peter Lutherssons uppskattande recension av Aly 2008. Se *Axess*, nr 4, maj 2010.
- 295 Östberg 2002, s. 9, 175-180.
- 296 Ahlmark 1994. Principiellt på samma linje, och med ytterligare förhöjt tonläge är Häggman 1991.
- 297 Wiklund 2012, s. 49-135, särskilt s. 74f, 123.
- 298 Zander 2001, särskilt s. 353, 357f, 392-396, samt Lindqvist 1978.
- 299 Zander 2001, s. 402-459.
- 300 Begreppet gerontokrati är här hämtat från Blomqvist 1998, s. 35, men härrör enligt Blomqvist från historikern Eric Hobsbawm.
- 301 Se bland annat artiklar av Kumm, Björn, "300000 svenskar registrerade hos säkerhetspolisen" i *Aftonbladet* 1966-06-19, "Demonstranter för Vietnam kontrolleras via postgirokonto" i *Aftonbladet* 1966-06-20, samt "Fick ej ta emot poletter på Djurgårdsfärjan. Var säkerhetsrisk" i *Aftonbladet* 1966-06-21.
- 302 De åsyftade är SOU 2002:87, samt Bratt 2008, Ekberg 2009, och Guillou 2009.
- 303 Bratt, Peter, Guillou, Jan, "Sveriges spionage" i *FiB Kulturfront*, nr 9 1973.
- 304 Guillou, Jan, Bratt, Peter, "Agent i KFLM, FNL-grupperna, Palestina-grupperna och Svensk-kinesiska vänskapsförbundet" i *FiB Kulturfront*, nr 10 1973.
- 305 Se bland annat "Spionagehistorien" i *Dagens Nyheter* 1973-05-04, "Ett befogat skydd" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1973-05-04, "Lös-skägg hos vänstern" i *Svenska Dagbladet* 1973-05-04, "Informationsbyrån" i *Göteborgs-Posten* 1973-05-05, "FiB-ballongen" i *Upsala Nya Tidning* 1973-05-05, "Sveriges hemliga spioner" i *Aftonbladet* 1973-05-07.

- 306 För citatet, se Bratt, Peter, Guillou, Jan, "Hur reportaget kom till" i *FiB Kulturfront*, nr 9 1973.
- 307 Bratt, Peter, Guillou, Jan, "Hur IB kom till" samt "IB:s fast anställda spioner" i *FiB Kulturfront*, nr 9 1973. Jfr även Wiklund 2006, s. 203.
- 308 Guillou, Jan, "Sveriges spionage i Nordvietnam och Kina" i *FiB Kulturfront*, nr 17 1973.
- 309 Myrdal, Jan, "De oansvariga" i *FiB Kulturfront*, nr 17 1973.
- 310 Guillou, Jan, "Näringslivet och spionaget" i *FiB Kulturfront*, nr 17 1973.
- 311 Jfr Guillou 2009, s. 243, där Guillou för ett liknande resonemang om de borgerliga företrädarnas dilemma.
- 312 Guillou, Jan, "SAP och spionaget" i *FiB Kulturfront*, nr 17 1973.
- 313 Signaturen E. S-g. "Det mörklagda livet" i *Arbetarbladet* 1973-10-06. Se även "Det hänger inte ihop" i *Aftonbladet* 1973-09-27.
- 314 Bratt 1973.
- 315 Citat från "Lösskagg hos vänstern" i *Svenska Dagbladet* 1973-05-04 samt "Spöksonat i extremistregi" i *Sydsvenska Dagbladet* 1973-09-26. Jfr även "Apropå..." i *Svenska Dagbladet* 1973-05-06, Siegbahn, Bo, "Pseudodebatt om IB?" i *Göteborgs-Posten* 1973-06-12.
- 316 Signaturen OA, "Spionagehistorien" i *Dagens Nyheter* 1973-05-04. Se även bland annat "Ett befogat skydd" i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1973-05-04, "Besked om IB" i *Dalademokraten* 1973-05-05, "Sveriges hemliga spioner" i *Aftonbladet* 1973-05-07.
- 317 Se signaturen OA, "IB-affären, forts. följer" i *Dagens Nyheter* 1973-05-12, Johnsson, Bernt, "Den blindade fläcken" i *Aftonbladet* 1973-11-11.
- 318 Se exempelvis signaturen OA, "Rikets säkerhet och demokratin" i *Dagens Nyheter* 1973-10-25, samt Borgström, Lars, "FiB-razzian och pressfriheten" i *Göteborgs-Posten* 1973-10-25.
- 319 "Hemligstämpeln bort från IB" i *Expressen* 1973-09-26, Signaturen E. S-g., "Spionpolisen slår till" i *Arbetarbladet* 1973-10-23.
- 320 För det utländska inspelet i debatten se Bloch, Ernst, Enzensberger, Hans-Magnus, Frisch, Max, Grass, Günter, Johnson, Uwe, "Brev till Olof Palme från fem tyska författare" i *Expressen* 1973-11-11.
- 321 Adolfsson, Gunnar m.fl., "När blev samhällskritik spioneri?" i *Dagens Nyheter* 1973-11-11.
- 322 Lindqvist, Sven, "Dravel eller sanning? Undersök IB!" i *Dagens Nyheter* 1973-10-26.
- 323 Jonasson, Curt, "IB-upprop till författarna. Flera vägrar underteckna" i

Svenska Dagbladet 1973-11-08.

- 324 Zetterholm, Tore, "Var står författarna?" i *Aftonbladet* 1973-11-21.
- 325 Vennberg, Karl, "Varför oroar oss IB-affären?" i *Aftonbladet* 1973-11-03.
- 326 Carlsson, Ingvar, "IB-debatten" i *Aftonbladet* 1973-11-16.
- 327 Vennberg, Karl, "Karl Vennberg svarar Ingvar Carlsson" i *Aftonbladet* 1973-11-20.
- 328 Vennberg, Karl, "Göra ont värre" i *Aftonbladet* 1973-11-27. För kommentarer och kritik av Zetterholm se även Hermodsson, Elisabet, "Vem är IB-hysteriker?" samt Wächter, Michael, "Ett ovanligt snaskigt inlägg", båda i *Aftonbladet* 1973-11-27.
- 329 Zetterholm, Tore, "Skrämmande ton i IB-debatten" i *Aftonbladet* 1973-12-04, Vennberg, Karl, "Lättrogenhetens kris" i *Aftonbladet* 1973-12-08.
- 330 Termen korporativism används av Aspelin, Kurt, "Nu dras nätet samman igen" i *Aftonbladet* 1973-10-27 samt Bratt, Peter, "För oss är demokrati inget tomt ord!" i *Dagens Nyheter* 1973-12-06.
- 331 Myrdal, Jan, "Med ryggen mot väggen" i *Dagens Nyheter* 1973-11-18.
- 332 Bratt, Peter, "För oss är demokrati inget tomt ord!" i *Dagens Nyheter* 1973-12-06.
- 333 Det tycks exempelvis finnas en sådan tendens i ovanstående artikel av Peter Bratt, "För oss är demokrati inget tomt ord!" i *Dagens Nyheter* 1973-12-06.
- 334 Se intervju gjord av Håstad, Disa, Ljungberg, Dick och Ryman, Gudrun, "Palme har ej förstått" i *Dagens Nyheter* 1973-11-06.
- 335 SOU 2002:87, s. 617.
- 336 Fredriksson, Gunnar, "Spioneriåtal som borde vara tryckfrihetsmål" i *Aftonbladet* 1973-11-10.
- 337 Kokk 2001 samt *Vitbok om KPML(r), SÄPO och åsiktsregistreringen i Sverige 1969–1998* (Göteborg 2001). Kritik mot det socialdemokratiska partiet riktas också i Kanger & Gummeson 1990.
- 338 Se exempelvis Hyllin, Mikael, Ölander, Micke, "Jan Guillou hemlig agent åt Sovjet" i *Expressen* 2009-10-24, Mattsson, Anna, "IB-kollegan Peter Bratt om avslöjandet: 'Herregud, det är inte sant'" i *Expressen* 2009-10-24, Andersson, Carl V., "Stig Berling har svårt att smälta avslöjandet" i *Expressen* 2009-10-24 samt Färnbo, Mikael, Johansson, Roland, "Mårten Palme: Jag läste med ett leende..." i *Expressen* i 2009-10-25.
- 339 Segerstedt-Wiberg, Ingrid, "Solsjenitsyn och grandet i vårt öga" i *Göteborgs-Posten* 1974-02-15.

- 340 Se <http://www.svenskaakademien.se/web/Pristagarna.aspx>, hämtat 2011-03-23.
- 341 Solzjenitsyn 1963.
- 342 Detta skildras i Fredriksson 2004, särskilt s. 81–86. Manuskriptet till Gulagarkipelagen hade dock förts ut redan tidigare enligt Fredriksson, s. 113.
- 343 Lundgren, Caj, ”En vanlig dag i lägret” i *Svenska Dagbladet* 1963-05-27.
- 344 Andersson, Lars, ”En dag i Stalins slavläger. Solzjenitsyn och tvångströjan” i *Göteborgs-Tidningen* 1963-05-21.
- 345 Ljunglöf, Lennart, ”En dag i slavlägret” i *Kvällsposten* 1963-03-03.
- 346 Hamrin, Harald, ”En nästan lycklig dag” i *Uppsala Nya Tidning* 1963-05-30.
- 347 Fröier, Lennart, ”Solzjenitsyn på svenska” i *Arbetet* 1963-07-19.
- 348 Lundberg, Bengt Anders, ”Solzjenitsyns kritiska realism” i *Aftonbladet* 1963-12-13.
- 349 Delblanc, Sven, ”En dag i ryskt fångläger” i *Arbetarbladet* 1963-06-13.
- 350 Wagner, Bertil, ”Solsjenizyns roman” i *Ny Dag* 1963-05-24.
- 351 Liedman, Sven-Eric, ”Den evige ryssen?” i *Sydsvenska Dagbladet* 1970-10-09.
- 352 Se ”En parallell till fallet Pasternak?” samt ”En son av den ryska revolutionen” i *Sydsvenska Dagbladet* 1970-10-09. Angående Sjolochov och Nobelprisets ställning, se även Holmqvist, Bengt, ”Nobelpriset” i *Dagens Nyheter* 1970-10-09. För karakteristiken av Solzjenitsyn som kommunist och sovjet, se exempelvis ”En stor författare” i *Aftonbladet* 1970-10-09, samt Fredriksson, Gunnar, ”Solzjenitsyn och nobelpriset” i *Aftonbladet* 1970-10-10.
- 353 ”Kommentarer” i *Sydsvenska Dagbladet* 1970-10-09.
- 354 Vennberg, Karl, ”Solzjenitsyn hemma och ute” i *Aftonbladet* 1970-10-16.
- 355 ”Solzjenitsyns situation kan ej bli sämre än den är” i *Svenska Dagbladet* 1970-10-09, ”Kommentarer” i *Sydsvenska Dagbladet* 1970-10-09.
- 356 Hedlund, Ingvar, ”Agerandet är barockt, enfaldigt, löjeväckande” i *Svenska Dagbladet* 1972-04-05.
- 357 Moberg, Vilhelm, ”Om Sverige haft en annan ambassad i Moskva...” i *Expressen* 1972-04-06. Jfr även Åkerman, Nordal, ”Tung hand” i *Kvällsposten* 1970-12-04, där Åkerman hävdar att ”den reaktionära Sovjetstaten” ännu inte fullständigt tycks ha krossat ”drömmen om en verklig socialistisk gemenskap”.
- 358 Solzjenitsyn 1974.

- 359 Ahnlund, Knut, "Skammens arkipelag" i *Svenska Dagbladet* 1974-02-08.
- 360 Se bl.a. Sandell, Ove, "Sanningen bryter fram" i *Arbetet* 1974-02-08, Wiedegren, Björn, "Vår tids viktigaste dokument!" i *Gefle Dagblad* 1974-02-08, Rydén, Josef, "Fångfolkets hemligheter" i *Jönköpingsposten* 1974-02-08, Stalfelt, Sven Olov, "Bred flod av ondska" i *Nerikes Allehanda* 1974-02-08, Mårtensson, Ulf, "Solsjenitsyns vrede som störst. Hård kritik av Sovjetsystemet" i *Skånska Dagbladet* 1974-02-08, Eliasson, Karl-Erik, "De döda skall icke tiga men tala" i *Helsingborgs Dagblad* 1974-02-08.
- 361 Ljunglöf, Lennart, "Den sovjetiska arkipelagen av förtryckare och förtryckta" i *Aftonbladet* 1974-02-08.
- 362 Andra recensenter som också såg sig föranledda att förklara titeln var bland annat Sandell, Ove, "Sanningen bryter fram" i *Arbetet* 1974-02-08, Mårtensson, Ulf, "Solsjenitsyns vrede som störst. Hård kritik av Sovjetsystemet" i *Skånska Dagbladet* 1974-02-08, Rydén, Josef, "Fångfolkets hemligheter" i *Jönköpingsposten* 1974-02-08.
- 363 Conquest 1968.
- 364 Trotzig, Birgitta, "Öga och minne" i *Sydsvenska Dagbladet* 1974-02-08, Gerd, Jan, "Solsjenitsyn skakar världen på nytt" i *Bohuslänningen* 1974-02-08. Trotzig gör dock inga referenser till Conquest. Referenser till denne finns bland annat i Sandell, Ove, "Sanningen bryter fram" i *Arbetet* 1974-02-08, Rydén, Josef, "Fångfolkets hemligheter" i *Jönköpingsposten* 1974-02-08, Bromander, Lennart, "GULAG-arkipelagen fasans 'öar'" i *Arbetarbladet* 1974-02-08.
- 365 Delblanc, Sven, "Följetong från helvetet" i *Expressen* 1974-06-09.
- 366 Faludi, Ivan, "Ryska folkets lidandesväg" i *Upsala Nya Tidning* 1974-02-08.
- 367 Stolpe, Sven, "Gulag-arkipelagen – fruktansvärt dokument" i *Norrköpings Tidningar – Östergötlands Dagblad* 1974-02-08.
- 368 Dahlin, P.O., "GULAG-arkipelagen" i *Sundsvalls Tidning* 1974-02-08.
- 369 Lagercrantz, Olof, "Det ryska Fängelselandet" i *Dagens Nyheter* 1974-02-08.
- 370 Lagercrantz, Olof, "'De enda som begriper oss är de som ätit ur vårans matskål'" i *Dagens Nyheter* 1974-12-31.
- 371 Lagercrantz, Olof, "Det ryska Fängelselandet" i *Dagens Nyheter* 1974-02-08.
- 372 Lagercrantz, Olof, "Fyra litteratursfärer plus en femte" i *Dagens Nyheter* 1974-12-24.
- 373 Lagercrantz, Olof, "'De enda som begriper oss är de som ätit ur vårans matskål'" i *Dagens Nyheter* 1974-12-31.
- 374 "1984 började 1917" i *Sydsvenska Dagbladet* 1974-02-08.

- 375 Enligt *Svenska Tidningsartiklar* 1974, spalt 850-851, är detta fallet. *Ny Dag* ingår i upptagningen.
- 376 Lagercrantz, Olof, "Det ryska Fängelselandet" i *Dagens Nyheter* 1974-02-08.
- 377 Eliasson, Karl-Erik, "De döda skall icke tiga men tala" i *Helsingborgs Dagblad* 1974-02-08.
- 378 Gerner & Karlsson 2008.
- 379 Östbergs exposé över de skilda slutsatser och erfarenheter som arbetarrörelsens olika delar drog av oktoberrevolutionen har just denna titel, se Östberg 2003.
- 380 *Citat ur ordförande Mao Tse-tungs verk* gavs ut i svensk översättning 1967, se Zedong 1967. Den anekdotiska upplysningen om Maos simkunskaper är här hämtad ur Lundestad 1997, s. 207.
- 381 Jfr Holmberg 1998, s. 133-137.
- 382 Setréus, Arne, "Brev från en resa i Kina" i *FiB Kulturfront*, Nr 1 1973.
- 383 Janse, Per, "Brev från New York – helvetet på jorden" i *FiB Kulturfront*, Nr 1 1973.
- 384 Myrdal 1963.
- 385 Se Lindqvist & Lindqvist 1963, Zetterholm 1969. Olof Lagercrantz Kina-reportage utgavs även de i bokform, dock inte på svenska.
- 386 Värderingen görs i Hadenius 2002, s. 357f. Också Lagercrantzforskaren och litteraturvetaren Stina Otterberg tycks dela bedömningen i Otterberg 2010, s. 293.
- 387 Se "Kina-experten Jan Myrdal ger bakgrunden till årets nyhet. Nixons resa till Kina. Några frågor och svar" i *Expressen* 1971-07-20.
- 388 Johansson 2008, s. 127-129, samt Augustsson & Hansén 2001, s. 205.
- 389 Jag använder här samma transkribering som Myrdal själv.
- 390 Myrdal 1963, s. 9.
- 391 Myrdal 1963, s. 14f.
- 392 Myrdal 1963, s. 139.
- 393 Myrdal 1963, s. 298.
- 394 Johansson 2008, s. 152.
- 395 Se exempelvis Myrdal 1975 och Myrdal 1977.
- 396 Hämtat från Johansson 2008, s. 128, 157. Johansson är som nämnts grundmurat negativ till Myrdal och dennes författarskap. Hans utsagor bör ses i detta ljus. Ovanstående är dock ett citat, och även årtal och liknande "hårda fakta" hämtar jag från Johanssons framställning.
- 397 Gustafsson, Klas, Lönnroth, Claesgöran, "Så ligger det till med pressfri-

- heten i Kina" i *FiB Kulturfront*, Nr 2 1973, Hofsten, Mirre, "Älska ditt folk och våga gå mot strömmen" i *FiB Kulturfront*, Nr 11 1975.
- 398 Myrdal, Jan, "Kinesiska erfarenheter" i *FiB Kulturfront*, Nr 12 1974.
- 399 Alexandersson, Bengt, "Rättslösheten i Maos Kina" i *Dagens Nyheter* 1975-06-01.
- 400 Myrdal, Jan, "Fallet Alexandersson" i *FiB Kulturfront*, Nr 18 1975, Lindhoff, Håkan, "Rätt i Kina – inte bara lagar" i *Dagens Nyheter* 1975-10-02.
- 401 Myrdal, Jan, "Vad gör vi med en tjuv?" i *Expressen* 1975-08-06.
- 402 Alexandersson, Bengt, "Den svåra Kinadebatten" i *Dagens Nyheter* 1975-10-07.
- 403 Se Myrdal, Jan, "Kampen pågår var dag" i *Expressen* 1975-08-03, Möller, Lennart, "Kusliga skallar..." i *Expressen* 1975-08-14, Myrdal, Jan, "Vem har monopol på allsång?" i *Expressen* 1975-08-17.
- 404 Ellström, Lars, "Från rapportör till propagandist" i *Dagens Nyheter* 1977-06-21, Vargö, Lars, "A la Stalin" i *Expressen* 1977-07-16.
- 405 Lagercrantz, Olof, "Leendet självförsvar i gemenskapens Kina" i *Dagens Nyheter* 1970-11-10.
- 406 Lagercrantz samtliga artiklar är, förutom ovanstående, "5000 'amatörjournalister' skildrade befrielsejubileet" i *Dagens Nyheter* 1970-11-12, "Mao Tsetung är själv en bondpojke..." i *Dagens Nyheter* 1970-11-15, "Eleverna författade själva skolans lärobok i geografi" i *Dagens Nyheter* 1970-11-18, "Han skrev sporthistoria i Kina. Hjälpte motståndarna vinna" i *Dagens Nyheter* 1970-11-21, "Masskampanj utrotade koleran" i *Dagens Nyheter* 1970-11-25, "Döden passar inte in i uppbyggnadsarbetet" i *Dagens Nyheter* 1970-12-02, "Innehållet först – formen sedan" i *Dagens Nyheter* 1970-12-06, "Politisk makt växer ut ur en gevärspipa" i *Dagens Nyheter* 1970-12-13, "Små fabrikers växtkraft basen för Kinas ekonomi" i *Dagens Nyheter* 1970-12-15, "Mao Tsetung-kulten" i *Dagens Nyheter* 1971-01-24, "Mao – ledargestalten" i *Dagens Nyheter* 1971-01-31, "Erfarenheten skapade teorin" i *Dagens Nyheter* 1971-02-07 samt "Slutord om Kina" i *Dagens Nyheter* 1971-02-14.
- 407 Lagercrantz, Olof, "Mao Tsetung är själv en bondpojke..." i *Dagens Nyheter* 1970-11-15, Lagercrantz, Olof, "Små fabrikers växtkraft basen för Kinas ekonomi" i *Dagens Nyheter* 1970-12-15.
- 408 Lagercrantz, Olof, "Han skrev sporthistoria i Kina. Hjälpte motståndarna vinna" i *Dagens Nyheter* 1970-11-21.
- 409 Lagercrantz, Olof, "Politisk makt växer ut ur en gevärspipa" i *Dagens Nyheter* 1970-12-13.

- 410 För resonemang kring orientalism och occidentalism, se även Johansson
2008, s. 137-140.
- 411 Lagercrantz, Olof, "Mao Tsetung-kulten" i *Dagens Nyheter* 1971-01-24.
- 412 Lagercrantz, Olof, "Mao – ledargestalten" i *Dagens Nyheter* 1971-01-31, La-
gercrantz, Olof, "Erfarenheten skapade teorin" i *Dagens Nyheter* 1971-02-07.
- 413 Lagercrantz, Olof, "Slutord om Kina" i *Dagens Nyheter* 1971-02-14
- 414 Lagercrantz, Olof, "Döden passar inte in i uppbyggnadsarbetet" i *Dagens
Nyheter* 1970-12-02
- 415 Se "Lagercrantz' Kinafördomar" i *Expressen* 1970-12-15, "Tjing-Tjopp
Kinaman!" i *Svenska Dagbladet* 1970-12-20 och signaturen Sagittarius
"apropå..." i *Svenska Dagbladet* 1971-02-21.
- 416 Bland annat kommenterade Lagercrantz Michelangelo Antonionis Kina-
film i "Antonioni – en aningslös upptäcktsresande i Kina" i *Dagens Nyhe-
ter* 1974-03-13.
- 417 Hedén 2008, s. 86.
- 418 Hollander 1981.
- 419 Hallström, Åsa, Isaksson, Hans, orubricerad ledare, *Clarté*, Nr 1 1967.
- 420 Hallström, Åsa, "Passar för vanligt folk" i *Clarté*, Nr 1 1967.
- 421 Isaksson, Hans, "Folkets demokratiska diktatur" i *Clarté*, Nr 1 1967.
- 422 Bergquist, Lars, "Tibet – de fetas revolt" i *Clarté*, Nr 1 1967.
- 423 Citat från "Lär av Kina" i *Clarté*, Nr 10-12 1973, se även exempelvis Ems-
heimer, Peter, "Intryck från två resor" i *Clarté*, Nr 10-12 1973.
- 424 "Marxism mot revisionism" i *Clarté*, Nr 4-5 1974.
- 425 Berglund, Kjell, "Norrskensflamman – tandlöst språkrör för sovjetledar-
na" i *Clarté*, Nr 10-12 1973.
- 426 "Marxism mot revisionism" i *Clarté*, Nr 4-5 1974.
- 427 "Öppet brev till Norrskensflamman" i *Clarté*, Nr 4-5 1974, Ståhl, Harry,
"Sovjet går i Nazitysklands fotspår. Hela ekonomin militariserad" i *Clar-
té*, Nr 6 1978.
- 428 Augustsson & Hansén 2001, s. 97.
- 429 Se även bl.a. Schoenhals 1997, s. 78.
- 430 Hultcrantz 1973, Ericsson 1990, s. 41, 44.
- 431 Hedén 2008, s. 64.
- 432 Puke, Erik, "Är Kina en supermakt?" i *Clarté*, Nr 2 1979.
- 433 Jonsson, Bengt, "Från kaos till folkrepublik" i *Svenska Dagbladet* 1976-
09-10.
- 434 "Vad händer i Kina?" i *Göteborgs-Posten* 1976-10-27.

- 435 Munro, Ross, "Avrättad – Liu, 32 år" i *Expressen* 1977-12-04, Munro, Ross, "Vill en kvinna ha barn måste partiet säga ja" i *Expressen* 1977-12-05.
- 436 Lindqvist & Lindqvist 1963, citat s. 12. Jfr även Ericsson 1990, s. 38.
- 437 Se exempelvis Zetterholm 1969. Zetterholm tog under IB-affären exempelvis inte självklart tagit ställning för *FiB Kulturfrent*, vilket beskrivits i tidigare kapitel.
- 438 Gustafsson, Lars, "Massans gåtfulla trygghet" i *Expressen* 1977-12-04. Jfr även Gustafsson 1978, s. 223f.
- 439 Myrdal, Jan, "Bilderna av Kina" i *Expressen* 1977-07-03.
- 440 Hedén 2008, s. 247-259.
- 441 Rubriker här hämtade ur *Aftonbladet* 1977-04-09 och *Expressen* 1977-04-03.
- 442 Det har senare uppmärksammats att den polis som sköt Ohnesorg, Karl Heinz Kurras, var knuten till den östtyska säkerhetstjänsten Stasi. Se bl.a. Lewenhagen, Jan, "Stasi-akt väcker frågor i Tyskland" i *Dagens Nyheter* 2009-05-27.
- 443 För konceptualiseringen anarkist i rapporteringen kring gripandena, se "Huvudledaren på fri fot" i *Dagens Nyheter* 1972-06-02, Mosander, Jan, "Bilderna som visar hetsjaktens slut" i *Expressen* 1972-06-02, Porne, Lars, "Tyskar grep 'fienden nummer 1'" i *Svenska Dagbladet* 1972-06-02, Waldén, Thomas, "Så här blev hon Europas mest jagade kvinna" i *Aftonbladet* 1972-06-17. I den bakgrundsteckning som görs i samband med *Dagens Nyheter*s artikel ovan, uppges dock aktionernas mål vara att skapa en kommunistisk stat.
- 444 Karakteristik från Mosander, Jan, "Den unga tyskan hade 2 pistoler i sin handväska" i *Expressen* 1972-06-08.
- 445 Citat från signaturen OS, "Efter kidnappningen" i *Dagens Nyheter* 1975-03-06 samt "Upplösningen" i *Svenska Dagbladet* 1975-03-06.
- 446 Citat ur "I terrordådets skugga" i *Svenska Dagbladet* 1975-03-04 och "Terror i Berlin" i *Aftonbladet* 1975-03-03. För nazismens kvardröjande, jfr även "Massaker i Köln" i *Göteborgs-Posten* 1977-09-07. För ytterligare kommentarer kring en förmodad ökad slutenhet och minskad rättsäkerhet som kidnappningens konsekvens, se signaturen OS, "Terroristerna och valet" i *Dagens Nyheter* 1975-03-01, "Lorenz frisläppt" i *Aftonbladet* 1975-03-05, samt återigen signaturen OS, "Efter kidnappningen" i *Dagens Nyheter* 1975-03-06.

- 447 Signaturen BA, "Valet och våldet" i *Dagens Nyheter* 1975-03-04.
- 448 Hirschfeldts båda artiklar är "Rättstat på glid?" i *Dagens Nyheter* 1975-04-22 samt "Mångårigt okontrollerat spionage mot den enskilde" i *Dagens Nyheter* 1975-04-23. Citaten är hämtade från den första artikeln.
- 449 Det finns viss skillnad beroende på huruvida sextioalets eller sjuttioalets ekonomiska förutsättningar diskuteras, bör tilläggas. En i huvudsak positiv värdering av tysk ekonomisk styrka och utveckling görs dock i bland annat "Massakern i Köln" i *Göteborgs-Posten* 1977-09-07, Signaturen AM, "Hitlers barn" i *Dagens Nyheter* 1977-09-16, Signaturen AM, "Fria från terror" i *Dagens Nyheter* 1977-10-19, Michelsen, Thomas, "Hur föddes terrorismen i drömlandet?" i *Dagens Nyheter* 1977-10-29.
- 450 Myrdal, Jan, "Om individuell terror" i *FiB Kulturfront*, Nr 10 1975. En senare artikel i samma tidskrift som också tar fasta på tematiken om terroristerna som reaktionens hantlangare är Gavelin, Peter, "Terroristerna är våra fiender" i *FiB Kulturfront*, Nr 20 1977.
- 451 Elwin, Göran, "Våld i ständig växelverkan" i *Dagens Nyheter* 1975-04-27.
- 452 "Terrorns försvarare" i *Svenska Dagbladet* 1975-04-29. En implicit erinran om IB-affären görs också av *Svenska Dagbladets* ledarskribent då han menar att det i Sverige finns "vänsterkretsar som i humanitetens missbrukade namn sällan försummar ett tillfälle att misstänkliggöra svenska säkerhetsåtgärder och svenska myndigheter med säkerhetsuppgifter" och att dessa vänsterkrafter efter ambassadsprängningen förväntas hålla en låg profil. Se "Mördarligan slår till" i *Svenska Dagbladet* 1975-04-25. Jfr även "I terrorns tecken" i *Svenska Dagbladet* 1977-04-10.
- 453 Wigforss, Harald, "Slöjorna faller" i *Uppsala Nya Tidning* 1975-05-10. För kommentarer kring våldets kronologi, se även "Från politiskt till polisiärt problem" i *Arbetet* 1975-05-14.
- 454 Elfgen, Anno, "Kapitalismens våld?" i *Dagens Nyheter* 1975-05-13. Elfgens artikel refereras också med stort gillande av von Platen, G., "Gisslan har ordet" i *Svenska Dagbladet* 1975-05-15.
- 455 Elwin, Göran, "För eller emot det tyska samhället" i *Dagens Nyheter* 1975-05-17, Hirschfeldt, Frank, "Västtyskland – en rättstat på glid" i *Dagens Nyheter* 1975-05-22.
- 456 Cavefors, Bo, "När blir terroristen hjälte?" i *Clarté*, Nr 3-4 1975.
- 457 Lindblom, Per-Åke, "Individuell terror – reaktionens vapen" i *Clarté*, Nr 3-4 1975.
- 458 "Terrorister och hjältar" i *Sydsvenska Dagbladet* 1975-06-25.

- 459 Meinhof 1976 samt *RAF: texter* (Malmö 1977).
- 460 *RAF: stadsgerilla* (Umeå 2009), s. 7.
- 461 För exempel utöver dem som redan diskuterats se signaturen AM, "Det västtyska våldet" i *Dagens Nyheter* 1975-05-21, signaturen AM, "Domen i Stammheim" i *Dagens Nyheter* 1977-04-29, signaturen AM, "Tysk höst" i *Dagens Nyheter* 1977-09-07.
- 462 Wizelius, Ingemar, "Motroten" i *Dagens Nyheter* 1975-07-07, "Missbruka inte terrorismen" i *Aftonbladet* 1977-04-12, "Våldet i Tyskland trappas upp" i *Aftonbladet* 1977-09-07, "Mördarjakt pågår" i *Aftonbladet* 1977-10-22.
- 463 Citat ur "Från politiskt till polisiärt problem" i *Arbetet* 1975-05-14 samt "Vems ärenden går de?" i *Arbetet* 1975-05-18. Se även "Våldets makt i domstolen" i *Arbetet* 1976-05-16, "Hämnens ideologi" i *Arbetet* 1977-04-09, "Hotet mot Västtyskland" i *Aftonbladet* 1977-10-18, Signaturen Struwe, "Ännu en vecka av terror: Det handlar om mer än Tyskland" i *Aftonbladet* 1977-10-23.
- 464 Se "Vems ärenden går de?" i *Arbetet* 1975-05-18, "Reaktionär ammunition" i *Arbetet* 1976-01-17.
- 465 Wallraff, Günter, "Upprop till Röda armé-fraktionen" i *Dagens Nyheter* 1975-05-15.
- 466 Jfr Stenfeldt 2012, s. 170-179.
- 467 Signaturen AM, "Hitlers barn" i *Dagens Nyheter* 1977-09-16. Den refererade boken är Becker 1977.
- 468 Den ofullgångna, eller avbrutna avnazifieringen i Västtyskland under åren kring 1950 är ett återkommande tema i litteraturen, se exempelvis Frei 1996, Eberan 2002, s. 273f, samt Judt & Snyder 2012, s. 39f.
- 469 Ensslins utsaga såväl som katharsistematiken är här hämtad från Ruth, Arne, "Våldets teater" i *Expressen* 1977-10-03.
- 470 *RAF: stadsgerilla* (Umeå 2009), s. 7.
- 471 Citat hämtade från "Morden" i *Arbetarbladet* 1977-09-07 samt "Arbetarbladet (s)" i *Svenska Dagbladet* 1977-09-08.
- 472 "Terroristerna" i *Svenska Dagbladet* 1975-04-27.
- 473 Ruth, Arne, "Röster ur sympatisörträsket" i *Expressen* 1977-10-19, och densamme, "Vänstern väljer väg" i *Expressen* 1977-10-31. Även *FiB Kulturfront* ställde visst hopp till Mahlers omvändelse, se "Horst Mahler – anarkisten som tänkte om" i *FiB Kulturfront*, Nr 12 1977.
- 474 Se Lévy 1978 samt Glucksmann 1978.
- 475 Arenander, Britt, "68 är inte dött, upproret lever!" i *Expressen* 1978-04-06.

- 476 Arvidsson, Håkan, "En liten spricka i maktens mur – det var 60-talet. Låt oss vidga den!" i *Expressen* 1978-05-30, samt Liedman, Sven-Eric, "Ilningen i vattenbrynet" i *Expressen* 1978-04-12.
- 477 Ringgren, Magnus, "Sextiåtta, sextiåtta!" i *Expressen* 1978-05-07.
- 478 Sjöman, Vilgot, "Sverige är en slutstation" i *Expressen* 1978-05-04.
- 479 Norén, Kjerstin, "Vi fann vänstern – nu gäller det att finna vänstern igen" i *Expressen* 1978-04-20. För ytterligare kommentarer kring RAF som en förgrovnig av den nya vänstern, se Håkan Arvidssons artikel i samma serie.
- 480 Hammarström, Tommy, "Från rebellernas plage till hyggets Yttermalung" i *Expressen* 1978-06-02, Ruth, Arne, "Ett uppror från mitten" i *Expressen* 1978-06-07, samt Ruth, Arne, "Vår enda chans: Utopin" i *Expressen* 1978-06-09.
- 481 Myrdal, Jan, "Sextitalet – detta elände!" i *Expressen* 1978-04-09.
- 482 Frenander 1998, s. 248-250.
- 483 Sjöman, Vilgot, "Sverige är en slutstation" i *Expressen* 1978-05-04.
- 484 Frenander 1998, s. 388f, Boréus 1994, s. 172-176, 231-237, 253. Jfr även Westholm, Carl-Johan, "Fråga inte 'vem gynnas' utan fråga 'vem skapar'" i *Svenska Dagbladet* 1985-07-06.
- 485 Fredriksson, Gunnar, "Nyliberalismen är oförenlig med svensk tradition" i *Svenska Dagbladet* 1985-07-08.
- 486 Se Rosenberg, Göran, "Roten till den onda finns i själva visionen" *Svenska Dagbladet* 1984-07-14, Therborn, Göran, "Historiens hjärta slår till vänster" i *Svenska Dagbladet* 1984-07-28, Hamilton, Carl, "Idag är socialismen alltid något annat" *Svenska Dagbladet* 1984-08-01, Cavefors, Bo, "Från Marx till Brask" *Svenska Dagbladet* 1984-08-06. Samtliga bidrag finns återgivna i bokform, *Farväl till vänstern?* (Göteborg 1984). Den bok som nämns är Therborn 1967.
- 487 Arvidsson & Berntson 1981.
- 488 Arvidsson, Håkan, Berntson, Lennart, "Om statsmaktens tillväxt" i *Dagens Nyheter* 1983-04-13, Arvidsson, Håkan, Berntson, Lennart, "Vem angriper den växande staten?" i *Dagens Nyheter* 1983-04-14, Korpi, Walter, "Styr staten – eller folket?" i *Dagens Nyheter* 1983-04-27, Bro, Manuel, "Kryptoanarkism" i *Dagens Nyheter* 1983-04-29, samt Arvidsson, Håkan, Berntson, Lennart, "Den politiska demokratin hotad" i *Dagens Nyheter* 1983-07-05.
- 489 Delblanc, Sven, "Människans rättskänsla är evig" i *Svenska Dagbladet*

1982-03-30.

- 490 Hesslow, Germund, "'Samhällstjänst' = slaveri" i *Dagens Nyheter* 1982-07-21.
- 491 Anell, Lars, "Friheten aldrig större än nu" i *Dagens Nyheter* 1982-08-25. Jfr även Anell, Lars, "Sverige – ett av världens friaste länder" i *Dagens Nyheter* 1982-10-05.
- 492 Hesslow, Germund, "Den svenska friheten – en demokratisk despotism" i *Dagens Nyheter* 1982-08-31.
- 493 Delblanc, Sven, "Medborgarandan sviktar" i *Dagens Nyheter* 1982-09-01.
- 494 Isaksson, Anders, "Politikerna är i underläge" i *Dagens Nyheter* 1982-09-12.
- 495 Liedman, Sven-Eric, "Maktens synsätt flyttar in i våra ögon" i *Dagens Nyheter* 1982-09-09.
- 496 Lindqvist, Sven, "Vi måste återställa tilltron till demokratin" i *Dagens Nyheter* 1982-09-17.
- 497 Kraulis, Per, "Det behövs två sorters frihet" i *Dagens Nyheter* 1982-09-16. Se även Ruth, Arne, "Det offentliga samtalet hotas" i *Dagens Nyheter* 1982-09-19.
- 498 Zaremba, Maciej, "Vägen till despoti är inte lång" i *Dagens Nyheter* 1982-09-25.
- 499 Isaksson, Anders, "Politikerna är i underläge" i *Dagens Nyheter* 1982-09-12.
- 500 Harning, Anderz, "Det nya frälset tar över" i *Dagens Nyheter* 1982-09-08.
- 501 Engman, Hans, "De stora världsföretagen tar makten" i *Dagens Nyheter* 1982-09-14.
- 502 Berggren, Tobias, "Det enorma slöseriet med jordens resurser" i *Dagens Nyheter* 1982-10-31.
- 503 Göransson, Bengt, "De verkligt totalitära är de som skyr kollektivet" i *Dagens Nyheter* 1982-10-08, Ramel, Stig, "Femårig frizon för nya företag" i *Dagens Nyheter* 1982-11-03.
- 504 Wiklund 2006, s. 316.
- 505 Enligt Kay Glans, som flitigt publicerat sig i ämnet, kan man göra denna uppdelning även om det råder betydande spännvidd inom de skilda lägren. Se Glans 2008, s. 163. Jfr även Nybom 1989, s. 25, 42f, för kommentarer kring spännvidden samt distinktionen mellan moderniseringsapologeter och modernitetskritiker.
- 506 En sådan förpostfäktning var den så kallade Fischerkontroversen, kretsanse kring Fritz Fischers bok *Griff nach der Weltmacht* från 1961, vilken föredde ett starkt kontinuitetsperspektiv på den tyska utvecklingen och

- som påminde om den i historikerstriden ofta förfäktade Sonderwegtesen. Se exempelvis Östling 2008b, s. 62f.
- 507 Nybom 1989. Nybom försöker här göra just en sådan vetenskapsideologisk läsning av debatten. Norborg 1988/1989 gör i sin uppsats en genomgång av debatten som vetter mer åt det politisk-ideologiska hållet. Ingen av författarna exkluderar dock någon av dimensionerna, vilka istället framstår som intimt sammanflätade.
- 508 För översiktliga kommentarer kring funktionalism och intentionalism, se exempelvis Johansson 1986.
- 509 För fylligare referat av Sonderwegtesen se Berge 1987 samt Östling 2008b. För kommentarer kring debattens klusterbildningar m.m., se Glans 2008.
- 510 De inledande artiklarna i debatten finns återgivna i Augstein & Nelhans 1987.
- 511 Mecklenburg & Wippermann 1998, s. 40.
- 512 Se Nybom 1989, Norborg 1988/89.
- 513 Dessa artiklar, samtliga så kallade "understreckare", är "Förflutet som inte förflyter" i *Svenska Dagbladet* 1988-06-29, "Habermas och historikerna" i *Svenska Dagbladet* 1988-07-03, "Historikerstriden: Gulag och Auschwitz" i *Svenska Dagbladet* 1988-07-11, "Historikerstriden: Att jämföra massmord" i *Svenska Dagbladet* 1988-07-25, "Nazismens historisering" i *Svenska Dagbladet* 1988-08-13, "Ung tysk forskare historiserar" i *Svenska Dagbladet* 1988-08-25, samt "Historikerstriden – efter krigstidens slut?" i *Svenska Dagbladet* 1988-09-19. Samtliga artiklar författade av Kay Glans.
- 514 Nordin, Svante, "Var Hitler en unik företeelse?" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-01-08.
- 515 Janzon, Per-Axel, "Hitler var unik" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-01-21.
- 516 Arvidsson, Håkan, "Moderniseringens nattliga sidor" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-01-23.
- 517 Israel, Joachim, "Det märkliga traumat" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-01-25.
- 518 Helmers, Reinhard, "Blodspåret tillbaka i tiden" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-01-27. Jfr Israel, Joachim, "Det märkliga traumat" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-01-25, Ramsay, Anders, "Det handlar om skuld och identitet" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-02-06, Ehnmark, Anders, "Herr Nolte är antingen ointressant eller också otillständig" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-02-08.
- 519 Helmers, Reinhard, "Blodspåret tillbaka i tiden" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-01-27. Jfr även Janzon, Per-Axel, "Hitler var unik" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-01-21.

- 520 Lindeborg, Lisbeth, "En ny dolkstötslegend" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-02-03, Ramsay, Anders, "Det handlar om skuld och identitet" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-02-06.
- 521 Ehnmark, Anders, "Herr Nolte är antingen ointressant eller också otillständig" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-02-08.
- 522 Nordin, Svante, "Hitler var unik – och ändå inte" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-02-10.
- 523 Se Christensen, Jan, "En strid om det förgångna och framtiden" i *Göteborgsposten* 1988-05-06, Norborg, Lars-Arne, "De är en fara för Europa" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-06-20 och Norborg, Lars-Arne, "Oprecisa teorier, usel källkritik" i *Sydsvenska Dagbladet* 1988-09-04.
- 524 Svante Nordin gör själv denna reflektion i Nordin 2008, s. 154.
- 525 En rysk Sonderweg diskuteras bland annat av Malia 1999, s. 139-146. För ytterligare ett långt perspektiv på Rysslands alternativa moderniseringsprocess se exempelvis Gerner, Hedlund & Sundström 1995.
- 526 Glans, Kay, "Historikerstriden: Att jämföra massmord" i *Svenska Dagbladet* 1988-07-25.
- 527 Jfr Selling 2004, s. 11, där antitotalitarism och antifascism ställs mot varandra på detta sätt.
- 528 Carlsson, Ingvar, "Historien ger den svenska modellen rätt" i *Svenska Dagbladet* 1990-08-23.
- 529 Huntington 1996 samt Huntington 1993. Citatet hämtat från Huntington 1993, s. 7.
- 530 Stråth 1993, s. 26, 208.
- 531 Se bl.a. Europaparlamentets resolution i frågan, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2009-0213&language=SV&ring=P6-RC-2009-0165> (hämtad 2012-10-26).
- 532 Boëthius 1991 samt Lööw 1990.
- 533 Nazismens och förintelsens betydelse i erfarenhetstilläggnelsen och den europeiska historiekulturen noteras också bl.a. i Karlsson 2010, s. 291-326, särskilt s. 295f. För en kritisk diskussion av "minnesboomen" kluten till processer som politisering och europeisering, se även Pakier & Stråth 2010.
- 534 Bauman 2004, citat s. 163f.
- 535 Hirdman 2000, s. 4-6.
- 536 Se intervju med Yvonne Hirdman "Kris är ett bra begrepp om man vill döda all debatt" i *Svenska Dagbladet* 2001-01-08.
- 537 Hirdman 2000, särskilt s. 25-32, 48-52, 60.

- 538 Hirdman 2000, citat s. 101.
- 539 Hirdman 2000, s. 83, 87.
- 540 Hirdman 2000, s. 85.
- 541 Hirdman 2000, s. 109-112, 125f.
- 542 Hirdman 2000, s. 145-151.
- 543 Hirdman 2000, s. 221, 228, 235f.
- 544 Zaremba, Maciej, "I folkhemmets Teckomatorp" i *Dagens Nyheter* 1990-02-22.
- 545 Borg, Anders E., "Att lägga livet till rätta" i *Svenska Dagbladet* 1990-04-05, Lindroth, Bengt, "Myrdals och vanmakten 1990" i *Expressen* 1990-01-29.
- 546 Persson, Margareta, "Vem vill inte lägga livet tillrätta?" i *Uppsala Nya Tidning* 1990-11-07.
- 547 Tarschys, Daniel, "Dörrarna öppna för mångfald" i *Uppsala Nya Tidning* 1990-11-22.
- 548 Ohlander, Ann-Sofie, "Positiva utopier förverkligade" i *Uppsala Nya Tidning* 1990-11-15, Segerstedt, Torgny T., "Till snusförnuftets försvar" i *Uppsala Nya Tidning* 1990-11-02.
- 549 Rothstein, Bo, "Myrdals inflytande var ringa" i *Uppsala Nya Tidning* 1990-11-29.
- 550 Broberg & Tydén 2005, s. 12f, 178-190. Citat s. 179.
- 551 Broberg & Tydén 2005, s. 55f, 59, 74-78, 179f.
- 552 Broberg & Tydén 2005, s. 104f, 111, 144, 172, 180.
- 553 Broberg & Tydén 2005, s. 40.
- 554 Broberg & Tydén 2005, s. 188.
- 555 Runcis 1998, s. 5, 21f, 26-28.
- 556 Runcis 1998, s. 56. Jfr även s. 170.
- 557 Runcis 1998, s. 278, 283. Citat s. 283.
- 558 Runcis 1998, s. 136-141, 207f.
- 559 Zaremba, Maciej, "Rasren i välfärden" i *Dagens Nyheter* 1997-08-20.
- 560 Zaremba, Maciej, "De olönsamma skars bort" i *Dagens Nyheter* 1997-08-21.
- 561 Zaremba, Maciej, "Sjuka renhetsdrömmar" i *Dagens Nyheter* 1997-09-27.
- 562 Zaremba 1999, s. 292-320.
- 563 Zaremba 1999, s. 330.
- 564 Wibe, Sören, "Välfärdsstaten avskaffade skamfläcken" i *Arbetet* 1997-10-04. Jfr även Lindqvist, Sven, "Välfärd stoppade steriliseringar" i *Dagens Nyheter* 1997-08-30. Lindqvists artikel publicerades även i Axelsson 1997. De debattstråk som tecknas ovan återfinns i allt väsentligt även i denna bok.

- 565 Karlsson, David, "Ekonomin steriliserade Lort-Sverige" i *Dagens Nyheter* 1999-06-11.
- 566 Demker, Marie, "Zaremba ute efter att brännmärka" i *Svenska Dagbladet* 1999-07-02 (recension av Zarembas *De rena och de andra*). En liknande recension med politisering och genusperspektiv som viktiga teman skrev Marteus, Ann-Charlotte "Kroppkakor" i *Expressen* 1999-06-10. För liknande resonemang kring debatten 1997, främst med politisering som tema, se "Kommission bör granska steriliseringar" i *Aftonbladet* 1997-08-27, "Att politisera skammen" i *Aftonbladet* 1997-08-25, "Tillsatt kommissionen" i *Arbetet* 1997-08-28.
- 567 Lindqvist, Sven, "Välfärd stoppade steriliseringar" i *Dagens Nyheter* 1997-08-30.
- 568 Enquist, Per Olov, "Tattarskräcken" i *Expressen* 1997-08-30.
- 569 Popova, Susanna, "Sterilisering i välfärdens tjänst" i *Svenska Dagbladet* 1999-07-11.
- 570 Se t.ex. Widing, Dick, "Utan immunförsvar mot rashygien" i *Nerikes Allehanda* 1999-06-11, Steinick, Karl, "När rashygien var vetenskap" i *Helsingborgs Dagblad* 1999-06-11, Arvidsson, Håkan "Svenskar och andra puritaner ville hålla pli på generna" i *Sydsvenska Dagbladet* 1999-06-11, samt Marteus, Ann-Charlotte "Kroppkakor" i *Expressen* 1999-06-10.
- 571 Kanger, Thomas, "'Svårskötta idioter' fick svälta ihjäl" och "Människor blev försöksdjur" i *Dagens Nyheter* 1999-02-20 och 1999-02-21.
- 572 Se t.ex. "På folkhemmets bakgård" i *Sydsvenska Dagbladet* 1999-02-23, och Runcis, Maja, "Folkhemmet byggdes inte för samhällets svaga" i *Svenska Dagbladet* 1999-04-28.
- 573 Se Frykman, Elin, "Mediernas drev mot det svenska folkhemmet" i *Svenska Dagbladet* 1999-03-06, Frykman, Elin, "Varje granskning måste vara saklig" i *Svenska Dagbladet* 1999-03-23, Grunewald, Karl, "DN gick på en stor nit" i *Svenska Dagbladet* 1999-03-16. Se även Kangers kommentar till kritiken i Kanger, Thomas "Skuldfrågan kvarstår" i *Svenska Dagbladet* 1999-03-11.
- 574 Bommenel 2006, s. 371.
- 575 Se Bommenel (Frykman), Elin, "Anstaltssverige banade väg för steriliseringar" i *Svenska Dagbladet* 2002-11-20. Artikelns är en recension av Mattias Tydén's doktorsavhandling från 2002.
- 576 Hatje 1974.
- 577 Linderborg 2001, s. 422f.

- 578 Zander 2001, s. 409-413, 416-420. Även Hirdman inkluderas här.
- 579 Kroon 2001, s. 133-173, särskilt s. 168, 171. Se även Kroon 1999, särskilt s. 47f.
- 580 Jfr även Götz 2001, där historikern Norbert Götz knyter an till de svensk-tyska likheterna, som han menar bestod i en gemensam ideologisk grund i det sena artonhundratalets romantiska föreställning om folkgemenskapen. Som titeln antyder är dock olikheterna övervägande, vilket gäller såväl implementeringen av beslut som förhållandet till folkgemenskapen som utopi. I det svenska fallet ledde folkhemsutopin inte till en allmänt funktionalistisk människosyn, och utopin var i denna bemärkelse preliminär snarare än definitiv. Detta skiljer det svenska fallet från det tyska enligt Götz.
- 581 Istället finns uppfattningen att en svensk framgångsberättelse kan och bör ta sin början i det sena artonhundratalets liberala reformera. Se t.ex. Ohlsson 2007, samt Rojas, Mauricio, "Skolans läroböcker fulla av osaklig vänsterpropaganda" i *Dagens Nyheter* 2007-05-22.
- 582 Munkhammar, Birgit, "Skuggorna kring folkhemsflickan" i *Dagens Nyheter* 1997-08-27.
- 583 Carlsson, Ingvar, "Historien ger den svenska modellen rätt" i *Svenska Dagbladet* 1990-08-23.
- 584 Kontexten kring uppkomsten skildras i Ludvigsson 2001.
- 585 Riksdagens protokoll 1996/1997: 119, 12 juni.
- 586 En sammanhållen volym om konferenserna *Stockholm International Forum* (SIF) och utkomsten av dessa finns i Fried 2005.
- 587 Bruchfeld & Levine 1998, s. 4-7, citat s. 7.
- 588 Bruchfeld & Levine 1998, s. 10-15 avseende offerkategorierna, s. 17-62 om processen samt s. 63-69 om motståndet. Det svenska motståndet refereras på s. 69.
- 589 Bruchfeld & Levine 1998, s. 83.
- 590 Vinterhed, Kerstin, "Sakligt, skakande och personligt" i *Dagens Nyheter* 1998-02-03, Englund, Peter, "Som man bäddar..." i *Expressen* 1998-02-10, Linder, Lars, "Stramt och isande klart om Förintelsen" i *Dagens Nyheter* 1998-02-18.
- 591 Vinterhed, Kerstin, "Sakligt, skakande och personligt" i *Dagens Nyheter* 1998-02-03, Hakelius, Johan, "Det ofattbara som var verklighet" i *Svenska Dagbladet* 1998-02-09, Månsson, Bertil, "Ett liktåg går genom Nürnberg" i *Arbetet* 1998-02-11, Bauhn, Per, "Från rashygien till förintelse" i *Sydsvenska Dagbladet* 1998-02-13, Linder, Lars, "Stramt och isande klart

- om Förintelsen" i *Dagens Nyheter* 1998-02-18, Moberg, Eva X, "Hur passiv kan man vara utan att bli medskyldig?" i *Aftonbladet* 1998-02-19.
- 592 Ejemar, Ulla, "12-åring blev SS-läkares försöksdjur" i *Arbetarebladet* 1998-02-15.
- 593 Hakelius, Johan, "Det ofattbara som var verklighet" i *Svenska Dagbladet* 1998-02-09.
- 594 Moberg, Eva X, "Hur passiv kan man vara utan att bli medskyldig?" i *Aftonbladet* 1998-02-19.
- 595 Andersson, Rolf, "...om detta må ni berätta..." i *FiB Kulturfront*, nr 2 1998.
- 596 Englund, Peter, "Som man bäddar..." i *Expressen* 1998-02-10, Queckfeldt, Eva, "Låt skolorna göra historien levande" i *Sydsvenska Dagbladet* 1998-02-15. Se även Jarlert, Anders, "Staten har ansvaret" i *Göteborgsposten* 1997-07-02, Vinterhed, Kerstin "Sakligt, skakande och personligt" i *Dagens Nyheter* 1998-02-03.
- 597 Lundkvist, Ingmar, "Falsk objektivitet i historieböckerna" i *Sydsvenska Dagbladet* 1998-02-20.
- 598 Lindström, Jan, "Sverige måste betala sin skuld" i *Expressen* 1999-03-04, Marteus, Ann-Charlotte, "Kula. Mansvar" i *Expressen* 1999-08-06, Mullor, Monica, "Mitt i. i Botten. Om svenska brott må vi också berätta, Göran Persson" i *Expressen* 1999-08-18.
- 599 Albons, Birgitta, "Vad har Persson själv lärt av regeringens bok?" i *Dagens Nyheter* 1999-05-11.
- 600 "Missat kommunismprojekt" i *Dagens Nyheter* 1999-02-12.
- 601 Linder, Lars, "Stramt och isande klart om Förintelsen" i *Dagens Nyheter* 1998-02-18.
- 602 Brandell, Daniel, Linde, Martin, Linderborg, Åsa, "Om detta må ni icke berätta" i *Ordfront Magasin*, nr 10 2003.
- 603 Motion 2003/2004: Kr255 Forum för levande historia.
- 604 Holmberg, Håkan, "Är Förintelsen en 'tolkning'?" i *Uppsala Nya Tidning* 2003-10-13. Jfr även Holmberg, Håkan, "En kampanj nära avgrunden" i *Uppsala Nya Tidning* 2008-04-06.
- 605 Hjelm-Wallén, Lena, Lööw, Heléne, "Vänstern vill mörka kommunismens brott" i *Göteborgs-Tidningen* 2003-10-11.
- 606 Oredsson, Sverker, "Därför kovände vänsterpartiet om Forum för levande historia" i *Göteborgs-Tidningen* 2003-10-23.
- 607 Ulfskog, Marita, "Vänsterpartiet på väg att bli en sekt" i *Göteborgs-Tidningen* 2003-11-05.

- 608 Brandell, Daniel, Linde, Martin, Linderborg, Åsa, "Forum förtiger västs grymheter" i *Göteborgs-Tidningen* 2003-10-15.
- 609 Hoffman, Ulla, Larsson, Kalle, Lönnroth, Johan, Pedersen, Peter, "Levande historia är en propagandacentral" i *Göteborgs-Tidningen* 2003-10-29.
- 610 Ohlsson, Per T., "Kriget mot historien" i *Sydsvenska Dagbladet* 2003-11-09. De artiklar Ohlsson använder sig av och invänder mot är Samuelsson, Jan, "Muslimers hat mot judar är befogat" i *Dagens Nyheter* 2003-10-25, samt Eklund, Björn, "Resa i Ljugoslavien" i *Ordfront* nr7-8 2003.
- 611 Liknande synpunkter framträder i bl.a. Carlberg, Anders, "Vänstern dras med antijudisk underström" i *Svenska Dagbladet* 2003-10-27, Zaremba, Maciej, "Ordfronts redaktörer förnekar sig inte" i *Dagens Nyheter* 2003-11-14 och Bachner, Henrik, "Skriv allt – bara inte sanningen" i *Expressen* 2003-12-18. Jfr även tidigare artiklar av Ohlsson, Per T., t.ex. "Det knakar i fördämningen" i *Sydsvenska Dagbladet* 1997-11-09.
- 612 Ahlmark, Per, "Islamister går ihop med kommunister" i *Dagens Nyheter* 2003-11-25.
- 613 Se intervju med Heléne Lööv av Kellberg, Christina, "Det extrema våldet har blivit vardag" i *Dagens Nyheter* 2003-06-01.
- 614 Se pressmeddelande utfärdat 2006-12-21 på www.regeringen.se/sbl/d/7597/a/74429 (hämtat 2009-08-21).
- 615 Alm 2008, s. 5.
- 616 Alm 2008, s. 96-108.
- 617 *Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer*, elevtidning, (Stockholm 2008).
- 618 Narti, Ana Maria, "Kommunism ska visst jämföras med fascism" i *Expressen* 2008-03-17. För liknande resonemang se t.ex. Nelvin, Adam, "Om detta borde ni berätta..." i *Gotlands Allehanda* 2008-03-12.
- 619 Arvidsson, Claes, "Det är dags att byta ut Thorwaldsson" i *Svenska Dagbladet* 2007-11-11. Jfr även Arvidsson, Claes, "Kommunismens brott mot mänskligheten" i *Svenska Dagbladet* 2008-03-10. Även andra enskilda personer med knytning till Forum tillskrevs understundom ett ansvar för vad som uppfattades som vantolkning av uppdraget. Se t.ex. Eriksson, Maria "Alltför levande historia" i *Smålandsposten* 2008-03-14, där presssekreteraren Jonas Morian tillmätts ett sådant inflytande.
- 620 Blomqvist, Håkan, "Forum för statlig propaganda" i *Aftonbladet* 2008-04-02.
- 621 Aronsson, Peter, m.fl. "Regeringen gör historia till ideologiskt slagfält" i

Dagens Nyheter 2008-04-02.

- 622 "De harmsnas gäng" i *Skånska Dagbladet* 2008-04-03, Gerner, Kristian, "Rätt belysa kommunismens brott" i *Sydsvenska Dagbladet* 2008-04-03, Salomon, Kim, "Uppropet saknar trovärdighet" i *Svenska Dagbladet* 2008-04-03, Arvidsson, Claes, "Vad är det upprorsmakarna vill?" i *Svenska Dagbladet* 2008-04-09, Salomon, Kim, "Missad chans till principiell kritik" i *Svenska Dagbladet* 2008-04-09, Larsson, Lars-Olof, "Principrytteri mot röda illdåd" i *Smålandsposten* 2008-04-09, Karlsson, Klas-Göran, "Varför så svårt att erkänna kommunismens illdåd" i *Svenska Dagbladet* 2008-04-24.
- 623 Rothstein, Bo, "Forskaruppropet i DN saknar konsekvens" i *Svenska Dagbladet* 2008-04-05. Jfr även Lundberg, Johan, "Därför saknar personerna bakom historikeruppropet trovärdighet" i *Göteborgs-Tidningen* 2008-04-07. För Rothsteins tidigare inlägg i frågan se Rothstein, Bo, "Listan kan göras längre" i *Göteborgs-Posten* 2003-10-11.
- 624 Linderborg, Åsa, "Hotad frihet" i *Aftonbladet* 2008-04-08.
- 625 Larsmo, Ola, "Problemet från helvetet" i *Dagens Nyheter* 2008-04-04. Jfr även "Väldigt liv om historien" i *Sydsvenska Dagbladet* 2008-04-03, Berggren, Henrik, "Tack Göran och Fredrik!" i *Dagens Nyheter* 2008-04-03, Jönsson, Lars-Eric, "Man fruktar dagspolitisk kampanjhistoria" i *Helsingborgs Dagblad* 2008-04-05, Lundberg, Johan, "Därför saknar personerna bakom historikeruppropet trovärdighet" i *Göteborgs-Tidningen* 2008-04-07.
- 626 Intervju med Alf W. Johansson av Kellman-Larsson, Johan, "Sanningsministeriet maler på" i *FiB Kulturfront*, nr 4 2008.
- 627 Rankka, Maria, "Timbro stöder forskaruppropet" i *Dagens Nyheter* 2008-04-15.
- 628 Jonsson, Stefan, "Missa inte poängen!" i *Dagens Nyheter* 2008-03-12.
- 629 Lundell 2011, s. 107-120.
- 630 Mithander 2012.
- 631 Selling 2010.
- 632 Jfr Brandell 2004, där just *Kommunismens svarta bok* utgör en central kontext kring *Forum för levande historias* uppkomst och verksamhet.
- 633 Prokopovich 1876 samt Kokk 2001.
- 634 Courtois 1999, s. 26.
- 635 Courtois 1999, s. 24, 36f, 744, 754f. Det längre citatet s. 755.
- 636 Courtois 1999, s. 746f, 756-760. Citat s. 758.
- 637 Courtois 1999, s. 30, 740f.
- 638 Courtois 1999, s. 736f, 748f.

- 639 I frågan om Courtois syn på Marx och dennes ansvar råder viss oenighet. I en uppsats av Daniel Brandell, samme Brandell som i tidigare kapitel om Forum för levande historia, menar författaren att Courtois använt sig av Marx begrepp "klassfolk-mord" och att Courtois således ser en kontinuitet mellan den sovjetiska repressionen och Marx politiska tänkande. Brandells fotnot är i detta sammanhang emellertid satt till den tyske historikern Wolfgang Wippermann, en bemärkt kritiker av totalitarismtanken, och inte till Courtois. I en annan uppsats pekar statsvetaren Astrid Hedin på att Wippermann, då han hävdar att svartboken anför marxismen som "totalitarismens källa", i själva verket satt sin not till den kinesiske dissidenten Wei Jingsheng istället för till svartboken. Hedin poängterar i det vidare också att Courtois tydligt skiljer Marx från Sovjetkommunismen. Se Brandell 2004, s. 184, samt Hedin 1999, s. 434f.
- 640 Courtois 1999, s. 31f, 752.
- 641 Courtois 1999, s. 28-30, 34f, 37-39, 44.
- 642 Oja, Ingvar, "Kommunismens slutlikvid" i *Dagens Nyheter* 1998-02-15.
- 643 Waxberg, Arkadij, "Kommunism har alltid inneburit terror" i *Svenska Dagbladet* 1998-02-22.
- 644 Se bl.a. Ahlmark, Per, "Tidsandan är ett fnask" i *Dagens Nyheter* 1999-04-29 för en uppfattning om tidsandan liknande Ingvar Ojas.
- 645 Se t.ex. Meri, Lennart, "Kommunismens mörka skuggor" i *Sydsvenska Dagbladet* 1999-04-26, Waxberg, Arkadij, "Kommunism har alltid inneburit terror" i *Svenska Dagbladet* 1998-02-22 och Liedman, Sven-Eric "Vad betyder den goda avsikten?" i *Dagens Nyheter* 1999-05-04 för delvis skilda värderingar i frågan.
- 646 Liedman, Sven-Eric, "Vad betyder den goda avsikten?" i *Dagens Nyheter* 1999-05-04.
- 647 En annan uppfattning i frågan om vad som varit allmänt känt men inte deklarerat och transformerat till allmän kunskap och tongivande diskurs framfördes bl.a. av Ljunggren, Magnus, "Ryska socialister avslöjade tidigt kommunism" i *Svenska Dagbladet* 1999-06-03.
- 648 Ehnmark, Anders, "När upprorets våld institutionaliseras" i *Sydsvenska Dagbladet* 1999-04-18.
- 649 Luthersson, Peter, "En värld att vinna" i *Svenska Dagbladet* 1999-05-27. Kritisk till "motståndargumentet" var också Waxberg, Arkadij "Kommunism har alltid inneburit terror" i *Svenska Dagbladet* 1998-02-22.
- 650 Luthersson, Peter, "En värld att vinna" i *Svenska Dagbladet* 1999-05-27.

- Mycket kritisk till seminariets innehåll var också Kjöllér, Hanne, "Konspiratoriskt eller hedervärt?" i *Dagens Nyheter* 1999-04-23 som ansåg att den vänsterinfluenserade panelen företedde ett konspiratoriskt perspektiv och att svartboken var värd ett bättre öde. Försvarede seminariet gjorde Johansson, Alf W., "'Tuggmotstånd' i debatten" i *Svenska Dagbladet* 1999-06-15, vilket bemöttes av Luthersson, Peter, "Antikommunistisk kampanj" i *Svenska Dagbladet* 1999-06-15.
- 651 Schmidt, Werner, "Försåtlig polemik om tredje riket och kommunismen" i *Svenska Dagbladet* 1999-06-08. Min kursivering.
- 652 Luthersson, Peter, "Ovanligt tydligt exempel på demagogi" i *Svenska Dagbladet* 1999-06-08. Min kursivering. För en liknande uppfattning om historisk komparation se även Waxberg, Arkadij, "Kommunism har alltid inneburit terror" i *Svenska Dagbladet* 1998-02-22.
- 653 Glans, Kay, "Marxismens utopi förutsätter förtryck" i *Svenska Dagbladet* 1999-06-13.
- 654 Ekdal, Niklas, "Varför jag inte är kommunist" i *Dagens Nyheter* 2004-10-24.
- 655 Bensaid & Blomqvist 1999, s. 10, 14f, 23f.
- 656 Bensaid & Blomqvist 1999, s. 20, 30f, 33.
- 657 Bensaid & Blomqvist 1999, s. 18-20.
- 658 Bensaid & Blomqvist 1999, s. 12f.
- 659 Bensaid & Blomqvist 1999, s. 45, 50f, 66.
- 660 Bensaid & Blomqvist 1999, s. 53, 67.
- 661 Bensaid & Blomqvist 1999, s. 43f.
- 662 Avseende IB-affärens roll för den socialistiska blickpunktens debattörer, se också antologin Etzler 1999, bl.a. s. 10f.
- 663 Skott 2004, s. 14.
- 664 Skott 2004, s. 293-295.
- 665 Skott 2004, s. 223f, 231.
- 666 Skott 2004, s. 253-270.
- 667 Skott 2004, s. 14f, 308-310.
- 668 Skott 2004, s. 291f.
- 669 Ferro 2005. Sett mot bakgrund av den svenska kontexten är det lätt att se hur denna svartbok föll in i linjen från Sven Lindqvists *Utrota varenda jävel* från 1992, även denna men antikolonialism som bärande tema. Se Lindqvist 1992.
- 670 Ferro 2005, s. 9.
- 671 Ferro 2005, s. 23, 30f.

- 672 Dessa kolonisationer tas upp i Mouradian 2005, Souyri 2005, samt Coquery-Vidrovitch 2005.
- 673 Vuckovic 2005, s. 867-93.
- 674 Ferro 2005, s. 25.
- 675 Ferro 2005, s. 24f, 36.
- 676 Ferro 2005, s. 13.
- 677 Källemark, Torsten, "Kolonialismens dystra krönika" i *Aftonbladet* 2003-04-15, Jonsson, Stefan, "Kolonialismens svarta historia" i *Dagens Nyheter* 2003-06-30, Larsson, Petter, "Vi blev rika på rasism" i *Aftonbladet* 2005-06-23, Ehnmark, Anders, "Kolonins lott" i *Expressen* 2005-06-28.
- 678 Eriksson, Magnus, "Nakna fakta om skamlig historia" i *Svenska Dagbladet* 2005-08-17.
- 679 Perrault 1998.
- 680 Edenborg, Carl-Michael, "Amatör-historia!" i *Aftonbladet* 1999-04-17, Oja, Ingvar, "Kapitalismens svarta bok" i *Dagens Nyheter* 1999-05-05.
- 681 Werner & Weiss 2005, s. 12, 15, 20.
- 682 Werner & Weiss 2005, s. 12, 34, 37, 230.
- 683 Werner & Weiss 2005, s. 216.
- 684 Werner & Weiss 2005, s. 222f.
- 685 Hammar, Erik, "Kaffe med besk eftersmak" i *Smålandsposten* 2005-05-13.
- 686 Larsson, Petter, "Dödligt rofferi" i *Aftonbladet* 2005-05-12.
- 687 Holm, Mats, "Stor företag med blod på händerna" i *Helsingborgs Dagblad* 2005-04-19.
- 688 För sammankopplingen "teokratisk totalitarism", här knuten till islamiska Jihad, se Svenska Akademiens ordbok på <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/uppslagsord> "totalitarism". Hämtat 2012-08-28.
- 689 Leth & Thurén 2002, s. 138.
- 690 Implicita och explicita anknytningar till Huntington görs bl.a. av Heimer-son, Staffan, "Vedergällningen lär bli massiv" i *Aftonbladet* 2001-09-12, Klein, Helle, "Mardrömmen blir verklighet" i *Aftonbladet* 2001-09-12, Dahlberg, Anna, "Hatet mot USA" i *Expressen* 2001-09-13.
- 691 Se t.ex. "Striden gäller demokratin" i *Svenska Dagbladet* 2001-09-17.
- 692 Bergström, Hans, "Till försvar för det öppna samhället" i *Dagens Nyheter* 2001-09-16.
- 693 "Mariebergs korståg" i *Aftonbladet* 2001-09-17.
- 694 Ahlmark, Per, "Vilken terror i nästa attack?" i *Dagens Nyheter* 2001-09-15.
- 695 "Striden gäller demokratin" i *Svenska Dagbladet* 2001-09-17.

- 696 "Solidaritet med Amerika" i *Svenska Dagbladet* 2001-09-12.
- 697 "Kriget mot demokratin" i *Dagens Nyheter* 2001-09-12, Ekdal, Niklas, "Vi är alla terrorns offer" i *Dagens Nyheter* 2001-09-12, "Idag är vi alla amerikaner" i *Expressen* 2001-09-12, Berggren, Henrik, "Lätt att känna sig som amerikan idag" i *Dagens Nyheter* 2001-09-13, Petersson, Olof, "Vår demokrati är under attack" i *Expressen* 2001-09-15.
- 698 Myrdal, Jan, "Vi är där nu igen" i *Aftonbladet* 2001-09-25.
- 699 Guillou, Jan, "Vi blev tvångskommenderade att bli amerikaner" i *Aftonbladet* 2001-09-17. Jfr även Pilger, John, "Terror som föder terror" i *Aftonbladet* 2001-09-14.
- 700 Schwarz, Nils, "De skyldiga betalar inte" i *Expressen* 2001-09-12, Schwarz, Nils, "Solidariskt knäfall" i *Expressen* 2001-09-13.
- 701 Schwarz, Nils, "De skyldiga betalar inte" i *Expressen* 2001-09-12.
- 702 Ahlin, Per, "På Amerikas sida mot terrorismen" i *Dagens Nyheter* 2001-09-13.
- 703 Bring, Ove, "Urskillningslösa angrepp är alltid folkrättsligt förbjudna" i *Svenska Dagbladet* 2001-09-18.
- 704 Nilsson, PM, "Att välja sin strid" i *Expressen* 2001-09-18.
- 705 Se t.ex. "Det civiliserade svaret" i *Dagens Nyheter* 2001-09-13 och Ryn, Claes, "Varning för hämndbegäret" i *Svenska Dagbladet* 2001-09-14.
- 706 Kumm 2003, s. 7f. Jfr även Kumm, Björn, "Vi skall tala försiktigt om demokrati" i *Svenska Dagbladet* 2001-09-14 samt Kumm, Björn, "Kan terrorn begripas?" i *Svenska Dagbladet* 2006-08-21.
- 707 Kumm 2003, s. 242-267, särskilt s. 248.
- 708 Kumm 2003, s. 266f.
- 709 Goldman, Anita, "Tvillingtornen – och friheten från ansvar" i *Aftonbladet* 2001-12-31.
- 710 Berggren, Henrik, "De foro till Egypti land..." i *Dagens Nyheter* 2004-06-03.
- 711 Britton, Sven, "Bomberna skapar nya terrorister" i *Aftonbladet* 2001-11-05, Ekdal, Niklas, "Ett korståg mot det förflutna" i *Dagens Nyheter* 2004-07-18.
- 712 Åsard, Erik, "En särskild rättvisa för amerikaner" i *Dagens Nyheter* 2002-04-11. Jfr Åsard, Erik, "Katastrofens omfattning tonas ned" i *Dagens Nyheter* 2001-09-18.
- 713 "I skuggan av kriget" i *Dagens Nyheter* 2002-08-11, Hammarberg, Thomas, "USA: s veritabla rättsröta" i *Svenska Dagbladet* 2005-11-18.

- 714 Von Sydow, Henrik, "USA bryter sin egen konstitution" i *Svenska Dagbladet* 2003-05-27.
- 715 Bring, Ove, "Kampen mot terrorn på avvägar" i *Svenska Dagbladet* 2004-10-27.
- 716 Citat från Hagtvet, Bernt, "Är röd fascism mest höger eller vänster?" i *Dagens Nyheter* 2004-11-12. Se även t.ex. "USA ut ur tortyrhålan" i *Expressen* 2005-05-22.
- 717 Hultén 2005, s. 140.
- 718 Kjöllér, Hanne, "Militärarkipelagen" i *Dagens Nyheter* 2004-05-15, Karlsson, Ingmar, "Araber och andra djur" i *Aftonbladet* 2004-05-25, Hultén, Gösta, "Bush har skapat en gulag" i *Svenska Dagbladet* 2005-01-08. Termen "Guantanamoarkipelag" används av Linder, Lars i dennes recension av Tobias Berglunds och Niklas Sennertegs bok *Svenska koncentrationsläger i Tredje rikets skugga* i *Dagens Nyheter* 2008-09-15.
- 719 Arvidsson, Claes, "Fel men inget Gulag" i *Svenska Dagbladet* 2005-06-10, "Stängningsdags" i *Expressen* 2005-06-10.
- 720 Söderhjelm, Simone, "Bush har blod på sina händer" i *Aftonbladet* 2003-01-29. Söderhjelm refererar här den australiensiske journalisten John Pilger.
- 721 Gardell, Mattias, "Tortyrens väg till Irak" i *Dagens Nyheter* 2004-05-21.
- 722 För konceptualiseringen "koncentrationsläger" se Åström, Sverker, "Helt otänkbart att Reinfeldt besöker Bush i Vita huset" i *Dagens Nyheter* 2007-01-03.
- 723 Lindeborg, Lisbeth, "Militant islamism utgör den tredje totalitarismen" i *Dagens Nyheter* 2005-08-13.
- 724 Okumus, Esref, "Provokationens pris" i *Expressen* 2006-01-31, Olsson, Peter J, "Psst, ursäkten är inte ärlig" i *Expressen* 2006-02-09, Gardell, Mattias, "Debattörer mörkar det goda islam" i *Aftonbladet* 2006-02-11, Rönnow, Hans-Henrik, "Rushdie uppmanar till motstånd mot islamisk totalitarism" i *Dagens Nyheter* 2006-03-01.
- 725 Gardell 2008, s. 100-104, 119.
- 726 Gardell 2008, s. 53, 64, 75, 102, 170.
- 727 Gardell 2008, s. 170-174.
- 728 Jfr dock Gardell 2008, s. 52.
- 729 Gardell 2008, s. 110.
- 730 Gardell 2008, s. 106.
- 731 Gardell 2008, s. 161f.
- 732 Wirtén, Per, "Mattias Gardell/Tortyrens återkomst" i *Expressen* 2008-

- 09-26, Molander, Joakim, "Kommer Haag att efterlysa denne man?" i *Svenska Dagbladet* 2009-01-17.
- 733 Pressmeddelande 2009-03-19, <http://www.janmyrdalsallskapet.se/pris.html>, hämtat 2009-06-23.
- 734 Gardell 2010, s. 77, 187, 255.
- 735 "Myten är krossad" i *Dagens Nyheter* 2011-05-02, Gardell, Mattias, "Symbolisk död" i *Aftonbladet* 2011-05-03.
- 736 Jfr Alm 2009, särskilt s. 120-122.
- 737 Mazower 2010, s. 433.
- 738 Judt & Snyder 2012, s. 38.
- 739 Se även Johansson 1995, s. 145.
- 740 Jfr Frenander 1998, s. 158.
- 741 Johansson 1995, s. 316-321.
- 742 Johansson 1995, s. 321.
- 743 Uttrycket "motmyt" är en översättning av Gleasons "countermyth", se Gleason 1995, s. 71.
- 744 Östling 2008a, s. 274-281.
- 745 Mithander 2012. Avseende förhållandet mellan den realsocialistiska erfarenheten och det marxistiska tankegodset, se även Schmidt 1997, s. 127.
- 746 Se särskilt Nycander, Svante, "Därför är antiliberalismen så stark i svenskt kulturliv" i *Dagens Nyheter* 2010-07-18, Nycander, Svante, "Så blev institutioner och fakulteter vänsterbastioner" i *Dagens Nyheter* 2010-07-19, Lenas, Sverker, "Nu som då. Liberalismen har alltid haft svårt för lika rättigheter" i *Dagens Nyheter* 2010-08-13.
- 747 För en positiv värdering av R J Rummel, som är det namn som främst förknippas med termen *body count*, se Ahlmark, Per, "Vi står alla på Rummels axlar" i *Dagens Nyheter* 1999-02-28. Se även Courtois 1999, s. 22, samt Perrault 1998, s. 423-425.
- 748 Hassner 2004, s. 292.
- 749 Goldman, Anita, "Utopin har en framtid" i *Dagens Nyheter* 2011-06-11.
- 750 Furet & Nolte 2004, s. 90, samt Furet 2011.
- 751 Lewin 1967, s. 504-522, Tingsten 1966b.
- 752 Svensson 1974, samt "Är Sverige fascistiskt?" i *Dagens Nyheter* 1975-02-27.
- 753 Ljunggren 2009, s. 262.
- 754 Skovdahl 1992, s. 61, 81f. Jfr Vedung 1977, s. 18f.
- 755 Arvidsson 2008, s. 78.

REFERENSER

TIDNINGAR OCH TIDSKRIFTER

Aftonbladet	Helsingborgs Dagblad
Afton-Tidningen	Jönköpingsposten
Arbetsbladet	Kvällsposten
Arbetet	Morgon-Tidningen
Axess	Nerikes Allehanda
Bohuslänningen	Norrköpings Tidningar-
Clarté	Östergötlands Dagblad
Dagens Nyheter	Ny Dag
Dalademokraten	Ordfront
Expressen	Skånska Dagbladet
Folket i Bild/Kulturfront	Smålandsposten
Gefle Dagblad	Stockholms-Tidningen
Gotlands Allehanda	Sundsvalls Tidning
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning	Svenska Dagbladet
Göteborgs-Posten	Svenska Morgonbladet
Göteborgs-Tidningen	Sydsvenska Dagbladet
	Uppsala Nya Tidning

INTERNET, LÄNKAR I FÖREKOMMANDE ORDNING

<http://www.historyguide.org/europe/churchill.html>, hämtad 2012-11-07.

http://www.volvogroup.com/SiteCollectionDocuments/VGHQ/Volvo%20Group/Volvo%20Group/Our%20history/Museums/volvo_museum_brochure_sv.pdf, hämtad 2011-06-20.

<http://www.svenskaakademien.se/web/Pristagarna.aspx>, hämtad 2011-03-23.

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2009-0213&language=SV&ring=P6-RC-2009-0165>, hämtad 2012-10-26.

<http://www.regeringen.se/sb/d/7597/a/74429>, hämtad 2009-08-21.

<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> uppslagsord "totalitarism", hämtad 2012-08-28.

<http://www.janmyrdalsallskapet.se/pris.html>, hämtad 2009-06-23.

OFFENTLIGT TRYCK

Riksdagens protokoll 1996/1997: 119, 12 juni

Motion 2003/2004: Kr255 *Forum för levande historia*.

SOU 2002:87 *Rikets säkerhet och den personliga integriteten. De svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddande verksamhet sedan år 1945* (Stockholm 2002)

LITTERATUR

Abel, Ulf, "Icons and Soviet Art" i Arvidsson, Claes, Blomqvist, Lars Erik (eds), *Symbols of Power. The Esthetics of Political Legitimation in the Soviet Union and Eastern Europe* (Stockholm 1987)

Abendroth, Wolfgang, *Den europeiska arbetarrörelsens historia* (Lund 1980)

Ahlmark, Per, *Vänstern och tyranniet. Det galna kvartsseklet* (Stockholm 1994)

Alm, Martin m.fl., *Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer* (Stockholm 2008)

- Alm, Martin, "Amerikaner och anti-amerikaner. Sex studier av anti-amerikanismen – en forskningsöversikt" i *Scandia*, nr 1 2009
- Aly, Götz, *Hitlers folkstat. Rån, raskrig och nationell socialism* (Göteborg 2009)
- Aly, Götz, *Unser Kampf 1968. Ein irritierter Blick zurück* (Frankfurt am Main 2008)
- Ambjörnsson, Ronny, *Fantasin till makten! Utopiska idéer i västerlandet under femhundra år* (Stockholm 2004)
- Arendt, Hannah, *Den banala ondskan. Eichmann i Jerusalem* (Göteborg 2005)
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism* (New York 1973)
- Aron, Raymond, *L'Opium des intellectuels* (Paris 1955)
- Arvidsson, Håkan, "När krigets mål var freden" i Salomon, Kim, Larsson, Lisbeth, Arvidsson, Håkan (red.) *Hotad idyll. Berättelser om svenskt folkhem och kallt krig* (Lund 2004)
- Arvidsson, Håkan, Berntson, Lennart, *Makten, socialismen och demokratin. Om det förstatligade samhället* (Lund 1981)
- Arvidsson, Håkan, *Vi som visste allt. Minnesbilder från 1960-talets vänster-rörelse* (Stockholm 2008)
- Augstein, Rudolf, Nelhans, Joachim G. (Hrsg.), "Historikerstreit". *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationsozialistischen Judenvernichtung* (München 1987)
- Augustsson, Lars Åke, Hansén, Stig, *De svenska maoisterna* (Göteborg 2001)
- Axelsson, Majgull (red.), *Den sterila debatten* (Stockholm 1997)
- Bauman, Zygmunt, *Auschwitz och det moderna samhället* (Göteborg 2004)
- Becker, Jillian, *Hitler's Children. The Story of the Baader-Meinhof Terrorist Gang* (London 1977)
- Beckman, Ludvig, *Grundbok i idéanalys. Det kritiska studiet av politiska texter och idéer* (Stockholm 2007)
- Bell, Daniel, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (Glencoe 1960)
- Bensaid, Daniel, Blomqvist, Håkan, *Lenin: Massmördare?* (Stockholm 1999)
- Berge, Anders, "En tysk Sonderweg. Anteckningar om tyskt historiemedvetande" i *Historisk Tidskrift* 1987:2
- Berge, Anders, *Det kalla kriget i tidens spegel. En socialdemokratisk bild av hoten mot frihet och fred 1945-1962* (Stockholm 1990)
- Berggren, Lena, *Nationell upplysning* (Stockholm 1999)
- Berlin, Isaiah, *Fyra essäer om frihet* (Stockholm 1984)
- Berlin, Isaiah, *Two Concepts of Liberty: an inaugural lecture, delivered before the University of Oxford on 31 October 1958* (Oxford 1958)

- Berman, Paul, *Terror och liberalism* (Stockholm 2005)
- Berntson, Lennart, "Illusionen som försvann. François Furet om den europeiska kommunismen" i Nordin, Svante, Berntson, Lennart (red.), *I historiens skruvstäd. Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm 2008a)
- Berntson, Lennart, "Ytterligheternas århundrade. Eric Hobsbawms syn på Europas 1900-tal" i Nordin, Svante, Berntson, Lennart (red.), *I historiens skruvstäd. Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm 2008b)
- Block, Eva, *Amerikabilden i svensk dagspress 1948-1968* (Lund 1976)
- Blomqvist, Göran, "Universitetet som oroscentrum" i Salomon, Kim, Blomqvist, Göran (red), *Det röda Lund* (Lund 1998)
- Boëthius, Maria-Pia, *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget* (Stockholm 1991)
- Bommenel (Frykman), Elin, *Sockerförsöket. Kariesexperimenten 1943-1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa* (Lund 2006)
- Boréus, Kristina, *Högervåg. Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969-1989* (Stockholm 1994)
- Bosworth, R.J.B. (ed), *The Oxford Handbook of Fascism* (Oxford 2010)
- Brandell, Daniel, "Levande historia och kommunismen" i Edquist, Samuel, Gustafson, Jörgen, Johansson, Stefan, Linderborg, Åsa (red.), *En helt annan historia. Tolv historiografiska uppsatser* (Uppsala 2004)
- Bratt, Peter, *IB och hotet mot vår säkerhet* (Stockholm 1973)
- Bratt, Peter, *Med rent uppsåt* (Stockholm 2008)
- Brinckmann, Henning, Rasmussen, Lene (eds), *Historieskabte såvel som historieskabende. 7 historiedidaktiske essays* (Gesten 1996)
- Broberg, Gunnar, Tydén, Mattias, *Oönskade i folkhemmet – rashygien och sterilisering i Sverige* (Stockholm 2005)
- Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer*, elevtidning, (Stockholm 2008)
- Bruchfeld, Stéphane, Levine, Paul A., ...om detta må ni berätta...*En bok om Förintelsen i Europa 1933-1945* (Stockholm 1998)
- Brunner, Otto, Conze, Werner, Koselleck, Reinhart (red), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Band 6 (Stuttgart 1990)
- Buber-Neumann, Margarete, *Fånge hos Hitler och Stalin* (Stockholm 1948)
- Burleigh, Michael, *Sacred Causes: Religion and Politics from the European Dictators to Al Qaeda* (London 2007)
- Böök, Fredrik, *Rannsakan* (Stockholm 1953)

- Böök, Fredrik, *Tyskt väsen och svensk lösen* (Lund 1940)
- Caplan, Jane, "The Historiography of National Socialism" i Bentley, Michael (ed.), *Companion to Historiography* (London/New York 2006)
- Carr, David, *Time, Narrative, and History* (Bloomington/Indianapolis 1991)
- Conquest, Robert, *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties* (London/Melbourne 1968)
- Coquery-Vidrovitch, Catherine, "Den arabiska kolonialismen på Zanzibar" i Ferro, Marc (red.), *Kolonialismens svarta bok* (Stockholm 2005)
- Courtois, Stéphane (red.), *Kommunismens svarta bok* (Stockholm 1999)
- Cronqvist, Marie, *Mannen i mitten: Ett spiondrama i svensk kallkrigskultur* (Stockholm 2004)
- Drescher, Seymour, Sabean, David, Sharlin, Allan, (eds.) *Political Symbolism in Modern Europe: Essays in Honor of George L. Mosse* (London 1982)
- Eberan, Barbro, *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än* (Stockholm/Stehag 2002)
- Ekberg, Gunnar, *De ska ju ändå dö* (Stockholm 2009)
- Ekström, Anders, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar* (Stockholm 1994)
- Ericsson, Nils Olof, "Rapport från kinesisk by" i *Internationella studier*, Nr 3-4 hösten 1990
- Eriksson, Gunnar, "68-tåget. En perrongsittares eftertankar" i *Tvärsnitt*, nr 2, Årg. 15, 1993
- Ers, Andrus, *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–53* (Stockholm 2008)
- Essén, Rütger, *Illusionernas årtionde. Den politiska världsutvecklingen 1917-1930* (Stockholm 1940)
- Etzler, Aron (red.), *Utan heder. En bok om ohederliga debattörer och högers rädsla för förändring* (Stockholm 1999)
- Fainsod, Merle, *How Russia is Ruled* (Cambridge MA 1953)
- Fainsod, Merle, *Smolensk under Soviet Rule* (Cambridge MA 1958)
- Farväl till vänstern?* (Göteborg 1984)
- Ferro, Marc (red.), *Kolonialismens svarta bok* (Stockholm 2005)
- Festinger, Leon, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Stanford 1962)
- Fitzpatrick, Sheila, *The Cultural front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca/London 1992)
- Forser, Tomas, Tjäder, Per Arne, *Tredje ståndpunkten. En debatt från det kalla krigets dagar* (Staffanstorp 1972)
- Fredriksson, Stig, *Alexanders kurir. Ett journalistliv i skuggan av det kalla*

- kriget* (Stockholm 2004)
- Freeden, Michael, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford 2008)
- Frei, Norbert, *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München 1996)
- Frenander, Anders, *Debattens vågor. Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg 1998)
- Fried, Eva (ed.), *Beyond the 'Never Agains'* (Stockholm 2005)
- Friedländer, Saul, "History, Memory, and the Historian: Facing the Shoah" i Roth, Michael, Salas, Charles (eds), *Disturbing Remains: Memory, History and Crisis in the Twentieth Century* (Los Angeles 2001)
- Friedrich, Carl J., Brzezinski, Zbigniew, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge MA 1965)
- Fukuyama, Francis, "The End of History?" i *The National Interest* (Summer 1989)
- Fukuyama, Francis, *Historiens slut och den sista människan* (Stockholm 1992)
- Furet, François, Nolte, Ernst, *Fascism & Communism* (Lincoln/London 2004)
- Furet, François, *Slutet på en illusion. En essä om den kommunistiska tanken i tjugonde seklet* (Stockholm 2011)
- Gadamer, Hans-Georg, *Sanning och metod* (Göteborg 2002)
- Gaddis, John Lewis, *George F. Kennan: an American Life* (New York 2011)
- Gardell, Mattias, *Islamofobi* (Stockholm 2010)
- Gardell, Mattias, *Tortyrens återkomst* (Stockholm 2008)
- Gentile, Emilio, "Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation" i *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 5, No. 3, Winter 2004
- Gerholm, Lena, "Generation som erfarenhet och konstruktion: En etnologisk betraktelse" i Blehr, Barbro (red), *Femtotalister – om konstruerandet av kulturella generationer* (Stockholm 1993)
- Gerner, Kristian, "Den förhindrade katastrofen. Kalla kriget som facit" i Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red), *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv* (Lund 2009)
- Gerner, Kristian, "Det öppna samhället & socialismens slut. Karl Poppers filosofi och dess inflytande" i Berntson, Lennart, Nordin, Svante (red), *I historiens skruvstäd. Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm 2008a)
- Gerner, Kristian, "Kommunistiska berättelser i Sverige – en fråga om tro" i Gerner, Kristian, Karlsson, Klas-Göran (red), *Rysk spegel. Svenska berättelser om*

- Sovjetunionen – och om Sverige* (Lund 2008b)
- Gerner, Kristian, Hedlund, Stefan, Sundström, Niclas, *Hjärnridån. Det europeiska projektet och det gåtfulla Ryssland* (Stockholm 1995)
- Gerner, Kristian, Karlsson, Klas-Göran, "På tvärs mot tidsandan? Solzjenitsyn och Gulagarkipelagen i den svenska 1970-talsdebatten" i Cronqvist, Marie, Sturfelt, Lina, Wiklund, Martin (red.), *1973. En träff med tidsandan* (Lund 2008)
- Getty, John Arch, *Origins of the Great Purges* (Cambridge 1987)
- Glans, Kay, "Förflyttat som förflyttat sig. Historikerstriden i Tyskland" i Berntson, Lennart, Nordin Svante (red.), *I historiens skruvstäd. Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm 2008)
- Gleason, Abbot, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War* (New York 1995)
- Glucksmann, André, *Kokerskan och kannibalen: Essayer om förhållandet mellan staten, marxismen och koncentrationslägren* (Stockholm 1978)
- Griffin, Roger (ed), *Fascism, Totalitarianism and Political Religion* (London 2005)
- Griffin, Roger, *The Nature of Fascism* (London/New York 1993)
- Guillou, Jan, *Ordets makt och vanmakt. Mitt skrivande liv* (Stockholm 2009)
- Gustafsson, Lars, *Kinesisk höst* (Stockholm 1978)
- Gustafsson, Lars, *Problemformuleringsprivilegiet. Samhällsfilosofiska studier* (Stockholm 1989)
- Götz, Norbert, *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim* (Baden-Baden 2001)
- Hadenius, Stig, *Dagens Nyheters historia. Tidningen och makten 1864-2000* (Stockholm 2002)
- Hassner, Pierre, "Beyond History and Memory", i Rouso, Henry (ed), *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared* (Lincoln 2004)
- Hatje, Ann-Katrin, *Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetökning under 1930- och 1940-talen* (Stockholm 1974)
- Hayek, Friedrich von, *Vägen till trälldom* (Stockholm 2004)
- Hedén, Anne, *Röd stjärna över Sverige. Folkrepubliken Kina som resurs i den svenska vänsterradikaliseringen under 1960- och 1970-talen* (Lund 2008)
- Hedin, Astrid, "Stalinism som civilisation – nya perspektiv på kommunistiska regimer" i *Historisk Tidsskrift* 2003:3
- Hedin, Astrid, "Kommunismens svarta bok – en fransk vändning på den tyska

- historikerstriden” i *Agora*, Nr 3/4 1999 *Res Publica* 46/47
- Heller, Agnes, *A Theory of History* (London 1982)
- Hellström, Sören, Lundberg, Yngve, *Så står det till i Sovjet* (Stockholm 1947)
- Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm 2000)
- Hirdman, Yvonne, *Sveriges kommunistiska parti 1939-1945* (Stockholm 1974)
- Hitler, Adolf, *Mein Kampf. En uppgörelse* (Stockholm 2002)
- Hobsbawm, Eric J., *Ytterligheternas århundrade. Det korta 1900-talet: 1914-1991* (Stockholm 1997)
- Hollander, Paul, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928-1978* (New York 1981)
- Holmberg, Carl, *Längtan till landet. Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (Göteborg 1998)
- Holmström, Barry, *Koreakriget i svensk debatt* (Uppsala 1972)
- Horkheimer, Max, Adorno, Theodor, *Upplysningens dialektik. Filosofiska fragment* (Göteborg 1981)
- Hough, Jerry, Fainsod, Merle, *How the Soviet Union is Governed* (Cambridge MA/London 1979)
- Hultcrantz, Gerhard, (et al), *Tjäna folket! En bok om Kina* (Stockholm 1973)
- Hultén, Gösta, *Fånge på Guantánamo* (Stockholm 2005)
- Huntington, Samuel P., “The Clash of Civilizations?” i *Foreign Affairs*, Summer 1993
- Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York 1996)
- Häggman, Bertil, *Medlöparna* (Stockholm 1991)
- Jeismann, Karl-Ernst, “Geschichtsbewusstsein” i Bergmann, Klaus (ed), *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, Band 1 (Düsseldorf 1979)
- Jensen, Bernhard Eric, ”Historiebevidsthed og historie – hvad er det?” i Brinckmann, Henning, Rasmussen, Lene (eds), *Historieskabte såvel som historieskabende. 7 historiedidaktiske essays* (Gesten 1996)
- Jesse, Eckhard (Hrsg.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung* (Baden-Baden 1996a)
- Jesse, Eckhard, “Die Totalitarismusforschung im Streit der Meinungen” i Jesse, Eckhard (Hrsg.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung* (Baden-Baden 1996b)
- Johansson, Alf W., ”Hitlers vilja och strukturernas makt. Nyare forskningsdebatt om Tredje riket och andra världskriget” i *Historisk Tidsskrift* 1986:2

- Johansson, Alf W., *Herbert Tingsten och det kalla kriget. Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952* (Stockholm 1995)
- Johansson, Perry, *Sinofilerna. Kinakunskap, samlande och politik från Sven Hedin till Jan Myrdal* (Stockholm 2008)
- Johnson, Eyvind, *Personligt, politiskt, estetiskt* (Stockholm 1992)
- Josefsson, Sven-Olof, *Året var 1968. Universitetskris och studentrevolt i Stockholm och Lund* (Göteborg 1996)
- Judt, Tony, *Postwar. A History of Europe Since 1945* (London 2005)
- Judt, Tony, Snyder, Timothy, *Thinking the Twentieth Century* (New York 2012)
- Kanger, Thomas, Gummesson, Jonas, *Kommunistjägarna. Socialdemokraternas politiska spioneri mot svenska folket* (Stockholm 1990)
- Karlsson, Klas-Göran, "Historiedidaktik: begrepp, teori och analys" i Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken* (Lund 2004)
- Karlsson, Klas-Göran, *Europa och världen under 1900-talet* (Stockholm 1995)
- Karlsson, Klas-Göran, *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn* (Stockholm 2010)
- Karlsson, Klas-Göran, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen* (Stockholm 2005)
- Katz, Dovid, "Detonation of the Holocaust in 1941: A Tale of Two Books" i *East European Jewish Affairs*, Vol. 41, No. 3, December 2011
- Kern, Gary, *The Kravchenko Case. One Man's War on Stalin* (New York 2007)
- Kilander, Åke, *Vietnam var nära. En berättelse om FNL-rörelsen och solidaritetsarbetet i Sverige 1965-1975* (Stockholm 2007)
- Kokk, Enn, *Vitbok: militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen* (Stockholm 2001)
- Koselleck, Reinhart, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg 2004)
- Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (Berkeley 1995)
- Kravtjenko, Viktor, *Jag valde friheten. En sovjetämbetsmans personliga och politiska upplevelser* (Stockholm 1949)
- Kravtjenko, Viktor, *Jag valde rättvisan* (Stockholm 1950)
- Kroon, Åsa, *Debattens dynamik. Hur budskap och betydelser förvandlas i mediedebatter* (Linköping 2001)
- Kroon, Åsa, *När folkhemmet blev folkhemskt – en näranalys av steriliserings-*

- debatten i svenska massmedier* (Linköping 1999)
- Kuhn, Thomas S., *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago/London 2012)
- Kumar, Krishan, "Utopia and Anti-Utopia in the Twentieth Century" i Shear, Roland, Claeys, Gregory, Tower Sargent, Lyman, (eds.), *Utopia. The Search for the Ideal Society in the Western World* (New York/Oxford 2000)
- Kumm, Björn, *Terrorismens historia* (Lund 2003)
- Lane, Christel, *The Rites of Rulers. Ritual in Industrial Society – the Soviet Case* (Cambridge 1981)
- Larsson, Reidar, *Politiska ideologier i vår tid* (Lund 1997)
- Lenin, Vladimir, *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (Göteborg 1983)
- Leth, Göran, Thurén, Torsten, *11 september 2001: en undersökning av informationsförmedling och åsiktsbildning i svenska medier* (Stockholm 2002)
- Lewin, Leif, *Arvid Lindman* (Stockholm 2010)
- Lewin, Leif, *Planhushållningsdebatten* (Uppsala 1967)
- Lévy, Bernard-Henri, *Barbari med mänskligt ansikte* (Stockholm 1978)
- Lidman, Sara, *Samtal i Hanoi* (Stockholm 1966)
- Liedman, Sven-Eric, "Om ideologier" i Liedman, Sven-Eric, Nilsson, Ingemar, *Om ideologi och ideologianalys* (Göteborg 1989)
- Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000* (Stockholm 2001)
- Lindqvist, Sven, *Gräv där du står. Hur man utforskar ett jobb* (Stockholm 1978)
- Lindqvist, Sven, Lindqvist, Cecilia, *Kina inifrån* (Stockholm 1963)
- Lindqvist, Sven, *Utrota varenda jävel* (Stockholm 1992)
- Linz, Juan J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder 2000)
- Lipset, Seymour M., *Political man. The Social Bases of Politics* (London 1960)
- Ljunggren, Jens, *Inget land för intellektuella. 68-rörelsen och svenska vänster-intellektuella* (Lund 2009)
- Ludvigsson, David, "'Levande historia' – inte bara levande historia" i Nielsen, Carsten Tage, Simonsen, Dorthe Gert, Wul, Lene (red.), *Mod nye historier. Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.-13. August 2001* (Århus 2001)
- Lundberg, Svante, *Sextioåttor* (Stockholm/Stehag 1993)
- Lundborg, Johan, *Ideologiernas och religionens död. En analys av Herbert Tingstens ideologi- och religionskritik* (Nora 1991)

- Lundell, Valter, *Den goda tanken och den onda erfarenheten. Om den kommunistiska brotthistoriens omstridda plats i den svenska historiekulturen* (Lund 2011)
- Lundestad, Geir, *Öst, väst, nord, syd. Huvuddrag i internationell politik 1945-1995* (Lund 1997)
- Lundqvist, Åke, *Kultursidan. Kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864-2012* (Stockholm 2012)
- Lööv, Heléne, *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950* (Göteborg 1990)
- Maier, Hans, "'Totalitarismus' und 'Politische Religionen'. Konzepte des Diktaturvergleichs" i Jesse, Eckhard (Hrsg.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung* (Baden-Baden 1996)
- Malia, Martin, *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Cambridge MA 1999)
- Marcuse, Herbert, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society* (London 1964)
- Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Kommunistiska manifestet* (Linköping 2004)
- Mazower, Mark, *Den mörka kontinenten. Europas nittonhundratals* (Göteborg 2010)
- Mecklenburg, Jens, Wippermann, Wolfgang (Hrsg.) „*Roter Holocaust*”? *Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus* (Hamburg 1998)
- Meinhof, Ulrike, förord av Carl-Göran Ekerwald, *Ulrike Meinhofs förbjudna tankesätt* (Lund 1976)
- Mithander, Conny, "From the Holocaust to the Gulag. The Crimes of Nazism and Communism in Swedish post-1989 Memory Politics" i Mithander, Conny, Sundholm, John, Velicu, Adrian (eds), *European Cultural Memory in the Shadow of post-89* (forthcoming, Amsterdam 2012)
- Mouradian, Claire, "Ryssarna i Kaukasien" i Ferro, Marc (red.), *Kolonialismens svarta bok* (Stockholm 2005)
- Myrdal, Jan, *Kina efter Mao Tsetung: anteckningar kring uppgörelsen med "de fyra"* (Stockholm 1977)
- Myrdal, Jan, *Kinesiska frågor från Liu Ling* 1975 (Stockholm 1975)
- Myrdal, Jan, *Rapport från kinesisk by* (Stockholm 1963)
- Nilsson, Göran B., *Den lycklige humanisten* (Stockholm 1990)
- Nolte, Ernst, *Der Faschismus in seiner Epoche: die Action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus* (München 1963)
- Nora, Pierre, "Mellan minne och historia" i Sörlin, Sverker (red), *Nationens röst*

- *texter om nationalismens teori och praktik* (Stockholm 2001)
- Nora, Pierre, *Realms of Memory* (New York 1996)
- Norborg, Lars-Arne, ”’Att hantera historiestriden’ – om den tyska historikerstriden” i *HLFÅ* 1988/1989
- Nordin, Svante, ”Två totalitarismteoretiker. Hannah Arendt och Ernst Nolte” i Berntsson, Lennart, Nordin, Svante (red.) *I historiens skruvstäd. Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm 2008)
- Nordin, Svante, *Fredrik Böök. En levnadsteckning* (Stockholm 1994)
- Nordin, Svante, *Ingemar Hedenius. En filosof och hans tid* (Stockholm 2004)
- Nozick, Robert, *Anarchy, State and Utopia* (Oxford 1978)
- Nybom, Thorsten, ”Den tyska ’Historikerstriden’. En reflexion i anledning av ett tidsläge” i *Historisk Tidsskrift* 1989:1
- Nycander, Svante, *Liberalismens idéhistoria. Frihet och modernitet* (Stockholm 2009)
- Ohlsson, Per T., *100 år av tillväxt: Johan August Gripenstedt och den liberala revolutionen* (Stockholm 2007)
- Oredsson, Sverker, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult* (Lund 1992)
- Orwell, George, *Nineteen Eighty-Four: a Novel* (London 1949)
- Otterberg, Stina, *Klädd i sitt språk* (Lund 2010)
- Pakier, Malgorzata, Stråth, Bo (eds.), ”Introduction” i *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance* (New York/Oxford 2010)
- Palm, Göran, *En orättvis betraktelse* (Stockholm 1966)
- Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism* (London 2005)
- Perrault, Gilles (et al), *Le livre noir du capitalisme* (Pantin 1998)
- Popper, Karl, *Historicismens elände* (Göteborg 2002)
- Popper, Karl, *The Open Society and its Enemies. Volume One: The Spell of Plato* (London/New York 2010a)
- Popper, Karl, *The Open Society and its Enemies. Volume Two: Hegel and Marx* (London/New York 2010b)
- Prokopovich, Emile de, *The Black Book of Russia* (London 1876)
- Queckfeldt, Eva, ”Vietnam”. *Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963–1968* (Lund 1981)
- RAF: *stadsgerrilla* (Umeå 2009)
- RAF: *texter* (Malmö 1977)
- Rawls, John, *A Theory of Justice* (Cambridge MA 2005)
- Rouvillois, Frédéric, ”Utopia and Totalitarianism” i Schear, Roland, Claeys,

- Gregory, Tower Sargent, Lyman, (eds.), *Utopia. The Search for the Ideal Society in the Western World* (New York/Oxford 2000)
- Runcis, Maija, *Steriliseringar i folkhemmet* (Stockholm 1998)
- Rüsen, Jörn, "Holocaust Memory and Identity Building: Metahistorical Considerations in the Case of (West) Germany" i Roth, Michael S., Salas, Charles G. (eds), *Disturbing Remains: Memory, History and Crisis in the Twentieth Century* (Los Angeles 2001)
- Rüsen, Jörn, *Berättande och förnuft. Historieteoretiska texter* (Göteborg 2004)
- Salomon, Kim, "Kultur och politik. George L. Mosse och nazismens symbolspråk" i Berntson, Lennart, Nordin, Svante (red), *I historiens skruvstäd. Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm 2008)
- Salomon, Kim, Blomqvist, Göran (red), *Det röda Lund* (Lund 1998)
- Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm 1996)
- Schapiro, Leonard, *Totalitarianism* (London 1972)
- Schmidt, Werner, "Antikommunismen under det korta 1900-talet – en stereotyp i förvandling" i Blomqvist, Håkan, Ekdahl, Lars (red.), *Kommunismen hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991* (Stockholm 2003)
- Schmidt, Werner, *Då är jag inte marxist. En historisk-kritisk studie om Karl Marx tänkande och om marxismens bidrag till arbetarrörelsens historiska misslyckande* (Stockholm/Stehag 1997)
- Schoenhals, Michael, "Den svenska dagspressens Kinabild" i Edström, Bert (red.) *Öst i väst* (Stockholm 1997)
- Selling, Jan, "Ideologisk kamp om Levande historia" i *Historisk Tidskrift*, nr 2 2010
- Selling, Jan, *Ur det förflutnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000* (Stockholm/Stehag 2004)
- Skott, Staffan, *Aldrig mer! En bok om kommunismens folkmord och brott mot mänskligheten* (Stockholm 2004)
- Skovdahl, Bernt, *Tingsten, totalitarismen och ideologierna* (Stockholm/Stehag 1992)
- Solzjenitsyn, Alexander, *En dag i Ivan Denisovitjs liv* (Stockholm 1963)
- Solzjenitsyn, Alexander, *GULAG-arkipelagen. Fängelseindustrin* (Stockholm 1974)
- Soros, George, *Den globala kapitalismens kris. Det öppna samhället i fara* (Stockholm 1999)
- Souyri, Pierre-Francios, "Den japanska kolonialismen – modern men inte västerländsk" i Ferro, Marc (red.), *Kolonialismens svarta bok* (Stockholm 2005)

- Staaff, Karl, *Det demokratiska statsskicket 1–2* (Stockholm 1917)
- Stenfeldt, Johan, "Den skapande urondskan. Nazismens roll i svensk filmkritik genom exemplen Undergången och The Baader-Meinhof Complex" i Kings-epp, Eva, Schult, Tanja (red) *Hitler för alle. Populärkulturella perspektiv på Nazityskland, andra världskriget och Förintelsen* (Stockholm 2012)
- Stenfeldt, Johan, "Det dystopiska trilemmat. Om ett sätt att betrakta det ideologiska 1900-talet" i Berggren, Lars, Karlsson, Klas-Göran, Tornbjær, Charlotte (red.), *Möten med historiens mångfald* (Lund 2010)
- Stråth, Bo, *Folkhemmet mot Europa. Ett historiskt perspektiv på 90-talet* (Stockholm 1993)
- Svenska Tidningsartiklar 1974*
- Svensson, Jörn, *Korporatismen och den borgerliga klassdiktaturen* (Staffanstorp 1974)
- Sørensen, Øystein, "Totalitarisme som begrep og fenomen" i Sørensen, Øystein, Hagtvæt, Bernt, Steine, Bjørn Arne (red.), *Ideologi og terror. Totalitære idéer og regimer* (Oslo 2011)
- Therborn, Göran (red), *En ny vänster* (Stockholm 1967)
- Thorup, Mikkel, Schanz, Hans-Jørgen, Mozaffari, Mehdi (red.), *Totalitarisme: venskab & fjendskab* (Århus 2007)
- Tingsten, Herbert, *De konservativa idéerna* (Stockholm 1966a)
- Tingsten, Herbert, *Demokratiens seger och kris. Den författningspolitiska utvecklingen 1880–1930* (Stockholm 1933)
- Tingsten, Herbert, *Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratien* (Stockholm 1966b)
- Tingsten, Herbert, *Idékritik* (Stockholm 1941)
- Tingsten, Herbert, *Mitt liv. Mellan trettio och femtio* (Stockholm 1992a)
- Tingsten, Herbert, *Tyranniet begär förtroende* (Stockholm 1992b)
- Tredje ståndpunkten* (Stockholm 1951)
- Tumarkin, Nina, *Lenin lives! The Lenin Cult in Soviet Russia* (Cambridge MA 1997)
- Valentin, Hugo, *Den fjättrade Clio. Sju essäer till belysning av historikerns tidsbundenhet* (Stockholm 1966)
- Vedung, Evert, *Det rationella politiska samtalet. Hur politiska budskap tolkas, ordnas och prövas* (Stockholm 1977)
- Welzer, Harald, Møller, Sabine, Tschuggnall, Karoline, 'Opa war kein Nazi'. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Frankfurt am Main 2002)

- Werner, Klaus, Weiss, Hans, *Storföretagens svarta bok* (Stockholm 2005)
- Vietnam i svensk pressdebatt sommaren 1965 (Stockholm 1965)
- Wiklund, Martin, "1973 som prisma" i Cronqvist, Marie, Sturfelt, Lina, Wiklund, Martin (red), 1973. *En träff med tidsandan* (Lund 2008a)
- Wiklund, Martin, "Kalla kriget som motbild i 60-talsvänsterns berättelse" i Salomon, Kim, Larsson, Lisbeth, Arvidsson, Håkan (red.) *Hotad idyll. Berättelser om svenskt folkhem och kallt krig* (Lund 2004)
- Wiklund, Martin, "Meaning in History beyond Instrumental Rationality" i *Ideas of History* No. 2 2008b
- Wiklund, Martin, *Historia som domstol. Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"* (Nora 2012)
- Wiklund, Martin, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Stockholm/Stehag 2006)
- Wippermann, Wolfgang, "'Rassen-Genozid' gleich 'Klassen-Genozid'?" i Mecklenburg, Jens, Wippermann, Wolfgang (Hrsg.), *Roter Holocaust? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus* (Hamburg 1998)
- Wippermann, Wolfgang, *Fascismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt 1997a)
- Wippermann, Wolfgang, *Totalitarismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt 1997b)
- Vitbok om KPML(r), SÄPO och åsiktsregistreringen i Sverige 1969–1998 (Göteborg 2001)
- Volvo 1927–1987 (Göteborg 1987)
- Vuckovic, Nadja, "Vem begär skadestånd och för vilka brott?" i Ferro, Marc (red.), *Kolonialismens svarta bok* (Stockholm 2005)
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund 2001)
- Zaremba, Maciej, *De rena och de andra* (Stockholm 1999)
- Zedong, Mao, *Citat ur ordförande Mao Tse-tungs verk* (Göteborg 1967)
- Zetterholm, Tore, *Den kinesiska utmaningen* (Stockholm 1969)
- Žižek, Slavoj, *Did somebody say totalitarianism? Five Interventions in the (Mis) Use of a Notion* (London/New York 2011)
- Östberg, Kjell, "Inte som i Ryssland. 60-talet, vänstern och Sovjetunionen" i Blomqvist, Håkan, Ekdahl, Lars (red.), *Kommunismen hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991* (Stockholm 2003)
- Östberg, Kjell, *1968 när allting var i rörelse* (Stockholm 2002)

- Östberg, Kjell, *I takt med tiden: Olof Palme 1927–1969* (Stockholm 2008)
- Östling, Johan, "Tysklands väg mot moderniteten. Hans-Ulrich Wehler och Sonderweg-tesen" i Berntson, Lennart, Nordin, Svante (red.), *I historiens skruvstäd. Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm 2008b)
- Östling, Johan, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm 2008a)

NAMNREGISTER

A

Abbott, James 312
Adelsohn Liljeroth, Lena 261
Adorno, Theodor 25, 29, 60
Ahlberg, Alf 107–110
Ahlin, Per 299
Ahlmark, Per 141, 260, 271, 286,
297
Ahlund, Knut 164
Alexandersson, Bengt 180–181
Alm, Martin 262
Amendola, Giovanni 48–49
Andersson, Lars 158
Andersson, Lena 63
Andersson, Rolf 254
Anell, Lars 209–211, 214
Arendt, Hannah 23, 29, 32–33, 53–
56, 64, 86, 287, 294
Aristoteles 39
Arnér, Sivar 102–103, 133, 149
Aron, Raymond 82, 344
Arvidsson, Claes 263
Arvidsson, Håkan 203, 207, 220,
349
Aspenström, Werner 84, 102, 106,
149
Aurén, Sven 94

B

Baader, Andreas 191–193, 196–197,
199, 201, 301
Bakunin, Michail 208
Bauman, Zygmunt 28–29, 33, 56,
60, 231, 232, 241, 275, 294, 301,
312–313, 339
Becker, Jillian 201
Beckman, Ludvig 68
Bell, Daniel 82
Benedich, Carl 146
Benedich, Carol 146
Bennett, Alan 36
Bensaid, Daniel 138, 283–284
Bentham, Jeremy 308, 311
Berge, Anders 96
Berger, Sven 89
Berggren, Henrik 303
Berggren, Tobias 213
Bergson, Henri 295
Bergström, Hans 296–298, 301,
310, 312
Berlin, Isaiah 30, 66, 212, 237
Bernstein, Eduard 31, 276
Berntson, Lennart 207–208
Blomqvist, Håkan 264–265, 269–
270, 283–287

Boëthius, Maria-Pia 230, 253
 Bohman, Gösta 140, 163
 Bolander, Knud G. 90, 92
 Bommenel (Frykman), Elin 245
 Boréus, Kristina 140, 206, 214–215
 Brandell, Daniel 256, 259, 268
 Bratt, Peter 143, 148, 150–151
 Brezjnef, Leonid 156, 167, 173
 Bring, Ove 299–300, 303–304
 Broberg, Gunnar 238–242, 248
 Bruchfeld, Stéphane 252, 262
 Brzezinski, Zbigniew 23, 25, 55–57,
 61, 67, 143, 336
 Buback, Siegfried 200
 Buber-Neumann, Margarete 86–87,
 93, 95
 Bush, George W. 62, 267, 303, 305
 Böök, Fredrik 78–79, 101, 322

C

Carlsson, Ingvar 150, 228, 237, 243,
 250
 Carlsson, Stig 84, 103, 104, 111
 Cavefors, Bo 110, 149, 197–198,
 201, 207
 Ching Chung-ying 178
 Chrusjtjov, Nikita 8, 82, 115, 156,
 158–159, 160, 173, 187
 Churchill, Winston 51
 Clausewitz, Carl von 335
 Cleaver, Eldrige 162
 Cohn-Bendit, Daniel 138
 Conquest, Robert 165, 171
 Courtois, Stéphane 22–23, 272–
 279, 282–287, 292, 333, 348,
 355–356

D

Dahlin, P.O. 167–168
 Dante Alighieri 55
 De Geer, Carl Johan 139, 321
 Delblanc, Sven 159–160, 165–166,
 208–211, 214
 Demker, Marie 244, 265
 Deng Xiaoping 176
 Djingis Khan 225
 Dutschke, Rudi 137, 192

E

Ehnmark, Anders 222, 279–280,
 289
 Eichmann, Adolf 29, 32
 Ejemar, Ulla 253
 Ekberg, Gunnar 145
 Ekdal, Niklas 282
 Elfgen, Anno 196–197
 Elfving, Gösta 85, 90
 Elwin, Göran 196–197
 Engdahl, Per 146
 Engels, Friedrich 26
 Englund, Peter 253–254
 Engman, Hans 212
 Enquist, P.O. 149–150, 154, 163,
 244
 Ensslin, Gudrun 192–193, 201
 Ericsson, Nils Olof 188
 Eriksson, Magnus 289
 Erlander, Tage 146
 Ers, Andrus 108, 113–114
 Essén, Rütger 79–81

F

Fainsod, Merle 57–59

Faludi, Ivan 166–169
 Faulkner, William 37
 Ferlin, Nils 84
 Ferro, Marc 287–290, 294, 310
 Festinger, Leon 46
 Fitzpatrick, Sheila 58
 Flach, Karl-Hermann 34
 Forsell, Lars 117–118
 Forser, Tomas 109–110
 Fourier, Charles 233
 Franco, Francisco 50, 97
 Fredriksson, Gunnar 155, 206
 Fredriksson, Stig 157
 Freedén, Michael 47, 69
 Frenander, Anders 13–14, 17–18,
 70, 73, 82, 111–112, 114, 204–
 206, 215, 319, 336
 Fridegård, Jan 84
 Friedländer, Saul 131
 Friedrich, Carl J. 23, 25, 55–57, 61,
 67, 143, 336
 Fröier, Lennart 159
 Fukuyama, Francis 9, 21–22, 36,
 60, 113, 228–229, 233, 272, 277,
 296, 326–328, 339, 346, 348, 360
 Furet, François 8, 10, 16, 23, 33,
 272, 340

G

Gadamer, Hans-Georg 35, 37–43,
 45, 131, 189, 205, 348, 357, 360
 Gahrton, Per 132
 Gardell, Mattias 305–309, 311–312,
 340
 Gentile, Emilio 31, 49, 51, 61–62
 Gerd, Jan 165
 Gerner, Kristian 46, 172, 265

Getty, John Arch 58
 Ghezali, Mehdi 304
 Gierow, Karl Ragnar 162–163
 Glans, Kay 218, 225, 281–282, 293
 Gleason, Abbot 48–49, 51, 55, 59,
 66, 320, 358
 Glucksmann, André 203
 Goldman, Anita 301, 310, 312, 339
 Griffin, Roger 62
 Guillou, Jan 143, 148, 155, 298
 Gustafsson, Lars 140, 191
 Gustav II Adolf 137–138
 Gustav V 146
 Göransson, Bengt 213–214

H

Habermas, Jürgen 217
 Hakelius, Johan 254
 Hamilton, Carl 207
 Hammarström, Tommy 204
 Hamrin, Harald 159
 Hansson, Per Albin 234, 243
 Harning, Anderz 212
 Harrie, Ivar 79
 Hassner, Pierre 335
 Hatje, Ann-Katrin 246
 Hayek, Friedrich von 66
 Hedén, Anne 191
 Hedenius, Ingemar 81, 97, 322
 Hedin, Sven 146, 322
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 51,
 55
 Heidenstam, Verner von 79
 Helén, Gunnar 163
 Heller, Agnes 45
 Hellström, Sören 84–85, 318
 Hermansson, C-H 170

Hesslow, Germund 209–211
 Hirdman, Yvonne 84, 232–238,
 240–242, 246, 248, 265
 Hirschfeldt, Frank 195–197
 Hitler, Adolf 26–27, 50, 53, 78,
 86–87, 92, 106–108, 125–127,
 134, 167, 170, 181, 184, 192, 197,
 200–201, 217, 219–221, 225, 245,
 252, 276, 280, 284, 292, 305, 340,
 346
 Hjelm-Wallén, Lena 258
 Hobsbawm, Eric 9, 331
 Ho Chi Minh 121
 Hollander, Paul 186
 Holmberg, Håkan 257
 Holm, Mats 291
 Holmström, Barry 96
 Horkheimer, Max 25, 29, 60
 Hough, Jerry 58
 Hultén, Gösta 304
 Huntington, Samuel P. 229, 296,
 327
 Hussein, Saddam 302

I

Isaksson, Anders 211–212, 214
 Isaksson, Folke 97–98, 123–124,
 128
 Israel, Joachim 221, 224

J

Janzon, Per Axel 220–221
 Jefferson, Thomas 304
 Jeismann, Karl-Ernst 43
 Jensen, Bernhard Eric 43
 Jersild, P.C. 149
 Jezjov, Nikolaj 87

Johansson, Alf W. 12–14, 22–23,
 81, 110–111, 131, 176, 266, 317,
 319–320
 Johansson, Gustav 110
 Johansson, Perry 178
 Johnson, Eyvind 98–101, 109, 149–
 150, 286, 297
 Johnson, Lyndon B. 115
 Judt, Tony 15, 316
 Jung, Helge 78
 Jünger, Ernst 49

K

Kaldor, Mary 63
 Kanger, Thomas 245
 Karlsson, Klas-Göran 56, 172, 263,
 351–352
 Kautsky, Karl 276
 Kennan, George F. 51
 Kessle, Gun 177
 Key, Ellen 234–235
 Keynes, John Maynard 15
 Kilander, Åke 117, 129
 Kirkpatrick, Jeanne 59
 Kirov, Sergej 50
 Koestler, Arthur 93
 Kohl, Helmut 216–217
 Kokk, Enn 155, 273
 Koselleck, Reinhart 16, 40–43, 45,
 47, 69, 108, 114, 133, 205, 343,
 357, 360
 Kosygin, Aleksej 117
 Kotkin, Stephen 60
 Kraulis, Per 212–213
 Kravtjenko, Viktor 83, 86–97, 170–
 171, 214
 Kropotkin, Peter 208

Kröcher, Norbert 192
Kuhn, Thomas 46
Kumm, Björn 301, 310
Kälvemark, Torsten 289

L

bin-Ladin, Usama 302, 312
Lagercrantz, Olof 168–169, 171–
172, 176–177, 181–185, 189, 223–
224, 324, 345
Lagerkvist, Pär 108
Larsmo, Ola 266
Larsson, Petter 289
Larsson, Reidar 34
Leijon, Anna-Greta 192
Leijonborg, Lars 251
Lenin, Vladimir 10, 26, 49, 54, 162,
164, 166–170, 172, 274, 276, 278,
282–283, 285, 292, 324, 330
Leth, Göran 296
Levine, Paul A. 252, 262
Lewin, Leif 14–15, 17–18, 342
Levi-Strauss, Claude 178
Lévy, Bernhard-Henri 203
Lidman, Sara 126, 128, 130, 149,
162–163, 321
Liedman, Sven-Eric 34–35, 45, 81,
149, 161, 203, 211, 265, 278–280,
292–294, 331
Lindblom, Per-Åke 198
Lindeborg, Lisbeth 222, 306
Linde, Martin 256, 259, 268
Linderborg, Åsa 14, 246, 247, 256,
259, 265–266, 268
Linder, Lars 255
Lindh, Nils 91
Lindhoff, Håkan 180

Lindholm, Sven Olov 332
Lindqvist, Cecilia 176, 190
Lindqvist, Sven 118–119, 121–122,
127–128, 149–150, 154, 176, 190,
211–212, 244, 265
Linz, Juan 59
Lipset, Seymour M. 82
Ljunggren, Jens 71–72, 344
Ljunglöf, Lennart 158–159, 164–165
Lo-Johansson, Ivar 84
Lorentz, Peter 192, 194
Lubbe, Marinus van der 199–200
Lundberg, Bengt Anders 159
Lundberg, Yngve 84–85, 318
Lundborg, Johan 69, 113
Lundell, Valter 46, 270
Lundgren, Caj 158
Lundkvist, Artur 84, 103–104, 106–
107, 111, 121–124, 128, 132–134,
149, 162–163, 309, 319, 322, 334
Lundkvist, Ingmar 255
Luther, Martin 225
Luthersson, Peter 279–281
Lööw, Hélène 230, 256, 258, 260

M

Mahler, Horst 203
Maier, Hans 62
Mao Zedong 22, 116, 129, 140,
173–176, 180–181, 184, 188–191,
325, 330, 334, 356, 358
Martinsson, Harry 150
Martinsson, Moa 83–84
Marx, Karl 26–27, 31, 51–52, 55,
203, 232–234, 274, 276, 278, 280,
292
Masaryk, Tomas 8

Matthis, Sköld Peter 129
 Mazower, Mark 7–8, 15, 316, 329
 McCarthy, Joseph 102
 Meinhof, Ulrike 191–193, 197–198,
 201, 207, 301
 Meins, Holger 192
 Meyerhöffer, Alf 101
 Mill, John Stuart 333
 Misgeld, Klaus 230
 Mithander, Conny 270, 332
 Moberg, Eva X 254
 Moberg, Vilhelm 164
 Molotov, Vjatjeslav 50, 167, 230
 Moravia, Alberto 183
 Mosse, George 62
 Mussolini, Benito 31, 48–51, 342
 Myrdal, Alva 235, 237
 Myrdal, Gunnar 235, 237
 Myrdal, Jan 122, 128, 131, 146, 151,
 175–181, 191, 196, 204, 298, 306,
 309–310

N

Narti, Ana Maria 263
 Nerman, Ture 127–129
 Nettelbrandt, Cecilia 132, 322
 Neumann, Heinz 87
 Nilsson, Göran B. 45
 Nixon, Richard 175, 177
 Noelle-Neumann, Elisabeth 112
 Nolte, Ernst 23, 33, 217, 219–222,
 224, 277, 345
 Nora, Pierre 43–44
 Nordin, Svante 49, 218–220, 222–
 224
 Norén, Kerstin 204
 Nozick, Robert 30

Nybm, Thorsten 223
 Nycander, Svante 333

O

Ohlsson, Per T. 259–260, 271
 Ohly, Lars 332
 Ohnesorg, Benno 192
 Oja, Ingvar 278
 Ollén, N.P. 95
 Oredsson, Sverker 258
 Orwell, George 51, 65, 96–97, 152,
 157, 170, 172, 308
 Owen, Robert 233

P

Palme, Olof 66, 140, 147, 150, 155,
 243
 Palm, Göran 122, 128, 149
 Pasternak, Boris 161–162
 Persson, Göran 250–251, 253, 255–
 256
 Persson, Margareta 237
 Pinochet, Augusto 194
 Platon 51, 167
 Pol Pot 219–220, 263
 Popova, Susanna 244
 Popper, Karl 35, 51–53, 55, 61, 64–
 66, 85, 96, 113, 148, 207, 295–297

Q

Queckfeldt, Eva 117, 254

R

Ramel, Stig 213
 Ramsay, Anders 222
 Rankka, Maria 266–267, 269–270
 Raspe, Jan-Carl 192

Rawls, John 30
Reagan, Ronald 59, 62, 140, 206,
215–216, 290, 326
Ribbentrop, Joachim von 50, 230
Roos, Alarik 90
Rosenberg, Göran 207
Rothstein, Bo 265
Runcis, Maija 240–243, 245
Ruth, Arne 202–204, 277
Rüsen, Jörn 44–45

S

Saint-Simon, C.-H. de 233
Salomon, Kim 116, 129–131, 265,
325, 351
Salomons 117, 129
Samuelsson, Jan 260
Sartre, Jean-Paul 344
Schapiro, Leonard 49
Schleyer, Hanns-Martin 200–201,
204
Schmidt, Werner 63, 280, 293
Schmitt, Carl 307
Schoenhals, Michael 267
Schwarz, Nils 299
Schyman, Gudrun 253
Segerstedt-Wiberg, Ingrid 156
Selling, Jan 271
Sjolochoy, Michail 162
Sjöman, Vilgot 203, 205
Skott, Staffan 109–110, 149, 285–
287, 293
Skovdahl, Bernt 69, 80, 86, 113, 347
Snoilsky, Carl 7
Snyder, Timothy 316
Solzjenitsyn, Alexander 156–173,
184, 188, 246, 305, 324, 344

Soros, George 53
Sparring, Åke 121–123
Staaß, Karl 4, 34, 352
Stalin, Josef 10, 50, 53, 57–58, 87–
88, 90–91, 108, 156–158, 160,
164–168, 170, 172, 180, 184,
220–221, 225, 274, 276, 278, 283,
285, 292–293, 330
Stolpe, Sven 167
Strauss, Franz Josef 178, 194, 199–
200
Stråth, Bo 230
Stürmer, Michael 217
Svanberg, Victor 84
Svensson, Alf 251
Svensson, Jörn 342
Sydow, Henrik von 304

T

Tarschys, Daniel 237
Tegnér, Esaias 79
Thatcher, Margret 53, 140, 206,
215, 290
Therborn, Göran 133, 206
Thorwaldsson, Karl Petter 264
Thunberg, Anne-Marie 152
Thurén, Thorsten 296
Thälmann, Ernst 31
Tingsten, Herbert 9–10, 12, 22–23,
34, 66, 69, 72, 79–82, 85–86,
88–92, 97–99, 101, 103–104,
106–107, 109–115, 118–121, 128,
134–135, 139, 176, 318–319, 321–
322, 324, 327, 329, 337, 342, 344,
346–347, 349, 360
Tjechov, Anton 169
Tjäder, Per Arne 109–110

Tocqueville, Alexis de 112, 319
Trotskij, Leo 191, 283
Trotzig, Birgitta 165, 169
Truman, Harry 51, 58
Tydén, Mattias 238–242, 248

U

Ulfskog, Marita 258

V

Valentin, Hugo 73
Vedung, Evert 347
Vennberg, Karl 81, 84, 97, 100–102,
110, 134, 149, 150, 152–154, 162–
163, 205
Vinde, Victor 93
Voltaire 311

W

Wagner, Bertil 160–161
Wallenberg, Raoul 252
Wallraff, Günter 199
Waxberg, Arkadij 278
Wedén, Sven 124–125, 132
Wehler, Hans-Ulrich 217, 224
Weiss, Hans 294
Werner, Klaus 294
Werth, Nicolas 273
Westin, Gunnar 90
Wibe, Sören 243–244, 248
Wigforss, Harald 196
Wiklund, Martin 14, 110, 139–141,
214, 336–338

Z

Zander, Ulf 14, 142, 246, 247
Zaremba, Maciej 212, 236, 242–

244, 248

Zetterholm, Tore 149–150, 176

Žižek, Slavoj 64

Å

Ågren, Gunnar 133, 320

Åsard, Erik 303

Ö

Östberg, Kjell 138, 141, 173

Öste, Sven 94

Östling, Johan 12–14, 77–78, 80–
81, 317, 321, 352

DENNA AVHANDLING ÄR tillkommen inom ramen för Forskarskolan i historia. Forskarskolan i historia är en av de nationella forskarskolor som tillkom på regeringens initiativ hösten 2000. Forskarskolan genomförs i samarbete mellan Lunds universitet, Linnéuniversitetet samt Malmö och Södertörns högskolor med Lunds universitet som värdhögskola. Från och med hösten 2011 ingår även Göteborgs universitet i samarbetet.

DOKTORSAVHANDLINGAR FRÅN FORSKARSKOLAN I HISTORIA:

- Stefan Persson, *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640*, Makadam förlag, Göteborg 2005
- Sara Edenheim, *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi*, Symposion, Eslöv 2005
- Mikael Tossavainen, *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness*, Department of History, Lund 2006
- Henrik Rosengren, *„Judarnas Wagner”. Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*, Sekel Bokförlag, Lund 2007
- Victor Lundberg, *Folket, yxan och orättvisans rot. Betydelsebildning kring demokrati i den svenska rösträttsrörelsens diskursgemenskap, 1887–1902*, Bokförlaget h:ström – Text och Kultur, Umeå 2007
- Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen. Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rastereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*, Sekel Bokförlag, Lund 2007
- Jesper Johansson, *”Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar göra så här”. Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945–1981*, Växjö University Press, Växjö 2008
- Christina Jansson, *Maktfyllda möten i medicinska rum. Debatt, kunskap och praktik i svensk förlossningsvård 1960–1985*, Sekel Bokförlag, Lund 2008

- Anne Hedén, *Röd stjärna över Sverige. Folkrepubliken Kina som resurs i den svenska vänsterradikaliseringen under 1960- och 1970-talen*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
- Cecilia Riving, *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft*, Gidlund, Hedemora 2008
- Magnus Olofsson, *Tullbergsska rörelsen. Striden om den skånska frälsejorden 1867–1869*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
- Johan Östling, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Atlantis, Stockholm 2008
- Christian Widholm, *Iscensättandet av Solskensolympiaden – Dagspressens konstruktion av föreställda gemenskaper vid Stockholmsolympiaden 1912*, Bokförlaget h:ström – Text och Kultur, Umeå 2008
- Ainur Elmgren, *Den allrakäraste fienden. Svenska stereotyper i finländsk press 1918–1939*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
- Andrés Brink Pinto, *Med Lenin på byrån. Normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921–1939*, Pluribus, Lund 2008
- Helena Tolvhed, *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Bokförlaget h:ström – Text och Kultur, Umeå 2008
- Lennart Karlsson, *Arbetarrörelsen, Folkets hus och offentligheten i Bromölla 1905–1960*, Växjö University Press, Växjö 2009
- Stefan Nyzell, *"Striden ägde rum i Malmö". Möllevångskravallerna 1926. En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*, Malmö högskola, Malmö 2009
- Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, Historiska institutionen, Lund 2010
- Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*, Gidlund, Hedemora 2010
- Vanja Lozic, *I historiekansons skugga. Historieämne och identifikationsformering i 2000-talets mångkulturella samhälle*, Malmö högskola, Malmö 2010
- Marie Eriksson, *Makar emellan. Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor, 1810–1880*, Linnaeus University Press, Växjö 2010
- Anna Hedtjärn Wester, *Män i kostym. Prinsar, konstnärer och tegelbärare vid sekelskiftet 1900*, Nordiska museets förlag, Stockholm 2010

- Malin Gregersen, *Fostrande förpliktelser. Representationer av ett missionsuppdrag i Sydindien under 1900-talets första hälft*, Historiska institutionen, Lund 2010
- Magnus Linnarsson, *Postgång på växlande villkor. Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, Nordic Academic Press, Lund 2010
- Johanna Ringarp, *Professionens problematik. Lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling*, Makadam förlag, Göteborg 2011
- Carolina Jonsson Malm, *Att plantera ett barn. Internationella adoptioner och assisterad befruktning i svensk reproduktionspolitik*, Lunds universitet, Lund 2011
- Fredrik Håkansson, *Standing up to a Multinational Giant. The Saint-Gobain World Council and the American Window Glass Workers' Strike in the American Saint Gobain Corporation in 1969*, Linnaeus University Press, Växjö, Kalmar 2011
- Christina Douglas, *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*, Carlssons, Stockholm 2011
- Martin Kjellgren, *Taming the Prophets. Astrology, Orthodoxy and the Word of God in Early Modern Sweden*, Sekel Bokförlag, Lund 2011
- Anna Rosengren, *Åldrandet och språket. En språkhistorisk analys av hög ålder och åldrande i Sverige cirka 1875–1975*, Södertörns högskola, Huddinge 2011
- Åsa Bengtsson, *Nyktra kvinnor. Folkbildare och politiska aktörer. Vita bandet 1900–1930*, Makadam förlag, Göteborg 2011
- Anna Nilsson, *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck*, Agerings bokförlag, Höör 2012
- Anna Alm, *Upplevelsens poetik. Slöjdseminariet på Nääs 1880–1940*, Historiska institutionen, Lund 2012
- Rasmus Fleischer, *Musikens politiska ekonomi. Lagstiftningen, ljudmedierna och försvaret av den levande musiken, 1925–2000*, Ink bokförlag, Stockholm 2012
- Andreas Tullberg, *"We are in the Congo now". Sweden and the Trinity of Peace-keeping during the Congo Crisis 1960–1964*, Lunds universitet, Lund 2012
- Matilda Svensson, *När något blir annorlunda. Skötsamhet och funktionsförmåga i berättelser om poliosjukdom*, Lunds universitet, Lund 2012
- Peter K. Andersson, *Streetlife in Late Victorian London. The Constable and the Crowd*, Lund University, Lund 2012

